

ДРАГОЉУБ Р.
ЖИВОЛИНОВИЋ

Невољни ратници

ВЕЛИКЕ СИЛЕ И СОЛУНСКИ ФРОНТ
(1914-1918)

БИБЛИОТЕКА
ΙΑΣΩΝ

ΙΑΣΩΝ
БИБЛИОТЕКА
ЈАЗОН
Књига 19

ДРАГОЉУБ Р. ЖИВОЈИНОВИЋ

НЕВОЉНИ РАТНИЦИ ВЕЛИКЕ СИЛЕ И СОЛУНСКИ ФРОНТ 1914–1918.

Фотографија на корицама:
Војвода Живојин Мишић и генерал Џорџ Милн

ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ
Београд, 2008

Уредник
НЕБОЈША ЈОВАНОВИЋ

Одговорни уредник
мр ЈАСМИНА МИЛАНОВИЋ

За издавача
проф. др РАДОШ ЉУШИЋ,
директор и главни уредник

*Кайтарини, Валентијини, Вањи, Немањи и Максиму
с љубављу*

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94 (497.11)"1914/1918"
327 (497.11)"1914/1918"

ЖИВОЈИНОВИЋ, Драгољуб Р.

Невољни ратници : велике силе и Солунски фронт : 1914–1918. / Драгољуб Р. Живојиновић. – 1. изд. – Београд : Завод за уџбенике, 2008 (Београд : Академија). – 349 стр., [16] стр. с таблама ; 21 см. – (Библиотека Јазон ; књ. 19)

Тираж 1.000. – Белешка о аутору: стр. 331–332. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Регистри.

ISBN 978-86-17-15737-9

а) Први светски рат 1914–1918 – Србија
б) Србија – Велике силе – 1914–1918
COBISS.SR-ID 150545420

Садржај

<i>Предговор</i>	IX
<i>Глава прва</i>	
Солунски фронт: идеја и стварност (новембар 1914 – фебруар 1915)	1
<i>Глава друга</i>	
Крах савезничке дипломатије на Балкану (август 1914 – октобар 1915)	27
<i>Глава трећа</i>	
Балканско ратиште у запећку (март – септембар 1915)	67
<i>Глава четврта</i>	
Дарданели и искрцавање у Солуну (септембар – новембар 1915)	97
<i>Глава пета</i>	
Велике силе и пораз Србије (октобар – децембар 1915)	121
<i>Глава шеста</i>	
Велика Британија одбацује офанзиву (јануар – јуни 1916)	148
<i>Глава седма</i>	
Велика Британија прихвата „офанзиву“ на Балкану (јули – децембар 1916)	179
<i>Глава осма</i>	
Лојд Џорџ и балканска сцена (децембар 1916 – јуни 1917)	205
<i>Глава девета</i>	
Од абдикације краља Константина до смене генерала Сараја (јуни – децембар 1917)	239
<i>Глава десета</i>	
Гијомова команда (децембар 1917 – јуни 1918)	269
<i>Глава једанаеста</i>	
Офанзива, коначно (јули – новембар 1918)	289
<i>Епилог</i>	327
<i>Белешка о аутору</i>	331
<i>Реџистар личних имена</i>	333
<i>Реџистар географских назива</i>	343

Предговор

Војне операције, офанзиве и противофанзиве, акције већег или мањег обима и интензитета имају, увек несумњиво, своју политичку и дипломатску позадину и објашњење. То је природно, с обзиром на чињеницу да су такве активности биле подстицане или одређене стварним или умишљеним добитима, циљевима и интересима. По својој природи, оне, такође, могу бити мотивисане спољнополитичким или унутрашњеполитичким разлозима и обзирима. Они су, најчешће, међусобно испреpletени, па њихово посматрање открива како снагу и ширину заједничких циљева и интереса, тако и величину неспоразума и противречних хтења заинтересованих страна. Како су у то, најчешће, уплетене и мање државе, панорама општих и локалних интереса и стремљења добија нове и јасније обресе. Нема сумње да држање земаља Антанте током Првог светског рата према балканском ратишту, сагледано у целини, представља изванредан пример мешавине различитих мотива и чинилаца.

Солунска операција представља, такође, изванредан пример како су заинтересоване велике силе (Француска, Велика Британија, Русија), иако су имале различите циљеве и супротстављена гледишта, наставиле да у њој учествују. По мишљењу њихових одговорних политичких, дипломатских и војних личности, као и јавног мњења, Солунска операција није имала идентичну сврсисходност, тежину и важност. Они су, штавише, често на њу гледали потпуно различитим очима. Солунска операција, такође, сведочи и о томе да су и једни и други показивали према њој, у почетку, приметну уздржаност, која се касније претворила у подршку или одбојност. Ипак, сарадња, ма колико била изнуђена и уздржана, није се прекидала до краја рата.

Такво држање и промена става били су донекле природни с обзиром на интересе, потребе, могућности поједине земље, оправданост или стратешку вредност војне операције на југу Балканског полуострва. Захтеви одређеног ратишта империјалних сила, понекад супротстављених интереса, често су налагали промену става, што је условљавало вођење офанзивних или дефанзивних

операција, а некад и њихов прекид. Стратегија, физичка спремност земље и перцепције великих сила о једној војној или поморској операцији могу бити, а често су и биле, потпуно различите. Понекад су заједничко наступање и сарадњу налагале тренутне потребе једне или друге силе, иако су њихови интереси и схватање важности операције били различити, или чак супротстављени. Када су се околности и потребе промениле, оне су налагале промену првобитног става, па и њиховог потпуног преиспитивања или напуштања. Другим речима, ратна драма и сталне промене околности налагале су великим силама да повремено преиспитују сопствене ставове и понуде нове иницијативе о начину како и где водити војне операције.

Промена ситуације и начина размишљања великих сила често су изазивали потресе, неверицу, неспоразуме, уздржаност, отворену критику, па и неповерење, али и страх и немир међу малим земљама, њиховим савезницима. То је, такође, изазивало и друге последице, махом неповољне, најчешће су повећавале уздржаност и оклевање неутралних држава, као и радост и одобравање на противничкој страни. У таквим околностима, уступци, компромиси и позиви на жртву постајали су неминовни, заправо једини начин да се супротстављени ставови и гледишта колико толико ускладе. Да би се то постигло, стално су се водили преговори и закључивали договори између државника, дипломата и војника. Њихови споразуми и компромиси, најчешће краткотрајни, изазивали су често одбијање и отпор на разним странама – у Лондону, Паризу, Петрограду, Риму, Атини, Крфу. У тим компромисима занемаривали су се, а често и жртвовали, животни интереси малих држава, каква је била Србија.

Политичка, дипломатска и војна позадина Солунског фронта и балканске политике великих сила у току Првог светског рата представљају најпотпунију илустрацију и потврду супротстављених интереса, циљева, жеља, могућности, стратегијских схватања, империјалних тежњи, личних ривалитета, сукоба између политичара и војника како између себе (Француска, Британија), тако и њиховог држања према малим земљама (Србија, Грчка, Бугарска). Проучавање политичке, дипломатске и војничке позадине Солунске операције открива разлике у њиховим гледиштима према приоритетима, концепцијама ратних дејстава, приступу неутралним земљама, неодлучност у појединим тренуцима. У том погледу посебно место заузима подељеност гледишта између војника и цивила, као и између „западњака“ и „источњака“, тј. оних који су

веровали да ће се рат окончати одлучном победом на западном или источном ратишту. Такве поделе постојале су међу политичарима, дипломатима и генералима обе велике силе. Оне су трајале до краја рата.

Све велике силе и мале земље обједињавала је жеља да поразе своје противнике и отклоне претње и опасности по своје државне територије или империјалне поседе и интересе у Европи, и шире. Једино удруженим снагама, сарадњом и договором, макар и по цену уступака, силе Антанте су могле да поразе своје непријатеље. Њихови државници и политичари су то брзо схватили, иако им је понекад било тешко да то отворено признају. Због тога су поједини заједнички фронтови и ратишта, какав је био и Солунски, могли да се одрже током рата упркос сталним неспоразумима и супротстављеним хтењима. Одговорнима за вођење рата и судбину држава постало је јасно да тамо где дипломатија није успевала да реши спорове, прилику да то постигне добило је оружје.

Претензија ове књиге је да пред читаоце изнесе све наведене слабости и недоследности у уочавању значаја и спровођења заједничке политике на Балкану, али и многе друге недоречености и противречности које су долазиле до изражаја у држању великих сила. То је потребније утолико пре што се о војничкој страни савезничке операције на Балкану писало много. Монографије, биографије, расправе, дневници, мемоари учесника и посматрача збивања, као и објављена службена грађа, приказали су скоро све појединости те савезничке војне операције. Зна се за победе и поразе, напредовања и одступања, крваве сударе и локалне битке. Оно што недостаје да се слика употпуни и разуме је приказ свега оног што се збивало у позадини, што је остало скривено у ратним саветима, врховним командама, министарским седницама, скупштинским заседањима и одборима, често одржаним иза затворених врата, преписци одговорних и другим. То су, заправо, била места у којима су се доносиле пресудне одлуке, решавале дилеме, водиле жучне полемичке расправе, износили супротстављени аргументи, размењивале оптужбе и потезале претње. Тек након упознавања са њима могу се разумети покрети трупа, планирање или одлагање офанзива, избор команданата и њихове наредбе, одлуке политичара и генерала како у Лондону, Паризу, Петрограду, Риму, тако и у Солуну, Атини, Водени, Битољу и другде.

Неколико реченица о Србији, њеним савезницима и непријатељима у рату. У српској и југословенској историографији о Солунској епопеји писало се много, често недовољно критично, као тријумфалном успеху који је довео до останка Србије у савезничкој

коалицији, као важном чиниоцу у њеној победи. Неки су тврдили да је тријумф у рату отворио пут ка стварању заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца. Операције војске и страдање народа описивани су до најситнијих појединости, а неке личности су стекле ореол који се приближавао легенди. Бројне документарне књиге грађе, монографије, мемоари, биографије појединих команданата, с разлогом или не, испунили су полице у многим библиотекама. Ратне теме биле су дуго, то су и данас, привлачне како за читаоце тако и за истраживаче. О арбанашкој одисеји и збивањима на Солунском фронту држана су предавања, организовани научни скупови, вођене расправе. Рат је нашао место у литератури, поезији и прози, био мотив за филмске и позоришне ствараоце. Многи су покушавали да завире у непознато, да изнесу своја виђења догађаја, опишу поједина збивања и личности, оцене њихов удео у коначној победи.

Ипак, мало ко је успео да дубље сагледа и проучи позадину многих одлука и испита мотиве и разлоге који су одговорне државнике, политичаре, владаре, војнике и друге навели да их донесу, спроведу или не спроведу у живот. Још, мање су истраживачи успели да објасне ко су Србима били истински савезници у рату, опишу њихово држање и намере, да утврде да ли су били истински заинтересовани за Балкан, шта су желели да постигну и по коју цену. Такође није објашњено држање неутралних, савезничких или непријатељских држава, које су се налазиле у суседству. Ближе познавање ставова, намера и циљева савезника Србије, неутралних и непријатељских држава, пре свега суседних, може да помогне да се потпуније сагледају околности у којима се Србија наша и прилика са којима се суочавала током трајања рата. Околности и прилике, мењале су се како су неутралне земље (Италија, Грчка, Румунија) улазиле у рат на страни Савезника. Једино је Бугарска остала до краја рата савезник Централних сила, Немачке и Аустро-Угарске. Све оне настојале су да наплате своје учешће у рату или лојалност својим партнерима, захтевајући, и добијајући, одређена територијална проширења. Њих је тражила и Србија у настојању да се уједини са Србима, Хрватима и Словенцима из Хабзбуршке монархије. Западне силе изашле су у сусрет захтевима Италије, Румуније и Бугарске, али су одлучно одбациле захтеве своје ратне савезнице – Србије. Да ли је Србија тражила превише остаје питање о коме се може расправљати али по мишљењу њених савезника, то је очито био случај. Они нису били спремни да подрже растурање хабзбуршке монархије до пред крај

рата. Штавише, Србија је морала да се брани како од непријатеља на фронту, тако и од својих Савезника који су њене територије нудили као награду Бугарској за неутралност или улазак у рат на њиховој страни.

То је била ситуација у којој се није налазила ниједна друга зарађена држава. Питање одбране, с једне, и територијалних захтева, с друге стране, стално је лебдело у ваздуху, постало свакодневна реалност са којом су се сви суочавали. Она је била, истовремено, повод за забринутост, али и извор надања и подстицај за даљу борбу. То није било све. Србија је једина међу савезницама, неутралним и непријатељским државама, морала да већи део рата води изван земље, на туђој територији. То је стварало посебне тешкоће, чинило је зависном како од добре воље својих савезника, да јој пруже неопходну подршку током трајања рата, тако и немогућности да штити своју државну територију и остварује своје ратне циљеве.

То је имало несагледиве последице. За разлику од других земаља, Србија је била лишена природног извора за попуњавање својих дивизија, приметно ослабљених и проређених у претходним ратовима. То је присиљавало да њихову допуну тражи међу добровољцима у САД, Европи, Аустралији и другде. То је Србију учинило зависном од добре воље својих савезника и неутралних земаља (САД) да прикупљају добровољце и плаћају трошкове њиховог превоза до Бизерте и Солуна. Прикупљање добровољаца у САД постало је могуће тек након уласка те земље у рат, у пролеће 1917. године, док су пре тога они илегално прелазили у Канаду, одакле су британским бродовима превожени у Европу. У почетку, Британија је одбијала захтеве да одреди бродове за превоз, али је касније променила став. Италија је, такође, одбијала да дозволи одлазак аустроугарских заробљеника – Срба у Солун. Ни Русија није одобравала пребацивање српских добровољачких јединица из Добруде у Солун. То је српске дивизије svelo на минимум у погледу броја официра и војника.

Истовремено, савезнички министри и генерали наређивали су да управо српске дивизије прве крену у напад, заузимају утврђене положаје и праве пролаз другима. Једном речју, Срби су постали топовско месо. У томе није било разлике у погледима британских и француских генерала и команданата Источне армије (Милн, Сарај, Д'Епере). Били су једнодушни у ставу да српске дивизије треба да носе најтежи терет борбе! Узалудна су била упозорења престолонаследника Александра, генерала Петра Бојовића или

војводе Живојина Мишића да су српске трупе биле преморене сталним покретима и напрезањима. Указивали су на могућност побуне и дезертирања. Захтевали су да се смањи ширина фронта српских дивизија и осигура сарадња других. Одговорено им је да онај ко жуди да се приближи или врати у домовину мора да поднесе највећи терет и губитке. Савезнички команданти умели су вешто да искористе носталгију српског војника за отаџбином.

С обзиром на стање и прилике у којима се налазила Србија у рату, ваља подсетити на још неке чињенице. Од првих дана „јулске кризе“ Србија није уживала безрезервну подршку три велике силе са којима се нашла током рата у савезу. Сећања на балканске ратове још увек су била свежа. О Србији и њеној улози у њима није се лепо говорило и писало, сматрала се једним од криваца за балканску кризу. Исход ратова окренуо је против ње многе утицајне политичке личности и јавно мњење. Јулска криза и њен исход оживели су таква расположења. Британска влада није показивала веће интересовање за судбину Србије пошто су њени министри сматрали да Балкан није улазио у њену интересну зону. Влада и краљ Џорџ V сматрали су да због Србије није требало улазити у рат; били су спремни да је оставе на цедилу. Француска и Русија су показале спремност да стану у одбрану Србије. То је постало пробни камен за очување дугогодишњег савеза између две земље. Међутим, како је немачка оружана моћ угрожавала обе земље, биле су принуђене да се бране. Упркос њиховој доброј вољи, Србија није могла да рачуна на њихову војну помоћ. Уосталом, није је ни очекивала.

Током првих дана и недеља рата, све земље, велике и мале, одредиле су став према њему. Русија, Француска и Британија су ушле у рат, чиме је Србија стекла, макар само привидно моћне савезнике. САД, Италија, Румунија, Бугарска, Грчка и Турска прогласиле су неутралност. Неке од њих ће остати неутралне краће (Турска) а неке дуже времена (Италија, Бугарска, Румунија, САД). Свака од њих имала је чврсте разлоге за то. Најчешће су у питању била очекивања одређених територијалних добити. Иако чланица Централних сила, Италија је, као неутрална, преговарала са обе стране, Антантом и својим савезницима како би добила: Трентино, Истру и делове Далмације и Албаније. Ушла је неспремна у рат, па тиме и за војничко ангажовање на балканском ратишту. Иако формално савезница, Италија је била непријатељски настројена према Србији и њеним намерама да уједини јужне Словене. Била је свесна да би то угрозило италијанске тековине

на Јадранском мору, обећане јој Лондонским пактом 1915. Невољно је дочекала српску војску после повлачења преко Албаније и била против њеног превожења на Крф. Једном речју, у питању је био непоуздан и несигуран савезник.

Иако је прогласила неутралност, Бугарска је отворено нагињала Централним силама. Њено држање према Србији мотивисали су жеља за припајањем територија у Македонији и освета за пораз у другом балканском рату. Бугарска је, такође, показивала претензије према грчким крајевима и потајно гајила наду да ће добити Цариград. Током раздобља неутралности, Бугарска је преговарала са Антантом, захтевајући од ње да присили Србију да јој, као награду за неутралност, преда источну Македонију. Антанта је вршила снажан притисак на Србију да прихвати бугарске захтеве, нудећи јој територијална проширења у будућности у Босни и Херцеговини, деловима Војводине... Од октобра 1915. као савезник Централних сила, Бугарска је учествовала у рату против Србије и добила значајне територије. До краја рата била је важан војни савезник и партнер Централних сила на балканском ратишту.

Иако савезник Србије у балканским ратовима, Грчка је прогласила неутралност и занемарила своје уговорне обавезе према њој. Краљ Константин је био наклоњен Централним силама, посебно Немачкој. С друге стране, председник владе Елефтериос Венизелос је био присталица Антанте, али су га влада и војни врхови уклонили са положаја. Грчка влада и двор били су против савезничког искрцавања у Солуну и пружања уточишта Србији и њеној војсци на Крфу. До уклањања краља Константина са престола, у јуну 1917., грчка војска представљала је сталну претњу савезничким трупама у северној Грчкој. Његово уклањање са престола довело је Венизелоса на власт, реорганизације грчке армије и чишћења Генералштаба и официрског кора од краљевих присталица.

Неколико речи о Србији, њеном положају и односима са суседима. Нападом Централних сила, Србија је била принуђена да уђе у рат, иако за њега није била вољна, а још мање спремна. Њена Врховна команда није имала других планова осим оних за одбрану земље од стране нападача. Њен војни врх дуго времена није размишљао о рату на балканским просторима. Војнички пораз у јесен 1915. и одлука да истраје у рату на страни Антанте, присилили су војску, владу, политичке странке, владара да напусте земљу и наставе борбу на туђем тлу, за коју су били потпуно неспремни.

Једини пут ка спасењу водио је преко Црне Горе и Албаније, до непријатељски настројених Црногораца, Арбанаса и Италијана, немоћних Руса, уздржаних Енглеза и ненаклоњених Грка. Једини који су Србима притекли у помоћ били су Французи. То је било јединствено искуство у историји народа и војске – боравак и ратовање у туђини.

Најзад, шта рећи о чланицама Антанте, неочекиваним савезницима Србије. Британија није била спремна да учествује у рату на Балкану и противила се упућивању својих трупа. С обзиром на своју величину, Британија је давала предност империји и земљама у њеном суседству, важним за њену безбедност (Галипоље, Египат, Палестина). Војни врх, влада, политичке странке, владар и јавно мњење залагали су се за Западни фронт – „западњаци“, уверени да ће се на њему решити судбина рата. Ретки појединци – „источњаци“ су се залагали за напад на споредном ратишту, уз помоћ локалних савезника. Британија се нашла на балканском ратишту невољно, под притиском Француске, из страха за прилике у њој, стабилност владе и очување ратног савезништва. Заједништво у рату било је једини начин да се он заврши победом.

Иако спремна да пружи подршку Србији у њеној борби против Централних сила, Русија није била у стању да такву намеру оствари. Била је принуђена да ратује против Немачке и Аустро-Угарске, што је тешко подносила. Није имала неопходну материјалну, војну и финансијску снагу која би јој омогућила да ратне операције води на неколико фронтова. Учешће њених оружаних снага на балканском ратишту било је скоро симболично. Русија је била раздирана жељом да игра улогу велике силе, да утиче на балканска збивања и оствари своје давнашње снове – контролу над црноморским мореузима и учвршћивање у Цариграду. Такви циљеви и жеље претворили су се у пуне снове.

Иако најслабија и најугроженија од Немачке, показало се да је Француска била једини прави и непоколебљиви савезник Србије тих година. Упркос чињеници да се рат водио на њеној територији, а непријатељске армије угрожавале Париз, Француска је нашла снаге да предводи ратне операције на Балкану, да у њих увуче Британију, пружа подршку Србији и уклања отпор појединих држава. Њени привредни и финансијски интереси на Блиском истоку и Балкану били су од раније познати. Успех у рату потврдио би старе интересе и, истовремено, проширио их политичким.

Неколико речи о изворима који су коришћени за писање ове књиге. У питању је, највећим делом, грађа настала радом најважнијих државних установа великих сила. Други извори коришћени су само онда кад су се могли проверити са службеним. Мемоари, дневници, сећања и други извори те врсте изнедрили су драгоцене појединости неопходне за приказивање одређених догађаја. Употреба досад непознатих и некоришћених извора, јавних и приватних, омогућила је стварање нове слике о Првом светском рату на Балкану и природи учешћа великих сила и Србије у њему.

Др Радош Љушић, директор Завода за уџбенике, Небојша Јовановић, уредник библиотеке Јазон, Аида Спасић, ликовни уредник, Драган Тадировић, графички уредник, Радован Савић, лектор, Слађана Митровић, која се мучила са мојим рукописом, и други, својим трудом и љубазношћу допринели су да *Невољни райници* угледају светлост дана и тако обележе деведесету годишњицу пробоја Солунског фронта и ослобођења Србије од армија Централних сила. На свему им хвала.

У Београду,
о Васкрсу 2008.

Аутор

СОЛУНСКИ ФРОНТ: ИДЕЈА И СТВАРНОСТ (новембар 1914 – фебруар 1915)

Солунски фронт, његов настанак, проблеми у вези са војним операцијама и успеси у различитим раздобљима Првог светског рата, од одлуке Великих сила (Француска, Велика Британија) да на југу Балканског полуострва отворе ново ратиште у јесен 1915. године, до тријумфалног похода снага Источне армије у јесен 1918. године, дуго су привлачили пажњу старије и новије историографије. Посебно су се, из разумљивих разлога, тим питањима бавили истраживачи, хроничари, мемоаристи и други са простора некадашње Југославије. Они су настојали да објасне и оцене значај Солунског фронта у оквиру борбе за остварење ратних циљева Србије, као и његов допринос савезничким ратним напорима у целини. При томе треба нагласити да је средишње место у југословенској историографији заузимало питање отварања Солунског фронта после искрцавања српских дивизија на Крфу, њихове реорганизације и преузимање положаја у северној Грчкој, у лето 1916. године. Из тога проистиче чињеница да југословенска историографија није посветила више пажње расправама вођеним у савезничким војним и политичким круговима да, много раније, у јесен 1914. године, отворе нови фронт на Балканском полуострву. Заиста, поглед на најзначајнија дела и расправе југословенске историографије потврђује да питање стварања Солунског фронта током 1914–1915. године није привукло посебну пажњу.¹

¹ П. Пешић, *Солунски фронт. Војно-политичка ситуација* (Београд, 1921); М. Алимпих, *Солунски фронт* (Београд, 1967); Б. Гледовић, Б. Ратковић, М. Ђуришић, М. Граховац, П. Опачић, *Први светски рат. Србија и Црна Гора* (Цетиње, 1975); М. Ђуришић, Б. Ратковић, С. Скоко, Д. Живојиновић, М. Војводић, *Први светски рат. Остали историја* (Цетиње, 1975); П. Опачић, *Србија, Солунски фронт и уједињење* (Београд 1990); Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић. У ратним условима за национално ослобођење* (Београд 2002) не пружају обавештења о разговорима, предлозима и ставовима савезничких поли-

С друге стране, у западној историографији и мемоарској литератури, опширно се писало и расправљало о стварању Солунског фронта крајем 1914. и почетком 1915. године. Обе велике силе, Француска и Велика Британија имале су ваљане разлоге да предузму такав корак. Две земље су настојале да очувају свој положај и интересе у источном Средоземљу, као и на Балкану. Француска је неколико векова представљала значајну силу на тим просторима. Њене владе и пословни кругови су уложили велики труд и средства да очувају од распада Отоманску империју у којој су уживали многа права и привилегије – заштита католика (мисије, болнице, образовне установе, света места), економски и финансијски положај (власништво великог дела отоманског државног дуга, контрола Отоманске банке, администрација монопола дувана, инвестиције у изградњу путева, лука, производња свилене бубе, очување и ширење француског језика, културе) и друго. Француска влада је уживала подршку многих организација и интересних група у настојању да очува француску премоћ на тим просторима. Након избијања рата, а посебно након уласка Турске у рат новембра 1914. године, јавно мњење и штампа захтевали су од француске владе да предузме неопходне мере како би се заштитили наведени француски интереси и очувао њен утицај. Ни британски интереси нису били ништа мањи. Велика Британија се сматрала једном од заштитница Отоманског царства, вршила снажан утицај на његову политику и настојала да очува своје империјалне интересе на тим просторима (Суецки канал, Кипар, Ирак, Египат, контрола над мореузима). Иако су немачке претензије на Блиском истоку у почетку сматране као чиста фантазија (изградња багдадске железнице), показало се временом да је утицај Берлина у Отоманском царству постајао све присутнији.²

Отуда није било случајно што је француска влада брзо реаговала на турски изазов. Аристид Бријан, министар правде, први је покренуо питање отварања новог ратишта на југу Балканског полуострва. Он је средином новембра 1914. године, предложио да владе две земље, Француске и Велике Британије, упуте у Солун 400.000 војника са циљем да заштите Србију од инвазије Централних сила, приволе неутралне земље (Грчка, Румунија, Бугарска) да уђу у рат на страни Антанте и припреме војну офанзиву против

тичких и војних кругова о стварању Солунског фронта током прве године Светског рата. То је донекле исправио, П. Опачић, *Стварање Солунског фронта*. ВИГ, 3(1970), 63–102.

² За опширну расправу види, G. S. Cassar, *The French and the Dardanelles. A Study of the Failure in the Conduct of War* (London, 1971), стр. 34–35.

Аустро-Угарске. Бријанов предлог, са којим је била упозната и британска влада, отворио је дугу и оштру полемику између присталица и противника војних операција на удаљеним европским ратиштима. Први су подржавали такав корак, док су се други залагали за употребу свих расположивих снага на западном фронту, уверени да се рат могао добити на просторима Француске и Белгије.³

Отпор присталица западног фронта таквим предлозима долазио је из редова војске, али и политичара и био је веома снажан. На његовом челу налазио се генерал Жозеф Жофр, командант француске армије. Он је одлучно одбацио Бријанов предлог. Тврдио је да победа у рату може бити извојевана једино на западном фронту и да због тога није могао да одвоји преко потребне трупе за ново ратиште на далеком Балкану. Суочена са таквим ставом, француска влада је прихватила Жофрову одлуку, иако није одустала од Бријановог предлога.⁴

Скоро истовремено, сличан предлог је припремио и поднео на разматрање влади генерал Луј Феликс Мари Франсоа Франше д'Епере, командант Пете армије. Д'Епере је сматрао узалудним и погубним по морал земље и армије безуспешне нападе на снажно утврђене немачке положаје на западном фронту и тврдио да се много више могло урадити на простору који је био мање утврђен и где је изненадни напад могао донети пуни успех уз мање жртве. Генерал је имао на уму Балкан.⁵ Идеја о отварању новог фронта настала је у глави генерала д'Епера почетком октобра 1914. године, у време посете председника Француске Републике Рајмона Поенкареа команди Пете армије у Шампањи. Том приликом, Поенкаре је упозорио на могућност уласка Турске у рат на страни Централних сила. То је подстакло генерала д'Епера да изнесе своје мишљење о евентуалној савезничкој офанзиви на Балкану. Председник Поенкаре је затражио од свог саговорника да припреми меморандум о том предлогу и достави га на разматрање влади и Врховној команди.

³ За више појединости, A. Pingaud, *Histoire diplomatique de la France pendant la Grande guerre* (Paris 1938), вол. I, 210–211; исти, *Les origines de l'expédition de Salonique*. *Revue historique*, vol. 176 (juillet-décembre 1935), 449–450; Lord Bertie, *The Diary of Lord Bertie of Thame*. Ed. By A.G. Lennox (London, 1924), vol. I, 108.

⁴ Cassar, н.д. 36; G.B. Leon, *Greece and the Great Powers 1914–1917* (Salonika, 1970), 101–102 опширно расправља о предлогу и отпору Жофра, Александра Милерана, министра рата и других.

⁵ Генерал д'Епере, је био одличан познавалац француске војне историје, Аустро-Угарске и Балкана, где је боравио у више наврата. P. Azan, *Franchet d'Esperey* (Paris, 1949), *passim*.

Д'Епереов план био је веома амбициозно замишљен. Он је предвиђао упућивање у Солун пет армијских корпуса укупне јачине 185.000 људи. Одатле би трупе биле пребачене у Београд, где би, заједно са српским дивизијама, отпочеле офанзиву против Аустро-Угарске. Генерал д'Епере је био свестан тешкоћа у остваривању плана. Пошто солунска лука није могла да прихвати тако велики број бродова, војника и опреме, предложио је да се за ту сврху користи и лука у Кавали. Такође, упозорио је да железничка пруга од Солуна у унутрашњост Балкана је недовољна за превоз трупа и опреме. Да би се оспособила за тај задатак, предложио је да се на Балкан упуте инжењеријске јединице како би повећале капацитет пруге. Без обзира на наведене проблеме и тешкоће, генерал д'Епере је сматрао да је било потребно два месеца да се трупе и опрема превезу до Дунава, одакле би требало да крену ка Букурешту и Будимпешти.⁶

Д'Епереов план био је достављен председнику Поенкареу 1. децембра 1914. године. Тренутак није био повољан за расправу о могућој офанзиви на Балкану пошто су аустро-угарске армије две недеље раније нападе Србију и 2. децембра ушле у Београд. Противофанзива српске армије била је одлучна, а завршетак Колубарске битке пресудан за исход непријатељске инвазије. До 15. децембра 1914, нападачи су били тешко поражени и протерани из Србије, а Београд ослобођен. Неочекивани расплет догађаја у Србији поново је оживео савезничко интересовање за балканско ратиште. Српска победа отварала је пут у срце империје Хабзбурга и пружала прилику великим силама да брзом акцијом поразе њене армије и присиле је да закључи примирје и изађе из рата. У таквим околностима били су неопходни визија и одлучност да се настала прилика искористи. Нажалост, њих није било у војним и политичким врховима ни у Паризу, ни у Лондону.

Наведени квалитети, поред осталих, недостајали су и кључној личности у одлучивању о начину вођења ратних операција, генералу Жофру. Он је одређивао политику Врховне команде и владе, пошто је после заустављања немачке офанзиве на Марни уживао огроман углед у земљи који се нико није усуђивао да оспори. Првог јануара 1915. године, председник Поенкаре расправљао је о д'Епереовом плану са председником владе Рене Вивијанијем и Бријаном. Сва тројица су подржали план и одлучили да траже мишљење

⁶ Д'Епереов меморандум објавио је М. Larcher, *La Grande Guerre dans les Balkans* (Paris, 1929), appendix; изводе је објавио А. Palmer, *The Gardeners of Salonika* (London, 1965), 20–21.

генерала Жофра. Ту су наишли на непробојни зид. Његова скоро диктаторска овлашћења и стратегијски погледи одредили су судбину д'Епереовог плана. Генерал Жофр је спретно користио свој углед победника на Марни да избегне уплитање политичара у расправу о доношењу одлука о вођењу рата, одбијао да влади пружи потребна обавештења и са њом сарађује у припремању будућих операција. Није дозвољавао ни скупштинским комисијама да надгледају његов рад и посете ратној зони. Знао је да је био недодирљив и да влада није смела да га смени, а да при томе не угрози сопствени опстанак и поверење јавног мњења и војске.⁷

Упркос Жофровом одбијању, појединци нису одустајали од д'Епереове намере. Генерал Галиени предложио је 1. децембра да Солун буде база за напад на Цариград; тврдио је да ће присуство снажне савезничке армије навести неутралне државе да уђу у рат на страни савезника. Влада је одобрила план у начелу, али се томе одлучно супротставио генерал Жофр. План је чак подржао и председник Републике Рејмон Поенкаре.

Поенкаре, Вивијани и Бријан водили су пресудни разговор са генералом Жофром 7. јануара 1915. године, приликом његове посете Јелисејској палати. У том разговору Вивијани је изнео предлог о могућем упућивању значајних снага на Балкан, нагласивши да би то могло да промени тренутно стање на западном фронту. Генерал Жофр одлучно је одбацио Вивијанијеву сугестију. За таква став навео је неколико разлога. Прво, желео је да заштити Париз од евентуалног изненадног напада. Друго, намеравао је да припреми пролећну офанзиву против немачких положаја у Шампањи и Артоу, што је захтевало сваког расположивог војника. Треће, веровао је да се рат могао добити само победом на западном фронту. Због тога је сматрао бесмисленим предлог о упућивању трупа на удаљена ратишта, јер би се на тај начин угрозио положај одбране у Француској. Веровао је да ће предложена офанзива довести до пораза немачке армије и ослобођења Француске. Најзад, упозорио је да за догледно време неће дозволити упућивање трупа из Француске на друга ратишта. Након тога, Поенкареу и члановима владе није преостало ништа друго, осим да одустану од д'Епереовог плана.⁸ Тако је и прва прилика да се

⁷ Field-Marshal Joffre, *Personal Memoirs*, I–II (New York), II, 397; Jean de Pierrefeu, *French Headquarters, 1915–1918* (London, 1924), 115.

⁸ У том тренутку под Жофровом командом налазило се око 1,5 милиона људи; наспрам њих налазило се 85 немачких дивизија приближне снаге. Cassar, н.д. 39–40; Palmer, н.д. 23–24.

прошири рана „на меком трбуху непријатеља“ (Аустро-Угарска) била пропуштена. Немачка Врховна команда се побринула да се таква прилика више не понови.

С друге стране Ламанша, у Великој Британији, постојало је, такође, међу неколицином утицајних политичара, расположење да се прекине са огромним и непотребним проливањем крви на западном фронту и отворе нова ратишта. Међу њима је било и балканско. Најистакнутији заступници такве политике били су: Дејвид Лојд Џорџ, министар финансија и Винстон Черчил, члан Ратног савета, Артур Балфур и Морис Хенки, такође чланови истог тела. С друге стране, војни кругови, на челу са фелдмаршалом лордом Киченером, министром рата, били су, као и Жофр у Француској, против таквог плана. Неспоразуми и сукоби између цивила и војника спречили су остварење намере за отварање ратишта на југу Балканског полуострва све до јесени 1915. године. Киченер је у енглеској јавности уживао углед „полубожанства“, па је у питањима рата његова реч била пресудна. Свој став правдао је недостатком искусних трупа и тврдњом да је њихово присуство у Француској било неопходно. Био је приврженик доктрине западног фронта. Као и Жофр у Француској, Киченер је настојао да искључи политичаре из учешћа у расправама о војним плановима и операцијама, одбијао да их обавештава о својим намерама и од њих прикривао важне чињенице.⁹

Други разлог који је допринео одлагању активнијег присуства Велике Британије на балканским просторима био је неуспех дипломатије сер Едварда Греја, министра иностраних дела, да промени, упркос многим настојањима, стање створено исходом другог балканског рата и одредбама Букурешког мира. Он је упорно настојао да обнови Балкански савез, што се показало неостварљивим. Све до уласка Турске у рат, у новембру 1914. године, Греј је настојао да она очува неутралност. То је довело до одбијања Грчке да уђе у рат на страни Антанте. Тек након уласка Турске у рат, Греј је променио дотадашњу политику, настојећи свим силама да приволи Грчку, Румунију и Бугарску, да уђу у рат на страни Антанте. Таква његова настојања доживела су потпуни неуспех.¹⁰

Улазак Турске у рат на страни Централних сила и бомбардовање Дарданела од стране британских бродова, довели су до радикалне промене Грејеве политике. Он је 14. новембра 1914. године,

⁹ За више обавештења, P. Magnus, *Kitchener: Portrait of an Imperialist* (London 1958), 270–288, 367–370; R. Jenkins, *Asquith* (London, 1963), 349–378.

¹⁰ S. J. Lowe, *The Failure of the British Diplomacy in the Balkans, 1914–1916*. Canadian Journal of History, IV (1969), 73–77.

обавестио Сергеја Сазонова, министра иностраних дела Русије, да је био вољан да у договору са њим коначно реши турско питање, укључујући и судбину мореуза и Цариграда. Тиме би учешће Велике Британије у акцијама у Средоземљу и на Балкану постало неизбежно. Застој на западном фронту наметао је потребу отварања новог ратишта на периферији, где се могло рачунати на брзи успех, мање жртве и веће политичке добити.

Крајем децембра 1914. године, чланови Ратног савета Лојд Џорџ и Винстон Черчил, као и секретар Савета за одбрану Империје, сер Морис Хенки, упутили су председнику владе Херберту Асквиту, независно један од другог, предлоге о отварању нових ратишта и у њима описали користи које су могле да проистекну из таквих операција. Сва тројица су указали да операције на западном фронту, упркос преко милион погинулих и рањених, нису донеле очекивани успех. Њихови предлози, иако самостално уобличени, имали су одређене сличности, али су се у понечему и разликовали. Хенки је био први у слању меморандума. У његовом тексту, упућеном 29. децембра, описао је ситуацију на свим фронтима и упозорио на велике могућности које је пружало балканско ратиште. Сматрао је да би „Велики балкански савез“, у коме би се нашле Грчка и Бугарска, могао, уз подршку три савезничка корпуса, да успешно води рат против Турске. То би, истовремено, омогућило сарадњу са српским армијама у операцијама против Аустро-Угарске. Свој план је оценио прилично једноставним и остварљивим.¹¹ Хенкијев предлог добио је условну подршку Артура Балфура. Он се сагласио са Хенкијевом идејом, али је упозорио и на тешкоће у извођењу плана, нагласивши потребу да се пре сваке иницијативе уклоне неспоразуми и изгледе сукоби између балканских држава настали у недавној прошлости.¹² Балфур је делио Хенкијево уверење да би таква акција убрзала пораз Аустро-Угарске и навела Италију да уђе у рат.

Много амбициознији и далекосежнији по обиму и последицама, био је предлог Лојда Џорџа, садржан у меморандуму упућеном 31. децембра 1914. године, председнику владе. Лојд Џорџ је већ раније показивао своје интересовање за балканско ратиште. У време Аустро-угарске офанзиве против Србије, саопштио је С. П. Скоту, уреднику *Гардијана* и личном пријатељу, да је био забринут за њену будућност. О Србији је говорио са много сим-

¹¹ S. Roskill, *Hankey, Man of Secrets 1877–1918* (London 1970), 149–150; Palmer, н.д. 21–22; Cassar, *The French and the Dardanelles*, 44; J. Gooch, *The Plans for war, the General Staff and the British Military Strategy 1910–1916* (London, 1980), 311.

¹² Roskill, н.д. 150–151.

патија.¹³ Лојд Џорџ је био занимљива личност. Добро обавештен о приликама у разним крајевима Европе, маштовит и убедљив, он је пажљиво пратио збивања на Балкану. Његови погледи на војна питања изазивали су негодовање и отпор међу генералима који су га сматрали демагогом; а ни он њима није остајао дужан. Сматрао их је старомодним и недовољно упознатим са европским проблемима. Своја гледишта о операцијама на Балкану изнео је отворено. Сматрао је да операције на западном фронту нису донеле очекиване резултате и да је војнички положај две земље (Велика Британија, Француска) био незадовољавајући. Тврдио је такође да је британска влада створила снажну војну машину, али је отворено саопштио да је био против њеног упућивања на „неосвојива утврђења“ и у „несигурне операције“ у Француској. Због тога је као алтернативу предложио две међусобно независне акције: једну, против Аустро-Угарске на Балкану, и другу, против Турске у Сирији. Ипак, нагињао је више операцији на Балкану. Она би, тврдио је, поред војничког, имала и политички ефект, тиме што би увела у рат Грчку, Румунију, а можда и Бугарску. Предложио је да влада одмах почне припреме за отварање балканских ратишта. Тражио је од Асквита да његов меморандум достави члановима Ратног савета, како би о њему расправљали и донели одлуку. Својим предлогом, Лојд Џорџ је постао најгласнији заговорник офанзиве на истоку међу члановима Ратног савета и владе, такође, више је нагињао копненој него поморској операцији. Најзад, препоручио је да се савезничке трупе упуте у Солун, како би помогле Србији да се одбрани од нове аустро-угарске инвазије.¹⁴

Међутим, и Винстон Черчил је упутио Савету свој меморандум. Са много упорности, маште и познавања детаља, Черчил је заговарао план о нападу на Дарданеле. Слични предлози појављивали су се и раније, али су били одбачени као ризични. Овог пута то није био случај. План је предвиђао заузимање полуострва Галипоље, добро утврђеног и брањеног, што је захтевало значајне снаге и опрему. Потом је, као алтернативу, предложио искрцавање у Шлезвиг-Холштајну, што би, у случају успеха, довело до отварања Балтичког мора за британску морнарицу и омогућило руској армији да се искрца у непосредној близини Берлина.¹⁵

¹³ *Political Diaries of S. P. Scott 1911–1918*. Ed. by T. Wilson (Ithaca, New York, 1970), 27. XI 1914, 112.; Gooch, н.д. 312–315 опширно описује Лојд Џорџов предлог.

¹⁴ D. R. Woodward, *Lloyd George and the Generals* (London–Toronto 1983), 27–28; David Lloyd George, *War Memoirs*, I–II (Boston, 1933), I, 322–330.

¹⁵ Woodward, н.д., 28–29 M. Gilbert, *Winston Churchill. The Challenge of War 1914–1916* (Boston, 1971) 337.

Снаге и расположење у Ратном савету били су подељени, па се могла очекивати жучна расправа и тешка одлука о поднетим предлозима. Подељеност унутар Савета појачао је и захтев великог војводе Николаја, главнокомандујућег руских армија, упућен 2. јануара 1915, Греју. Велики војвода је захтевао савезничку операцију против Турске, како би се ослабио турски притисак на руске трупе на Кавказу. Захтеви Лојда Џорџа, Черчила и великог војводе Николаја наишли су на одлучно одбијање од стране лорда Киченера. У писму члановима Ратног савета, упућеном 2. јануара, министар рата је упозорио да због недостатка трупа није био у стању да их пошаље у Солун и Дарданеле. Слично је одговорио и великом војводи.¹⁶

Војни врх сматрао је предлоге и захтеве политичара смешним и нереалним. Да би дискредитовали његов план, за Лојда Џорџа су говорили да је „тек недавно открио Балкан на географским картама“ и тврдили да није схватао да је за слање трупа на балканске просторе било потребно шест месеци; оптуживали су га да је таквим предлогом желео да побољша свој политички углед. Један од критичара, генерал Џон Френч, командант британских експедиционих снага у Европи, ипак је признао да се предлогу о заједничкој акцији са Србима и Грцима, мало шта могло приговорити, осим да су линије снабдевања биле сувише дуге и ризичне.

Упркос отпору и оклевању, супротстављених предлога и планова, Ратни савет је морао да отпочне расправу и донесе одлуку о будућим намерама и новим ратиштима. Противречни предлози захтевали су брзо одлучавање и заједничку одлуку. Њих је подстакао Черчил. Упознавши се са садржајем Лојд Џорџовог и Хенкијевог меморандума он је 1. јануара 1915. године, упозорио Асквита, да је постало неопходно да се Ратни савет састаје свакодневно како би донео преко потребне одлуке. Асквит је прихватио предлог и седницу Савета заказао за 7. јануар. У међувремену, око противречних предлога су се окупљали присталице и противници, подржаваоци и критичари. Трећег јануара, Адмиралитет је обавестио Черчила да је био спреман да подржи акцију на Блиском истоку, то јест, искрцавање трупа у заливу Бесика; истовремено, према истом плану, грчке трупе би напале Галипоље, бугарске Цариград, а руске, српске и румунске Аустро-Угарску. То је била илузија пошто су неке од споменутих земаља (Грчка, Бугарска, Румунија) још увек биле неутралне.

Ситуација је била веома сложена, па се исход предстојећих разговора и одлука у Савету очекивао са потпуном неизвесношћу.

¹⁶ Magnus, н.д., 296–297; Cassar, н.д. 44–45.

Најутицајније личности у Савету (Лојд Џорџ, Киченер, Черчил) били су против даље кланице на западном фронту и захтевали да се отворе нова ратишта. Балфур је делио таква гледишта; адмирал Фишер, први лорд Адмиралитета, се залагао за поморску акцију против Турске, док је Асквит, као и обично, био неодлучан и колебљив. У таквим околностима постављало се питање да ли је Савет био у стању да донесе ваљану одлуку.

Први пут, седмог јануара, Савет је расправљао о будућим операцијама на западном фронту, али није донео никакву одлуку. Наредног дана, 8. јануара, на иницијативу Лојда Џорџа, Савет је почео расправу о отварању фронта на Балканском полуострву, тј. офанзиви против Аустро-Угарске. У тој расправи Лојд Џорџ је преузео иницијативу. Одлучно се залагао за отварање фронта против Аустро-Угарске, говорио је о губицима које је њена војска претрпела у Србији и другде, њеним унутрашњим слабостима, подршци коју ће Савезници добити од становништва, могућности да се у рат увуку Италија и Румунија, олакшању притиска на руске армије на северу. Тврдио је да ће Немачка бити изолована после пораза Аустро-Угарске и њеног изласка из рата. Проблем комуникација и снабдевања трупа Лојд Џорџ је решио на тај начин што је предложио да се за то користе луке у Солуну и Дубровнику. Признао је да железничка пруга од Солуна до Ниша није била у стању да задовољи потребе транспорта и снабдевања трупа.¹⁷

Предлог Лојда Џорџа је наишао на општу критику чланова Савета. Идеја о коришћењу дубровачке луке приметно је ослабила прихватљивост овог предлога. Асквит је био против њега; генерал Френч био је одлучно против отварања новог фронта, о чему је обавестио Савет. Захтевао је да ниједан британски војник не буде повучен са западног фронта. Киченер је такође био против предлога. Тврдио је да је дубровачка лука била неупотребљива, а да се солунска могла користити тек након уласка Грчке у рат; железничка пруга до Ниша, тврдио је, имала је мали капацитет и била је изложена нападима комита. Киченер се залажио за напад у Дарданелима, док је офанзиву против Аустро-Угарске одбацио као неостварљиву у постојећим околностима. Такву реакцију чланова Савета Лојд Џорџ је доживео као лични пораз.¹⁸ Против плана су били Асквит, Киченер и генерали, а изостала је и

¹⁷ Lord Hankey, *Supreme Command, 1914–1918*, vols... I–II (London, 1961), I, 260–261; Woodward, н.д. 29–30.

¹⁸ Hankey, н.д. 262; P. Quinn, *British Strategy and Politics 1914 to 1918* (Oxford, 1965), 19 наводи Френчово писмо Киченеру у коме је говорио о немогућности употребе британских трупа на другим ратиштима све док су трајале операције на западном фронту.

Черчилова подршка. Као утеху, Савет је истог дана именовао поткомитет са задатком да предложи алтернативни план за употребу трупа на Балкану. Највећу сметњу прихватању предлога представљало је расположење већине Савета за припремање операције у Дарданелима, које ће стално ометати расправу и доношење одлуке о искрцавању трупа у Солуну.

Упркос томе у Савету је постојало чврсто расположење против фронталног напада на западном фронту. То је подстакло Лојда Џорџа да се још одлучније заложи како би убедио Киченера, Черчила и колебљивог Асквита у оправданост свог плана. Расправа је настављена 12. јануара. Том приликом генерал Френч је упозорио Савет против евентуалне одлуке о војно-поморској акцији у источном Средоземљу. У дугој размени гледишта и аргумената, Лојд Џорџ је упорно доказивао да британски генерали нису имали прави план за будуће операције. Киченер је то потврдио, додавши да га није имао ни генерал Жофр, који такође није није располагао трупама да скрши немачки отпор. То га је навело да Савету предложи да, уколико изостане жељени успех офанзиве на западном фронту „влада треба да размисли о новом плану“. То је довело до тога да се Савет поново окренуо Балкану и Средоземљу. У том тренутку, Лојд Џорџ је потпуно неочекивано добио Грејову подршку. Он је упозорио Савет да треба да размотри наредне кораке у случају неуспеха на западном фронту. Предложио је да Савет испита: а) сарадњу са Србијом и б) напад на Галипоље.

У касним вечерњим сатима истог дана, Черчил је својим предлогом о предстојећим фронтима и операцијама нанео нов ударца плану Лојда Џорџа. Са много вештине и убедљивости, изнео је предлог о нападу на Дарданеле. Како је изгледало да је то био излаз из кризе у којој се Савет налазио, расположење у њему нагло се променило. Пошто се није тражила употреба трупа, предлог је био прихватљив и за Лојда Џорџа. Генерал Френч је додао да уколико генерали буду закључили да је пробој фронта на западу био неостварљив, они ће тражити друга ратишта, укључујући и Аустро-Угарску. У одговору на тај предлог, Лојд Џорџ је нагласио да почетне кораке за операцију на Балкану није требало одлагати. Ваљало је почети припреме за њу, пре свега ширење железничке пруге од Солуна у унутрашњост. Черчил који је био против операција на Балкану, подржао је предлог Лојда Џорџа. Савет је донео одлуку у том смислу. Изгледало је да је одлука представљала лични тријумф за упорног Велшанина. У ствари, таква одлука представљала је тријумф за заговорнике рата на западном фронту

који су сачињавали већину у Савету, имали одлучујући утицај у Врховној команди, на фронту у Француској и на двору. Најзад, Киченер је суверено одлучивао где ће се трупе користити.¹⁹

За разлику од војних кругова и њима блиских појединаца, Лојд Џорџ је захтевао да се савезничке трупе што пре упуте на Балкан. Одлагање је сматрао опасним и закаснелим кораком. Оправдање за његово инсистирање на слању трупа представљао је садржај меморандума министарства рата о припремању немачко-аустроугарске офанзиве против Србије.²⁰ Таква процена ишла је на руку његовим захтевима за што хитнију одлуку о слању британских трупа и опреме на Балкан. Поред тога, сматрао је да ће њихово присуство довести до уласка Грчке и Румуније у рат на страни Савезника. На седници Ратног савета, одржаној 20. јануара, Лојд Џорџ се одлучно заложио за хитно упућивање британских трупа на Балкан, о чему је Асквит обавестио краља Џорџа V. Након седнице Савета, Лојд Џорџ је разговарао са Асквитом и Киченером. Том приликом Асквит је изразио велику забринутост за будућност Србије. Забележио је да „уколико Србија буде поражена, ситуација ће бити црна за Савезнике, пошто ће наш углед међу неутралним и колебљивим државама бити озбиљно уздрман.“ Први пут је Асквит био одлучан у намери да се нешто учини на Балкану. Забележио је да је тражио од Греја да изврши најснажнији притисак на Грчку и Румунију да без оклевања донесу одлуку о свом држању и да им обећа да ће Велика Британија, уколико обнове Балкански савез, упутити трупе и спасти Србију од пропасти.²¹

Киченер је показивао склоност да подржи захтев Асквита, Лојда Џорџа и Греја. Обећавао је да ће одвојити неке трупе за Балкан, иако се могло сумњати у његову искреност. Изјаве Асквита и Киченера навеле су Лојда Џорџа да упутити писмо грчком преми-

¹⁹ Hankey, *Supreme Command*, I, 265–267; Woodward, н.д. 32–33. На седници одржаној 13. јануара 1915. Ратни савет је одлучио да у случају неуспеха на западном фронту, савезничке трупе буду пребачене на друга ратишта. Quinn, н.д. 50.

²⁰ Меморандум, 21. јан. 1915. *Хартије Дејвида Лојда Џорџа, С/16/4/1*. Библиотека Дома лордова, Лондон.

²¹ *Memoirs and Reflections 1852–1925 by the Earl of Oxford and Asquith I–II* (London, 1928), II, 21. I 1915, 57; у писму Венецији Стенли од 22. јануара 1915, поновио је свој став, додавши да је требало шест недеља да се упутити 50–60.000 људи на Балкан. За то се морала тражити сагласност Министарства рата. M. Gilbert, *Winston S. Churchill. Companion*, Vol. III part I (July 1914–April 1915) (Boston, 1973), 438.

јеру Елефтериосу Венизелосу у коме га је обавестио да је британска влада била спремна да упутити трупе на Балкан уколико Грчка и Румунија пређу на страну Савезника.²²

У намери да осигура спровођење те одлуке, Лојд Џорџ је предузео кораке да увери француску владу да прихвати британски предлог за операције на Балкану, пошто је војни врх у Паризу био против повлачења британских трупа из Француске на друга ратишта. У разговору са Александром Милераном, министром рата, 22. јануара, сазнао је да је генерал Жофр намеравао да предузме велику офанзиву и да је рачунао на пуну подршку британских трупа. Због тога је одговор на захтев за слање трупа у помоћ Србији морао да сачека исход офанзиве на западном фронту. Милеран је био против упућивања експедиционих снага на Балкан, о чему је француска влада већ расправљала и одбацила д'Епереове, Бријанове и Галиенијеве предлоге.²³

Поред Француза, отпор остваривању плана о упућивању британских трупа на Балкан, пружали су и поједини утицајни чланови Ратног савета. Иако је првобитно прихватио захтев за упућивање трупа, Киченер је свој став брзо променио. Био је неискрен, а о својој промењеној одлуци није обавестио Савет. Таквим кораком – пружањем подршке француском отпору – Киченер се прикривено супротставио његовој одлуци. Наиме, на приватној вечери у француској амбасадѝ, 23. јануара, Киченер је уверио Милерана да „у овом тренутку неће подржавати спровођење плана за Србију.“ Истина, Киченер је признао политичко-војну оправданост акције против Аустро-Угарске на Балкану, али није био вољан да због тога дође у сукоб са Жофром и својим генералима. Тако је одлука Савета била гурнута у позадину.²⁴

Последице Киченеровог договора са Милераном брзо су избиле на видело. У тренутку кад се Черчил припремао за пут у Француску, 28. јануара 1915. године, одржан је у Министарству рата састанак поткомитета Империјалног Одбрамбеног Комитета. У његовом раду учествовали су Киченер, Лојд Џорџ, Черчил, Балфур, Хенки, као и генерали Џемс Мери, начелник Империјалног

²² Woodward, н.д. 33. Греј је захтевао да се што пре упуте трупе на балканско ратиште; то исто је предлагао и британски посланик у Софији, Хенри Бекс-Ајронсајд. Gilbert, *Churchill. Companion.*, vol. III, part I, 481–492.

²³ *Memoirs and Reflections*, II, 68–69; Cassar, н.д. 35–40; Woodward, н.д. 34.

²⁴ Woodward, н.д. 34. Истог дана Асквит је наложио Черчилу да пође у Француску и да заједно са генералом Френчом убеди Жофра да се у помоћ Србији упуте две савезничке дивизије. *Memoirs and Reflections*, II, 60.

генералштаба, и Чарлс Калвел, начелник оперативног одељења. Питање упућивања војне помоћи Србији представљало је једину тачку дневног реда. Било је неопходно донети одлуку о томе пошто је приближавање пролећа пружало могућност за нову непријатељску офанзиву против ње. Сви присутни били су сагласни у томе да сметње за упућивање војничке и техничке помоћи Србији могу да се реше без већих тешкоћа. Киченер је објаснио да је српској војсци недостајала коњица, али да се тај недостатак могао лако отклонити. Тврдио је, такође, да су путеви у Србији били добри, иако су сви знали да то није тачно, и да Дунав није представљао велику препреку за извођење операције против Аустро-Угарске. Штавише, Киченерове речи је потврдио и генерал Калвел. Лојд Џорџ је предложио да се савезничке трупе, поред Солуна, искрцавају и у Дедеагачу, како би се олакшао њихов превоз до Ниша. То је навело Балфура да предложи да се Јадранско море занемари у будућим операцијама, да се бомбардују Дарданели и да се савезничке трупе искрцају у Солуну. Лојд Џорџ је поновио да је трупе требало искрцати на Балкану, пошто ће то привући Грчку и Румунију на страну Савезника и довести до брзог пораза Аустро-Угарске. Таква тврдња откривала је непознавање балканских политичких прилика и површност са којом се желео решити тај замршени чвор. Након Лојда Џорџа, за реч се поново јавио Киченер. Помало незаинтересовано, потврдио је да би било „веома пожељно“ да се трупе упуте у Србију. Споменуо је чак да ће њихов број једног дана достићи 500.000 људи. Томе је уследило једно његово „али“. Изразио је уверење да ће бити тешко повући британске трупе из Француске у тренутку кад је тамо био потребан сваки војник. Његов договор са Милераном дошао је сада до изражаја.

Лојд Џорџ је био запањен Киченеровим речима и држањем. На његов захтев да одреди датум упућивања трупа, Киченер је одговорио да није постојала прека потреба за тим, пошто немачко-аустријска офанзива није била могућа због зимских услова на Балкану. Да би ублажио оштрину сукоба, Черчил је упозорио да би требало одмах упутити једну бригаду у Солун као најаву доласка већих јединица. Лојд Џорџ се са тим сагласио. Киченер је додао да, ако трупе буду упућене, оне ће бити знатно бројније. Лојд Џорџ је захтевао да се упутити читав армијски корпус и да се одреди датум његовог искрцавања у Солуну. Киченер је неодређено одговорио да би се то могло догодити у року од месец дана. Тиме је седница Поткомитета била завршена. Закључено је да се од

Асквита захтева да то питање стави на дневни ред Савета и о њему донесе коначна одлука.²⁵

Након ових дискусија и разговора, неколике чињенице постале су јасне: прво, чинило се да је предлог Лојда Џорџа имао изгледа да буде прихваћен; друго, у том тренутку се мислило да ће трупе бити упућене у Солун; треће, оне су требало да послуже као политички притисак на Грчку, Румунију и Бугарску. Најзад, чланови Поткомитета, са изузетком Лојда Џорџа, нису били спремни да одобре употребу трупа за операције против Аустро-Угарске.

У вечерњим часовима истог дана, Ратни савет је саслушао Киченерово образложење предлога изнетих у Поткомитету. Објаснио је да се разговарало о операцијама на различитим фронтима и нагласио да је искрцавање трупа у Солуну представљало прави избор. Међутим, у том тренутку се појавила велика дилема: када је балканским земљама требало саопштити одлуку о слању трупа? Постојала је опасност да би сувише дуго одлагање могло да доведе до пораза Србије и одлуке неутралних држава да одустану од уласка у рат, што је Ратни савет настојао да избегне по сваку цену. На ту дилему Киченер је узвратио да нема разлога за хитну акцију, пошто у том тренутку није имао трупе спремне за упућивање на Балкан. Штавише, додао је да ни у будућности стање неће бити много боље уколико Велика Британија настави да упућује нове дивизије у Француску. То је звучало злокобно по предложени план. На те речи Балфур је предложио да се бар једна бригада упутити у Солун, мада ни то неће бити од већег значаја ако се не упуте веће војне снаге. Уверен да ће то убрзати одлуку неутралних земаља да уђу у рат, предлог је подржао и Черчил. У погледу упућивања нових дивизија у Француску, лорд Креве, секретар за Индију, приметио је да је влада у Паризу претеривала у својим захтевима. Ток расправе је потврдио да су чланови Савета били наклоњенији упућивању трупа на Балкан у циљу вршења притиска на владе тамошњих земаља да донесу одлуку о уласку у рат, него да оне учествују у офанзиви против Аустро-Угарске. Нешто се ипак догађало што је само делимично ишло на руку плану Лојда Џорџа. Притисак који су извршили он, Балфур и Черчил довео је до одлуке Савета да упутити, иако малобројне, трупе на Балкан. План о операцијама у Дарданелима добио је апсолутни приоритет. На крају, показало се да је одлука Савета о упућивању

²⁵ Gilbert, *Churchill, Companion.*, vol. III, part I, 466–468 доноси записник са седнице Поткомитета; Woodward, н.д. 34–35; G. H. Cassar, *Kitchener: Architect of Victory* (London, 1976), 282–283.

макар једне бригаде у Солун била неостварљива. Разлог за то биле су британске обавезе према Француској и припремање операције у Дарданелима. Једном речју, све док је Киченер био за одлагање искрцавања трупа на Балкан, а Француска влада против те операције, иницијатива Лојда Џорџа била је осуђена на неуспех.²⁶

Закључци које је донео Савет откривали су праве намере и карактер операција на европском југоистоку. У том тренутку од Греја се захтевало да се изјасни да ли би упућивање 5.000 британских војника на Балкан имало оправдање; да ли Адмиралитет може да упути дванаест речних монитора у Солун, одакле би у деловима били пребачени у Србију за операције на Дунаву, и да Черчил отпутује у Француску како би тамошњим министрима и генералима објаснио важност коју је Савет придавао операцијама на Балкану. Од Черчила се очекивало да Французима објасни да је циљ искрцавања тих војника и технике био да првенствено неутралне државе увуче у рат. За тај ограничени циљ захтевало се упућивање две дивизије, британске и француске војске. Черчил је боравио у Паризу 29. и 30. јануара 1915. године. Он је себи ставио у задатак да убеди генерале Френча и Жофра да се сагласе са упућивањем две дивизије у Солун. Међутим, Французи су били против било какве савезничке операције на Балкану. Свој став правдали су стратегијским разлозима. Под Черчиловим притиском, генерал Френч је пристао да влади стави на располагање две дивизије у марту 1915. године. Убрзо се показало да је генерал Френч био неискрен према Черчилу. Тврдио је да две дивизије нису довољне да привуку Грчку и Румунију у рат и задрже Бугарску у стању неутралности. Поред тога, генерал Френч је наложио генералу Калвелу, начелнику свог штаба, да утиче на француске генерале да одбаце тај захтев.²⁷

Отпор француских генерала и политичара није требало посебно подстицати. Лојд Џорџ је био потпуно у праву што је у њиховом отпору видео највећу опасност по британско искрцавање на Балкан. Жалио се Черчилу „на вазалски положај“ у коме се Велика Британија налазила спрам Француске. Тврдио је да би била „криминална лудост ако допустимо да стојимо по страни док се на Балкану назирала катастрофа“. Да би се то спречило, одлучио је да узме ствари у своје руке. Првог фебруара, упутио се у Париз

²⁶ Hankey, *Supreme Command*, I, 272–275; Woodward, н.д. 35–36; G. H. Cassar, *Kitchener: Architect of Victory*, 282.

²⁷ *Memoirs and Reflections*, II, 60; C. E. Callwell, *Field-Marshal Sir Henry Wilson. His Life and Diaries*, I–II (London, 1935), I, 205; Hankey, *Supreme Command*, I, 276.

са циљем да приволи Французе да сарађују у операцијама на Балкану. Без одобрења Ратног савета, разговарао је са Поенкареом, Теофилом Делкасеом, министром иностраних дела, Вивијанијем и Бријаном. Тада је сазнао да Милеран није обавестио своје колеге о разговорима које је водио са британским министрима приликом своје посете Лондону. Бријан је одушевљено прихватио предлог о упућивању савезничких експедиционих снага на Балкан. Поенкаре је оклевао, сумњајући да ће генерал Жофр пристати на учешће француских трупа у њима. Упозорио је Лојда Џорџа да је влади било скоро немогуће да занемари гледишта својих генерала, посебно Жофра. У сусретима са француским саговорницима Лојд Џорџ је настојао да објасни све могуће користи од такве операције и поновио своје познате аргументе.²⁸ Поред француских званичника Лојд Џорџ је разговарао и са генералом Вилијамом Робертсоном, командантом једног сектора фронта у Француској, и генералом Френчом. Оба генерала су описали план о упућивању експедиционог корпуса „као добру стратегију“ иако га у суштини нису одобравали. Били су, као и Киченер, потпуно неискрени.²⁹

Дипломатска акција Лојда Џорџа присилила је француску владу да размотри британску одлуку и одреди јасан став према њој. На састанку одржаном 4. фебруара, француска влада је начелно прихватила предлог о упућивању савезничког експедиционог корпуса у Солун, у циљу пружања помоћи Србији. Одлука је била прихваћена под условом да британска влада не одустане од упућивања трупа у Француску и да се француско учешће у експедицији одложи све док генерал Жофр не буде у стању да упути трупе у Солун. Таква одлука била је равна одбијању. Упркос томе, Лојд Џорџ је, након разговора са француском владом и британским генералима, оптимистички закључио да ће трупе кренути пут Солуна у току наредне две недеље. Нема сумње да су таква очекивања била претерана, па стога и нереална.³⁰

²⁸ Меморандум о разговору Лојда Џорџа са Поенкареом, 3. фебруар, 1915. Foreign Office, серија 800, vol. 57. Public Record Office, London; Woodward, н.д. 37; Lloyd George, *A Diary by F. Stevenson*, Ed. By A. J. P. Taylor (New York-London-Evanston-San Francisco, 1971), 28.

²⁹ Roskill, *Hankey, Man of Secrets*, 155. По повратку у Лондон, Лојд Џорџ је захтевао од Греја да се у Солун упути експедициони корпус. Woodward, н.д. 38. Киченер је одбио да изрази шири стратегијски план будућих операција. То је правдао „наглим променама на политичком хоризонту на Балкану и другим деловима Европе“. Gooch, н.д. 304.

³⁰ Lloyd George, *A Diary by F. Stevenson*, 29; Palmer, н.д. 25.

Колико су таква очекивања била нереална, толико су и балканске прилике биле стварне. Политичке и војне прилике на истоку и југоистоку Европе стално су се погоршавале, што је западним силама стварало нерешиве проблеме. У Лондону су били свесни тога. Руске трупе су претрпеле велике губитке у Галицији, па се на њихову помоћ у решавању балканских проблема није могло рачунати. Краљ Фердинанд и бугарска влада били су свесни немоћи Ставке да упути трупе на Балкан. Трећег фебруара приспела је вест да је бугарска закључила са Немачком уговор о зајму у износу од три милиона фунти. То је био знак политичког приближавања између две земље. Та чињеница пореметила је планове о споразуму Савезника са Грчком и Румунијом о њиховом уласку у рат. С обзиром на то, Черчил је упозорио Асквита да ништа није учињено да се Србији пружи помоћ, напоменувши да се стање на Балкану драматично променило на штету Савезника, а у корист Централних сила. Пророчанским речима је упозорио премијера да „уколико нисмо спремни да прихватимо ризик и предузмемо потребне кораке, балканска криза ће се завршити фатално по нас.“ Лојд Џорџ је такође упозорио Асквита да „ми више не смемо да оклевамо.“ Тражио је од Греја да Грчкој и Румунији упути захтев да се изјасне о својим намерама. Сматрао је да савез балканских држава у том тренутку није био остварљив. Осврћући се на држање Србије, нагласио је да српска влада није смела да се одрекне Македоније док за узврат нешто не добије. Уступање Македоније Бугарској, напоменуо је, довело би до потпуне парализе српске војске која је „сјајно обавила своју дужност.“ Таква упозорења била су оправдана. Румунија је одлагала, а Грчка оклевала да напусти неутралност. Истовремено, сваког тренутка могло је доћи до бугарског напада на једину линију снабдевања, тј. железничку пругу између Солуна и Ниша.³¹

Британски изасланик у Србији, генерал Артур Пеџет, који је био доносилац поруке британског краља Џорџа V српском владару, подржавао је британско-француску акцију на Балкану. Тврдио је да се у постојећим околностима није могла очекивати офанзива српске војске; упозорио је да је читав народ у Србији био мобилисан, и уколико би српска војска била поражена не би била у стању да одржи дефанзивне положаје, тј. да брани границе. Таква ситуација, писао је Пеџет, налагала је неодложно упућивање две

³¹ Hankey, *Supreme Command*, I, 276; Черчил Асквиту. Лондон, 7. фебруара 1915; Gilbert, *Churchill, Companion*, vol. III, part. I, 495; Лојд Џорџ Греју. Лондон 7. фебруара 1915. *Харџије Дејвида Лојда Џорџа*, С/8/7/1.

британске и француске дивизије на Балкан. Сматрао је да би њихово присуство спречило Бугарску да уђе у рат на страни Централних сила, и да би, истовремено, подстакло Румунију да се придружи Савезницима. Питање снабдевања српске армије сматрао је пресудним за њен опстанак као значајне борбене силе. Упозорио је на проблеме транспорта и предложио да инжењеријске јединице доведу железничку пругу од Солуна до Ниша у стање да може безбедно да се користи.³² Пеџетова гледишта и предлози у потпуности су се подударали са Лојд Џорџовим и Черчиловим, иако не и са Киченеровим.

Осмог фебруара 1915. године, у Лондону је боравио француски министар Делкасе. То је била прилика за нову размену гледишта двају влада. На вечери код Греја били су присутни Асквит, Черчил, Киченер, Делкасе и амбасадор Пол Камбон. Присутни су се сагласили да Србији треба пружити помоћ тако што ће владе две силе упутити у Солун што је могуће пре две дивизије. Били су уверени да ће то приволети Грчку и Румунију да се придруже Савезницима. Са своје стране, Киченер је поновио захтев да Ставка упути руске трупе у Солун. Састанак је био добра прилика да се разјасне преостали проблеми пред седницу Ратног савета заказану за 9. фебруар. Предлози и аргументи су се понављали, жеље се исказивале, али се ништа од њих није спроводило у дело.³³

Деветог фебруара, Ратни савет се састао да донесе коначну одлуку о упућивању трупа на Балкан. Седници је, на Асквитов захтев, присуствовао и генерал Френч. Расправљало се о томе како пружити помоћ Србији, када упутити трупе, као и у којој мери ће у тој операцији учествовати Французи и Руси. Расправа се продужила у недоглед, као да се о тим питањима није раније расправљало. У дугим и честим излагањима, нарочито се истицао генерал Френч који је својим ставом и аргументима стално ометао доношење одлуке о упућивању трупа на Балкан. Расправу је отворио Греј изјавом да је француска влада пристала да упути једну дивизију у Солун под условом да се са тим сагласи и генерал Жофр. Ставка је саопштила, додао је, да ће упутити на Балкан хиљаду Козака. Упозорио је да је Бугарска закључила уговор о зајму са Немачком и да се стога могло очекивати њено прикључење Централним силама. Потом се расправљало о томе где наћи британ-

³² Пеџет Киченеру. Ниш, 9. фебруара 1915. *Харџије Дејвида Лојда Џорџа*, С/5/7/15. Исто.

³³ *Memoirs and Reflections*, II, 61. Асквит Венецији Стенли, Лондон, 8. фебруара 1915. Gilbert, *Churchill, Companion*, vol. III, part. I, 497.

ску дивизију предвиђену за упућивање на Балкан. С обзиром на постојеће околности, Киченер је предложио да се одмах упути једина преостала дивизија (професионална војска) која се налазила у Енглеској, под условом да то исто уради и француска страна. Томе се одлучно супротставио генерал Френч. Тврдио је да се генерал Жофр, само неколико дана раније, одлучно успротивио упућивању француске дивизије на Балкан. Нагласио је да немачке трупе нису представљале претњу Србији и да стога нису биле у стању да утичу на ситуацију на Балкану. Уместо на Балкан, генерал Френч је захтевао да се та дивизија упути на западни фронт. Томе се жустро супротставио Черчил. Генерал Френч је тврдио да слање дивизија у Солун, да би се приволела Грчка да уђе у рат, није било вредно труда. Најзад, упозорио је да су животни услови у Србији били тако примитивни да ће изазвати неповољне реакције у британским трупама.

Лојд Џорџ је у неколико наврата узимао учешће у расправи. Тражио је да се одлука о слању трупа донесе што је могуће пре, подсетивши присутне да је Савет такву одлуку донео неколико недеља раније и да се са њом сагласила и француска влада. На крају, Асквит је сумирао исход састанка. У политичком погледу, нагласио је, одлука о упућивању две дивизије у Солун довешће до уласка Грчке у рат, Бугарска ће се понашати уздржаније, док ће Румунија вероватно следити пример Грчке. У војном погледу, савезничке дивизије ће ојачати железничку пругу између Солуна и Ниша и тако олакшати пружање помоћи Србији. Њихов успех биће извеснији уколико и руске трупе стигну на Балкан. Упркос изнетим примедбама, са предлогом се коначно сагласио и генерал Френч. На крају, Савет је задужио Греја и Киченера да припреме телеграм који ће овај први упутити грчкој влади. У телеграму се наводило да ће, уколико Грчка уђе у рат, савезничке дивизије бити упућене на Балкан како би је заштитиле од могућег бугарског напада. Од Грчке се, пак, очекивало да у случају потребе притекне у помоћ Србији. Очекивала се сагласност француске владе за овај предлог.³⁴

Иако на први поглед јединствен у својој одлуци, Ратни савет је, у ствари, био неодлучан и подељен. Англофранцуска понуда, уручена Вензелосу 15. фебруара 1915. године, била је недовољна да приволи грчку владу и краља Константина да је прихвати. Од-

³⁴ Записник са седнице Ратног савета 9. II 1915. *Cabinet Papers* 42/1/33. Public Record Office, London; Hankey, *Supreme Command*, I, 276–279; Cassar, *Kitchener. Architect of Victory*, 288; исти, *The French and the Dardanelles*, 70–71; Woodward, н.д. 38–39; *Memoirs and Reflections*, vol. II, 61–63.

били су да то учине све док Савезници не постигну споразум са Румунијом о њеном уласку у рат. Међутим, након руског пораза у источној Прусској, није био повољан тренутак за преговоре са њом.³⁵

У очекивању грчког одговора на савезнички предлог, активности супротстављених страна у Савету нису престајале. Неуморни Лојд Џорџ је подсећао његове чланове на моралне обавезе које је имала Велика Британија, као и на политичке последице оклевања да се трупе упути на Балкан. У писму упућеном члановима Савета упозорио је „да ако пропустимо да нешто учинимо и Немци стекну доминантан положај у балканским земљама, остаћемо у историји упамћени као држава која није могла снаге да донесе одлуку; оптужбе /на наш рачун/ ићи ће толико далеко да ће се тврдити да смо продали безбедност малих држава које су од нас очекивале помоћ.“³⁶ С друге стране, ни противници предлога о упућивању трупа на Балкан нису одустајали од свог става. Генерал Даглас Хејг, командант I армије, сазнавши за одлуку о упућивању две дивизије у Солун, упозорио је на њену неоправданост. Сматрао је да је у политичком погледу таква одлука можда и била оправдана; међутим, с војничке тачке гледишта, било је погрешно растурати малу армију и користити је за различите циљеве. И други генерали су делили Хејгово мишљење.³⁷ Подржавалаца балканске операције било је мало, док су њени противници постајали све бројнији.

Док се чекало на грчки одговор, коме је требало да претходи артиљеријски напад на дарданелска утврђења, настао је заокрет који је одредио коначну судбину предлога о искрцавању савезничких трупа у Солуну. Све чешће и гласније постајале су тврдње да су се трупе намењене за балканске операције могле да искористе за нападе на турске положаје и утврђења. То се сводило на искрцавање на полуострво Галипоље. Таква операција подударала се са плановима Адмиралитета. Адмиралитет су захтевали сарадњу трупа, што је по њиховом мишљењу могло да осигура успех артиљеријске канонаде. Средином фебруара 1915. године, притисак Адмиралитета на политички врх земље постајао је све снажнији. Пошто је Киченер 9. фебруара обавестио Ратни савет да ће подржати захтев за слање трупа, план о искрцавању две дивизије у Солуну био је поново стављен на лед. На седници Савета

³⁵ Palmer, н.д. 25–27.

³⁶ *Diary of F. Stevenson*, 11. II 1915, 29–30.

³⁷ *The Private Papers of Douglas Haig 1914–1919*. Ed. By Robert Blake (London, 1952)., 12. II 1915, 86.

одржаној 16. фебруара, донета је одлука да се британска дивизија, првобитно одређена да иде у Солун, искрца на острво Лемнос. Француска помоћ није се очекивала. Иако коначна одлука није била донета, започета поморска операција у Дарданелима угасила је план о искрцавању у Солуну. Неколико дана касније, 19. фебруара, отпочела је раније одобрена поморска операција у Дарданелима. Почетком марта, турска одбрана је била уништена, а убрзо потом грчка влада је понудила војничку подршку британским снагама.

Гласови о упућивању трупа у источно Средоземље и на Балкан, изазвали су неповољне коментаре у Софији. У Форин офису су на њих били веома осетљиви. Посланик Бекс-Ајронсајд је известио да су у владиним круговима у Софији такве намере доживели као претњу Бугарској и гаранцију српским тековинама у Македонији. Бекс-Ајронсајд је, пак, сматрао да ће евентуална британска окупација Македоније променити расположење у корист Савезника. У Форин офису су гледишта у вези са даљим корацима била подељена. Греј је одговорио помирљиво, нагласивши да ће, у случају британског искрцавања у Солуну, британске трупе пружити помоћ Србији у њеном отпору Аустро-Угарској. Обећавао је да ће британска влада, у случају да се придружи Савезницима тражити „задовољавајуће решење“ за Бугарску. С друге стране, Грејов заменик, сер Артур Николсон, забележио је да није било говора о слању британских трупа у Солун. На то је Греј узвратио да би било корисно да се не обесхрабрује идеја о упућивању трупа у Солун.³⁸ Било како било, Греј је намеравао да сарадњу Бугарске у рату плати уступцима Србије у Македонији.

Развој догађаја током наредних недеља показао је да су очекивања Ратног савета била неоснована. Како су се артиљеријски напади на дарданелска утврђења појачавали, тако су се и савезнички губици увећавали. Два британска и један француски ратни брод потонули су налетевши на мине; још три брода су била оштећена, док је број мртвих и рањених непрекидно растао. То је навело адмирала де Робека, команданта нападачке ескадре, да прекине бомбардовање и затражи помоћ сувоземних трупа. Нова невоља је настала када је руска влада, забринута за свој будући положај у Цариграду, ставила вето на учешће Грчке у рату. То је навело Венизелоса да повуче своју понуду.

³⁸ Бекс-Ајронсајд Греју. Софија, 19. фебруар 1915. Тел. Пов. Бр. 55; Греј Бекс-Ајронсајду. Лондон, 21. фебруар, 1915. Тел. бр. 1, лично, тајно. Foreign Office 371, vol. 2243. Public Record Office, Лондон.

У међувремену, Ратни савет је наставио своје некорисне расправе о будућој акцији. На седници Савета одржаној 19. фебруара, расправљало се о политичким и војним приликама насталим након руских пораза у Галицији. Поставило се питање шта је ваљало чинити у таквим околностима. Лојд Џорџ је тврдио да немачка Врховна команда неће слати појачања на запад, већ ће настојати да порази Србију и учврсти се на Балкану. Пораз Србије, настављао је он, довео би до директног повезивања Немачке са Бугарском и Турском. Уколико би се британске трупе налазиле у источном Средоземљу, могле су да се употребе у Дарданелима или у Србији. Асквит се сагласио са таквим гледиштем, али је сматрао да је било најважније ударити свом снагом на Дарданеле. Кључно питање у даљој расправи постали су Дарданели, док је одбрана Србије била препуштена Грчкој, под условом да се она договори са Савезницима. Са своје стране, Греј је сматрао да је Аустро-Угарска могла да нападне Србију, као и да се немачке трупе упуте на запад. Черчил је прихватио такво гледиште и тврдио да су мале аустро-угарске снаге могле да докрајче Србију. То би приметно погоршало савезнички положај на Балкану. Расправа у Ратном савету потврдила је да је тих дана настао преокрет у приоритетима: Солун је уступио место Дарданелима.³⁹

Упркос таквом заокрету у ставу Ратног савета, Лојд Џорџ није одустајао од свог балканског плана. Сматрао је да се концентрација британских снага на истоку, у Дарданелима, могла употребити после успешне операције и на Балкану. На седници Савета тврдио је да је присуство две дивизије могло да доведе до учвршћивања британске доминације на Балкану, а тиме и уласка неутралних држава у рат. Био је против војно-поморске операције у Дарданелима. Остао је усамљен у свом ставу. Неколико дана касније, 24. фебруара, изразио је уверење да „армија неће бити принуђена да вади кестење из ватре за морнарицу“. Нагласио је да, ако акција у Дарданелима доживи неуспех, треба предузети акцију на другој страни. Имао је на уму Балкан. То је било управо оно што се и догодило у јесен исте године. Гледишта Лојда Џорџа делио је Балфур.

То није било све што је Лојд Џорџ имао на уму. Уверен да Форин офис и Министарство рата нису чинили све оно што је било потребно, предложио је 22. фебруара, да влада упуту, поред експедиционог корпуса, специјалну мисију која ће преговарати

³⁹ Записник са седнице Ратног савета, 19. фебруара 1915. Gilbert, *Churchill, Companion*, vol. III, part I, 528–531.

са Грчком и Румунијом о закључењу војне конвенције. Неколико дана касније, 26. фебруара, поновио је свој план и прећутно предложио себе као специјалног емисара на Балкану. Греј је био одлучно против таквог предлога и његов став је надвладао. То је подстакло Лојда Џорџа да примети, са дозом ироније да је Греј требало да иде у Солун да се састане са Делкасеом и Сазоновим, уместо што иде да пеца рибу у Шкотској. То је био израз немоћи да промени став већине и ток догађаја.

Последице руског вета на улазак Грчке у рат убрзо су постале видљиве на политичке прилике на Балкану. Просавезнички наклоњени председник владе Венизелос био је принуђен да после тога поднесе оставку. Осмог марта 1915. године, краљ Константин именован је пронемачки настројеног политичара Гунариса на његово место. Истовремено, нова грчка влада је затражила објашњење за британску акцију на Лемносу. Тиме су наде за улазак Грчке у рат на страни Савезника биле угашене. Са њима су и напори Лојда Џорџа доживели крах. Убрзо потом, и питање савезничког искрцавања на Балкану нестало је за дуже време са дневног реда седница Ратног савета.

* * *

У јесен 1914. године, политички и војни врхови у Паризу и Лондону, суочени са застрашујућим жртвама и занемарљивим успесима својих армија на западном ратишту, почели су да размишљају о отварању периферних фронта. Очекивали су да ће на њима постићи војничке победе и остварити важне политичке и дипломатске успехе са мање људских жртава. На то су их подстакле и победе српског оружја у лето и јесен исте године. Савезнички врхови очекивали су такође да ће појава њихових дивизија навести владе неутралних земаља (Грчка, Румунија, Бугарска, Италија) да приступе савезничким редовима, да ће ојачати отпор исцрпљене Србије и олакшати притисак на заморене руске армије.

Таква размишљања, драга појединцима, брзо су наишла на отпор политичких и војних структура две западне силе. Без обзира на приметне изгледе на успех, њима је балкански простор био стран и далек, па су учешће у војно-политичким операцијама посматрали са неповерењем и одбојношћу. Генерали и политичари нису могли или нису хтели да виде користи од таквих акција, сматрали су их авантуром и непотребним ризиком који је стварао тешкоће у њиховом планирању и извођењу. Били су ограничени,

спутани уверењем да се рат могао добити једино масивном победом на западном фронту, занемарујући при том несагледиве људске патње и жртве. Спутаност и страх сужавали су им менталне видике и ширину погледа, способност да отворених очију одмере предности и слабости, добити и губитке.

Ипак, било је појединаца који су ратна збивања посматрали са потребном ширином, трезвено процењивали различите опције и користи које су се могле постићи. Упоређење ставова и гледишта британских политичара и генерала према отварању нових фронта и ратишта, укључујући и балканско, открива занимљиве сличности и разлике. Што се тиче политичара на обе обале Ламанша, може се закључити да су размишљали на сличан начин. Иако под притиском немачких армија, појединци у Француској, истина малобројни, видели су користи од отварања нових ратишта. Међу њима најистакнутији су били Бријан и Делкасе. Њих је подржавао Вивијани, док је Милеран био против таквих акција. Поенкаре је био уздржан и неодлучан, иако није био против њих. У Великој Британији лепеза је била још шаренија. Аквит је био неодлучан и колебљив, иако је указивао користи од отварања ратишта на Балкану, уверен да је присуство савезничких трупа требало да донесе пре дипломатске него војничке добити. С обзиром на то, брзо се одрекао предлога о искрцавању трупа у Солуну и подржао напад на Дарданеле. Уз њега је био и Черчил који је покренуо акцију против Турске, иако је подржавао и операцију на Балкану.

Најистакнутији заговорник отварања ратишта на Балкану био је Лојд Џорџ. Поред пружања војничке помоћи Србији и увлачења Грчке, Румуније и Бугарске у рат, он се, једини од британских политичара, залагао за план да се преко Балкана изврши напад на Аустро-Угарску и она присили да га напусти. Његов предлог подржавали су, иако уздржано, Балфур, Черчил, Греј и Хенки. Међу подржаваоцима је био и Асквит, иако је његова подршка била млака. Лојд Џорџ је био најупорнији „источњак“ у британској влади, због чега је дошао у отворени сукоб са војним врхом.

Генерали и официри представљају посебну причу. У Француској су били подељени у погледу операција на истоку. Генерали д'Епере и Галијени подржали су Бријанов план о упућивању трупа на Балкан. Највећи противник тог предлога био је генерал Жофр, који је суверено одлучивао о питањима рата и чије је мишљење о томе било пресудно. С друге стране Ламанша, пак, постојало је потпуно јединство гледишта. Киченер је, као и Жофр, одлучивао о свим ратним плановима и операцијама. На седницама Ратног

савета, неискрено је подржавао предлоге Лојда Џорџа, да би их на крају одбацио. Уз њега су непоколебљиво стајали генерали: Френч, Хејг, Робертсон, Колвел, Мери, Вилсон и други.

У суштини, са изузетком Лојда Џорџа који је имао ширу визију савезничке акције на Балкану, политичари и генерали ограничавали су тај корак на пружање помоћи Србији и увлачење неутралних држава у рат. Балканско ратиште за њих није било привлачно. Непознавање прилика, терена и људи, као и распрострањене предрасуде, страх и одсуство визије, спутавали су њихова мишљења и одлуке. Због тога су пропустили прилику да сачувају балканске земље од пропасти или преласка у табар Централних сила (Бугарска), пораза (Србија) и отпора (Грчка). Пропаст дарданелске операције у јесен 1915. године, довела је, након дуге агоније и оклевања, до искрцавања савезничких снага у Солуну. Тада је било касно. Одсуство одлучности и јасне визије довело су до тешког пораза савезничке политике на Балкану.

ГЛАВА ДРУГА

КРАХ САВЕЗНИЧКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ НА БАЛКАНУ

(август 1914 – октобар 1915)

Избијање светског рата и почетак оружаних операција довели су до нових војних, политичких и дипломатских заоштравања и подела на Балкану. Поред Србије и Црне Горе, које су се нашле у рату на страни Савезника, Грчка, Румунија и Бугарска одлучиле су да остану неутралне. Сличну одлуку донела је, иако привремено, и Турска. Свака од наведених земаља имала је одређене разлоге за такву одлуку. Грчка је била забринута због територијалних претензија које су према њој имале Турска и Бугарска. Такође, земља је била политички подељена између присталица Антанте (Венизелос) и Немачке (краљ Константин). То је политичке прилике у њој чинило нестабилним и непредвидивим. Због тога је влада настојала да осигура савезничку подршку у случају турског оружаног напада. У лето 1914. године Венизелосова влада је била спремна да напусти политику неутралности под условом да Антанта обећа да ће је заштитити од турског напада. Забринута због могуће реакције муслимана у Империји у случају рата са Турском, британска влада је била уздржана према томе захтеву. У Лондону је такође постојао страх да би улазак Грчке у рат могао навести Турску да се придружи Централним силама, а Бугарска би могла да нападне Србију. Ипак, влада је морала да одреди свој став. На седници одржаној 20. августа 1914. године донето је неколико значајних одлука које су уобличиле британску политику на Балкану. Одлучено је да се одложи прихватање грчке понуде да уђе у рат, као и да се ради на обнови Балканског савеза. Закључено је такође да Британија не треба да се уплиће у сукобе међу балканским земљама. Најзад, решено је да ће Британија, уколико Бугарска уђе у рат на страни Централних сила и нападне Србију, пружити помоћ Грчкој у границама својих могућности. Подршка Србији није се спомињала.¹

¹ Асквит краљу Џорџу V. Лондон, 20. VIII 1914. *Cabinet Papers* 41/35/34. Public Record Office, Лондон. У даљем тексту као CAB; K. G. Robbins, *British Diplomacy and Bulgaria 1914–1915*. *Slavonic and East European Review*, XLIX (1971), 566.

Британски став био је разумљив. Влада је оклевала да се суочи са балканском енигмом и активно укључи, подразумевајући и употребу оружане силе, у њено решавање. Греј је обавестио руску владу да ће, у случају бугарског напада, подржати Грчку да испуни своје обавезе према Србији.² Истовремено, поред настојања да се обнови Балкански савез, Греј је сматрао да Србија и Грчка треба да учине значајне територијалне уступке Бугарској. Територије уступљене Бугарској Србија би требало да надокнади на рачун Аустро-Угарске. Сматрао је да балканске земље треба саме да се договоре око тих питања, док ће Британија пружити финансијску подршку Балканском савезу уколико преговори о томе отпочну. Са тим предлогом била је сагласна и Француска.

Дан раније, 21. августа, Греј је саопштио Јоанису Генадијусу, грчком посланику у Лондону, одлуку владе: у њој су се налазили предлог о обнови Балканског савеза, у коме би се поред Грчке, Србије и Бугарске налазила и Румунија, обећање да ће Британија објавити рат Турској у случају да приступи Централним силама, саопштење да ће финансијски подржати Балкански савез, као и да ће Албанија „нестати“ у случају победе Антанте. То су били привлачни, али и забрињавајући предлози.³

Иако је идеја о Балканском савезу изгледала привлачна за све заинтересоване стране, територијални уступци Бугарској били су забрињавајући и неприхватљиви за Грчку, као и за Србију. Очување територијалног интегритета Турске било је такође неприхватљиво за владу у Атини, као и територијални уступци Бугарској у Македонији за Србију. Британски предлог о уступцима у Македонији подржавао је и Сергеј Сазонов, министар иностраних дела Русије. Он је очекивао сличне уступке и од Грчке у корист Бугарске. Француска је прихватила, иако само у начелу, британско-руски став. Три велике силе биле су такође сагласне да Србија надокнади губитке у Македонији припајањем територија у Аустро-Угарској.

Сличан, иако не идентичан предлог, Греј је саопштио 24. августа бугарској влади. У њему се предлагала обнова Балканског савеза на основу територијалних уступака, иако они нису били прецизно одређени. Бугарска влада је прихватила предлог, обећавши благоданост према Србији, као и напад на Румунију и Турску у случају да нека од њих стане на страну Централних

² Греј Бјукенену. Лондон, 22. VIII 1914. *Международние отношения в эпоху империализма. Греция серия*, 1914–1916. (Москва–Петроград 1933–1936), I–X. У даљем тексту као МО. VI, 1, бр. 146).

³ G. V. Leon, *Greece and the Great Powers 1914–1917* (Thessaloniki, 1970), 43–47.

сила. Такав одговор навео је Сазонова да предложи западним силама да захтевају од Србије да Бугарској уступи „неспорни“ део Македоније, од Грчке се очекивало да уступи територију од Дојрана до Касторије. За разлику од Греја, Сазонов је понудио конкретан предлог.⁴ То се догађало у данима у којима је Србија извојевала прву савезничку победу над армијама Централних сила на Церу. Велике силе нису узеле у обзир ту чињеницу, нудећи решење за које су сви знали да је било неостварљиво, неправедно и једнострано.

У Лондону су били свесни да ће Србија представљати тврд орах, непремостиву препреку на путу остварења договорене политике великих сила. У Форин офису су одлучили да искористе захтев за зајмом, како би од српске владе добили пристанак на уступак територија у Македонији. Почетком септембра 1914. године, српска влада је тражила зајам од 800.000 фунти за набавку ратног материјала како би спремно дочекала нову аустроугарску офанзиву. Руска влада је подржала захтев, а с њим се сагласио и Форин офис. Седмог септембра, Греј је обавестио посланика у Нишу, сер Чарлса де Граца, да британска влада прихвата захтев за зајмом. Међутим, додао је да би „Србија морала, за узврат, да следи наш савет о томе колико је важно да начини територијалне уступке Бугарској, под условом да стекне, након успешног окончања рата, значајне територијалне тековине.“⁵ Саслушавши захтев, Пашић је пропустио да се о њему изјасни. Три дана касније, Греј је наложио Грацу да сазна да ли се Пашић изјаснио о захтеву, који је личио на уцену. У разговору са Грацом, Јован Јовановић-Пијон, помоћник министра иностраних дела, саопштио је да је за српску владу било немогуће да прихвати зајам под условом да уступи државну територију. Додао је да уколико британска влада буде на томе инсистирала, мораће, са жаљењем, да одбије понуђени зајам.⁶

У Форин офису су схватили да условљавање зајма територијалним уступцима није био начин да се осигура пристанак српске владе. Џорџ Клерк, саветник, тврдио је, неискрено, да британска влада није условљавала давање зајма територијалним уступцима. Предложио је да се влади у Нишу објасни да то није била њена намера. Греј је прихватио савет и обавестио Граца да је то била само „нада“. Обавештен о томе, Пашић је изразио захвалност за

⁴ Leon, исто, 47.

⁵ Греј Грацу. Лондон, 7. IX 1914. Тел. пов. бр. 88. Foreign Office, серија 371, vol. 1903. PRO.

⁶ Грац Греју. Ниш, 15. IX 1914. Тел. пов. бр. 117. Исто.

такав став.⁷ Пашићу и Јовановићу постало је јасно каква су била британска очекивања од Србије. Били су упозорени на предстојеће захтеве.

Иако је британска влада била спремна да врши притисак на Србију, била је, истовремено, свесна њене важности и опстанка у рату, као савезника и војничког чиниоца на балканским просторима. Томе је, несумњиво, веома допринела победа у Церској бици, као и опасност од нове аустроугарске офанзиве, којој српска војска не би била, веровало се, у стању да се супротстави. Требало јој је што пре упутити неопходан ратни материјал, пре свега муницију, артиљеријску и пешадијску. Греј је сматрао да њу треба да обезбеди Француска. У писму амбасадору лорду Бертијеу, у коме је тражио да Француска хитно упуту муницију, објаснио је важност Србије за савезнички, политички и дипломатски положај на Балкану. Његов сценарио био је прилично мрачан. „Уколико Србија не буде у стању да настави борбу због недостатка муниције,“ писао је Греј, „Бугарска ће искористити прилику да се придружи непријатељу; Румунија ће још више оклевати да уђе у рат на страни Савезника, док ће аустроугарске трупе бити слободне да се пребаце на друга ратишта, што ће одложити улазак Италије у рат. Уколико Србија буде војнички поражена, читава ситуација на југоистоку Европе могла би се радикално изменити на нашу штету,“ закључио је Греј.⁸ Другим речима, пораз Србије довео би до савезничког, политичког и дипломатског пораза на Балкану.

Упркос томе, Британија и друге велике силе нису престајале да врше притисак на Србију и, истовремено, појачавају наде и амбиције Бугарске и Румуније. Бројни подржаваоци и пријатељи Бугарске подстицали су овакво држање британске дипломатије и храбрили бугарску владу, двор и јавно мњење да остану при својим захтевима у Македонији. У томе се посебно истицао војни аташе у Софији и Букурешту, пуковник Хенри Напијер. У разговорима са бугарским министром рата, генералом Фичевим, средином септембра, отишао је толико далеко да је понудио британске гаранције да ће Бугарска добити Македонију. То је било превише. У Форин офису су закључили да је понуда била неприхватљива и да су такве изјаве онемогућавале обнављање Балканског савеза, што се сматрало једним од најважнијих циљева британске политике

⁷ Греј Грацу. Лондон, 16. IX 1914. Тел. бр. 103; Грац Греју. Ниш, 18. IX 1914. Тел. б.б. Исто.

⁸ Греј Бертијеу. Лондон, 28. IX 1914. Тел. бр. 695. Исто.

на Балкану. Иако упозорен да више не разговара о политичким питањима, Напијер није одустајао од својих настојања у прилог Бугарске. Он се 2. новембра обратио писмом престолонаследнику Александру, од кога је тражио да се лично заложи за обнављање Балканског савеза. По Напијеровом мишљењу, то се могло постићи уступцима Бугарској у Македонији. То би не само навело Бугарску да нападне Турску, која је управо објавила рат Русији, већ и довело до уласка Грчке у рат на страни Антанте, као и Румуније против Аустро-Угарске. Тврдио је да би румунска офанзива довела до пораза Аустро-Угарске и завршетка рата. Обећавао је велике територијалне добитке за Србију у Босни и на Јадранском мору. Своје предлоге Напијер је објаснио чињеницом да је Бугарска била у стању да помогне Савезницима или Централним силама, и да је та помоћ морала да се плати. Уколико се цена не плати, Бугарска ће остати неутрална или ће ући у рат на страни Централних сила, што ће довести до његовог продужења, тврдио је Напијер. То је могло да доведе до тога да Антанта не буде у стању да Србији надокнади обећане територије. На крају, Напијер је напоменуо да је писао као приватно лице и да о садржају писма неће обавестити своју владу.⁹ Иако је писао као приватно лице, Напијерови предлози подударали су се, у суштини, са званичним ставом британске владе. Као и Греј, и Напијер је Србији и њеном држању придавао велику важност и значај за провођење савезничке политике на Балкану.

Поред Напијера, тих дана је у балканским престоницама боравио још један велики пријатељ Бугарске и подржавалац њених претензија у Македонији. У питању је био Ноел Бакстон, члан Доњег дома, који се, уз подршку Винстона Черчила и Лојда Џорџа, и сагласност Греја, отиснуо на путовање по Балкану са циљем да испита прилике и оцени могућности савезничког деловања. Черчил је одлучно подржавао идеју о обнови Балканског савеза, за који је сматрао да ће играти значајну улогу у судбини Европе. Сматрао је да је требало учинити све да балканске земље делују заједно и да је за то дошао повољан тренутак. Подржавао је предају словенских територија које су се налазиле под влашћу Аустро-Угарске балканским земљама, уверен да је, у противном, сукоб међу њима био неминован. Черчил је веровао да ће Немачка бити поражена, а Аустро-Угарска подељена у националне државе. Пошто Британија није имала интересе на Балкану, била је спрем-

⁹ Напијер Бексу-Ајронсајду. Софија, 20. IX 1914. FO 371, vol. 1905. PRO; Напијер престолонаследнику Александру. Букурешт, 2. XI 1914. Приватно. *Хартије Војислава Јовановића-Марамбоа*, кутија XI. Архив Србије, Београд.

на да несебично подржава заједништво хришћанских народа који су ту живели. У писму Бакстону нагласио је потребу да увери пријатеље у Грчкој и Бугарској у велике могућности које би Балкански савез могао да им пружи. Лојд Џорџ је сматрао да је стратегијска вредност Бугарске била огромна као веза између Централних сила и Турске. У писму Бакстону, нагласио је да сви балкански народи који се боре на страни Антанте могу рачунати на британску финансијску и материјалну потпору у рату. Са своје стране, Греј није био одушевљен таквом Бакстоновом улогом. Није био спреман да мисији додели званични карактер и захтевао је од Бакстона да не користи Черчилове и Лојд Џорџове препоруке. Греј је овластио Бакстона да увери бугарске политичаре да ће Антанта подржати њихове захтеве. Обећања и понуде су долазили упркос чињенице да је Бекс-Ајронсајд већ 1. септембра обавестио Греја да ће Бугарска, по свему судећи, приступити Централним силама. С друге стране, Бакстон је тврдио да она није била изгубљена за Савезнике.¹⁰

У првој половини септембра 1914. године, појавио се још један проблем који је претио да створи нове тешкоће на Балкану. Наиме, све чешће се говорило о уласку Турске у рат против Грчке због поседа Додеканеских острва. Русија је била против рата са Турском, тако да би се Грчка, уколико не би постигла споразум са Бугарском, нашла у рату сама. У том питању интереси и политика Британије и Русије били су супротстављени. Русија се залагала за уступке Бугарској, да би потом одустала од њих. Не обавестивши Греја и Делкасеа, Сазонов је такође повео преговоре са Румунијом 20. септембра, који су закључени споразумом потписаним 2. октобра 1914. године.¹¹ Русија је обећала да ће у замену за неутралност, Румунија добити Ердељ и „етничку границу“ са Бугарском. У Лондону су били збуњени таквим развојем догађаја. На седници владе одржаној 23. септембра, Греј се нашао под притиском Черчила, Мастермана и осталих да се помири са могућношћу рата са Турском и да постигне споразум са балканским земљама. Мастерман, блиски пријатељ Ноела Бакстона, убеђивао је Греја да су Бугари били најбољи ратници на Балкану и да ће, уколико

¹⁰ За детаљни опис, М. Anderson, *Noel Buxton. A Life* (London, 1952), 61–64. Асквит и Греј нису подржавали наглашену пробугарску политику Бакстона, нити одобравали погоршање односа са Грчком и Србијом због Бугарске. Сукоб унутар владе био је очевидан. Форин офис је сматрао да је Бакстонов пут био губљење времена, иако је Адмиралитет одобрио његов превоз у Солун. Robbins, *British Diplomacy and Bulgaria*, 567.

¹¹ C. Jay Smith, *The Russian Struggle for Power 1914–1917* (New York, 1956), 136–142.

се нађу окружени државама Антанте, одлучити да се придруже Централним силама. Са своје стране, Киченер је тврдио да ће став Румуније бити пресудан и тражио од Русије да јој уступи Бесарабију. То је навело Греја да Турској упути ноту упозорења.¹²

За то време Бакстон је деловао у Бугарској. Он је 22. октобра обавестио Греја да ће Румунија и Бугарска ући у рат на страни Савезника, уколико Турска објави рат. Предложио је да Британија подржи захтев Србије да добије Босну. Уколико би Бугарска заузела неутралан став према Србији и Румунији, и напала Турску по њеном уласку у рат, предлагао је да Савезници подрже, у складу са уговором из марта 1912. године, њене претензије у Македонији. Сматрао је такође да Бугарска треба да добије Тракију до линије Енос-Мидија. Најзад, уколико Бугарска добије део Македоније, владе Антанте треба да подрже захтев Србије да добије и луке на Јадранском мору. Бакстон је такође предложио и поступак који би довео до споразума између балканских држава. Сматрао је да преговори између њих нису били пожељни; уместо тога, предложио је да велике силе одреде услове које би балканске земље требало да прихвате. Такав поступак прихватили су француски и руски посланици у Софији, што је повећало изгледе на успех. Међутим, Греј је одбацио предлог, нагласивши да се ништа није могло предузети без претходне сагласности Србије. То је навело Бакстона да напусти Софију и отпутује у Букурешт са намером да испита расположење румунских политичара и јавности. Упркос атентата који је доживео крајем октобра, Бакстон није прекинуо своју балканску мисију.¹³

Иако ситуација у Букурешту није поговодила његовим настојањима, Бакстон није одустао од својих планова. Писао је Греју да ће се Србија сагласити да Бугарској уступи територије до Вардара и Велес. Веровао је да ће у том случају Бугарска ступити у рат против Турске. Бакстон је уверавао Греја да је Бугарска представљала кључ за успех балканске политике, а Македонија била њен главни циљ. С обзиром на то, сматрао је да се бугарски захтев морао прихватити и да се није смело допустити да се интерес Антанте доведе у питање због тврдоглавости српске владе.¹⁴ Греј је одбацио предлог о присиљавању Србије да чини уступке. Колебао се како да поступи. Средином октобра сазнао

¹² Robbins, н.д. 568.

¹³ Anderson, н.д. 65; Robbins, Исто, 568.

¹⁴ Бакстон Греју. Букурешт, 2. XI 1914. Лично. FO 800, vol. 71. PRO.

је да су Немачка и Аустро-Угарска понудиле Бугарској читаву Македонију и Солун под условом да одмах објави рат Србији. Да би спречио такав исход, сматрао је, као и Делкасе, да је једини начин да се осигура сарадња Бугарске, без објашњења које врсте, био да јој се одмах, без знања Србије, дају обећања. Она ће бити обавештена кад буде донета коначна одлука.¹⁵ Греј је избегавао да врши притисак на Србију, али и да даје конкретна обећања Бугарској. Таквим поступком није могао да оствари жељени циљ, па је његов корак био осуђен на неуспех. То је била последица чињенице да британска дипломатија није намеравала да користи трупе на тим просторима. Празна обећања била су бесмислена.

Почетком октобра притисак на Греја да промени традиционални став и политику према Турској постајао је све снажнији. На седници владе одржаној 2. октобра одлучено је да се напусти формула о очувању „интегритета Отоманског царства“, што је имало значајне последице за будућност. Тих дана су у Форин офису сазнали за руско-румунски споразум, за који је Греј веровао да представља основ за остварење плана о Балканском савезу. Како је улазак Турске у рат на страни Централних сила постајао све извеснији, тако је и држање Бугарске постајало све важније. Ширили су се гласови о турско-бугарском уговору, а све приметнија постајала је и терористичка активност комита у Македонији. Улазак Турске у рат, 1. новембра 1914. године, довео је до промене ситуације на Балкану. Дотадашње непотпуне понуде Бугарској, учињене са намером да се она помири са Србијом, биле су подстакнуте жељом да она уђе у рат против Аустро-Угарске, али и очувањем њене неутралности, како би Грчка могла да преговара са Савезницима. Након уласка Турске у рат постало је јасно да територијалне понуде Бугарској морају да постану одређеније. Први корак представљало је оживљавање анти-турског расположења у Бугарској, што је довело до тога да је, крајем октобра, Бугарској изнета могућност да добије Једрене и Тракију. То, међутим, није било довољно. Истог дана, 1. новембра, Бекс-Ајронсајд је изразио уверење да ће Бугарска објавити рат Турској у року од неколико недеља, уколико је савезничке владе увере да одустане од напада на Србију.¹⁶

Недељу дана касније, 7. новембра, владе три силе понудиле су Бугарској „значајне територијалне уступке“ као награду за

¹⁵ Греј Бјукенену. Лондон, 17. X 1914. Тел. бр. 1059. FO 371, vol. 1903. PRO.

¹⁶ Robbins, н.д. 569; C. J. Lowe, *The Failure of the British Diplomacy in the Balkans, 1914–1916*. Canadian Journal of History IV (1969), 81.

њену неутралност. Седам дана касније, Бугарска је одговорила да остаје неутрална. То је било природно. Председник владе Васил Радославов је објаснио Бакстону да је Бугарска била спремна да уђе у рат против Турске под условом да добије гаранције на „неспорну“ зону у Македонији до Вардара. Неколико недеља касније, Бекс-Ајронсајд је сазнао да Бугарска није хтела да уђе у рат ни са таквим обећањем, пошто јој је Аустро-Угарска понудила читаву Македонију са Солуном.¹⁷ Руска влада је закључила да су савезничке понуде Бугарској биле недовољно прецизне. Била је уверена да то није био начин да се промени њена „изразито непријатељска неутралност.“ Сазонов није био спреман да објасни разлоге за такво држање. То је довело до нових неспоразума са британском владом, која је оптужила Русију да није била спремна да прихвати предлог који су понудиле Британија и Француска. Било како било, улазак Турске у рат на страни Централних сила представљао је нови пораз савезничке дипломатије на Балкану. Његове последице биће значајне и осетиће се у потоњим ратним збивањима.

Средином новембра 1914. године почела је нова криза која је могла да се заврши катастрофално по Србију и Савезнике. Наиме, 6. новембра 1914. године аустроугарске армије предузеле су нову војну офанзиву против Србије. Она је била темељно припремљена и вођена. Српске трупе трпеле су поразе, а делови западне Србије пали су у руке нападача. Отпор је био све слабији због оскудице у муницији, посебно артиљеријској, и опреми. Настала криза, навела је савезничке владе да предузму неке кораке да спасу Србију од потпуног пораза. Било је говора о капитулацији и сепаратном миру. Сазонов је тражио да се Србији дају уверавања да ће велике силе, без обзира на исход кризе, гарантовати њене националне интересе. Греј се сагласио, док је Николсон сматрао да би најбоље охрабрење за Србију било упућивање неопходне муниције. Иако је постојала намера, није било довољно одлучности да се она проведе у дело. Ипак, нешто муниције је припело да би се припремила контраофанзива.¹⁸

Криза у којој се нашла Србија појачавала је бугарске апетите и захтеве за Македонијом. Бекс-Ајронсајд је упозоравао да је то била прилика да се постигне споразум са Бугарском. Греј је, као и

¹⁷ Бекс-Ајронсајд Греју. Софија, 30. XI 1914. САВ 37/123/30. PRO; H. Hanak, *Great Britain and Austria-Hungary During the First World War 1914–1918* (London, 1962), 144–150.

¹⁸ Бјукенен Греју. Петроград, 12. X 1914. Тел. бр. 633. FO 371, vol. 1903. PRO; за опширнији опис, А. Митровић, *Србија у Првом светском рату* (Београд, 1984), 111–113.

у случају Бакстоновог предлога, био одбојан. Британска влада није била спремна да у том тренутку прави споразум на рачун Србије без њене сагласности. Одговорио је Бекс-Ајронсајду да бугарска окупација територија источно од Вардара, без знања Србије и пре него што она оствари своје аспирације на Јадранском мору није била прихватљива. Заузео је становиште да је то могуће једино „ако Србија добровољно пристане на тај уступак.“ Њена сагласност, пак, представљала би велику помоћ Савезницима, нагласио је Греј, додавши да се са Србијом морало поступати са великом деликатношћу и симпатијама.¹⁹

Неколико дана касније, Бекс-Ајронсајд је поновио тврдњу да је криза у Србији појачавала бугарске апетите према Македонији. Такве захтеве подржавали су многи у Бугарској, али и браћа Бакстон, новинар Буршије и други. Бекс-Ајронсајд је уверавао председника бугарске владе Радославова да би улазак војске у Македонију, без сагласности савезничких влада одвео Бугарску у табор непријатељских држава, као и да би је понуда да окупира источну Македонију довела на страну Савезника.²⁰ Греј није променио став. Артур Николсон, Грејова десна рука, изнео је лично виђење балканске енигме. У писму лорду Хардингу, британском амбасадору у Мадриду, упозорио је на сву сложеност ситуације. Није веровао да ће Бугарска стати на страну Централних сила због својих веза са Русијом. Сматрао је да је криза у Србији могла да наведе Бугарску да окупира Македонију. Изразио је страх да ће Србија бити поражена и окупирана. У том случају, Аустро-Угарска ће бити прилици да своје трупе пребаци на руски фронт, а касније ће моћи да преговара и тражи повољније мировне услове.²¹

Иако је британска дипломатија очекивала пораз Србије и њено повлачење из рата, то се, ипак, није догодило. На изненађење многих, српска армија се вратила на сцену као феникс, пореметивши све рачуне и очекивања Бугарске, али и великих сила. Изненадним нападом започетим 3. децембра, са положаја западно од Горњег Милановца, генерал Живојин Мишић, командант Прве армије, извршио је противудар. Њему су се придружиле трупе Друге и Треће армије. Осмог децембра аустроугарске снаге су биле разбијене и повлачиле су се према Сави и Дунаву, тражећи спас у

¹⁹ Греј Бекс-Ајронсајду, Лондон, 19. XI 1914. Лично. FO 800, vol. 43. PRO; Robbins, н.д. 570.

²⁰ Бекс-Ајронсајд Греју. Софија, 24. XI 1914. Приватно. Исто, vol. 376. PRO.

²¹ Николсон је изразио забринутост што ће у том случају Немачка ставити под своју контролу Борски рудник. Николсон Хардингу. Лондон, 1. XII 1914. Приватно. FO 800, vol. 376. Исто.

бекству. Заробљено је више хиљада официра и војника, велике количине муниције, хране, опреме, артиљерије. Већ 15. децембра 1914. године био је ослобођен Београд, а и последњи непријатељски војник протеран из земље. Колубарска битка била је за све нови доказ виталности и спремности Српске војске на жртве у одбрани земље. Одјек Колубарске битке у читавој Европи био је огроман, а име генерала Мишића постало је синоним за нови начин вођења рата.²²

У савезничким престоницама отпочели су разговори о томе како поступити након српске победе. Бугарска влада је јавно прокламовала намеру да остане неутрална. Радославов је савезничким посланицима говорио да би таква политика била корисна за њих; представницима Централних сила је тврдио да је неутрална Бугарска спречавала Румунију да уђе у рат. Уверен да је могао постићи више неутралношћу, Радославов је чекао нове понуде зарађених страна. Веровао је да ће Србија ублажити свој став како се њен положај буде погоршавао. Исход Колубарске битке показао је да су таква очекивања била нереална. Сазонов, који се трудио да помири Србију и Бугарску, настојао је да наведе Радославова да одреди тачну цену неутралности. Радославов је одбио да се изјасни. Тих дана британска влада је расправљала о наредним корацима. Четвртог децембра водила се дуга расправа о Бугарској. Лојд Џорџ, Черчил и Мастерман захтевали су од Асквита и Греја да се Бугарској уступи читава Македонија у накнаду за њену неутралност. Сазонов је такође тражио од Греја да се сагласи са предлогом да се Бугарској понуди „прикладни“ део Македоније, линија Енос-Мидија и повлачење грчких трупа из српске Македоније после завршетка рата. Предлагао је да се Грчкој понуди заштита од Бугарске и западни део Албаније, без Валоне, уколико пошаље Србији помоћ од 80.000 људи.

Лојд Џорџ, Черчил и Мастерман су били против предлога Сазонова. Захтевали су да Бугарска добије читаву Македонију, као и линију Енос-Мидија. Греј је одбацио такав предлог, тврдећи да ће на тај начин Бугарска добити све што тражи а да није испалила један метак, док су Србија, која се одлучно борила, и Грчка требале да изгубе оно што су заслужиле. Упозорио је да се Бугарска није могла приволети обичном понудом, већ ће се одредити за ону страну која буде у стању да јој понуди више. Греј је остао усамљен у свом ставу. Осмог децембра влада је наставила

²² Митровић, н.д. 111–116. Према наредби Врховне команде од 17. децембра у операцији је заробљено 270 официра, 40.000 подофицира и војника, 130 топова, 70 митраљеза.

расправу о балканској политици. Обе стране су остале при својим ставовима. На крају, пресудио је Асквит. Стао је на страну Лојда Џорџа, Черчила и Мастермана. Греј је био принуђен да прихвати предлог који није одобравао.²³

Наредног дана, 9. децембра, савезничке владе понудиле су Бугарској „значајне територијалне тековине у Македонији“ и области у Тракији до линије Енос-Мидија под условом да остане неутрална. Бугарска није прихватила предлог.²⁴ Краљ Џорџ V подржао је, у суштини, Асквитов став. У писму лорда Страдфордхама, краљевог секретара, наглашавало се да је краљ био заинтересован за решење балканских питања и учешће држава у рату. Веровао је да ће Румунија ући у рат на страни Савезника и да је Бугарској требало обећати „нешто“ у Македонији. Сматрао је да о Србији није требало водити превише рачуна с обзиром на њену тренутну ситуацију. „Она неће бити у стању да прави тешкоће,“ нагласио је Страдфордхам.²⁵ Краљ Џорџ V, очигледно, није веровао да ће Србија преживети аустроугарску офанзиву.

Средином децембра 1914. године ситуација је постала јасна. Србија је преживела офанзиву и нападачу нанела тежак пораз. То се није могло занемарити. Николсон је изразио уверење да ће јој се „Аустрија осветити за недавне поразе.“ За Бугарску је тврдио да стално прави тешкоће и да представља „непријатеља Србије.“²⁶ Греј је делио такво гледиште. Тврдио је да после тога није вредело правити било какве понуде. Бекс-Ајронсајд је потврдио његово мишљење. Бугарска „неће ући у рат ако није уверена у савезничку победу, чак иако јој се понуди граница из 1912. године са Битољем.“ Додао је да Бугарска није очекивала никакве понуде у том тренутку.²⁷ Николсон је имао нешто друкчије мишљење. Тврдио је да се припремао нови напад на Србију, која овог пута неће одолети без помоћи са стране. Помоћ је могла да дође једино из Румуније и Грчке, али се није очекивала. Друго решење Николсон је видео у покушају да се Бугарска поткупи територијалним уступцима на рачун Србије, што је сматрао тешко остварљивим. „Србија би

²³ За опис расправе у влади, *Inside Asquith's Cabinet. From the Diaries of Charles Hobhouse*. Ed. by E. David (London, 1959), 208–209.

²⁴ Robbins, н.д. 570. Том приликом Греј је одбацио руски предлог да се Србији обећају Босна, Херцеговина и излаз на море под условом да пристане на уступке Бугарској.

²⁵ Страдфордхам Николсону. Лондон, недатирано. FO 800, vol. 376. PRO.

²⁶ Николсон Хардингу. Лондон, 31. XII 1914. Лично. Исто. PRO.

²⁷ Бекс-Ајронсајд Греју. Софија, 27. I 1915. Приватно, бр. 24. FO 800, vol. 43. Исто. Lowe, *The Failure...* 82.

требало да се лиши неких својих територија у нади да ће на крају рата добити веће уступке. Другим речима, требала је да се одрекне стварног да би добила могуће. Само у том случају Бугарска ће прихватити савезничку понуду.²⁸ Сувише је било лажних и не-реалних обећања да би их Бугарска прихватила.

Док су у Форин офису оклевали, Асквит, Лојд Џорџ и Черчил су поново покушали да остваре свој план. Лако су подлегли предлозима и уверавањима Ноела Бакстона. Сматрали су да Бугарској треба уступити све што тражи и извршити притисак, заједно са Русијом, на Србију и Грчку да прихвате уступке. Асквит је сматрао да је било „веома хитно“ да се они понуде. При томе, тврдио је да ће „Србија морати да прихвати све оно што јој Тројни споразум понуди; Грчка мора да поступи како ми желимо,“ писао је Асквит.²⁹ Греј је био одбојан, тврдећи да „дипломатски кораци морају бити усаглашени са стратегијским.“ Одлучио је да сачека исход Дарданелске операције, која се припремала. Током јануара 1915. године, руске трупе су претрпеле тешке поразе и велике губитке у Галицији, што је Бугарску навело да се уздржи од изјашњавања. Поред тога, 2. фебруара, бугарска влада је закључила споразум о великом зајму у Немачкој, што је потврдило њену намеру да остане неутрална. У разговорима са бугарским дипломатима у Лондону, Греј је изразио сумњу у спремност Бугарске да напусти неутралност. Обавестио је Бекс-Ајронсајда да је бугарском посланику изјавио да „желим (Греј – пр. Д. Ж.) да Бугарска добије бугарске земље исто онолико колико желим да Србија добије крајеве који су српски...“ То није било довољно да Бугарска прихвати још увек неуобличену савезничку понуду.³⁰ Греј је такође тврдио да није требало давати обећања која ће „уништити Србију, а да се при томе не може обезбедити подршка или неутралност Бугарске.“ То је охладило Румунију и изазвало дилеме у Грчкој. Британски дипломатски напори на Балкану доживели су дебакл.³¹

Таквим ставом Греј се такође супротставио захтеву Сазонова да Антанта прихвати бугарске захтеве. На седници Ратног савета одржаног 3. марта, Греј је нагласио да ће прави тренутак за упућивање новог предлога влади у Софији бити заузеће утврђења

²⁸ Николсон Греју. Лондон, 19. I 1915. Лично. Исто. vol. 377. Исто.

²⁹ Асквит Греју. Лондон, 15. I 1915. FO 800, vol. 100. PRO.

³⁰ Греј Бјукенену. Лондон, 13. II 1915. Пов., тајно. Исто, vol. 75. Исто; Греј Бекс-Ајронсајду. Лондон, 13. II 1915. Тел. 6.6. FO 371, vol. 2242. Исто; К. J. Calder, *Britain and the Origins of the New Europe 1914–1918* (Cambridge 1978), 31; Robbins, н.д. 571.

³¹ Lord Hankey, *The Supreme Command 1914–1918*, I, 276.

у мореузима. Тек тада је требало понудити линију Енос-Мидија, под условом да се Бугарска обавезе да ће се придружити Антанте. Македонију није спомињао.³²

У очекивању почетка Дарданелске операције, из Софије, Атине и Букурешта стизале су непријатне вести. Пораз руских армија у Галицији довео је до тога да су Румунија и Грчка, поред Бугарске, оклевалe да се изјасне о својим намерама. Првог марта 1915. Венизелос је понудио армијски корпус за напад на Цариград. Сазонов је био одлучно против тога предлога. То је довело до Венизелосове оставке и удаљавања Грчке од савезничких редова. Могућност уступања Цариграда Русији, о чему се увелико преговарало, у циљу уклањања њеног отпора уласку Италије и Грчке у рат, као и уступци прво у Далмацији, отуђили су балканске земље од Антанте. Делкасе је схватио да су руски захтев за Цариградом и италијански за Далмацијом представљали динамит. Уколико би се за њих сазнало, упозорио је Бертије, „нестаће изгледи да се Румунија и Бугарска привуку на страну Антанте.“³³ Одсуство заједничке политике и супротстављени ставови сила Антанте стварали су нове проблеме; заједно са оним нерешеним, спречавали су било какав напредак у преговорима са балканским земљама.

Преговори о уласку Италије у рат, започети 3. марта 1915. године, имали су веома неповољне последице по савезничку политику на Балкану. Након руског одбацивања Венизелосовог предлога и његове оставке, 6. марта, није било другог избора до настављања преговора са Бугарском и Румунијом. Преговори са Италијом окончали су се потписивањем Лондонског пакта 26. априла 1915. године и уласком Италије у рат наредног месеца. Одредбе пакта изазвале су буру незадовољства у Србији због уступања делова Далмације и острва Италији.³⁴ Старим проблемима тиме је додат нови, овог пута са савезничком земљом.

Неуспех савезничке дипломатије, упркос настојању да оствари своју намеру да приволи балканске земље да се договоре и уђу у рат, изазвао је критике и нерасположење у британским

³² САВ. 42/2/3. PRO.

³³ Бертије Греју. Париз, 7. III 1915. FO 800, vol. 57. PRO. Делкасе је такође упозорио амбасадора Извољског да те понуде треба да остану тајне пошто би њихово откривање могло да доведе до тога да Румунија, Бугарска, Грчка и Италија одлуче да пређу на страну Централних сила. Бертије Греју. Париз, 7. III 1915, тајно. Исто. PRO.

³⁴ За опширну расправу о преговорима, W. W. Gottlieb. *Studies in secret diplomacy*. (London, 1957), passim; Lowe, C. J., *Britain and the Italian Intervention 1914–1915*. *Historical Journal* XII (1969), 533–548.

званичним круговима. Појединци су тврдили да су савезничке владе морале да уложе више труда на том послу. Лојд Џорџ је 22. фебруара 1915. године предложио да се у Грчкој одржи конференција министара иностраних дела Русије, Француске, Британије, Грчке, Румуније и Бугарске на којој би се створио савез против Централних сила. Србија не би била позвана да присуствује конференцији. Лојд Џорџ је тврдио да је то била прилика да се рат оконча победом. Штавише, предложио је да лично посети Русију и Балкан. Греј је одбацио овај предлог као нереалан.³⁵

Грејов став био је у складу са његовим уверењем да дипломатија без војне акције није могла да донесе успех. Он је већ крајем јануара 1915. године тврдио да је успешна операција у Дарданелима могла да спречи Бугарску да се придружи Централним силама, као и да утиче на балканску ситуацију у целини.³⁶ Истрајавао је у таквом ставу до почетка Дарданелске операције и одбио предлог Сазонова о отпочињању преговора са Бугарском све до уништења утврђења у Мореузима. О његовом ставу се разговарало на седницама Ратног савета првих дана марта. На седници одржаној 1. марта, наглашено је да се од акције у Дарданелима очекивало да „отвори пут за војне операције против Аустрије у којима ће британске трупе сарађивати са армијама Румуније, Бугарске, Србије и можда Грчке.“³⁷ Два дана касније, Греј је нагласио да ће „крах одбране бити прави психолошки тренутак за разговоре са Бугарском и Грчком.“ Тек тада је, нагласио је Греј, требало Бугарској понудити територије до линије Енос-Мидија, под условом да се придружи Савезницима.³⁸ Такво уверење дуго је одређивало политику Форин офиса.

Венизелосова оставка пореметила је поново савезничка очекивања и планове. Противљење Русије учешћу грчких трупа у операцији према Цариграду, открило је да је не само држање краља Константина, већ и уверење најутицајнијих војних команданата да ће Немачка победити у рату, спречило улазак Грчке у рат на страни Савезника. Лојд Џорџ је тврдио да је такво уверење утицало и на остале неутралне државе – Бугарску, Румунију, Италију.³⁹

Неуспеху савезничке политике на Балкану током првих месеци 1915. године допринели су и неспоразуми међу члановима Ратног савета, као и њихово оклевање да заједнички делују. Греј

³⁵ Collins, н.д. 167–168.

³⁶ G. H. Cassar, *Kitchener: Architect of Victory* (London, 1968), 281.

³⁷ САВ. 42/2/1. 1. март 1915. PRO.

³⁸ САВ. 42/2/3. 3. март 1915. PRO.

³⁹ *The Political Diaries of C. P. Scott 1911–1928*. (Ithaca NY, 1970). 120.

је био скептичан према Бугарској и њеним намерама. Веровао је да она неће ући у рат све док руске армије не промене неповољно стање на фронту настало после немачких успеха у фебруару 1915. године. То га је спречавало да „даје обећања Бугарској која ће уништити морал у Србији.“⁴⁰ С друге стране, Асквит није одобравао такав став. Он је још раније упозорио Греја да је такво држање било погрешно и да га треба променити. Тврдио је да није било потребно да се Срби и Бугари боре заједно, једни поред других. Могли су да ратују једни против Аустро-Угарске, а други против Турске.⁴¹ Такво решење за осетљиво питање могла је да смисли само личност каква је био Асквит.

Свестан дубоких разлика међу члановима Ратног савета и потребе да се политика Савезника упуту на прави пут навели су Мориса Хенкија, његовог секретара, да уобличи предлог за њихово превазилажење. Уверен да се балканска питања нису могла решити сама од себе, предложио је да три силе активно учествују у изналажењу решења за њих. То се могло постићи тако што ће се свакој балканској држави понудити „правично решење“. Уколико би Бугарска пристала да сарађује на такав начин „не би постојале непремостиве тешкоће у заузимању Цариграда, Дарданела и Босфора“. Ипак, јединство није било могуће постићи. Асквит је прихватио предлог, док су Делкасе и Сазонов били против њега.⁴² Хенкијев предлог није наишао ни на Грејово одобравање.

Штавише, предлог је изазвао неспоразуме и подстакао нове међусобице у Ратном савету. Кад је сазнао за садржај телеграма британског посланика у Софији у коме се говорило да је Бугарска закључила уговор о зајму у Берлину и тиме се још чвршће повезала са Немачком, Лојд Џорџ је експлодирао од беса. Није прикривао своје неодобравање Грејовог држања. У писму Киченеру упозорио је да је одговорност за судбину Србије лежала на Великој Британији. Тврдио је да ће одсуство помоћи тој држави довести до њеног краха. Киченер је увиђао опасност, али је одсуство акције објаснио недостатком трупа за балканско ратиште. Сматрао је да упућивање недовољних снага на Балкан са циљем да спасу Србију није имало смисла. Све док је Бугарска стајала по страни, Грчка неће упутити трупе да помогну Србији. Најзад, признао је да је Бугарска чинила све да Србија буде поражена.⁴³

⁴⁰ Греј Бјукенену. Лондон, 15. II 1915. Лично. FO 800, vol. 43. PRO.

⁴¹ Асквит Греју. Лондон, 17. I 1915. Исто, vol. 100. Исто; K. Robbins, *British Diplomacy and Bulgaria 1914–1915*. Slavonic and East European Review. XLIX (1971), 571–572.

⁴² Hankey, *The Supreme Command 1914–1918*, I, 248–249, 276; Robbins, н.д. 572.

⁴³ *War Memoirs of David Lloyd George*, I, 238–239.

Упркос томе, није био спреман да нешто учини да се то спречи. За разлику од Асквита и Киченера, Лојд Џорџ није одустајао од покушаја да увери британску и француску владу да упуте трупе на Балкан и тако спасу Србију од пропасти. Почетком фебруара 1915. године приликом посете Француској, успео је да приволи француску владу да упуту једну дивизију у Солун; слично обећање добио је и од Киченера. Ипак, Лојд Џорџова настојања доживела су крах. До искрцавања савезничких трупа у Солуну није дошло, а тиме и пружања помоћи Србији.

Све заинтересоване земље биле су у стању ишчекивања. Ни Русија није била одушевљена предлозима влада у Лондону и Паризу у предвечерје и током Дарданелске операције. Вести из Софије указивале су да се могао очекивати скори улазак Бугарске у рат, уколико напад у Дарданелима буде успешан. То је навело Греја да Бугарској обећа „неспорну зону“ и линију Енос-Мидија као територијално проширење. Сазонов је био сумњичав према учешћу грчке војске у будућим операцијама, али и бугарским плановима у Дарданелима. Најзад, Сазонов није крио страх да ће Британија окренути балканске земље против Русије. Да би је умирале, британска и француска влада биле су, стога, присиљене да уговором препусте Русији да заузме Цариград. Уговорне одредбе са Русијом у погледу Цариграда нису могле да буду саопштене балканским земљама.⁴⁴

Поморска операција у Дарданелима, започета после првобитног одлагања, 18. марта 1915. године, суочила се са одлучним отпором турске одбране. Велики савезнички губици довели су до тога да су се у потоње операције морале да укључе пешадијске снаге. У новом здруженом поморско-пешадијском нападу, започетом уз снажну подршку артиљерије 23. априла, требало је пробити турску одбрану и освојити добро утврђене положаје. У оштром судару са турским снагама, нападачи су претрпели нови пораз, па су борбе настављене и током маја. Неуспех је изазвао велике политичке потресе у Британији, као и промену расположења у другим, посебно балканским престоницама. Адмирал сер Џон Фишер, први лорд Адмиралитета и Черчил, заговорници Дарданелске операције, поднели су оставке на своје положаје. Последица свега била је да је 26. маја образована нова либерално-конзервативна влада.⁴⁵

⁴⁴ За опширну дискусију, J. C. Hurwitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, I–II (London, 1956), II, 7–11.

⁴⁵ За опширну анализу, A. Moorehead, *Gallipoli* (New York, 1965), passim.

Неуспех Дарданелске операције довео је до радикалне промене става Бугарске. Влада Радославова одустала је од придруживања Савезницима и заузела став ишчекивања. То је навело Греја да упозори бугарску владу да је дошао тренутак да се изјасни да ли прихвата његов предлог о територијалним уступцима. У противном, споразум није био могућ. Штавише, Греј је уступање „неспорне зоне“ у Македонији, укључујући и Битољ и линију Енос-Мидија, условио територијалним компензацијама Србији у Босни и Херцеговини. Одбио је да прихвати предлог Сазонова да на Бугарску изврши притисак и обећа јој Кавалу.⁴⁶ Суочен са таквом ситуацијом, Бекс-Ајронсајд је у више наврата упозорио Греја и Николсона на суштину бугарског става. Након неуспеха напада у Дарданелима, указао је да „не треба да се превише надамо да ће Бугарска ући у рат на нашој страни... Већ је успех да није пришла непријатељу.“ Неколико дана касније, додао је да је „бугарска влада била непријатељски настројена према Антантима.“⁴⁷ Нема сумње да се унутар Ратног савета и Форин офиса знало за прави став Бугарске према Савезницима и њиховим намерама. Унутар ових тела постојао је снажан пробугарски лоби који је захтевао да се, без обзира на све, Бугарској чине уступци.

Упркос томе, Греј није одустајао од своје намере да Бугарску уведе у рат на страни Савезника, иако није одобравао захтеве својих колега да јој се уступе све територије које је тражила. У одговору на Бекс-Ајронсајдово упозорење, Греј је нагласио да су савезничке владе биле свесне да је Бугарска пратила развој догађаја у Дарданелима и да није намеравала да донесе одлуку о уласку у рат, док не види коначни исход. Сматрао је да Бугарска треба што пре да донесе одлуку. Њеној влади и опозицији требало је ставити до знања да ће улазак у рат након пада Цариграда имати за Савезнике мању вредност, па ће се тиме умањити и њени територијални добици. Наложито је посланику да, заједно са француским и руским представницима, упозори Радославова у потребу да се што пре изјасни о намерама владе.⁴⁸ С обзиром на расположење у Софији и стање у Дарданелима, Грејова иницијатива била је осуђена на неуспех.

⁴⁶ Греј Бекс-Ајронсајду. Лондон, 25. III 1915. Тел. пов. бр. 14. Греј Бертијеу. Лондон, 26. III 1915. Тел. пов. бр. 649. FO 371, vol. 2243; Robbins, *British Diplomacy and Bulgaria 1914–1915*, 573–4 описује сукоб између Греја и Лојда Џорџа.

⁴⁷ Бекс-Ајронсајд Николсону. Софија, 28. III 1915. Приватно. FO 800, vol. 377. PRO; Исти Греју. Софија, 5. IV 1915. Тел. пов. бр. 121. FO 371, vol. 2243. Исто.

⁴⁸ Греј Бекс-Ајронсајду. Лондон, 7. IV 1915. Тел. пов. бр. 69. Исто, vol. 2243. Исто.

Главног кривца за уздржаност Бугарске да се изјасни, британски дипломати су видели у краљу Фердинанду Кобуршком. Бекс-Ајронсајд је упозорио да се краљевим речима и обећањима није смело веровати. Тврдио је да је „он (краљ Фердинанд) био у сталној вези са Бечом и Берлином. Краљ, двор и влада били су пронемачки и проаустријски настројени“, закључио је. Такво мишљење делио је и Вилијам Гарнет, отправник послова посланства у Софији. Неуспех британског напада у Дарданелима ојачао је таква Фердинандова уверења, тврдио је Гарнет. „Краљ Фердинанд остаје наша велика, можда једина препрека овде. Његова наклоност према нашим непријатељима је потпуна“, упозорио је. Краљ Фердинанд је био уверен да ће Немачка из рата изаћи као победница, закључио је Гарнет.⁴⁹ У Форин офису су били свесни става бугарске владе и суверена. Није могло да буде никакве сумње у њихове намере.

У Ке д'Орсеју су имали друкчије виђење ситуације, а тиме и држање, од Греја. У разговору са Бертијеом 8. априла, Делкасе је изразио уверење да није требало журити са новим нападом у Дарданелима. Он је требало да почне тек након потписа споразума са Италијом. Делкасе је био забринут могућношћу да ће нови неуспех у Дарданелима довести до прекида преговора са Италијом. Веровао је да ће Бугарска, Грчка и Румунија ући у рат после уласка Италије. Тражио је такође од британске владе да интервенише у Софији како би се прекинули упади бугарских банди у Србију. То је тражила и руска влада. Предложио је да упозори Радославова да је Србија била чланица Антанте и да су се даљи упади могли сматрати непријатељским ставом против ње.⁵⁰

Делкасеов предлог није био прихватљив за Ратни савет. У Форин офису су такође били против упућивања протеста бугарској влади, као и чекања да Италија објави рат. У разговору са Полом Камбоном, амбасадором у Лондону, Асквит је нагласио да ће преговори са Италијом бити брзо окончани. У вези протеста, Асквит је напоменуо да су упади престали, па да стога понуду Бугарској није требало да прати такво упозорење.⁵¹ Греј и Асквит су одбацили Делкасеов предлог, као и захтев да се Србија заштити од бугарских упада. Настојали су да преговоре са Бугарском задрже у својим рукама и не допусте да јој се пружи било какав изговор да их прекине.

⁴⁹ Бекс-Ајронсајд Николсону. Софија, 8. IV 1915. лично. пов. FO 800, vol. 377. 43. Исто; Lowe, *The Failure...* 84.

⁵⁰ Бертије Греју. Париз, 9. IV 1915. Тел. бр. 192, лично, тајно. FO 371, vol. 2244. Исто.

⁵¹ Греј Бертијеу. Лондон, 10. IV 1915. Тел. бр. 841, тајно. Исто.

Ипак, крајем априла Греј је пристао да упути упозорење влади у Софији због упада бугарских банди у Македонију. То је било последица саопштења српског посланства у Лондону да, уколико се са упадима настави, српска влада неће пристати на било какве територијалне уступке Бугарској. Иако невољно, Греј је наложио Бекс-Ајронсајду да тражи од Радославова да банде прекину са упадима на српску територију за време рата.⁵² Упади, ипак, нису престали.

Проблеми са Грчком нису олакшавали Грејеве напоре. Из Атине су стизали гласови о припремама грчке армије за операције против Бугарске. Греј је био запањен намером грчке владе. Упозорио је да је таква политика била неприхватљива и да се мора прекинути по сваку цену. Нагласио је да се „кључ“ балканске ситуације налазио у Софији и да је „стога важније осигурати сарадњу Бугарске него Грчке.“ Додао је да британска влада није предвиђала оружани сукоб између Бугарске и Грчке. Уместо тога, она се „најодлучније залагала да се постигне споразум међу балканским државама“. У случају да до сукоба ипак дође, то ће изазвати велико нерасположење према њима у Британији. То су биле празне претње.⁵³

И током маја 1915. године Греј је наставио са покушајима да приволи Бугарску да приђе Антанти. Упозорио је руску владу да је било неопходно да се осигура сарадња Бугарске, без обзира на приговоре који су долазили са разних страна. Признао је да се од ње није очекивало много на бојном пољу; била би кориснија као противтежа захтевима Грчке и Румуније. Нагласио је да није требало чекати улазак Италије у рат да би се учинила коначна понуда Бугарској. Био је спреман да занемари Пашићеве приговоре и узнемиреност због уступака Италији на Јадрану. Иако је био свестан да је Пашићев положај био угрожен таквим развојем догађаја, сматрао је да га није требало обавестити о садржају понуде Бугарској. То се могло учинити тек кад она понуду прихвати. „Морамо ризиковати да појачамо узнемиреност Србије,“ писао је Греј, „која се може ублажити на тај начин што ће се указати на приврмени карактер понуде,“ закључио је.⁵⁴ Лажна обећања и прикривање истине улазили су у арсенал метода британске дипломатије. Било је допуштено преварити савезника – Србију, али и онога коме се нешто обећавало – Бугарску. Како било, обмане нису донеле жељени исход.

⁵² Бошковић Греју. Лондон, 23. IV 1915; Греј Бекс-Ајронсајду. Лондон, 27. IV 1915. Тел. б.б. FO 371, vol. 2244. PRO.

⁵³ Греј Бертијеу. Лондон, 16. IV 1915. Тел. бр. 909; Греј Елиоту. Лондон, 22, 25. IV 1915. Тел. бр. 164, 169. Исто.

⁵⁴ Греј Бјукенену. Лондон, 2. V 1915. Тел. пов. б.б. Исто.

За тренутак је изгледало да ће Грејова настојања уродити плодом. У разговору са Бекс-Ајронсајдом, 8. и 9. маја, Радославов је изразио наду, иако крајње уздржано, да ће Бугарска ући у рат под условом да добије обе зоне у Македонији, Серез, Драму и Кавалу. Неколико дана касније, након пораза руских армија у Галицији, све је пало у воду. Упркос датих обећања, Бекс-Ајронсајд је закључио да после тога није било реално очекивати да ће Бугарска стати на страну Антанте.⁵⁵

Упркос томе, владе Антанте начиниле су нови корак. Оне су 29. маја упутиле Бугарској понуду са условима за улазак у рат против Турске. Она је садржавала следеће: предаја Источне Тракије до линије Енос-Мидија, уступање дела Македоније до линије Егри Паланка, Сопота на Вардару и Охрида након завршетка рата, под условом да Србија добије Босну и Херцеговину и излаз на Јадранско море. Као накнаду за уступање Кавале, Грчка ће добити делове Мале Азије. Најзад, силе су обећале да ће помоћи да се реши питање Добруце. Радославов није журио са одговором. Његов одговор, уручен 15. јуна, био је крајње неодређен. Као такав изазвао је нове недоумице и неслогу међу Савезницима.

Док се Грчка задовољила захтевом да о предлогу буде детаљно обавештена, српска влада и јавност бурно су реаговали на садржај ноте. Њен садржај уручен је Пашићу 30. маја 1915. године. У разговору са Де Грацом, који му је објаснио савезничке намере и циљеве, Пашић је изразио запањеност садржајем понуде. Упозорио је, између осталог, да предаја дела Македоније Бугарској неће довести до трајног мира; довешће до новог рата. Де Грац је приметио да је Пашић био дубоко повређен и понижен због неповерења које су владе Антанте показале према њему у вези преговора са Италијом, али и са Бугарском. Закључио је да је расположење у Србији, у војсци, Народној скупштини и јавности показивало отворено непријатељство према Антанти. Де Грац је упозорио и на Пашићеву спремност да поднесе оставку. Иако се од њега то није очекивало, Пашић је деветог јуна уручио савезничким посланицима одговор српске владе. У њему се наглашавало да је Устав забрањивао отуђење било кога дела државне територије.⁵⁶

⁵⁵ Robbins, *British Diplomacy...* 575.

⁵⁶ Де Грац Греју. Ниш, 1. VI 1915. Пов. бр. 32. FO 371, vol. 2261; меморандум о преговорима са Србијом. Припремио Н. Хендерсон. Ниш, 2. IX 1915. Пов. бр. 51. Исто, vol. 2265. Исто. Упркос томе, Николсон је сматрао да Де Грац треба да умири Пашића, да га увери да настави дотадашњу политику. Тиме ће омогућити да се рат успешно заврши. У противном, Србија се могла наћи у веома непријатној ситуацији. Такву поруку упутио је и Греј у разговору са послаником Бошковићем 3. јуна. У његовим речима било је и прикривених претњи.

То није било све. Пашићу је било суђено да прође кроз још једну непријатну епизоду, овог пута због одбране српских претензија у Банату. Разлози су били друкчији од оних у погледу Бугарске. У том случају Пашић је настојао да спречи отимање делава српске државе. То се могло сматрати легитимним. У случају Баната, пак, Србија је тражила делове Аустро-Угарске настањене српским живљем. То је проистицало из програма ратних циљева Србије, прихваћеног у јесен 1914. године. Територију Баната захтевала је и Румунија као један од услова за улазак у рат на страни Антанте. Председник румунске владе Јон Братијану намеравао је да неутралност земље прода по најповољнијој цени – припајањем земаља за које је сматрао да треба да припадну Румунији. У питању су били Ердељ, Бесарабија и Банат. Вештом политиком и изјавама да ће Румунију увести у рат уколико се испуне њени територијални захтеви, Братијану је постао важан саговорник Антанте. Први корак био је уговор потписан 2. октобра 1914. године у Петрограду. Њиме се Румунија обавезала да ће сачувати неутралност према Русији. За узврат, њој је признато право да припоји територије Аустро-Угарске настањене Румунима и да одлучи кад ће то да оствари.⁵⁷

Румунски захтеви у Банату нису наишли на одобравање у Форин офису. Иако је прихваћен захтев за Ердељом, намера да заштити српске интересе у Банату навела је Форин офис да одбије румунске захтеве, који су били оцењени као „уцена“. Крајем марта 1915. године Греј је саветовао Сазонова да у преговорима заузме неодређен став и не даје никаква обећања. Кад је посланик Мишу саопштио да ће Румунија ући у рат на страни Антанте, Греј је био уздржан.⁵⁸

Почетком априла у Форин офису су сазнали за обим територијалних захтева Србије у Банату. Они су ишли линијом од Арада до Темишвара, одатле до Карансебеша, и завршавали се у Оршави. Другим речима, обухватао је читав Торонталски округ. У Форин офису су захтев сматрали претераним. Ланселот Олифант, саветник у Политичком одељењу, забележио је да се британска влада сагласила да Србија добије област северно од Београда, неопходну за његову заштиту. Сматрао је да српски захтев треба одбацити и сачекати мишљење Сазонова. Греј је тврдио да су делови Баната северно од Београда представљали оно неопходно. Додао је да је Британија настојала да деоба територија буде у

⁵⁷ За опширну анализу политике Румуније, G. E., Torrey, *Rumania and the Belligerents 1914–1916*. Journal of Contemporary History I (1966), 171–191.

⁵⁸ МО, VII–2, 19, 24.

складу са националним начелом. Коначну одлуку треба да донесу три силе и затраже гледиште Румуније.⁵⁹ Неколико дана касније, 15. априла, Греј је обавестио румунску владу да неће пристати на деобу Баната без претходног договора са Србијом. Сазонов се сагласио са применом начела народности, али је предложио да се у преговорима између две земље оно не примени.⁶⁰ То је значило да су у Банату била могућа најразличитија разграничења.

Уместо националног, стратешко начело постало је кључни чинилац у румунским захтевима. Три дана касније, Братијану је у разговору са послаником Берклијем упозорио да Тиса мора да буде западна граница Румуније. Она је била, истовремено, природна граница, као и пловна река. Тврдио је да ће Београд бити безбедан када Србија добије Срем и Славонију. Гарантовао је да Румунија неће утврђивати област северно од Београда. Најзад, признао је да је у југозападном Банату живело више Срба него Румуна, али да би његова деоба била непрактична. Тиме је румунски став био јасно уобличен.⁶¹ Сазонов је такође одбио Братијануов захтев. Без обзира на то, румунски премијер је 3. маја захтев упутио у Лондон и Петроград. Греј је био одбојан према предлогу. Свестан да се припремало нешто непријатно, Пашић је тражио да Антанта не повлачи нове границе у Банату. У разговору са руским амбасадором и српским послаником, 7. маја, Греј је саопштио да Пашић није имао разлога за узнемиреност пошто ће „српски интереси на левој обали Дунава бити загарантовани и да их Савезници неће изгубити из вида“. ⁶² Изјава је изгледала прилично уопштена. Ипак, није било тако.

Неочекивани пораз руских армија код Горлица, почетком маја 1915. године, довео је до постепене промене држања Сазонова. Иако нерадо, он је постепено одустајао од свог првобитног става. И у Форин офису расположење је почело да се мења. Греј је дуго истицао да је било неправедно да се Румунији чине претерани уступци у Банату. „С обзиром на велике територијалне тековине... заиста није било поштено тражити од Србије, која се одлучно бори већ више месеци, да се заувек одрекне територије њој блиске...“ писао је. Клерк и Николсон су румунски захтев за

⁵⁹ Беркли Греју. Букурешт, 9. IV 1915. Тел. бр. 170; Греј Берклију. Лондон, 12. IV 1915. Тел. бр. 157, 851. FO 371, vol. 2249. PRO.

⁶⁰ Греј Берклију. Лондон, 15. IV 1915. Тел. пов. бр. 17; Бјукенен Греју. Петроград, 15. IV 1915. Тел. пов. бр. 501. Исто, vol. 2244. Исто.

⁶¹ Беркли Греју. Букурешт, 18. IV 1915. Тел. стр. пов. бр. 191. Исто. Греј се одлучно супротставио таквом захтеву. О томе су требале да се договоре три силе, а решење није било могуће иза леђа Србије. МО, VII–2, 291.

⁶² Исто, VII–2, 371, 417.

Банатом сматрали претераним; његово прихватање довело би до нестанка Угарске и наношења нове неправде Србији. Четвртог маја, Сазонов је предложио да се Банат подели на два дела линијом Бела Црква–Темишвар, при чему би Србији припао западни део. Пошто се упознао са етнографском картом Баната, коју је доставило румунско министарство рата, Греј је приметио: „У целини, румунски захтев за Банатом је основанији него што сам мислио. У етничком начелу, сигурно је снажнији од српског.“⁶³ Ипак, одбијао је и даље румунске захтеве као претеране. Десетог маја обавестио је Бјукенена да ће прихватити, под условом да се задовоље оправдани захтеви Србије, решење које предложи Сазонов. Тиме су преговори прешли у руке руског министра.

Током неколико наредних недеља, Греј је дефинисао свој став у погледу Баната и српских тековина. У одговору на предлог Братијану од 4. маја, нагласио је да је пажљиво проучио карте Баната, што раније није учинио. Тек тада је схватио да ће, уколико Србија не добије део темишварског Баната, „Београд“ бити изложен артиљеријској ватри са друге стране, са румунске територије.“ Иако је настојао да обезбеди учешће Румуније у рату и подржи њене територијалне захтеве, Греј је признао да „није могао из разлога објективности и поштења захтевати да Србија прихвати решење које ће њену престоницу оставити на милост и немилост“. Тражио је да Братијану одустане од претераних захтева. О свом ставу обавестио је руску владу.⁶⁴ Братијану је био непоколебљив. Такву упорност Бјукенен је објаснио његовим уверењем да „може да диктира услове“ Антанти. Бјукенен је био против било каквог попуштања на штету Русије и Србије.

Четрнаестог маја Сазонов је изнео противпредлог. Њиме се, поред осталог, предвиђала подела Баната између Србије и Румуније. Србија је требало да добије област између Тисе, Дунава, Темишвара и Беле Цркве. Братијану је одбацио понуду. Греј је одлучно подржао руски предлог, иако је Беркли сматрао да је то било штетно по настојања Антанте да Румунију увуче у рат. У одговору Берклију, Греј је нагласио: „Веома сам разочаран чињеницом да Румунија неће сарађивати, али тражити да се Србија одрекне дела Баната до Панчева, који је неоспорно српски, сматрам толико неприхватљивим да не могу подржати румунски захтев за

⁶³ Грејова забелешка на телеграму Берклија од 4. маја 1915. године. FO 371, vol. 2258. PRO.

⁶⁴ Греј Берклију. Лондон, 7. V 1915. Тел. пов. бр. 212. Исто.

читавим Банатом“.⁶⁵ Грејов став подржао је и Делкасе. Био је сагласан да ће стратегијска заштита Београда бити осигурана само ако Србија добије јужни део Торонталског округа, који ће представљати границу између ње и Румуније.⁶⁶

Схвативши да ће таквим држањем нанети штету Румунији, Братијану је одлучио да попусти. У одговору Сазонову сагласио се са неутрализацијом дела Баната који се налазио преко пута Београда. Наредног дана, 19. маја Греј и Делкасе су одбацили Братијануов предлог. У разговору са руским амбасадором, Греј је објаснио да је требало припремити и објавити ноту у јавности како би се спречило да се Румунија окрене Централним силама. Нагласио је да је било веома важно да Румунија уђе у рат на страни Антанте, али да она није могла да прихвати све њене захтеве. У погледу Србије, напоменуо је да неће прихватити предлог који ће умањити српске потребе у Банату. „Пошто је Србија била принуђена да учини жртве Италији, и вероватно ће учинити и Бугарској, наметање нових жртава у Банату било би крајње неправедно и веома лоша политика.“ Изгледало је да ће Греј бити непопустљив у погледу Баната.⁶⁷

Наредног дана, 20. маја, Сазонов је предложио владама у Лондону и Паризу да се наставе преговори са Румунијом. У погледу Баната, предложио је да се југоисточни део Торонталског округа, након завршетка рата, уступи Румунији. Тиме је прихватио предлог Делкасеа. Истог дана, Бошковић је уручио меморандум Греју у коме се наглашавала важност да Србија добије стратегијске границе у Банату. Без њих, нагласио је, неће бити мира између Србије и Румуније. Греј је одговорио да неће прихватити румунске захтеве, и нагласио да Србија није могла да очекује да ће добити све што жели. Осврћући се на румунске захтеве, напоменуо је да Британија није могла да подржи неправедне румунске захтеве у Банату. „Не могу тражити од Србије да се сагласи да неком преда људе српске народности који живи пред самим вратима њене престонице.“⁶⁸ У разговору са Мишуом истог дана, Греј је изразио разочарење држањем Румуније током преговора. Напоменуо је да британска влада није могла да учини такву нечасну радњу какву је Румунија од ње захтевала. „Британија жели да се часно држи према свим земљама, и управо то чини, па стога није у стању да

⁶⁵ Беркли Греју. Букурешт, 16. V 1915. Тел. пов. бр. 243; Греј Берклију. Лондон. 17. V 1915. Тел. бр. 232. Исто.

⁶⁶ Палеолог Сазонову. Петроград, 18. V 1915. MO, VII–2, 470.

⁶⁷ Бенкендорф Сазонову. Лондон, 19. V 1915. MO, VII–2, 483.

⁶⁸ Греј Де Грацу, Лондон, 20. V 1915. Тел. бр. 174. FO 371, vol. 2257. PRO; K.J. Calder, *Britain and the Origins of New Europe 1914–1918* (Cambridge, 1976), 39–40.

подржи неумерене румунске захтеве.“ Упозорио је да је Русија подржала захтев да Румунија добија читав Торонталски Банат под условом да уђе у рат заједно са Италијом. То је сматрао великим кораком напред, што је очекивао и од владе у Букурешту. Поновио је да није могао да тражи од Србије да преда другој земљи своје грађане пред вратима Београда. Два дана касније, Братијану је обавестио Берклија да ће наставити са преговорима, али да не може да одступи од захтева за границом на Тиси.⁶⁹

Стални притисци Ставке, и сагласност цара Николаја II да се преговори са Румунијом приведу крају, навели су Сазонова да промени став. Осмог јуна био је суочен са захтевом да учини све да Румунија што пре уђе у рат. Братијану је вешто користио такву прилику. Одлучан да земљу уведе у рат, наложио је Врховној команди да припреми планове за мобилизацију у очекивању да ће Русија прихватити његове захтеве. Ипак, први корак у прихватању румунских захтева направио је Греј. Он је 3. јуна прихватио захтев Братијануа да Румунија добије читав Банат, осим области преко пута Београда. Сазонов је то одбио, али се сагласио да Румунија добије читав североисточни Банат. Братијану је одбацио предлог, чиме је ставио до знања да Румунија није намеравала да уђе у рат. Дванаестог јуна, Греј је изнео оптужбе на рачун Србије и њене непопустљивости. У писму лорду Кревеу навео је да Румунија није ушла у рат јер је Британија подржала „екстремне“ српске захтеве у Банату. „Изгледа“, тврдио је Греј, „да у овом тренутку, без помоћи Румуније или Бугарске, неће бити могуће наметнути Аустро-Угарској захтев да Србији уступи Босну и Херцеговину и широки излаз на море...“ Закључио да је Србија морала да одлучи да ли жели да Румунија и Бугарска уђу у рат на страни Антанте и тако обезбеди оно што је тражила.⁷⁰ Греј је, несумњиво, променио став према Србији и учинио је одговорном за неуспех Антанте да увуче Румунију и Бугарску у рат.

Сазонов се одлучио на нови корак. Предложио је да Румунија и Србија ступе у директне преговоре и реше спор. Греј и Делкасе прихватили су предлог са препоруком да Србија добије 10 km² северно од Београда. Неколико дана касније, Братијану је

⁶⁹ Греј Берклију. Лондон, 20. V 1915. Тел. пов. бр. 245; Беркли Греју. Букурешт, 22. V 1915. Тел. пов. бр. 260. FO 371, vol. 2258. Исто; Бенкендорф Сазонову. Лондон, 21. V 1915. MO, VII-2, 497.

⁷⁰ Греј Кревеу. Лондон, 12. VI 1915. Лично. FO 800, vol. 95. PRO; Греј Бertiјеу, Бјукенену и Роду. Лондон, 14. VI 1915. Тел. пов. бр. 1444, 1156, 728. FO 371, vol. 2258. Исто.

прихватио предлог да Србија добије речени простор под условом да се он неутрализује, а Румунији омогући да откупи српску имовину северно од Дунава и источно од Тисе. Првих дана јула, након многих размена мишљења и нота, Греј је прихватио румунске територијалне захтеве, под условом да се гарантују српски интереси у Банату. Наредног дана, 9. јула, Сазонов је такође прихватио румунски захтев, али и тражио да се Србији додели Срем са Земуном. То је захтевало нове преговоре. Неколико дана касније, 13. јула, Бјукенен је обавестио Сазонова да је британска влада прихватила предлог о уступању Срема и Земуна Србији. Британија је захтевала да се Румунија обавезе да неће градити утврђења наспрам Београда.⁷¹

У јеку најинтензивнијих преговора између влада великих сила у погледу румунских захтева у Банату, српска влада је изнела приговор због обима уступака Румунији. У разговору са лордом Кревеом, 10. јула, Бошковић је изразио дубоко незадовољство српске владе због уступака на рачун Србије. Позвао је Кревеа да у Форин офису добро размисли пре него донесу коначну одлуку. Креве је признао да су преговори били у току, али да одлука није донета. Нагласио је да је било неопходно да се Румунији уступи Банат под одређеним условима. У питању су били изградња утврђења, снага посада у њима и откуп земље од српских власника. Креве је уверавао Бошковића да ће такве мере уклонити претње Београду. Споменуо је и могућност уступања Срема и Земуна Србији, иако их није директно споменуо. Креве је нагласио Бошковићу да се очекивала значајна помоћ румунске војске у даљим операцијама. Иако није прихватио аргументе британског дипломате, Бошковић је изразио уверење да ће велике силе одржавати убудуће присне додире са српском владом и да неће донети коначну одлуку а да је не обавести о њеном садржају.⁷²

Иако је Антанта пристала на тражене уступке, улазак Румуније у рат тиме није био осигуран. Братијану је 23. јула потврдио спремност да потпише уговор са Антантом, али је нагласио да није могао да одреди датум уласка Румуније у рат. Као разлог за то

⁷¹ Меморандум Николсона. Лондон, 10. VII 1915. Исто, vol. 2261. Исто; Бјукенен Сазонову. Петроград, 13. VII 1915. MO, VIII-1, 390-391.

⁷² Креве Де Грацу. Лондон, 10. VII 1915. Тел. пов. бр. 26. FO 371, vol. 2261. PRO. У телеграму Греју, Де Грац је нагласио да је у Нишу владало велико узбуђење због преговора влада Антанте са Румунијом у погледу Баната. Крајем јула, у разговору са Де Грацом, Пашић је саопштио да ће Србија можда одустати од западног Баната. Де Грац Греју. Ниш, 2. IX 1915. Тел. пов. бр. 51. Исто, vol. 2265. Исто.

навео је неспремност њене армије. Пад Варшаве у аустроугарске руке, 5. августа, навео је Братијануа да одустане од потписивања уговора са Антантом.⁷³

Преговори са Румунијом завршили су се неуспешно. Двадесетог августа 1915. године владе Антанте обавестиле су румунску владу да прихватају њене територијалне захтеве, као и да ће договор бити на снази до 20. августа 1916. године. Упркос свих обећања и кршења савезничких обавеза према Србији, Антанта је остала празних шака. Није осигурала савезника на бојном пољу коме се надала и коме је толико обећала. Владе Антанте одрекле су се начела народности као основа за решење територијалних питања у Европи, иако су се у њега заклињале. Показало се да Србија није могла да рачуна на њихову подршку и разумевање за своје националне циљеве. Ни лорд Креве није имао лепе речи за балканске државе и њихов став у преговорима. Иако је учествовао у обликовању британске политике, осудио их је за похлепу и првртљивост, одсуство морала и поузданости. „Човек не може да очекује много моралне чврстине од људи као што је краљ Фердинанд, али Румунија нема премца у својој глади за туђим и првртљивости.“⁷⁴ Лорд Креве није сматрао примереним да оцени британски став у свему томе.

Након завршетка преговора са Румунијом, оставши празних шака, владе Антанте су се поново окренуле Бугарској. У међувремену, Греј је намеравао да изврши притисак на Србију, како би је приволео да попусти. Он је 3. јуна саопштио Бошковићу да Србија није имала разлога да се жали да је била жртва Савезника, с обзиром на то да је 1913. године пристала да уступи тражене области Бугарској. Нагласио је да ће њен улазак у рат променити однос снага у корист Антанте. Средином јуна изразио је незадовољство због уласка српских трупа у северну Албанију, а неколико дана касније, 24. јуна, обавестио је де Граца да ће британска влада извршити притисак на Србију.⁷⁵ Греј није одредио природу притиска, који је остао неуобличен.

То је вероватно била последица противречних савета које је добијао са разних страна, као и различитих мишљења изнетих у Ратном савету. Грчка је изразила протест против савезничке понуде, тврдећи да је циљ Бугарске да обезбеди превласт на Балкану.

⁷³ Torrey, *Rumania and the Belligerenta* 1914–1916, 183–184.

⁷⁴ James Pope-Hennessy, *Lord Crewe 1858–1945. The Likeness of a Liberal* (London, 1955), 146.

⁷⁵ Греј Грацу. Лондон, 4, 24. VI 1915. Тел. пов. бр. 184, б.б. FO 371, vol. 2261. PRO.

Италија је стала на страну Бугарске, уверена да је Србија задовољила своје амбиције у Босни, Херцеговини и на јадранској обали. Киченер је сматрао да је за Србију било најбоље да Бугарска приступи Антанти, пошто ће у том случају избећи напад Бугарске. Делкасе је сматрао да Македонију треба предати Бугарској. У Ратном савету подела је била потпуна, а одлука немогућа. Черчил је био најгрлатији. Уверавао је Лојда Џорџа, истомишљеника у погледу уступака у Македонији, да је „Бугарска представљала прави погодак; тек онда кад се сазна да неће да нам се придружи, можемо да разматрамо интересе Грчке и Србије“. У меморандуму који је упутио Ратном савету тврдио је да „морамо увући Бугарску одмах“. Нагласио је да су њени територијални захтеви били праведни и у складу са начелом народности; тражио је да јој се уступи Кавала. Признао је да ће то изазвати непријатности са Србијом и Грчком, али је захтевао да се њихови интереси, „без обзира како оне на то гледале, ускладе са захтевима Бугарске“. Сматрао је да Србија није имала право да доводи у питање животне интересе Савезника тиме што ће држати под својом влашћу велики број Бугара у Македонији. Ипак, владе Антанте треба да учине све што је било у њиховој моћи да те жртве буду што безболније. Лојд Џорџ је био још одређенији. Настојао је да заобиђе Греја тако што би Бугарској понудио, поред Македоније, Битољ и Кавалу.⁷⁶

С друге стране, Греј, Креве, Артур Балфур, Први лорд Адмиралитета, и лорд Роберт Сесил, заменик државног секретара у Форин офису, одлучно су се супротстављали таквом приступу. Упркос претње да ће извршити притисак на Србију, Греј није био спреман да прихвати Делкасеов предлог; сматрао га је неприменим и неоправданим. Тврдио је да није требало испуњавати све бугарске жеље и задовољавати њене апетите. „Наша последња понуда Софији“, нагласио је, „била је довољна да наведе Бугаре да донесу одлуку, ако су за њу били спремни“. Лорд Сесил је веровао да су бугарски захтеви били подстакнути жељом да Централне силе добију коначну понуду како би могле да је користе у Нишу, Атини и Букурешту. Он је такође сматрао да није било потребно изазивати Србију и Грчку, а да се при томе не осигура улазак Бугарске у рат на страни Антанте. Такав однос снага и аргументата спречио је Ратни савет да донесе коначну одлуку. На седници одржаној 6. јула, предлог да се Бугарској дају гаранције да ће

⁷⁶ Черчил Лојду Џорџу. Лондон, 25. VI 1915. *Харџије Дејвида Лојда Џорџа*, D/16/81; меморандум Винстона Черчила, недатиран. CAB. 37/135/9. PRO; Lowe, *The Failure of the British Diplomacy in the Balkans 1914–1916*, 86–87.

добити Кавалу, Серес и Дрину на рачун Грчке, и неспорну зону у Македонији на рачун Србије био је одбачен, уколико се под тиме подразумевало да ће се њихово поседање провести силом. Предлог Русије и Француске, као и дела Савета, није добио подршку. Уместо тога, Савет је одлучио да ће „Савезници, уколико Бугарска уђе у рат на њиховој страни, поставити као услов да у било каквом мировном споразуму она добије од стране Грчке и Србије области под условом да оне припоје територије стечене у рату“.⁷⁷

Са своје стране, Бугарска није журила да одговори на савезничку понуду од 29. маја. Бекс-Ајронсајд је био песимиста; тврдио да је најбоље што се могло очекивати било ћутање. То је било разумљиво. Двор, влада и јавност нису били задовољни понудом. Радославов је тражио савезничке гаранције. Истовремено, у преговорима са Аустро-Угарском, Радославову је обећана читава Македонија под условом да Бугарска остане неутрална.⁷⁸ Понуда Антанте била је осуђена на неуспех.

Настала ситуација створила је нове проблеме за Антанту. С једне стране, требало је постићи договор међу великим силама о следећем кораку. С друге стране, требало је заузети став према Србији и Грчкој. Греј је оклевао да прихвати принудно прикључење Македоније и Тракије Бугарској, иако су се Русија и Француска са тим сагласиле. Сматрао је да би такав корак отуђио Србију и Грчку од Антанте. То је могло да доведе до повлачења Србије из рата и окретања против Антанте, што није било прихватљиво. Уместо тога, предложио је да Антанта пружи бугарској влади објашњења која је тражила под условом да, ако би била прихватљива, објави рат Турској. Сматрао је да су без тога даљи преговори бесмислени. Греј је тражио да савезнички посланици упозоре Радославова да ће Антанта повести нови напад у Дарданелима. У случају успеха, понуде Антанте Бугарској неће бити тако дарезљиве као што су сада.⁷⁹ Радославов се играо са понудом Антанте у настојању да разобличи њену политику.

⁷⁷ САВ, 37/131/7. PRO; Исто, 87.

⁷⁸ За опширну дискусију о преговорима између Бугарске и Централних сила, Ж. Аврамовски, *Райни циљеви Бугарске и Централне силе 1914–1918* (Београд, 1985), 67–83.

⁷⁹ Греј Бертијеу и Бјукенену. Лондон, 7. VII 1915. Тел. пов. бр. 1558, 1347. FO 371, vol. 2261. PRO. Нема сумње да је таква понуда била неприхватљива за Бугарску. Бекс-Ајронсајд је обавестио претпостављене, два дана раније, да је Радославов тражио окупацију неспорне зоне одмах, а да се питање спорне зоне реши на основу начела народности. Бугарска је такође приговорила што је Антанта уступке у неспорној зони условила ширењем Србије у Босни. Бекс-Ајронсајд Драмонду. Софија, 5. VII 1915, лично, тајно. FO 800, vol. 43. Исто.

Усред тих грозничавих корака, Форин офис је одлучио да повуче Бекс-Ајронсајда из Софије. Он је био оптужен за пристрасност према Србији, па као такав није био по вољи бугарској влади. Заменио га је Хју О'Бјерн, који је 7. јула приспео у Софију. Његов долазак прихваћен је као закаснело признање погрешне политике. Нови посланик одлучио се да предузме иницијативу и промени неповољан положај у коме су се налазили представници Антанте. Први корак био је поткупљивање бугарских званичника, од краља Фердинанда, до министара у влади. Спомињали су се велики новчани износи: за краља чак 2,5 милиона фунти, а десетине хиљада за чланове владе.⁸⁰ Почетком августа нови напад у Дарданелима, овог пута у Сувли, завршен је неуспехом. Истовремено, у августу су руске армије претрпеле нове поразе, изгубивши Варшаву, Ковно и Брест-Литовск. Дипломатски неуспеси и војнички порази Антанте одређивали су правац бугарске политике према Централним силама.

Пред Антантом се налазила препрека коју је требало прескочити. Ситне исправке и понуде морале су бити замењене нечим опипљивим, видљивим, што би Бугарску могло да наведе да настави да преговара. Иницијатива за то потекла је од посланика Антанте у Софији. Они су се 17. јула договорили да својим владама упуте идентични предлог. У њему би се потврдила спремност Антанте да предлог садржан у ноти од 29. маја буде проширен понудом да Бугарска, након објаве рата Турској, окупира део „неспорне“ зоне источно од Вардара или да, у случају да то не би било могуће, то за њу учине савезничке трупе. Са тим предлогом требало је да се сагласи и Србија. О'Бјерн је тврдио да су околности у Бугарској давале наду да ће предлог бити прихваћен. У Форин офису се дуго расправљало о остварљивости тога плана. Неки су сматрали да ће то довести до изласка Србије из рата; Николсон је предлагао да се одустане од покушаја да се Бугарска увуче у рат. Клерк је сматрао да треба отворено разговарати са Пашићем како би се утврдило шта он жели. Греј је одлучио да питање стави на дневни ред Ратног савета. Сазонов је био против предлога, пошто је окупација претила да доведе до рата између Србије и Бугарске. Сонино је такође био против предлога да се од Србије захтева да прихвати окупацију Македоније; савезничку окупацију није сматрао изводљивом. Ни Делкасе није био за такво решење. Николсон је приметио да уколико Ратни савет прихвати

⁸⁰ Lowe, н.д. 88; О'Бјерн Греју. Софија, 19. VII 1915. FO 800, vol. 43. PRO; Robbins, н.д. 579. Крајем јула, Ратни савет је одлучио да одустане од давања мита.

предлог, Британија неће бити у стању да га сама проведе у живот. Ратни савет није донео никакву одлуку.⁸¹

Греј се сагласио са Сониновим предлогом. Његово прихватање би отворило пут за решење балканског спора. Он је предвиђао да Србија, у замену за територије у Босни и Херцеговини, уступи Бугарској део „неспорне зоне“; она ће добити такође линију Енос–Мидија у Тракији и Кавалу, као и помоћ у новцу и муницији под условом да уђе у рат до одређеног дана. Да би се то постигло, Греј је сматрао да је око 1000 савезничких војника из Дарданела требало пребацити у Македонију да поседне простор обећан Бугарској. Трупe ће се повући кад Бугарска објави рат. Уколико би, пак, Србија одбацила предлог да бугарске трупе заузму делове Македоније до Вардара, Антанта ће бити спремна да њене трупе окупирају тај део. Уколико Бугарска прихвати предлог, требало је одредити време њеног уласка у рат; ако, пак, то не испуни, предлог ће пасти у воду. Греј се надао да ће Бугарска прихватити предлог.⁸² Он је тражио да се о томе обавесте владе Србије и Грчке, као и да се делује без одлагања.

У разговору са Пашићем, 26. јула, де Грац је упозорио да су уступци Бугарској у Македонији били неминовни. Пашић је узвратио да ће Србија можда пристати на неке уступке источно од Вардара, али да више од тога није требало очекивати због расположења у земљи. Два дана касније, Греј је наложио О'Бјерну да, у договору са својим колегама, припреми ноту у складу са његовим телеграмом Бертијеу и Бјукенену од 22. јула. Два дана раније, 20. јула, Греј је упозорио де Граца да Србија није могла да одбије нови предлог, и да су Савезници то очекивали од ње.⁸³ Нова рунда преговора могла је да отпочне.

Ипак, прошло је неколико дана док О'Бјерн у Софији и де Грац у Нишу нису одлучили да делују. Трећег августа О'Бјерн је уручио савезничку ноту Радославову. Како одговора није било, О'Бјерн је две недеље касније упозорио Радославова да ће Бугарска постати сателит Немачке. Разлог за ћутање били су преговори са немачким изаслаником, грофом Хоенлое-Лангенбургом. Он

⁸¹ О'Бјерн Греју. Софија, 17. VII 1915. Тел. пов. бр. 365; Бјукенен Греју. Петроград, 19. VII 1915. Тел. пов. бр. 1030; Род Греју. Рим, 21. VII 1915. Тел. пов. бр. 698. FO 371, vol. 2261. PRO.

⁸² Греј Бертијеу и Бјукенену. Лондон, 22. VII 1915. Тел. пов. бр. 1647, 1545. Исто, vol. 2261. PRO.

⁸³ Греј О'Бјерну. Лондон, 28. VII 1915. Тел. пов. бр. 274; де Грац Греју. Ниш, 2. IX 1915. Тел. пов. бр. 51. Исто: Греј де Грацу. Лондон, 20. VII 1915. FO 800, vol. 105. Исто.

је уверавао Радославова и краља Фердинанда да ће након пораза Србије Бугарска бити господарица Балкана. Четвртог августа де Грац је идентичну ноту уручио Пашићу. Он је обећао да ће влада размотрити ноту и брзо одговорити на њу. Упозорио је да Србија неће моћи да уступи линију из 1912. године, јер би се тиме прихватила оправданост бугарских захтева. де Грац је напоменуо да је отпор уступцима у земљи био приметан.

Десетог августа, Делкасе је предложио свој план. Њиме се предвиђало да ће Антанта, уколико уступи Бугарској „неспорну“ зону из 1912. године, пристати да Србија добије: Срем са Земуном, Босну и Херцеговину, део јадранске обале, укључујући луке Сплит и Дубровник и област западно од Вардара која ће повезати Србију и Грчку. Предлог није узет у разматрање. Истог дана, Греј је тражио од Сазонова да прихвати његов предлог уступака Србији. Он је био много дарезљивији и одређенији од Делкасеовог. Уступци су обухватили следеће: Босна и Херцеговина, Славонија и Срем до линије Драве и Дунава, укључујући и Бачку, обалу од рта Планка до Цавтата, острва Велики и Мали Жирон, Бује, Шолта, Брач, Јакљан и Каламота, као и Пељешац. Судбина југозападнoг Баната решила би се на крају рата уколико Румунија не уђе у рат на страни Антанте. За узврат, од Србије се очекивало да пристане на линију из 1912. године. Најзад, Греј је нагласио да се Антанта одриче било каквих претензија на речене области. Тражио је да Сазонов прихвати предлог и о томе обавести посланика у Нишу.⁸⁴ Сазонов је невољно прихватио предлог, док га је Сонино енергично одбацио.

Петнаестог августа де Грац је, у име Антанте, уручио Пашићу нови предлог. Председник владе је био огорчен. Веома узбуђен и нерасположен, саопштио је де Грацу свој став: „Мислили смо да ће одлука која се од нас тражи бити тешка, али то неће бити случај. Борићемо се против Аустријанаца док будемо располагали муницијом, а онда ћемо се предати“. Додао је такође: „Часно смо учинили оно што се од нас очекивало, а Ви нам ни данас нисте рекли да смо Ваши савезници“. На крају разговора, Пашић је у мирнијем тону приметио: „Добро је да сам за ово сазнао пре него што пођем до краља“. де Грац је настојао да га умири, уверавајући га да није потпуно схватио садржај понуде. Посланик је закључио да се није могао очекивати позитиван одговор. Било

⁸⁴ Бертије Греју. Париз, 10. VIII 1915. Тел. пов. б.б.; Греј Бјукенену. Лондон, 10. VIII 1915. Тел. пов. 1758. FO 371, vol. 2265. PRO.

је још оштрих речи. Сутрадан, Де Грац је додао да је Пашић нагласио да су „Савезници поступали са Србијом као са афричким племеном...“⁸⁵

Сутрадан, 16. августа, Греј је обавестио Де Граца да је разговарао са Бошковићем, коме је изразио разочарење због Пашићевог става. Упозорио га је да су „чињенице биле јаче од речи и да је избор Србије лежао између сјајне будућности и ризика да изгуби све“. Истог дана наложио је Де Грацу да Пашићу понови своје разочарење због његовог одбијања да прихвати савезнички предлог. Више од тога није могао очекивати. Указао је на могуће последице таквог Пашићевог става. Сматрао га је одговорним за будуће јединство или подељеност међу балканским народима. Потом су дошле још теже речи. „Јединствени Балкан онемогућиће Немачку и Аустрију да остваре своје циљеве на истоку; то ће их навести да одустану од напада на Србију, која ће, заједно са Грчком, остварити значајне територијалне добити.“ У случају, пак, да се јединство балканских земаља не постигне, немачке и аустријске трупе ће поћи у напад, Бугарска ће настојати да оствари своје тежње у Македонији, а Србија ће се суочити са ризиком да изгуби Македонију и све што јој је обећано на западу.“ Поновио је речи које је саопштио Бошковићу, и нагласио: „Разумем тешкоће г-дна Пашића; али, стварност намеће неизбежан и хитан избор; остало је мало времена да се то учини, а Србија нема више око чега да се погађа са Бугарском. Желим да га уверим да ми верује да је у интересу Србије да ја говорим, и да то чиним као пријатељ и савезник“.⁸⁶

То су биле речи које је Греј први пут употребио у преговорима са Србијом. Био је отворен и није скривао своје виђење будућности Србије, као и њеног положаја на Балкану. Представио је себе и своју политику на начин као никад дотада, говорио је као пријатељ и савезник. То је, несумњиво, био одговор на Пашићеву примедбу изречену Де Грацу да се са Србијом није поступало као са савезником. Грејеве речи увериле су Пашића да више није могао да се погађа, да је питање времена било кључно. Првог септембра, Пашић је уручио одговор на савезничку ноту. Српска влада је прихватила савезнички захтев да Бугарској уступи тражене области у Македонији. Одговор је пропратио напоменом да је то

⁸⁵ Де Грац Греју. Ниш. 15. VIII 1915. Тел. пов. бр. 306. Исто, vol. 2265; исти истом. Ниш, 16. VIII 1915. лично; Robbins, н.д. 580.

⁸⁶ Греј Де Грацу. Лондон, 16. VIII 1915. Тел. пов. бр. 359. FO 371, vol. 2265. PRO. Пашићево нерасположење проистекло је, такође, из чињенице да је Греј, под притиском Сонина, пропустио да потврди савезничку намеру да подржи уједињење са Хрватском.

био допринос Србије заједничкој борби, жртва која је била већа од оних које су поднеле друге земље. Уступање наведених области Бугарској, истицало се у ноти, могло се обавити тек након завршетка рата. Са седам додатних услова, Пашић је условио прихватање савезничких захтева, што је довело до нових неспоразума са Италијом и Румунијом. Очито, Пашић није прихватио Грејову понуду отворено и потпуно.

Без обзира што је руски посланик иступио заједно са Де Грацом, британски корак у Нишу наишао је на одлучно противљење Сазонова. Он је приговорио што је то учињено без његове сагласности, због чега га је штампа осудила да је Британији препустио главну улогу у балканским збивањима. То је доживео као насртај на Русију, на занемарљивог савезника. Садржај Грејовог предлога Сазонов је доживео као покушај умиривања Италије, при чему није показао никакав обзир према Србији, која се суочавала са новим нападом. Настојећи да умири Сазонова, Греј се трудио да објасни свој став и поступак. Уверавао га је „да не само да не желим да играм водећу улогу у балканској политици, већ мрзим што сам се уопште у њу уплео“. Без обзира на то, упозорио је Сазонова да је циљ свих корака био победа у рату; предуслов томе био је уједињење свих снага; деобе то ометају. „Чиним све што је у мојој моћи да обезбедим заједништво и спречим неслогу; пошто је то у интересу свих, не видим да је у питању неки посебан британски интерес“, закључио је Греј. Таквим циљевима, истина, ништа се није могло приметити. Осетљивост Русије била је повређена, већ ионако видљива после руских пораза у Галицији.⁸⁷

Тих дана постало је јасно да су даљи преговори са Бугарском и Србијом постали излишни. Посланик О'Бјерн обавестио је 20. августа Форин офис да ће Бугарска, највероватније, стати на страну Централних сила. Чак ни тренутна сагласност Србије на уступке не би променила бугарску одлуку.⁸⁸ Лорд Сесил је међу првима схватио да су даље понуде Бугарској биле бесмислене. Тврдио је да су у Софији били свесни да ће напад на Србију представљати истовремено напад на Антанту. Сматрао је да краљу Фердинанду и Радославову то треба предочити, макар и неслужбено.⁸⁹ Николсон је био још одређенији. Признао је да су напори Антанте да оживи Балкански савез претрпели неуспех. У то никад није ни веровао, иако је сматрао да је требало предузети

⁸⁷ Бјукенен Греју. Петроград, 17. VIII 1915. Тел. пов. бр. 1173; Греј Бјукенену. Лондон, 18. VIII 1915. Тел. пов. бр. 1832. Исто, vol. 2265. Исто.

⁸⁸ О'Бјерн Греју. Софија, 20. VIII 1915. Robbins, н.д. 580.

⁸⁹ Лорд Сесил Драмонду. Лондон, 27. VIII 1915. Лично. FO 800, vol. 383. PRO.

све у том погледу. „Настојали смо да помиримо непомирљиво“, признао је, додајући да је споразум између Србије, Грчке и Бугарске било нереално очекивати. Уступци које ће Србија евентуално учинити Бугарској у Македонији, неће ову задовољити. Николсон је схватио Пашићеву дилему. „Србија сматра да тражимо да се одрекне својих територија у замену за обична обећања будућих територија, које нису, а можда никада неће ни бити у савезничким рукама.“⁹⁰ Лорд Сесил и Николсон су, указујући на погрешну савезничку политику, показали разумевање за одбијање Србије да удовољи захтевима Антанте.

Четвртог септембра, О'Бјерн је обавестио Форин офис да су се преговори са Немачком о уласку Бугарске у рат привођили крају. Два дана касније, 6. септембра, Бугарска је потписала споразум са Немачком о уласку у рат под условом да добије обе зоне у Македонији, као и друге делове Србије. Тиме су даљи преговори, и евентуалне понуде, имали академски карактер. Ипак, владе Антанте нису одустајале од покушаја да одврате Бугарску од свог наума. Средином септембра, нова савезничка нота понудила је гаранције Бугарској да ће добити тражене области у Македонији по завршетку рата, под условом да објави рат Турској. Сазонов се није тиме задовољио. Захтевао је од Греја да тражи Пашићеву сагласност да савезничке трупе окупирају делове Македоније источно од Вардара. Николсон је признао да је пристанак Србије да уступи делове Македоније „у стварности био равно одбијању.“⁹¹

Ствари су се потом брзо развијале. Посланици опозиције покушали су 17. септембра да одврате краља Фердинанда од уласка у рат, али без успеха. Неколико дана касније, 22. септембра, најављена је мобилизација, што је отворило пут за прекид односа са Антантом. Два дана касније, 24. септембра, припремљено је лично писмо које је краљ Џорџ V требало да упути краљу Фердинанду. У њему се говорило о бугарско-енглеском пријатељству, наводило да се британска политика на Балкану није променила, да је политика Немачке и Аустро-Угарске у супротности са интересима балканских народа – оне су желеле да остваре доминацију на Балкану, да су отпочеле рат нападом на Србију и да нису имале никакве изгледе да победе. „Избор пред Бугарском је био: роп-

⁹⁰ Николсон Хардингу. Лондон, 1. IX 1915. Лично, приватно. Исто, vol. 379. Исто.

⁹¹ Robbins, н.д. 580–581; Николсон Хардингу. Лондон, 15. IX 1915. Лично. Исто, vol. 379. Исто; Бјукенен Греју. Петроград, 15. IX 1915. Тел. бр. 1305, 1340, 1344. Харџије Дејвида Лојда Џорџа, D/19/16/3, 4, 5. Сазонов је предлагао да се на Србију изврши и финансијски притисак, тј. одложи одговор на захтев за кредитом.

ство под Немачком или пријатељство са Енглеском.“ Краљ Џорџ V је уверавао бугарског суверена да је британска влада била вољна да размотри аспирације Бугарске, да је спремна да упути посебну мисију у све балканске земље. На крају, изразио је уверење да Бугарска неће учинити ништа против својих интереса.⁹²

По Грејевом налогу, О'Бјерн је 24. септембра посетио Радославова. Тражио је уверавања да мобилизација није била уперена против савезника Британије, тј. Србије и неутралне Грчке. Радослав је одговорио да је управо то био случај; она је проведена са циљем да оснажи права и захтеве Бугарске. Потврдио је да Бугарска није намеравала да нападне Србију, иако није крио намеру да ће трупе заузети спорне делове Македоније у тренутку аустро-немачког напада на њу. Изразио је уверење да се то могло обавити без прекида односа са Антантом. То је било, несумњиво, смишљено да изазове њихов одговор. Четвртог октобра, саветник руског посланства захтевао је од Радославова да немачки официри у бугарској Врховној команди напусте Бугарску у року од 24 часа и да Бугарска изврши демобилизацију војске. Пошто је бугарска влада одбацила захтев, О'Бјерн је 5. октобра, прекинуо дипломатске односе и напустио земљу.⁹³

Иако су ствари отишле прилично далеко, британска влада је наставила своју „минхенску“ политику настојећи да задовољи Бугаре по сваку цену. Греј је признао касније, да „није било више ничег да се изгуби осим достојанства понудама Софији; ми смо све покушали.“⁹⁴ У Доњем дому, настојао је да сачува образ влади, чија је част била укаљана. У говору одржаном 28. септембра, Греј је изјавио да су, у случају да Бугарска пређе на страну Централних сила „Савезници спремни да нашим балканским пријатељима пруже сву могућу помоћ на начин који би за њих био најприкладнији... и без ограничења и услова“. Како се брзо показало, то су биле празне фразе. У говору у Дому лордова наредног дана, 29. септембра, лорд Креве је поновио Грејеве речи, наглашавајући пријатељство које је постојало у Британији према Бугарској.⁹⁵

⁹² Џорџ V краљу Фердинанду. Лондон, 25. IX 1915. Нацрт писма у *Correspondence and Papers of Viscount Cecil of Chelwood*. Рукописно одељење Британске библиотеке, vol. 51073. Лондон. Греј је иронично приметио да је у питању изванредан текст – „сувише добар за краља Фердинанда – бојим се да ће труд остати узалудан“.

⁹³ О'Бјерн Греју. Лондон, 31. X 1915. Пов. FO 371, vol. 2277. PRO.

⁹⁴ *Twenty-five Years, 1892–1916* by Viscount Grey of Fallodon, I–II (New York, 1925), II, 217–218.

⁹⁵ *Parliamentary Debates. The House of Commons*, vol. LXXIV, 731–2; P. Guinn, *British Strategy and Politics 1914 to 1918*, 100.

Унутар Ратног савета преовладало је уверење да је Србија сносила одговорност за стање у коме се нашла због одбијања да прихвати савезничке захтеве. Вест о бугарској мобилизацији изазвала је општу индигнацију. Асквит је обавестио краља Џорџа V да су „глупост и упорност довели Србију на ивицу катастрофе“. То је било прање руку од свега, прихватање неминовности која се тој земљи припремала. Да би спасао Антанту од оптужби за то, Греј је предложио да се у Солун упуте мањи контингент трупа са циљем да се Бугарска спречи да нападне Србију. О томе се дуго расправљало, без намере да се донесе права одлука. Одлагање је било мајка свих закључака.⁹⁶

Врхунац савезничког цинизма и неодлучности представљало је одбијање предлога српске владе да изврши превентивни напад на Бугарску и тако спречи пораз. Уверен да се она неопозиво везала за Немачку, Сазонов је тражио од Британије и Француске да упуте ултиматум бугарској влади да одустане од својих намера. То је требало учинити до 2. октобра. У противном, захтевао је да се Србији дозволи да отпочне офанзиву и уништи бугарску армију пре него што буде мобилисана. Захтеву се придружила и Француска. У Лондону су били против српског предлога. Првог октобра, Асквит је упозорио Греја да би било крајње неприхватљиво, с обзиром на прилике у Грчкој, да се дозволи Србији да крене у напад. Ако би то Србија учинила биће означена као агресор и ујединиће Бугаре око краља Фердинанда. Предложио је Пашићу да се уздржи од напада на Бугарску.⁹⁷ Наредног дана Асквит је променио став. Обавестио је Греја да би било мудро да се у Нишу не каже ни да ни не, тј. не би требало ни заустављати ни охрабривати такав корак. Греј се сагласио. У Ратном савету донета је коначна одлука: „с обзиром на околности не можемо Србију спречавати да брани своју земљу“.⁹⁸ Иако се много разговарало и преговарало о упућивању већих јединица у Солун, одлука о томе остала је недоречена. Србија је била препуштена самој себи, да се брани против вишеструко надмоћнијег непријатеља.

Пашић је у Нишу пажљиво пратио збивања. Предосећао је да се нешто ради иза леђа Србије. Био је свестан да су владе Антанте понудиле Бугарској 15. септембра територију која јој је додељена уговором из 1912. године. То је учињено без сагласности српске владе. Био је свестан да је Бугарска одбацила савезничку

⁹⁶ Lowe, н.д., 90.

⁹⁷ Асквит Греју. Лондон, 1. X 1915. FO 800, vol. 100. ПРО.

⁹⁸ Lowe, н.д. 91.

понуду и да је извршила мобилизацију како би напала Србију у тренутку кад то учине Немачка и Аустро-Угарска. Као одговор на то, српска влада је тражила од Антанте да прекине односе са Бугарском уколико она не изврши демобилизацију. Колико је то било могуће, Пашић је знао за савезничке кораке и намере, а влада је доносила одлуке какве је таква политика налагала.⁹⁹

Сагледана у целини, савезничка дипломатија на Балкану доживела је потпуни крах. Улазак Турске и Бугарске у рат на страни Централних сила, неутралност Грчке и Румуније и војнички порази Србије и Црне Горе то несумњиво потврђују. Антанта је била збрисана са Балкана. Поразу су, нема сумње, допринели многи чиниоци. Оклевање да се Бугарској приступи јединствено и непристрасно допринело је неуспеху. Међу силама Антанте није постојало потребно јединство, што није био случај са Централним силама. Неуспеси савезничких снага на бојном пољу – Дарданели, Русија – превагнули су у одлуци Бугарске да се прикључи Централним силама. Противречност савезничких дипломатских и политичких циљева, међусобна сујета, пристрасност, претерани захтеви спречавали су успешну сарадњу. Поделе унутар британске политичке елите – у влади, министарствима, војним круговима и видљива наклоност, махом неоснована, према Бугарској, уверење у њену војну корисност, имале су свој удео у том краху. Черчил је осуђивао Греја, Лојд Џорџ Киченера, и тако у недоглед. Дипломатски неуспех на Балкану био је несумњиво последица криво вођеног рата и неуспеха у Дарданелима. Кад се прашина сталожила, Асквит је признао неуспех, иако је одговорност за то приписао искључиво Русији и Србији. Ништа није рекао о деобама, неодговорности, оклевању, противречним саветима и одлукама, својим и својих најближих сарадника. Ако се прихвати мишљење бугарских пријатеља (Бакстон, Буршије) да је Бугарска тражила правду – припајање Македоније – ваља напоменути да су њу могле да испуне једино Централне силе. Антанта, ма колико британска влада и појединци били наклоњени Бугарској, то није могла да уради на рачун своје савезнице Србије. Иако се од ње тражило да уступи делове своје територије, уз обећану накнаду на другој страни, Антанта, а посебно Британија, није могла силом да отме од Србије оно што јој је припадало у складу са међународним уговорима.

⁹⁹ Пашић Бошковићу. Ниш. 18. IX / 1. X 1915. Тел. пов. бр. 10374. Председништво Министарског савета. Несрећена грађа. Архив Србије, Београд.

БАЛКАНСКО РАТИШТЕ У ЗАПЕЋКУ (март – септембар 1915)

Дуге и жустре расправе вођене на седницама Ратног савета, као и размена гледишта са француским политичарима и генералима током првих недеља 1915. године, упркос упозорења појединаца, откриле су намеру савезничких влада да отворе ново ратиште. У питању је била поморско-пешадијска операција у Дарданелима, од чијег се исхода, наравно повољног, много очекивало. У службеним круговима се веровало да ће такав исход довести до пораза Турске, уласка Бугарске и Грчке у рат на страни савезника, као и уклањања опасности од инвазије снага Централних сила на Србију. У размишљањима појединаца појавило се и уверење да ће успех у Дарданелима довести, такође, и до уласка Румуније у рат на страни Антанте. Тако би опасност од успостављања директне везе између Централних сила и Турске, а тиме и приближавања британским империјалним упориштима на Блиском истоку, била отклоњена. С обзиром на далекосежни значај таквог корака, није никакво чудо што су се, прво британска, а потом и француска страна у потпуности окренуле остварењу тога циља. То је довело до тога да је британска влада скоро сасвим занемарила балканско ратиште и Србију, као најугроженију државу и ратног савезника Антанте. Бројни аргументи, ваљани и мање ваљани, размењени на седницама Ратног савета, као и у приватној преписци, показали су да британски политички и војни кругови нису озбиљно подржавали планове и предлоге о отварању ратишта на Балкану.¹

Иако су се операције у Дарданелима, успеси и неуспеси, пажљиво пратиле и анализирале, предузимали одређени кораци и давали предлози, балканско ратиште и његове могућности нису били потпуно занемарени. У пролеће и лето 1915. године питање

¹ За опширну анализу расправа вођених у Ратном савету, почетком 1915. године, види D. R. Woodward, *Lloyd George and the generals*, гл. 2.

балканског ратишта и пружање војничке помоћи Србији, повремено су се појављивали у расправама у Ратном савету и размени мишљења између појединаца. Другим речима, Балкан није био у потпуности гурнут на страну и заборављен. Могло би се рећи да је опстајао као резервна варијанта, неопходна у случају неуспеха Дарданелске операције. О балканском ратишту се размишљало у тренуцима кад су неуспеси савезничких снага у Мраморном мору и Галипољу појачавали узнемиреност или мењали дипломатске и политичке игре између зараћених страна и балканских неутралних земаља.

Кључна личност у одређивању и провођењу британских ратних планова, а тиме и операција на Балкану, био је фелдмаршал, лорд Киченер. Велики углед у влади и јавности дуго времена га је чинио „недодирљивим“, а његове одлуке коначним. Његова личност, у којој су се сједињавали претерана самоувереност и амбиција да суверено одлучује о свим војним питањима, допринели су да је сарадња између чланова владе и Киченера била тешка и непотпуна. Киченер је био свестан слабости савезничког политичког положаја на Балкану, што је, уз отпор отварању нових ратишта, доприносило да се сваки разговор о упућивању трупа на Балкан завршавао неуспехом. Најчешћи одговор је био – нема расположивих трупа. Често је давао обећања која није намеравао да изврши или им се отворено супротстављао.² Такав став делили су и остали високи официри британске армије, тако да је свака иницијатива која није била у складу са њиховим схватањима била *a priori* неприхватљива. Поред уверења да је једини начин да се осигура успех била победа на западном фронту, свима су на срцу лежали и империјални интереси. Балкан и његови народи нису улазили у тај круг, били су неважни за глобалну политику, несигурни за сарадњу и непоуздани у држању.

Непосредно након отпочињања Дарданелске операције и првих акција, кад су очекивања била велика, да би их средином марта заменило велико разочарење изазвано неуспехом морнаричке операције, појединци у Ратном савету су настојали да повежу два ратишта – Дарданеле и Балкан. На седници Ратног савета одржаној 24. фебруара, већина присутних одбацила је могућност да се, у случају неуспеха напада, бродови и трупе преведу на друго ратиште. Черчил, Киченер и Греј су тврдили да ће, у случају потребе, пешадија притећи у помоћ Морнарици. Једино је Лојд

² Lowe, *The Failure of the British diplomacy...*, 73.

Џорџ тврдио да ће трупе бити употребљене, уколико буде потребно, на другом ратишту на Блиском истоку. Напоменуо је да у случају неуспеха, трупе треба да буду употребљене за друге акције.³ Лојд Џорџ је, несумњиво, имао на уму балканско ратиште. Балфур и лорд Халдајн су сматрали да је у том случају требало озбиљно размотрити који ће бити следећи корак. Представници Морнарице и Генералштаба (лорд Фишер, генерал Мери) нису се изјашњавали.

Питање употребе трупа навело је Балфура да истог дана припреми меморандум под насловом *РАТ*. У почетку, Балфур је нагласио да је заузеће Дарданела представљало почетну фазу две војне акције, једну коју је назвао *Босфор*, и другу коју је означио *Балкан*. Под првом је подразумевао заузеће Босфора, Мраморног мора и Цариграда. У случају успеха, то ће довести до пораза Турске, успостављања везе са Русијом, уклањања немачке претње на Блиском истоку и очувања неутралности Бугарске. Такав исход представљао би велики успех, који ће, веровао је, довести до успешног решавања балканског питања, за шта се залагао Лојд Џорџ. Указао је на све неизвесности око сарадње балканских држава, и упозорио да њихове војске (Румунија, Бугарска, Грчка) не само да нису биле веће од трупа које ће Савезници у неко далеко време моћи да упуте на Балкан, већ да представљају ефикасну борбену снагу. С тим напоменама, Балфур је закључио да Савезници морају да упуте у Босфор довољно трупа да осигурају успех операције. Да ли та снага треба да буде већа, зависиће од одговора на два питања, која треба решити: а) желимо ли да нам се балканске земље одмах придруже? б) да ли ће упућивање 110.000 војника бити довољно да их убеди да нам се придруже?⁴ То је било исувише сложено питање да би се на њега одговорило у том тренутку, иако су појединци о њему размишљали. То је признао и сам Балфур. Упозорио је да ће Ратни савет, у случају неуспеха у Дарданелима, бити суочен са веома тешком одлуком; шта даље? Балфур је био у праву. Ратни савет дуго времена није могао снаге да се суочи са том дилемом и реши је.

Неколико дана касније, 1. марта, лорд Хенки, секретар Ратног савета и личност од великог утицаја, очито подстакнут Балфуровим питањима, припремио је меморандум под насловом „*После Дарданела. Наредни кораци*.“ Уверен у успех Дарданелске опер-

³ Hankey, *The Supreme Command 1914–1918*, I, 283.

⁴ Текст меморандума, у R. F. Mackay, *Balfour: an Intellectual Statesman* (New York-Oxford, 1985), 263.

ације, Хенки се залагао, након њеног окончања, за преношење ратних операција на Балкан. Одатле ће трупе отпочети операцију која ће их одвести на север, до Дунава. Њен циљ био је да заштити Србију и продре у Аустро-Угарску. Није имао дилему о томе ко је требало да предводи операцију. „Британске снаге сачињаваће главнину снага у нападу; Срби и Грци на левом крилу ће се кретати према Босни и Херцеговини, док ће Румуни на десном крилу сарађивати са Русима у правцу Карпата.“⁵ То је била илузија, на коју се мало ко у Ратном савету осврнуо, а још мање узео у разматрање. Одлука Ратног савета о упућивању дивизије у Солун, донета 9. фебруара 1915. године била је заборављена у општој еуфорији.⁶

Међу онима који су свесрдно подржали Балфурову и Хенкијеву визију био је, а ко други, него Лојд Џорџ, непоправљиви „источњак“ и заговорник савезничких операција на Балкану. Још пре него што се упознао са Балфуровим и Хенкијевим меморандумима, размишљао је о неопходности успостављања боље међусавезничке сарадње у војним питањима, уверен да је то био предуслов за успешно вођење рата. Он је 22. фебруара 1915. године признао, као и Балфур, вредност армија балканских земаља. Том приликом је написао: „Ујединити Бугарску, Грчку и Румунију са Србијом значи окупити 1,5 милион људи на границама Аустро-Угарске. То би олакшало притисак на Русе и Французе. То би изједначило снаге (војне) и дало нам времена да опремимо руску армију.“ Његова визија била је још ширира од Балфурове, пошто је укључивала сарадњу са Русијом и њено извлачење из изолације у којој се налазила.⁷

Почетни успеси напада на дарданелска утврђења, иако праћени значајним губицима, створили су еуфорију унутар Ратног савета и подстакли разматрања о евентуалном искрцавању савезничких

⁵ Текст меморандума у Gilbert, *W. S. Churchill, Challenge of War*, 318.

⁶ То је било разумљиво. Ратни савет је 16. фебруара донео одлуку да трупе буду упућене у Дарданеле да подрже операцију Морнарице. Hankey, *The Supreme Command*, I, 279.

⁷ Gilbert, *The Challenge of War*, 349. Да би се такав грандиозни план остварио, предложио је да се у Грчкој одржи конференција министара иностраних послова Британије, Француске, Русије, Грчке, Румуније и Бугарске са циљем да се створи заједнички блок против Централних сила. Лојд Џорџ је сматрао да је то могло да доведе до окончања рата. Уверен у оправданост предлога, понудио је да лично посети Русију и балканске државе. Греј је одбацио предлог. D. Collins, *Aspects of British Politics 1904–1919* (Oxford–London–Edinburgh–New York–Paris–Frankfurt, 1965), 167–168.

снага на Балкан. На седници Ратног савета одржаној 1. марта, присутни су изразили своја велика очекивања од успеха операције у мореузима. У записнику са састанка се наводило да је „крајњи циљ започетих операција био да се отвори пут за војне акције против Аустро-Угарске, у којима ће британске трупе сарађивати са снагама Румуније, Бугарске, Србије и можда Грчке.“ На наредној седници, одржаној 3. марта, Греј је изјавио да ће „пад Мореуза представљати повољан психолошки тренутак за даље преговоре са Бугарском.“ Предложио је да се тек тада Бугарској понуди линија Енос-Мидија под условом да се придружи Савезницима. Истовремено, препоручио је да отпочну преговори о уласку Италије у рат. Разматрало се такође питање уједињавања балканских земаља, што је било подстакнуто неким догађањима тих дана. У Савету се веровало да је дотадашњи ток операција у Дарданелима умањио опасност од придружења Бугарске Централним силама; такође, Вензелос, председник грчке владе, понудио је 1. марта три дивизије за искрцавање у Галипољу, што је краљ Константин одобрио. Најзад, Италија је исказивала спремност да отпочне преговоре са Антантом. Изгледало је да ће идеја о заједништву балканских држава и Антанте бити остварена. Тиме је и њихова војна сарадња на Балкану постала питање тренутка.⁸ Користећи прилику, Лојд Џорџ је настојао да увери Асквита и Греја да предузму одлучне кораке на Балкану. Предложио је 6. марта да Греј пође у Солун на разговор са Сазоновим и Делкасеом; то је поновио и 10. марта, али без успеха. Неодлучни и лежерни премијер одбио је предлог.

Вензелосова понуда наишла је на одбијање Русије. Сазонов је одбацио предлог о учешћу грчких трупа у операцијама у Дарданелима. То је навело краља Константина да одбаци Вензелосов предлог, након чега је он 6. марта 1915. године поднео оставку. Наредног дана, 7. марта, грчка влада је тражила објашњење за разлоге искрцавања савезничких трупа на Лемносу. Осмог марта, нову владу саставио је германофил, Гунарис. Учешће Грчке у замишљеном савезу са Антантом било је, за неко време, онемогућено. Вест о променама у Грчкој највише је погодила Лојда Џорџа. У разговору са уредником *Manchester Gardijena*, С. П. Скотом, 15. марта, нагласио је да држање краља Константина није било једини разлог што је Грчка одустала од сарадње са Антантом. Тврдио је да су најистакнутији војни стратежи у Грчкој били уверени да ће Немачка победити у рату. Слично уверење делили су многи у другим неутралним земљама – Бугарској, Румунији, Италији. Ипак,

⁸ CAB. 42/2/1,3. PRO; Hankey, *The Supreme Command*, I, 285.

није га напуштала нада да ће се Бугарска наћи у савезничким редовима.⁹

Средином марта, генерал Ралф Пеџет у својству изасланика енглеског краља Џорџа V посетио је неколико балканских земаља у циљу упознавања са приликама и расположењем у њима. После посете руској Ставки, Пеџет је боравио у Румунији и Бугарској. Приликом посете Бугарској, Пеџет је разговарао са краљем Фердинандом, министрима и генералима. Из разговора са краљем 17. марта, Пеџет је стекао утисак да је био веома импресиониран дарданелском операцијом. Из тога је закључио да је била искључена могућност напада бугарске војске на неку од околних земаља. Штавише, био је уверен да ће она ускоро отпочети акције против Турске и учествовати у дарданелској операцији. Пеџет је уверавао краља Фердинанда и друге саговорнике да ће одлагање уласка у рат на страни Савезника нанети Бугарској велику штету пошто неће моћи да рачуна на тековине које је очекивала. Иако је тврдио да ће војска отпочети ратне акције, Пеџет је признао да она није била спремна да то учини одмах: недостајали су јој муниција, коњи и друго, а мобилизација се могла обавити тек за десет дана. Пеџетова размишљања нису се завршавала на томе. Тврдио је да је одустајање Грчке навело Бугарску да приступи Антанти, а да ће након ње то учинити и Румунија. Нагласио је да поткупљивање Бугарске уступцима у Македонији више није било потребно. Бугарска акција против Турске уклониће страховање у Србији и Румунији. Пеџет је закључио да би успешан исход Дарданелске операције имао пресудан утицај на одлуку Бугарске да уђе у рат. Он је такође предвиђао учешће британских трупа у операцијама на Балкану. То би довело до смиривања свих, смањења сумњи међу балканским земљама. Закључио је да је једино неуспех савезничких снага у Дарданелима могао да спречи учешће бугарских трупа у наведеним операцијама.¹⁰

Збркано и нелогично расуђивање британског генерала откривало је противречно држање и хтења његових претпостављених. Говорио је магловито и неодређено, прикривао стање и расположење на које је наишао у Бугарској. Правио је немогуће комбинације, неостварљиве и несувисле, исказивао жеље које су биле далеко од стварности. Говорио је о успесима Савезника у Дарданелима кад су сви знали да је прва офанзива доживела крах; твр-

⁹ *The Political Diaries of C. P. Scott 1911–1928*. Ed. by T. Wilson (Ithaca, NY 1970), 120.

¹⁰ Пеџет Киченеру. Софија. 17. III 1915. Тел. бр. 91. Лично и тајно. FO 371, vol. 2243. PRO; такође Gilbert, *Winston S. Churchill, Companion*, vol. III, part 1, 704–705.

дио је да је Бугарска намеравала да учествује у операцијама, да би потом установио да војска није била спремна; спомињао је присуство британских трупа на балканском ратишту, иако је Киченер био против тога. Недоследне и нереалне тврдње откривале су збрку у његовој глави, начин размишљања близак многим британским политичарима и генералима. Код Пеџета је жеља надвладала могуће, машта потисла реалност. Такво извештавање подстицало је одлагање одлучне акције и неизвесност, конфузију која је водила у пораз. Другим речима, Пеџетове тврдње нису вределе папира на коме су биле написане.

Генерал Пеџет није пропустио прилику да посети и Србију. У Нишу је разговарао са председником владе Николом Пашићем, а у Крагујевцу са престолонаследником Александром и пук. Живком Павловићем, замеником начелника Врховне команде. Том приликом, Пеџет је износио различите планове и давао предлоге, увек у складу са оним које је нудио и бугарским државницима. То су били заједничка операција британске, румунске и српске војске према Аустро-Угарској, што би представљало помоћ руским армијама; наговестио је долазак британских трупа Дунавом (?), што су у српској Врховној команди сматрали непрактичним. При том, Пеџет није споменуо садржај разговора које је водио у Бугарској. Након тога, предложио је да британске трупе дођу у Србију преко Солуна, али се показало да ни то није било прихватљиво за српску страну. Тврдили су да је пруга оптерећена, недовољна за такав саобраћај. Пук. Павловић је предложио да се превоз трупа обави преко Дубровника, а одатле до Мостара, Сарајева и Славонског Брода. То је било апсурдно: искрцавање на туђој територији и превоз спором ускотрачном железницом, која се тек морала заузети, а потом и бранити. Пеџет је предлог прихватио, иако је још у јануару Ратни савет одбацио идеју о британском искрцавању у Дубровнику. Једном речју, то је био разговор који није водио нигде, без смисла и оправдања. Енглески генерал је прихватио све, иако је био свестан да од тога неће бити ништа.¹¹ Ваља споменути да ни српска Врховна команда није била спремна да води озбиљан разговор о евентуалној сарадњи.

Отрежњење је стизало постепено, онако како су пристизале вести из Дарданела. Било је јасно да је први покушај доживео неуспех. Већ 2. априла, Хенки је упозорио Асквита да није веровао у коначан успех у Дарданелима, нагласивши да је то могло да дове-

¹¹ Ж. Г. Павловић, *Рај Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године* (Београд, 1968), 7–9.

де до италијанског одустајања од преговора и пораза савезничке балканске политике. Асквит је одбацио таква Хенкијева упозорења и одобрио настављање напада на турска утврђења у мореузима. Иако је наишао на одбијање, Хенки није одустао од свог става и променио мишљење. Тражио је истомишљенике унутар Ратног савета. Подршку је добио од Балфура, који је био уверен да ће неуспешан напад у Мореузима створити нове опасности. Лорд Ешер, личност блиска Асквиту, тврдио је да су такво мишљење делили и Французи. Хенкијево упозорење није остало без ефекта. Деветог априла, Асквит је прихватио захтев да се нови напад на утврђења у Дарданелима одложи до окончања преговора са Италијом. Са тим се сложио и Черчил. Тако је и било. Трупe под командом генерала Хамилтона искрцале су се тек 25. априла у Галипољу.¹² Таква одлука још више је удаљила датум заједничке савезничке војне акције на Балкану.

У међувремену, док се очекивао почетак нове офанзиве и окончање преговора са Италијом, Черчил је понудио своје решење за балканско питање. У писму Асквиту, упућеном 11. априла, изразио је уверење да на Бугарску није требало вршити притисак да донесе одлуку о уласку у рат. Сматрао је да ће улазак Италије и Румуније у рат, као и очекивани успех нове дарданелске операције, навести Бугарску да се определи и уђе у рат на страни Антанте. „Отуђити је сада, значи одбити друге од нас“, упозорио је Черчил. Што се тиче Грчке, тврдио је да она у таквим околностима није имала прилику да бира; на њу се могао извршити притисак да уђе у рат.¹³ Ратни савет није разматрао предлог, очекујући исход нове акције у Дарданелима.

Она се припремала. Генерал Хамилтон је одлучио да 29-та дивизија буде упућена на сектор фронта према Саре Хелас-у, док су две француске дивизије под командом генерала д'Амада нападале положаје на азијској обали мореуза. Напад је отпочео 25. априла 1915. године, али је убрзо постало јасно да су турски положаји били неосвојиви. Нови неуспех је био на помолу. У Лондону, Киченер је био оптимиста, уверен да ће овог пута напад успети. Да би појачао нападе, Киченер је 5. маја упутио појачања из Египта. Борбе су се наставиле наредних недеља, а губици нападача су били веома велики. То је довело до сукоба између адмирала Фишера и Черчила; први је одбио предлог да се напади наставе,

¹² Hankey, *The Supreme Command*, I, 301–302.

¹³ Gilbert, *Winston S. Churchill, Companion*, vol. III, part I (July 1914–April 1915) (Boston, 1970.), 789–790.

док је Черчил тражио да се они продуже. Киченер је био веома разочаран таквим исходом офанзиве. То је довело до раскола у Ратном савету, а потом и стварања коалиционе владе с конзервативцима. Черчил и лорд Фишер су напустили Адмиралитет.¹⁴

Операција у Мореузима привлачила је читаво време пажњу чланова Ратног савета и војних врхова. На Балкан и његове проблеме мало ко је обраћао пажњу. Почетком маја 1915. године, Грчка је понудила сарадњу своје флоте, као и сувоземних снага, које су требале да спрече упад бугарских дивизија у Македонију. То је представљало подршку Србији. Опседнут збивањима у Дарданелима и намером да Бугарску увуче у рат на страни Савезника, Ратни савет је одлучио да одбаци грчку понуду. Тиме је и прилика за отпочињање савезничке војне акције на Балкану пала у воду.¹⁵

Ипак, војне прилике на Балкану нису потпуно нестале са видика. Одлука српске Врховне команде да упути одређене снаге у северну Албанију изазвала је оштру Киченерову реакцију. У телеграму британском војном аташеу, пук. Харисону, фелдмаршал је захтевао да упозори српску Врховну команду да је та операција била непотребна и штетна из политичких разлога. Нагласио је да је тренутна војна ситуација захтевала да расположиве српске трупе буду концентрисане на северу земље, наспрам аустроугарских снага. Упозорио је да је то био једини начин да Србија осигура у будућности припајање Босне и Херцеговине и излаз на Јадранско море. Сарадња са руским и италијанским снагама била је кључни задатак, сматрао је фелдмаршал.¹⁶ Захтев је био неумесан пошто Италија још није ушла у рат, па се није ни знало у коме правцу ће наступати њене армије. Руске трупе су биле далеко и трпеле су поразе, па сарадња са њима није била могућа. Српска Врховна команда се оглушила о Киченерово упозорење.

Истог дана, у разговору са лордом Риделом, личношћу блиском Лојду Џорџу, Киченер је говорио о важности Дарданелске операције, око које је било толико неспоразума. Напоменуо је да ће њен исход имати велики војни и политички значај. Њен успех ће бити од посебне важности за будућност балканских држава и југоисточне Европе. Да није започета, тешко се могло претпоставити шта би се догодило у том делу Европе. Њен исход могао је

¹⁴ За опширан опис Дарданелске операције, А. Moorehead, *The Gallipoli* (New York, 1956), *passim*.

¹⁵ Quinn, *The British strategy*, 72–73.

¹⁶ Киченер Харисону. Лондон, 13. V 1915. Тел. пов. 6.6. FO 371, vol. 2258. PRO. Упозорење је упућено на Грејов захтев.

да одреди његову судбину.¹⁷ Прилично неодређено, Киченер је говорио о балканским проблемима са намером да Ридел, као човек од поверења Лојда Џорџа, овом пренесе његову забринутост за будућност тих држава. Очито је имао на уму Бугарску, која је остала и даље најтврђи орах који је требало скршити. Успех Дарданелске операције требало је да приволи Бугарску да се определи за Антанту.

Подршка упућивању савезничких трупа на Балкан дошла је и с друге стране. Таке Јонеску, бивши румунски премијер и један од опозиционих лидера, пажљиво је пратио збивања у Европи, а посебно преговоре Антанте са бугарском владом. Имао је своје идеје и погледе о томе како је требало решити балкански чвор, политички и војни. У писму Лојду Џорџу, Јонеску је тврдио да ће немачка и аустроугарска војна машина опробати, после победа на источном фронту, своју снагу на балканском ратишту. Подржао је залагање британског министра да се убрза решење спора између Србије и Бугарске око Македоније. Нагласио је да је Русија одбила да принуди Србију на „частан и разуман уступак“ Бугарској. Пошто то Русија није урадила, тај посао су требале да обаве владе Британије и Француске. „Сматрам да Антанта мора да понуди Бугарској најбоље, најшире и најпотпуније уступке.“ У погледу војних операција, Јонеску је сматрао да је било неопходно да Савезници припреме упућивање значајних војних снага на Балкан. „Ако можете да пошаљете у Солун армију од 5–6 армијских корпуса, ситуација на Балкану ће бити потпуно измењена. Опасно је оставити југ /Европе/ на милост коалиције Немаца и Бугара“, завршио је Јонеску.¹⁸ Подстицај даљим уступцима Бугарској на рачун Србије добро је дошао британском политичару, који је био, заједно са Черчилом, присталица уласка те земље у рат на страни Савезника. Са своје стране, Јонеску је веровао да се тиме отклањала опасност по Румунију, иако су његова очекивања о снази трупа на Балкану била претерана. Поред тога, Јонескова очекивања о упућивању таквих снага на Балкан нису одговарала тадашњим гледиштима Киченера и Ратног савета.

Упркос неуспеха напада у Галипољу, Ратни савет није намеравао да одустане од нове офанзиве. Седмог јуна Ратни савет је одлучио да упути три, а крајем јуна још две дивизије у Дарданеле како би појачао снаге нападача. Ипак, током јуна и јула 1915. го-

¹⁷ *Lord Riddell's Diary*, 1914–1918 (London, 1933), 13. мај 1915, 86.

¹⁸ Јонеску Лојду Џорџу. Синаја, 30. В 1915. *Харџије Дејвида Л. Џорџа*, D/19/13/3.

дине на галипољском фронту није било већих напада. Рововски рат се одвијао, са великим губицима на обе стране. До краја јула из строја је било избачено 57.000 официра и војника. У јуну, британске трупе су се суочиле са новим непријатељем – дезинтеритором, што је претило да угрози планирану офанзиву.

Крајем јуна Ратни савет суочио се са новим предлозима о отварању балканског фронта. Тих дана неуморни Хенки упутио је Ратном савету опширан меморандум под насловом *The Future Policy of the War*. У њему је опширно изложио план о предстојећим војним операцијама. Као главне циљеве које је требало остварити навео је следеће: боља координација међу савезницима, решење начина финансирања рата, даље утврђивање британске војне моћи. Најзад, предложио је да Ратни савет у наредним месецима преиспита политику према балканским државама. У посебном одељку, Хенки је изнео своја гледишта у погледу Србије и њеног учешћа у рату. Почео је тврдњом да се могло догодити да српска Врховна команда у неколико наредних недеља одлучи да предузме офанзиву на простору јужних крајева Монархије. То је могло, у случају успеха, да доведе до уништења значајних количина пшенице, неопходне њеном становништву и војсци. Хенки није био склон да поверује у способност српске армије да оствари такав успех. То је приписао њеној недовољној снази, као и нерасположењу које је настало у политичким и војним круговима због савезничких уступака Италији на Јадранском мору. Потом је упозорио на опасност која је претила Србији од стране Бугарске уколико армије Немачке и Аустро-Угарске, после победе над Русима, крену пут Балкана. У том случају могао се очекивати њихов заједнички напад на Србију, у настојању да се преко ње докопају Бугарске и Турске. Хенки је повезао два ратишта, балканско и дарданелско, нагласивши да је положај Савезника у југоисточној Европи био крајње неизвестан. „Због продужења дарданелске операције, њихов положај се, за сада, није погоршао“, закључио је Хенки.¹⁹ Хенки је, несумњиво, размишљао о последицама пораза Србије по савезнички положај у том делу Европе. С обзиром на припремање нове офанзиве у Дарданелима, Хенки је упозорио на ризик препуштања Србије, суоченој са таквом перспективом, својој судбини.

Истовремено, Черчил је са положаја канцелара Ланкастерског војводства, више церемонијалног него утицајног, упутио

¹⁹ *The Future Policy of the War* by M. Hankey, Лондон, 24. јуни 1915. САВ 37/130/26. PRO; Roskill, *Hankey, Man of Secrets*, 183.

меморандум Ратном савету у коме се осврнуо на балканску ситуацију. Као и Хенки, Черчил је указао на могућност да аустро-немачке армије направе продор преко Србије са циљем да дођу до Бугарске. Међутим, за разлику од Хенкија, Черчил је сматрао да је опасност била много мања него раније. Черчил је био уверен да ће руске армије, после пораза у Галицији, започети операције према Цариграду. У том случају, Бугарска није имала другог излаза осим да се прикључи Савезницима у војним операцијама против Турске. Њене трупе кретаће се пут Једрена. У том случају, који је Черчил сматрао извесним, биће решена свака неизвесност. „Са Бугарском у рату, читав Балкан мора да иде са нама“, закључио је.²⁰ Черчилова тврдња била је неодржива конструкција политичара који се упорно залагао за привлачење Бугарске на страну Антанте. Она је појачала семе неодлучности, већ присутно унутар Ратног савета.

Лорд Роберт Сесил, новименовани подсекретар у Форин офису, био је један од упорних заговорника одлучнијег савезничког учешћа на балканском простору. Као и Хенки, сматрао је да је Аустро-Угарска била рањива и да је њена унутрашња ситуација била крхка. Крајем јуна 1915. године, Сесил је уверавао своје саговорнике да „ми (Британија) треба да продужимо са нападима на Аустрију“. Настављање операције у Дарданелима изазвало је оштре критике од стране Едварда Карсона, министра правде, који је тврдио да су вести у јавности биле фалсификоване. Противречна мишљења и ставови довели су до приметних разлика међу члановима Ратног савета о политици према Бугарској. Лорд Креве није веровао у могућност увлачења те земље у рат на страни Савезника. Није веровао ни у могућност стварања балканске коалиције против Турске и Бугарске. Тврдио је да ће између Србије и Грчке, с једне, и Бугарске, с друге стране, доћи до рата. Черчил се залагао за учешће Бугарске у рату против Турске и оптужио је Грчку да је повлачењем понуде да упути трупе у Дарданеле спречила заједничку сувоземно-поморску операцију против Турске. Лојд Џорџ је оптуживао Форин офис за недостатак иницијативе и напора да се Бугарска приволи да приђе Антанти.²¹

У намери да прекине расправу која је претила да изазове узнемиреност у јавности, Киченер је 26. јуна 1915. године упутио Ратном савету документ под насловом „Процена војне ситуаци-

²⁰ W. S. Churchill, A Note on the General Situation, London, June 1915. *Харџије Дејвуа Л. Џорџа*, D/23/1/1.

²¹ Gilbert, *Winston Churchill, The Challenge of War 1914–1916* (Boston, 1971), 594–595.

је у будућности“. У том изузетно важном документу, Киченер је нагласио да је време било на страни Савезника, под условом да нико од њих током године не претрпи тежак војнички пораз. Поставио је питање где се такав пораз могао догодити. Одговорио је да је на првом месту била Србија. То је проистицало из чињенице да ће армије Централних сила убрзо бити у прилици да повуку значајне снаге са Источног фронта. Те снаге су биле довољно снажне да поразе српску армију и продру до граница Бугарске. Поставио је питање да ли је постојала могућност да се Србији пружи помоћ. Напоменуо је да су Италијани били далеко да би дошли у помоћ сувоземним путем, а да је Јадранско море било исувише опасно да би Савезници упутили помоћ тим путем. Стање железничке пруге и удаљеност солунске луке од места где би се могле упутити трупе, онемогућавали су слање помоћи тим путем. Ипак, Киченер је додао да је постојао начин да се Србији помогне. Као Лојд Џорџ и Черчил, Киченер је сматрао да је требало учинити све да се Бугарска увуче у рат. Уколико се то не учини, армије Централних сила брзо ће стићи до Ниша, Пирота и Скопља. У том случају, Бугарска ће стати на страну Централних сила, чиме ће доћи у директан додир са Турском. Олакшаће њен положај и створиће тешкоће операцији у Дарданелима. Због тога је било неопходно да се Бугарска привуче на савезничку страну. Тиме ће Централне силе изгубити разлоге за инвазију Србије. Упозорио је да су дотадашња настојања у погледу Бугарске остала безуспешна. С обзиром на наведено, Киченер је упозорио да у тренутку „када су се прилике мењале великом брзином, није било мудро да се на Балкан упућују значајне снаге“. Поред тога, није било ни довољно спремних трупа за ратишта у Европи, и шире. У закључку, Киченер је упозорио да, с обзиром на прилике, није било препоручљиво упућивати трупе морским путевима. С обзиром на операције које су се водиле, Киченер није искључио могућност да Централне силе нанесу Савезницима тешке поразе на фронту који је био од животног значаја за њих, тј. западно ратиште и безбедност Француске.²²

Киченеров меморандум одредио је став Ратног савета према балканском ратишту у целини, и Србији, посебно. У расправи која је уследила, чланови Савета су признали чињеницу да се Србија налазила у великој опасности да буде нападнута од надмоћних снага, и поражена. Након тога, постало је очевидно да пружање помоћи

²² „An Appreciation of the Military Situation in the Future“, June 26, 1915. CAB 37/136/8. PRO; G. H. Cassar, *Kitchener: Architect of Victory* (London, 1968), 402–4.

Србији упућивањем савезничких трупа није било вредно ризика. Ни савезничке операције на Балкану нису имале никакву сврху. Ратни савет је закључио да у току 1915. године нису постојали изгледи за операцију великих размера против Аустро-Угарске. Савет је такође подржао политику привлачења Бугарске у савезничке редове. Прихватио је и чињеницу да је опасност од пораза Србије била крајње непријатан чинилац у постојећој стратешкој ситуацији. Првог јула, Асквит је о томе обавестио краља Џорџа V.²³ Тада је постало јасно да ће Србија бити препуштена својој судбини, да је Британија отписала као савезника и војничког чиниоца у рату.

Глас противљења одлуци Ратног савета дошао је са неочекиване стране, од вође конзервативаца, партнера у Асквитовој влади. У писму Лојду Џорџу, два дана након одлуке Ратног савета, Бонар Ло је изразио сумњу у оправданост Киченеровог става. Сагласио се са Лојдом Џорџом да није имало смисла нападати на део ланца који је био веома чврст, уколико је у њему постојала нека слабија карика. Тај ланац су представљале Немачка и Аустро-Угарска. Ло је имао на уму балканско ратиште. Тврдио је да „ми не чинимо оно што можемо на балканском ратишту. Од како смо ушли у владу, у неколико наврата сам предложио Асквиту да се на Балкан упуте посебна мисија.“²⁴

До краја јула 1915. године није било већих расправа о политици према Балкану. На савезничкој конференцији у Шантију, 7. јула, генерал Жофр је изнео предлог о узајамној координацији између Британије и Француске, што је било прихваћено.²⁵ Крајем јула, многима је постало јасно да ће офанзива у Дарданелима доживети нови неуспех. Ипак, ником није пало на памет да предложи да се одустане од даљих напада. Уверен у подршку конзервативаца свом предлогу, Лојд Џорџ је, крајем јула, захтевао од Ратног савета да размотри питање упућивања војничке помоћи Србији као алтернативе операцији у Галипољу. У складу са тим, тражио је да се трупе из Галипоља упуте на Балкан. Свој захтев је правдао чињеницом да ће немачке трупе ускоро напасти и покорити Србију и потом продрети до Цариграда. Киченер је и овог пута изашао као победник. Ратни савет је одбацио предлог као

²³ M. Gilbert, *W. S. Churchill, Companion*, vol. II, part 2 (May 1915–December 1916) (Boston, 1973), 1061, 1068. Првог јула, Асквит и Черчил су упутили заједничко писмо краљу Џорџу V у коме су нагласили да је требало платити највишу цену за улазак Бугарске у рат.

²⁴ Лојду Џорџу. Лондон, 28. VI 1915. *Харџије Дејвида Л. Џорџа D/17/8/2*. Ло је тражио од Лојда Џорџа да о томе размене мишљења.

²⁵ *The Memoirs of Marshal Joffre*, II, 380.

неприхватљив, с обзиром на то да се припремала нова офанзива против турских положаја у Галипољу.²⁶

Различита мишљења и предлози, као и одлука Ратног савета, откривали су приметну несагласност о томе како даље поступити. Киченер је предлагао препуштање Србије својој судбини, иако се залагао да се Бугарска увуче у рат на страни Антанте. Бонар Ло је сматрао да је требало притећи у помоћ Србији. Слично мишљење имао је и Карсон. Њихово гледиште подржавао је и Лојд Џорџ који је предлагао да се на Балкан упуте трупе из Галипоља. Неускладива гледишта и предлози одсликавали су неодлучност Ратног савета у погледу нових операција на простору који је, по мишљењу појединаца, пружао изгледе на успех.

Ни Черчил није могао да изостане са својим предлогом. Он се од раније залагао за активну британску политику на Балкану. У том погледу његово гледиште било је блиско Киченеровом. Тврдио је да Антанта није смела да стави на коцку своју балканску политику у очекивању победе у Галипољу. Био је уверен да је улазак Бугарске у рат на страни Антанте требало да обезбеди савезнички тријумф. Своје гледиште и аргументе изнео је у опширном меморандуму упућеном Ратном савету средином јула 1915. године. У њему је тврдио да је Бугарска представљала кључног играча на балканској сцени. „Бугарска је снажна, њена војска је спремна, њени територијални захтеви су оправдани, и у потпуном складу са начелом народности, које треба да буде наша идеја водила“, писао је Черчил. Нагласио је да су српске власти вршиле насиље у бугарским крајевима у Македонији, док је одузимање Кавале од стране Грчке у балканском рату представљало злочиначки чин. Бугарске захтеве у том погледу сматрао је разумним и оправданим. Излагање је наставио анализом начина како да се то оствари и њиховим последицама. Признао је да ће такви предлози изазвати отпор и одбијање Србије и Грчке. „Интереси Србије и Грчке, без обзира на то, морају се ускладити са бугарским захтевима, без обзира да ли то ове земље прихватају или не“, тј. силом. Потом се осврнуо на Србију и њену одговорност за много тога што се догодило у протеклим годинама. Приписао јој је одговорност за убиства у Сарајеву, што није био само догађај од локалног значаја, већ је представљао важан узрок „катастрофе која је заплуснула Европу“. То је довело до уласка Русије, Француске и Британије у рат и огромних жртава које су оне поднеле да би Србију спасле од пропасти као државе. Наставио је

²⁶ H. Spender, *The Prime Minister* (London, 1920), 203.

оштрим речима, можда никад написаним од једног савезничког државника. С обзиром на то, „Србија нема право да угрожава виталне савезничке интересе, укључујући и своје, у намери да под својим јармом задржи велики број Бугара у Македонији, на чије уступање Бугарској је пристала уговором потписаним пре избијања балканских ратова“. Потом се осврнуо на последице такве савезничке одлуке – шта је Србија могла да учини уколико би била незадовољна таквим ставом? Одговор је био потпуно одређен. „Србија не може да закључи сепаратни мир, а да при томе не уништи све наде да ће добити Босну и Херцеговину...“ Уколико би британске трупе биле постављене, привремено, у бугарским срезовима Македоније, или до Вардара, опасност од међусобног сукоба била би мања него што је у овом тренутку. „Најгоре што би Србија могла да учини је да продужи, као што чини сада, да стоји по страни од савезничких активности, и појача своје непотребне активности у Албанији.“ На крају, Черчил је признао да је постојало много тога што је изазивало незадовољство. „Ипак, није било ничега што је за тренутак могло да буде противно користима од бугарске оружане интервенције. Уколико Савезници одлуче које крајеве ће Србија уступити Бугарској, а) сада, и б) након завршетка рата, они ће учинити све што је у њиховој моћи да умање, што је више могуће, српске жртве тако што ће са њом поступати са крајњим уважавањем и предусретљивошћу.“

Сличне аргументе Черчил је изнео и у погледу Грчке. Грчкој није преостало ништа друго, у тренутку кад Савезници одлуче да Бугарској уступе Кавалу и залеђе, него да се придружи Антан-ти. Грчка није могла да тражи никакве компензације од стране Савезника, а није могла ни да се прикључи Централним силама. У том случају, она би постала савезник Турске, што је за њу било неприхватљиво. Штавише, наставио је Черчил, Грчка је била препуштена на милост и немилост савезничке ратне флоте, као и надмоћној бугарској армији. Уколико буде одлучила да остане неутрална, Грчка ће изгубити сваку наду да добије као накнаду, Цариград и Смирну; најзад, биће суочена са губитком Кавале након завршеног рата. Черчил је сматрао да је Грчка имала и трећу опцију, такође веома привлачну. Уколико уђе у рат на страни Савезника, добиће значајне територијалне тековине, неће се суочити са претњама Бугарске и неће морати да поднесе велике жртве у рату. Најзад, пристанак да преда Кавалу Бугарској, олакшаће повратак Венизелоса на власт.²⁷

²⁷ Черчилов меморандум достављен Ратном савету, Лондон, недатиран (средина јула). CAB, 37/135/9. PRO; В. Черчил, *Светски рай. Светска криза 1911–1918*,

Другим речима, Черчил је придавао изузетно велику важност бугарском учешћу у рату, у чему је видео гаранцију савезничке победе у Галипољу. Такво гледиште делили су и британски изасланици који су тих дана и недеља крстарили балканским престоницама (Чирол, Ејмери). Они су уверавали Греја и лорда Кревеа да су без Бугара савезнички напори на Балкану били предодређени на неуспех. Такве тврдње изазвале су нове дилеме. Да би их разрешио, Асквит је одлучио да на Блиски исток упути секретара Ратног савета, лорда Хенкија. У данима кад је то тело расправљало о Киченеровом и Черчиловом предлогу, Хенки се налазио на острву Имброс, где је, поред осталих, разговарао са генералом Хамилтоном и адмиралом де Робеком, заповедницима копнених и поморских снага. Хенки је имао слободне руке да обави мисију, што га је навело да обиђе положаје на Рту Хелас и Анзак, разговара са официрима, једном речју проучи све што је било неопходно за успешни исход офанзиве која се припремала. Добио је такође, овлашћење да у разговору са генералом Хамилтоном и адмиралом де Робеком провери ваљаност тврдњи Форин офиса и његових емисара у погледу даљих преговора и понуда Бугарској. Ратни савет је желео да добије мишљење са те стране о томе да ли треба да понуди територијалне уступке Бугарској у Македонији на рачун Србије и Грчке. Постојала је бојазан да је то могло да доведе до отуђења две земље од Антанте. На директно питање Хенкија о томе шта су мислили о томе да ли је бугарска војна подршка била неопходна за успех операције у Дарданелима, генерал Хамилтон је одлучно одбацио тврдње да би била од већег значаја. Додао је да је веровао да ће успех предстојеће британске офанзиве навести Бугарску да уђе у рат у завршним борбама. Са таквим мишљењем се сагласио и адмирал де Робек.²⁸ Черчилови аргументи и тврдње Форин офиса били су доведени у питање. То је изазвало још већу забуну и неодлучност Ратног савета. Самоуверени официри показали су претерано самопоуздање.

Француски министар рата, Александар Милеран, прибојавајући се неуспеха новог напада на турске положаје, предложио је 4. августа 1915. године, да се у Солун упути једна екипа инжењера са задатком да изгради и поправи железничку пругу и путеве који су од Солуна водили ка унутрашњости. На челу екипе налазио се пук.

²⁸ I–II (Београд, 1936), II, 177–178 не саопштава садржај меморандума, иако наводи да се улазак Бугарске у рат могао осигурати присиљавањем Србије и Грчке на територијалне уступке.

²⁸ Hankey, *The Supreme Command*, I, 378–379 саопштава опширно налазе са пута.

Бускије, који је приспео у Солун средином септембра. Француска влада је претпоставила да ће ново место окупљања савезничких армија, након повлачења из Дарданела, бити Солун. Иако је Ратни савет такву одлуку донео почетком године, генерал Киченер, није учинио ништа у погледу њеног провођења у живот.²⁹

Шестог августа 1915. године почео је нови напад на турске положаје код Сувле и Анзака. Нападаци нису имали успех, а ни нови напад, започет 9. августа није довео до промене стања. Десетог августа ниједна стратешка тачка код Сувле и Анзака није била у британским рукама. Нови напад на турске положаје јужно од Сувле почео је 21. августа, али је и он доживео неуспех. Неколико дана касније, генерал Хамилтон је признао пораз и губитак од 45.000 војника и официра. За нови напад тражио је упућивање 95.000 официра и војника, што је Киченер одлучно одбацио. Уместо тога, наредио је да се трупе из Галипоља превезу у Француску.³⁰

На седници Ратног савета 20. августа Хенки је поднео извештај о путу и приликама у источном Средоземљу. На питање шта учинити са британским и француским трупама, Хенки је изнео мишљење да је њихов највећи део требало да напусти Галипоље. На питање да ли је у политичком и тактичком погледу било препоручљиво, с обзиром на углед империје који би био доведен у питање повлачењем, и где су се трупе могле преbacити, Хенки је као могућност изнео мишљење о њиховом искрцавању у Солун. То је образложио чињеницом да, иако Бугарска није ушла у рат, она ће то морати убрзо да учини. Нагласио је да ће присуством у Солуну британске трупе „пружити помоћ и заштитити Србију од Аустрије и Бугарске“. Хенки је такође указао и на тешкоће на које ће наићи пребацивање трупа на Балкан. Превоз, снабдевање и возила су били на првом месту. Закључио је да ни то неће бити довољно да спасе Србију од пораза.³¹

Наредног дана, 21. августа, Черчил је упозорио Асквита, Лојда Џорџа и Балфура на опасности које долазе. Признао је да је сваког дана постајало све извесније да ће немачке трупе „покорити Румунију, скршити Србију и завести Бугарску на своју страну“. Наредног дана, у разговору са Черчилом, Бонаром Лоом и Фредериком Е. Смитом (лорд Биркенхед), Лојд Џорџ је изразио своја страховања за исход преговора са Бугарском; предвиђао

²⁹ *Memoirs of General Joffre*, II, 382; *War Memoirs of David L. George*, I, 235.

³⁰ Moore, *Gallipoli*, passim.

³¹ Hankey, *The Supreme Command*, I, 406–407.

је да ће она напасти Србију. Такво мишљење делио је и Бонар Ло.³² Преовладало је уверење да је покушај увлачења Бугарске на страну Антанте доживео неуспех.

Прошло је десетак дана од како је Хенки упознао Ратни савет са својим извештајем, а да никаква одлука није била донета. На седници одржаној 30. августа расправљало се о Хенкијевом извештају, али никаква одлука није донета. Истог дана, у меморандуму Комитета за одбрану империје о стању у Дарданелима признавало се, иако дискретно, да је Дарданелска операција доживела неуспех. Наводило се да је тиме умањен углед Савезника на Балкану. Комитет је предложио да се будући планови и активности морају припремати тако да се Бугарска и њена сарадња више не узимају у обзир. То је био значајан корак, који је наговестио оно што је следило. Војни и дипломатски неуспеси присилили су одговорне кругове да промене свој став у погледу Балкана и размишљају о транспорту трупа са Галипоља у Солун.³³ У целини, рат на источном Средоземљу за британске службене кругове и јавно мњење значио је Галипоље. На тај простор била је управљена пажња, иако су појединци упозоравали да је постојало и друго ратиште – Балкан. Његов ток и коначни исход имали су значајне последице – пад либералне и образовање коалиционе владе. Они су заслепили многе и одредили британску политику према Балкану.

II

С обзиром на све, поставља се питање какав став су заузели француска влада, Врховна команда, Народна скупштина (политичке странке) и јавност према британским плановима да се отвори фронт у Дарданелима и уздржаности према Балкану као потенцијалном ратишту. Одговор би могао бити – једнако сложен и нејединствен, као и у Британији. Појединци су подржавали отварање нових ратишта, иако је подршка била условна. Постојао је приметан страх да ће отварање нових фронтова угрозити одржавање западног ратишта, у Француској и Белгији, за које се веровало да ће бити од пресудног значаја за исход рата. Аристид Бријан и Теофил Делкасе подржавали су отварање нових ратишта; подршку им је пружао и Рене Вивијани, председник владе. Милеран је био

³² Gilbert, *Churchill*, I, 524; *Lord Riddell's Diary*, 119.

³³ Прилике у Дарданелима, меморандум, Лондон, 30. VIII 1915. *Харџије Дејвуга Л. Џорџа*, D/23/4/8.

против, док је председник Републике, Рајмон Поенкаре, био неодлучан и колебљив, иако се није отворено противио. Генерали и официри били су такође подељени. Генерали д'Епере и Галије-ни подржавали су операције на Средоземљу и Балкану. Одлучни противник био је генерал Жофр, командант француске армије, личност која је дуго времена одређивала војну стратегију земље. Жофр је уживао положај и углед сличан Киченеровом у Британији. Најзад, одлуке о операцијама зависиле су често од других чинилаца (политички, верски, страначки, лични).

Почетак рата довео је до збијања свих снага у земљи и политичког примирја – *union sacrée* – између политичких странака. Уздржавале су се од дуготрајних и оштрих расправа и предале власт у руке извршних тела у уверењу да ће она успешно управљати земљом у време рата. Ипак, странке су од Вивијанијеве владе очекивале да надзире Врховну команду, тј. генерала Жофра. Таква очекивања се нису остварила у току прве године рата. Генерал Жофр је презирао политичке странке и њихове захтеве, па је дуго времена управљао ратом потпуно самостално. Као и Киченер, настојао је да министри и посланици знају што мање о његовим намерама и одлукама. У томе је имао подршку министра рата Александра Милерана.³⁴

Прикривени сукоб између војске и цивила претио је да угрози животне интересе земље кад су одбори за спољне послове и одбрану Народне скупштине и Сената запретили да ће отворити расправу о питањима одбрамбене политике. Таква претња угрозила би опстанак *union sacrée* и довела до пада Вивијанијеве владе, што се морало избећи по сваку цену. Током прве половине 1915. године, Милеран и Жофр су успевали да претње отклоне уздржавањем или одбијањем да одговарају у Парламенту на многобројна питања посланика. Појавили су се и захтеви да Милеран поднесе оставку, што је он одбацио. Вивијани се плашио кризе владе, Жофрове оставке, нестабилности земље и потреса у војсци у ратним временима.

У таквим околностима, могућност учешћа француских снага у ратним окршајима Дарданелима није наишла на одушевљени пријем у Паризу и Шантију, седишту Врховне команде. Средином фебруара 1915. године, лорд Бертије, британски амбасадор у Паризу, обавестио је Делкасеа о одлуци Ратног савета да упути на острво Лемнос једну пешадијску дивизију што је пре могуће.

³⁴ За изванредну анализу, J. C. King, *Generals and Politicians: Conflict between France's High Command, Parliament and Government 1914–1918* (Berkeley, 1951), пог. 2–3.

Француски војни аташе објаснио је 20. фебруара да се није радило о окупацији Галипоље, већ да је у питању била само „операција чишћења терена“. За то је била довољна 29-та дивизија. У ствари, Киченер није желео учешће Француза у Дарданелској операцији. У писму Черчилу, упућеном 20. фебруара, писао је: „Видео сам Греја, и надам се да нећемо бити оптерећени француским трупима у Дарданелима“. Вођен империјалним разлозима, фелдмаршал није желео француско присуство у близини Египта. Француска страна није примила са одушевљењем британску одлуку да отвори нови фронт. То је било разумљиво. Њихова основна брига била је сигурност Западног фронта.³⁵

Француски политички и војни врхови нагињали су искрцавању савезничких трупа у Солуну. На седници владе одржаној 4. фебруара 1915. године под председништвом Поенкареа, донета је одлука о слању једне дивизије у Солун. Жофр је одлуку условио захтевом да се не смањују трупе на Западном фронту.³⁶ Тек тада је Ратни савет одлучио, на седници одржаној 9. фебруара, да обавести Венизелоса о упућивању две дивизије у Солун. За узврат, Грчка је морала војнички да притекне у помоћ Србији.³⁷

Тек када су се жртве на Западном фронту откриле у својој величини и узалудности, а неуспех у Дарданелима указао на неопходност употребе пешадије, политички врхови и јавност почели су помније да прате збивања на Источном Средоземљу. Крајем априла 1915. године француска Врховна команда упутила је у Галипоље две дивизије под командом генерала Албера д'Амада. Ту су остале до краја Дарданелске операције.

Поред стратегијских и политичких, за учешће француских снага у операцијама на том простору, постојали су и значајни унутрашњи разлози. Свакако, најосетљивији и најважнији у постојећим околностима, био је *случај генерала Сараја*. Његова смена са положаја команданта III армије, о чему је генерал Жофр обавестио Вивијанија 20. јула 1915. године, изазвала је велику узбуну у Народној скупштини. Сарају је приписана одговорност за пораз у операцијама у источној Аргони између 30. јуна и 15. јула 1915. године. Генералови односи са Жофром били су рђави од почетка рата, пуни неповерења и узајамних осуда. Политичке разлике између њих биле су такође видљиве. Сарај је

³⁵ За опширну анализу, Cassar, *The French and the Dardanelles*, 72–80.

³⁶ R. Poincaré, *Au Service de la France*, I–X (Paris, 1926–1933), VI, 43, 45. Захтевало се такође упућивање руских трупа на Балкан.

³⁷ CAB 42/1/33. PRO; Hankey, *The Supreme Command*, I, 276–279.

био љубимац левице у Народној скупштини, на чију је подршку могао увек да рачуна. Сарајев штаб често су посећивали посланици левице, где су се распитивали за Жофрове поступке и одлуке. То није могло да остане тајна. Сарај је оштро критиковао конзервативне генерале, укључујући и Жофра, због њиховог пристрасног држања и фаворизовања својих истомишљеника (Кордоније, Кастелно, Франше д'Епере, Фош, Лангл, Урбал). Приговорио је што је онемогућавао и уклањао генерале другачијих политичких и верских уверења (Веру, Еспинас). Најзад, Сарај је, такође, представљао претњу Жофру пошто се често спомињао као његов наследник на положају команданта француске армије.³⁸

Отуда није било никакво чудо што је Сарајева смена изазвала велику узнемиреност унутар владе. На седницама одржаним 20. и 22. јула представници левице и деснице, са изузетком Милерана, закључили су да је смена била неоправдана, и да се генерал није могао сматрати једини одговорним за пораз. Министар колонија, Гастон Думерг, радикалсоцијалиста, и Албер Сару, министар просвете, социјалиста, захтевали су да Сарај остане командант III армије. Захтев није био прихваћен јер би то довело до Жофрове оставке. Чланови владе су признали да Сарајева смена није могла да прође без последица, и да ће, уколико одлука остане на снази, довести до заоштравања односа између владе, Парламента и Врховне команде. Уколико би посланици левице напустили владу, она би пала. То је навело Вивијанија да покуша да влади поврати неке прерогативе, тј. да врши војна именовања. Том приликом влада је именovala Сараја за команданта француског Источног експедиционог корпуса у Дарданелима, заменивши генерала Анри Гуроа.³⁹ У разговору са Вивијанијем и Милераном 23. јула, Сарај је одбио да прихвати именовање. Сарај га је сматрао понижењем. Око смењеног генерала почели су да се окупљају припадници левице у Парламенту (Луј-Жан Малви, министар унутрашњих дела, Пол Панлеве, вођа Демократске републиканске странке, Паскал Чекалди, радикалсоцијалиста, Жозеф Нолен, радикал и други). Посетиоци и присталице обећали су смењеном генералу да неће устукнути пред самовољом „шефа“ из Шантија.

То је било довољно да изазове узбуну чланова владе који су се уплашили „пробуђених“ скупштинара. Вивијани се пожалио Поенкареу на узнемиреност у Парламенту и захтеве посланика

³⁸ За опширну анализу, J. K. Tanenbaum, *General Maurice Sarrail 1856–1929. The French Army and Left-Wing Politics* (Chapel Hill, 1974), 36–54.

³⁹ Poincaré, *Au Service de la France*, VI, 332, 337.

са левице и деснице да изнесу своје мишљење о Сарају. У раним јутарњим часовима 24. јула, Вивијани је упутио Милерана и Думерга у Шантији да убеди Жофра да Сарају понуди команду над армијом Лорене. Жофр је одбацио захтев. Узнемиреност у влади је расла, па је Вивијани одлучио да не одговара на питања о Сарају у Парламенту. Министар Сару је посетио Сараја и у име владе му предложио: да преиспита одлуку о одбијању команде над Источним корпусом, нагласио значај Дарданела и потребу да се узме Цариград што је могуће пре, обећавајући да ће снага Источног корпуса бити увећана под условом да прихвати команду. Сарај је одбацио понуду и захтевао да буде враћен на чело III армије. У вечерњим часовима 24. јула, Сараја су, у име владе, посетили Пјер Ренадел, вођа Социјалистичке странке, и Анри Франклин-Буржон, шеф Радикалсоцијалиста. Са собом су носили нови предлог: обећање да ће учинити све што је било у њиховој моћи да подрже Сарајево именовање за команданта англо-француског Источног Експедиционог корпуса. Многи радикалсоцијалисти су сматрали да ће тиме бити уклоњена увреда нанета Сарају. У позним вечерњим часовима Сараја је посетио Бријан, министар правде, којом приликом је поновио Саруову понуду и уверавао генерала да је влада намеравала да упути појачање трупама у Дарданелима. Бријан је обећао да ће влада настојати да онемогући, у случају да прихвати понуду, сваки Жофров покушај да неоправдано насрће на углед и част генерала. Најзад, није угасио наду да ће генерал постати, уз британску сагласност, командант савезничких снага у Дарданелима. Такве понуде су омекшале Сарајев отпор; пристао је да прихвати команду над Француским корпусом под условом да он претходно буде значајно ојачан.⁴⁰

У неколико наредних недеља показало се да је Сарајева сумњичавост у погледу повећања француских снага на истоку била оправдана. Милеран и Жофр нису намеравали да прихвате захтеве левичарских странака и Сарајевих подржавалаца. Радикали и социјалисти су упозорили Вивијанија да Милерана замени министром који је био спреман да сарађује са Парламентом. То је претило да изазове кризу владе, па и Жофрову оставку. Милеран није имао намеру да одступи. „Случај Сарај“ избио је у јавност 20. августа 1915. године, после Милеранове изјаве у Парламенту да је Жофр био одан Републици и да је увек био против покушаја да се учврсти лична власт појединаца. Одбацио је захтев да се успостави пуна контрола Парламента над радом војног врха

⁴⁰ Tanenbaum, н.д. 56–59.

и осудио покушаје појединих посланика да сазнају нешто више о разлозима Сарајевог уклањања са положаја. Оспорио је њихове квалификације да расправљају о збивањима у војсци, нагласивши да је у томе видео личне и политичке интересе. Представници Левице одбацили су позив на јавну расправу, нагласивши да су посланици били заинтересовани за проблеме рата и победе.⁴¹ Милеранова изјава заострила је критике против владе, што је Вивијанија присилило да 26. августа позове левицу на сарадњу и тако спречи нове јавне расправе и евентуални пад владе.

Иза јавних сукоба, скривени од очију јавности, одвијали су се преговори између Сараја и Милерана. У жеку највеће буке у Парламенту и јавности, 3. августа, Милеран је наложио Сарају да припреми планове за учешће француских трупа у Дарданелској операцији. У одговору на тај позив, Сарај је изнео три захтева: прво, треба створити војну формацију која ће носити назив Источна армија; друго, Сарај није желео да се налази под командом британског генерала, што је био случај са Д'Амадом и Гуроом; треће, захтевао је да та формација буде значајно појачана. То је представљало кључни захтев, који Врховна команда и Милеран нису одобравали. Током наредних неколико недеља, Сарај је упорно одбијао позиве Жофра и Милерана да отпутује у Дарданеле и лично се упозна са приликама. Бојао се да после одласка из Француске, без четири тражене дивизије, неће добити неопходно артиљеријско наоружање. У таквим околностима, без појачања, далеко од Француске, био би осуђен на неуспех. Сарај је тврдио да је то било оно што су желели Жофр и Милеран.⁴²

Сарајев захтев био је оправдан. Ни Милеран није одустајао од намере да генерала уклони из Француске. У разговору вођеном 5. августа, Милеран је обавестио генерала да је био именован за команданта француске Источне армије, али је био веома неодређен у погледу њене јачине и упућивања појачања. Саопштио је Сарају да неће поћи пут Дарданела уколико Експедициони корпус не буде ојачан. Сарај је схватио превару: Милеранове речи биле су у супротности са Бријановим обећањем да ће упутити појачања уколико буде прихватио команду у Дарданелима. Разговор се завршио Милерановим упозорењем генералу да се не састаје са посланицима.⁴³

⁴¹ Poincare, *Au Service de la France*, VI, 344–347; *Journal officiel, Chambre des Deputes, Debates parlementaires*, 20. VIII 1915, 1383–84.

⁴² M. Sarrail, *Mon commandement en Orient*, 1916–1918 (Paris, 1920), VIII, XI.

⁴³ Исто. IX.

Милеранова неодређеност проистицала је из постојеће ситуације. Жофр је одбацио владин захтев да упути четири дивизије у Дарданеле. Своју одлуку објаснио је 5. августа следећим разлозима: стање на Западном фронту није дозвољавало смањење броја трупа, Дарданелска операција доживела је неуспех, па упућивање четири дивизије није могло да гарантује да ће се стање променити. Најзад, упозорио је владу да неопходни планови за операцију нису били уобличени, тј. није се знало где ће се трупе искрцати, њихов циљ и неизвесности на које ће наићи. Нема сумње да је Жофрово нерасположење због именовања Сараја за команданта француске Источне армије појачало његов отпор упућивању четири дивизије у Дарданеле. То потврђују његове речи Поенкареу: „Шта желите да урадите у Дарданелима? Да кренете у акцију због спорног генерала“?⁴⁴ Сукоб између војних врхова и Сараја све више се продубљавао.

У том сукобу, Сарај није био усамљен. Његове захтеве здушно су подржавали посланици левице у Народној скупштини. Забринути да би Сарајев неуспех бацио љагу на њиховог миљеника, захтевали су од генерала да не прихвати именовање под условима који су једино могли да доведу до пораза. Упозорили су га такође да би у том случају „пружио најгорим непријатељима Француске нову прилику да успешно остваре своје криминалне намере“.⁴⁵ Левица није крила своју жељу да Сарај постане Жофров наследник кад он буде присиљен да напусти свој положај. Да би очували Сарајеву репутацију победника на Марни, радикали и социјалисти, предвођени члановима парламентарних одбора за армију и морнарицу и спољне послове (Педој, Панлеве, Легу), посетили су 13. августа председника Републике. Том приликом упозорили су Поенкареа на неопходност појачања Источне армије. Упозорење је било озбиљно, па је он у пратњи Вивијанија и Милерана, наредног дана посетио Жофра у Шантију. Поенкаре је обавестио Жофра да су скупштински одбори захтевали хитно упућивање појачања на источно ратиште. Жофр је одговорио да је он припремао велику офанзиву у Шампањи средином септембра и да су му за то биле потребне све расположиве трупе. Тек кад се она заврши, обећао је да ће упутити четири дивизије на Исток.⁴⁶

⁴⁴ Жофр Милерану. Шантији, 3. VIII 1915. *Archive du Ministere de la Guerre. Service Historique, Chateau de Vincennes*, 20N/87, досије 13, бр. 8. У даљем тексту као AMG; Cassar, *The French and the Dardanelles*, 162–163; Poincare, *Au Service de la France*, VII, 37.

⁴⁵ Tanenbaum, н.д. 62.

⁴⁶ Poincare, *Au Service de la France*, VII, 30, 36–38; Tanenbaum, н.д. 63.

Жофров одговор није задовољио представнике левице. Одбори за армију, морнарицу и спољне послове оптужили су 25. августа владу због пропуста да упути 4–5 дивизија у Дарданеле. Владино ћутање навело је исте одборе да 27. августа изгласају резолуцију којом се захтевало да Врховна команда упути појачања у Дарданеле. Поенкаре и Вивијани упозорили су наредног дана Жофра на неопходност упућивања појачања у Дарданеле. Жофр је своју одлуку правдао потребом за трупама, обећававши да ће, уколико се покаже да није постојала потреба за четири дивизије, оне бити упућене у Дарданеле. Жофрове речи нису задовољиле чланове одбора. На седници владе одржаној 31. августа прочитано је писмо Панлевеа у коме се захтевало да се Вивијани и Милеран појаве пред члановима три одбора и објасне владин став у погледу Дарданела. У одговору на то, влада је донела одлуку о упућивању четири дивизије до 20. септембра за Дарданеле. Тиме би француске снаге биле повећане на шест дивизија. Тек што је Делкасе обавестио британску владу о тој одлуци, Жофр је обавестио Вивијанија да неће бити у стању да одвоји четири дивизије до 20. септембра 1915. године, како је раније обећао. Разлог за то било је одлагање почетка офанзиве у Шампањи. Трупe су могле поћи тек почетком октобра. Претећи оставком, Жофр је још једанпут наметнуо влади свој став.⁴⁷

Питања сарадње и будућих активности нашла су место на састанку француских и британских министара и генерала 11. септембра у Калеу. Том приликом разматрали су где, кад и колико британских и француских дивизија треба упутити у Дарданеле. Коначну одлуку о томе спречио је Жофр, одбивши да упути четири француске дивизије на Исток, док се не оконча предстојећа офанзива и Француској. Само у случају неуспеха офанзиве, Жофр је био спреман да упути појачања на Исток. У том случају, упозорио је, није се могло рачунати на француске трупе у Дарданелима. У погледу Сарајеве будућности, Милеран је, свестан унутрашњих околности, предложио да Сарај буде командант операције у Дарданелима. Киченер је одлучно одбацио предлог, нагласивши да је генерал Хамилтон имао више трупа под својом командом, као и више искуства. Постигнут је компромис: Сарај ће командовати снагама на азијској страни, док ће Хамилтон остати у Галипољу. Сваки од њих имао је потпуну независност у одлучивању. Десет дана касније, Жофр је обавестио владу да није био у стању да испуни обећање о упућивању трупа у Дарданеле до средине окто-

⁴⁷ Tanenbaum, н.д. 64.

бра. Одлуку је правдао ризицима транспорта и угрожавањем националне безбедности. Вивијани се нашао у великој невољи: био је под притиском левице и суочио се са Жофровим одбијањем. То га је навело да донесе пресудну одлуку: „Операција у Дарданелима биће обустављена. Главнокомандујући то не жели због тога што ће генерал Сарај бити командант“. Француски премијер је био у праву: Сарај није никад отпловио у Дарданеле; уместо у мореуз отпловио је у Солун.⁴⁸ Такву одлуку одредила су збивања на Балкану.

Одлука Бугарске да изврши мобилизацију, 22. септембра, пошто је претходно потписала споразум о сарадњи са Немачком и Аустро-Угарском, суочила је владе Антанте са давно очекиваном чињеницом, тј. поразом Србије нападнутом од надмоћних снага три земље. Србија ће бити поражена, Немачка ће успоставити директну везу са Турском, а Бугарска ће остварити своје балканске амбиције. Два дана раније, српска Врховна команда, свесна опасности, предложила је савезничким владама одлучни противнапад на бугарске положаје. Владе у Лондону и Паризу биле су против таквог корака, чиме је судбина Србије била запечаћена. Бугарска одлука присилила је Венизелоса да предузме кораке како би се Грчка заштитила од опасности која јој је претила. У том тренутку поставило се питање да ли ће Грчка поштовати одредбе уговора са Србијом из 1913. године. Краљ Константин и Врховна команда били су против испуњења обавеза, док је Венизелос био за његово провођење у живот под условом да Француска и Британија упуте на Балкан 150.000 људи. Дан након бугарске мобилизације, 23. септембра, Вивијани је прихватио Венизелосов захтев и наложио да се из Галипоља на Балкан упути 156-та дивизија под командом генерала Мориса Балуга, као претходница савезничких снага. Британска влада следила је пример Француске: у Солун је из Галипоља упућена X-та дивизија под командом генерала Брајана Махона. Али, не лези враже! Тек што су наредбе упућене на извршење, Венизелос је, под притиском краља Константина, обавестио савезничке владе, 1. октобра, да није могао да одобри искрцавање трупа у Солуну.⁴⁹ То је претило да спречи провођење у живот датих наредби.

Као што је савезничка одлука била неочекивана, тако је и Сарајев пут у Дарданеле био промењен наредбом да отпутује

⁴⁸ Записник са састанка у Калеу, 11. септембра 1915. CAB 28/1/C-1. PRO; Poincare, *Au Service de la France*, VII, 111.

⁴⁹ Меморандум Милерана од 24. септембра 1915. AMG, 20N/62, досије Obis, бр. 5487; Tanenbaum, н.д. 65–66.

у Солун и преузме команду над једном француском бригадом. Милеран је тражио од генерала да изради план операција у Солуну. Сарај је одговорио да је са снагама на располагању могао да обавља искључиво дефанзивне операције, пре свега да штити пругу Солун–Ниш. Ипак, Сарај није намеравао да стално остане у дефанзиви. Уколико француска Источна армија буде, како се очекивало, ојачана на три корпуса, предвиђао је отпочињање офанзиве против бугарских снага. Са британским снагама у Солуну, Сарај је намеравао да продре у Србију, а потом крене према Софији и присили Бугарску на капитулацију. Каква наивност!!⁵⁰

Сарајеви планови и жеље били су једно, а Жофрове наредбе друго. Врховни командант није био спреман за такве активности. Имао је свој предлог за Балкан и Србију, уобличен неколико месеци раније. Крајем јуна 1915. године, у писму Милерану изнео је оптужбе због држања и неактивности српске војске. Захтевао је да се такво држање промени. Предложио је да она подржи италијанске трупе у њеним операцијама против Аустро-Угарске. На конференцији одржаној 7. јула у Шантију изнео је следећи план: 1) рат ће се решити на великим бојиштима, где треба да буде употребљен највећи део трупа; 2) италијанска армија деловаће офанзивно у правцу Љубљана–Филах. У тој офанзиви српска армија требало је да оствари сарадњу са Италијанима.⁵¹ Тражио је од Милерана да упуту у Солун мисију која ће бринути о обнови и изградњи железничке пруге од Солуна до Ниша. Другим речима, Жофр је, као и толико пута раније и касније, потврдио своју намеру да главне операције води на Западном фронту. Суочен са Сарајевим амбициозним плановима, Жофр је учинио све да их спречи. У писму Сарају, подсетио га је да је Западни фронт био кључно ратиште, а да су остала само секундарног карактера. Стога је коришћење људства и материјала морало да буде „крајње економично“. Признао је да Савезници нису могли да мирно посматрају уништење Србије. Ипак, сматрао је да је њена заштитница требала да буде Британија. Таквим ставом Жофр је прао руке од Србије и Балкана. Напоменуо је да ће на том ратишту боравити две-три француске дивизије, толико да се види француски триколор, као што је био случај у Дарданелима. Закључио је да ће савезничка стратегија бити дефанзивна, да ће се њихове трупе ограничити на пружање помоћи Србији да не буде

⁵⁰ Милеран Сарају. Париз. 29. IX 1915. AMG, 20N/62, досије Obis, бр. 3B/148. За детаљан опис Сарајевих намера у Солуну, Sarrail, *Mon commandement*, 297–301.

⁵¹ Joffre, *Memoirs*, II, 381–382. Допустио је могућност савезничке операције на Балкану, али време није одредио.

уништена и обезбедити јој излаз на море.⁵² Врховни командант је био спреман само да изиграва савезника Србије на Балкану.

Милеран је прихватио Жофрову пресуду. Он је 3. октобра упутио упутство Сарају у коме је потврдио одлуку генерала Жофра да је циљ Источне армије био дефанзиван: да штити комуникације између Солуна и Србије од бугарских напада. Ништа више од тога. Приче о спремности Француске да пружи помоћ свом балканском савезнику претвориле су се у празне речи. То су признали Вивијани и Милеран у изјави пред Сенатом датом 15. октобра 1915. године.⁵³ Нови неспоразуми и неизвесности били су на видику. Ставови влада Антанте и краља Константина одлагали су пружање ефикасне подршке Србији и тренуцима кад су се на њу са свих страна устремили нападачи. Неспоразуми ће се настављати током наредних недеља и месеци, изазивајући узајамне оптужбе између Савезника и потврђујући крах њихове балканске политике. Дипломатски и политички пораз Антанте на Балкану потврдило је њено упорно оклевање да Србији пружи војну помоћ.

У суштини, британски и француски политички и војни кругови нису били спремни да одобре учешће њихових трупа у предстојећим балканским обрачунима. Иако су се појединци залагали за то, највише што су војни кругови били спремни да учине било је давање празних обећања и изјава. Француске намере биле су неодређеније од британских, пошто у влади није било одлучних присталица пружања помоћи Србији и извођења напада на Аустро-Угарску са југа. У британској влади је било неколико присталица војних активности на Балкану (Лојд Џорџ, Бонар Ло, Карсон, Черчил). Врховне војне судије у обе земље (Киченер, Жофр) били су противни томе, или су таквим плановима пружали само вербалну подршку. Обе силе су показивале више интересовања за Дарданеле, што је откривало њихове империјалне интересе на Блиском истоку – Мореузи, Суец, Цариград. Русија је била у потпуности изван игре, док је Италија дуго оклевала да закорачи оружјем на Балкан. У таквим околностима није било чудо што је Балкан постао обећана земља за армије Централних сила, чије су прве жртве биле Србија и Црна Гора.

⁵² Tanenbaum, н.д. 67.

⁵³ Изјаве Вивијанија и Милерана налазе се у Senate, *Proces-verbaux de la Commission des affaires etrangeres*. Archives du Senat. Луксембуршка палата, Париз, 12, 22–23, 26, 29...

ДАРДАНЕЛИ И ИСКРЦАВАЊЕ У СОЛУНУ

(септембар – новембар 1915)

Како се назирао крај, и крах, савезничке операције у Дарданелима, тако се пред државнике, војнике, дипломате, политичке странке и јавно мњење све чешће и у све оштријој форми постављало питање: шта радити са трупима које су се тамо налазиле? Њихова евакуација је била неопходна, иако је било и оних, међу којима су били Киченер, Асквит, Милеран и Жофр, који су сматрали да је операција требало да буде настављена упућивањем нових појачања. Други су тврдили да британске трупе треба пребацити у Египат како би се заштитили империјални интереси и престиж. Трећи су тражили да се трупе врате у Француску, где су биле потребне за покретање нове офанзиве. Најзад, било је и оних који су сматрали да део трупа треба пребацити на Балкан, у Солун, како би утицале на неутралне земље да промене своју политику и евентуално пруже подршку Србији и њеној армији у случају непријатељске офанзиве. У таквим околностима, сва решења су била могућа, па коначна одлука није могла бити ни брза ни једнодушна.

Савезничка дипломатија није била у стању да оствари успех на Балкану пошто су захтеви и интереси појединих земаља били противречни и неускладиви. Проблеми са Грчком, Бугарском, Румунијом и Србијом провлачили су се током ратних месеци, а да се стање није мењало у корист Савезника. Штавише, постало је очевидно да су Централне силе биле на путу да остваре своје циљеве – да привуку Бугарску на своју страну, поразе Србију, успоставе директну везу са Турском и наведу Грчку и Румунију да остану неутралне. У Лондону, Паризу, Петрограду и Риму нису успели да нађу одговарајући противодговор. Покушај увлачења Грчке доживео је неуспех, пошто је краљ Константин оптужио председника владе Венизелоса због давања изјаве и обећања иза његових леђа. Истовремено, краљ Константин је 25. септембра

тражио од савезничких влада да не упућују трупе у Солун, док их је Венизелос позивао да трупе искрцају у цивилним одељима и са објашњењем да одлазе у Србију. Упозорио је такође да ће бити уручен формалан протест, али да му не придају важност.¹ Владе у Лондону и Паризу биле су ошамућене таквим изјавама, уверене да краљ Константин није одобравао Венизелосову политику. Британска влада једва је чекала такву прилику, наложивши посланику Елиоту да обавести Венизелоса да ће искрцавање трупа бити обустављено док грчка влада не донесе потребну одлуку. Делкасе је делио такво гледиште, с тим што је очекивао да у операцијама на Балкану грчке трупе имају одређени део фронта. Очекивао је и долазак руских снага, а одбацио је могућност упућивања појачања са западног фронта.² Неколико дана касније, 28. септембра, Венизелос је обавестио краља Константина да искрцавање савезничких трупа у Солуну није било потребно пошто је Бугарска потврдила своје мирољубиве намере. Поред тога, британска влада је захтевала да грчке власти предузму потребне мере како би заштитиле солунску луку од непријатељских подморница. Од Венизелоса се захтевало да одлуку донесе што пре. То је могло да заустави бугарски напад на Србију, али и ову спречи да отпочне офанзиву против Бугарске.³ Дан касније, Венизелос се захвалио савезничким владама на понуди да упуте трупе у Солун. Такви поступци указивали су на његову намеру да наведе савезничке владе да искрцавањем у Солун створе *fait accompli* и тиме изнуде краљев пристанак за улазак Грчке у рат на страни Савезника.⁴

Ратни савет је одбацио такву дипломатску процедуру. На седници Дарданелског комитета одржаној 29. септембра, изречене су оштре речи на рачун Венизелосових маневара. Киченер је тврдио да је то било „монструозно“, док је лорд Ленсдаун сматрао да је таква дипломатија била „опасна авантура“. Због тога је Комитет одложио одлуку о упућивању трупа у Солун. Ипак, Министарство рата и Адмиралитет добили су овлашћење да припреме превоз трупа и заштите луку од подморница.⁵ Делкасе је подржао такву одлуку, иако се колебао због страха да ће Савезници искрцати трупе у Солун, а Грчка одустати од уласка у рат.

¹ За детаљну анализу држања Грчке, G. V. Leon, *Greece and the Great Powers 1914–1917*, 225–230.

² MO, VIII–2, # 769, 786, 787, 793, 802, 808, 809, 815, 817; Leon, н.д. 229. Савезничке владе пристале су да упуте помоћ Грчкој под условом да обавести јавност да ће она омогућити да Грчка пружи помоћ Србији.

³ Leon, н.д. 230.

⁴ Leon, н.д. 231.

⁵ CAB 42/3/34. PRO.

Како је Ратни савет поступио и каква гледишта и предлоге је понудио у погледу искрцавања трупа у Солуну? Већ 15. септембра представници Форин офиса и Ратног савета (Хенки) разматрали су могућност упућивања трупа у Солун у циљу увлачења Грчке и Румуније у рат. Србија се није спомињала. Наредног дана, Хенки је припремио дуги меморандум у коме је изнео предлоге и аргументе за војне операције на Балкану. Меморандум се нашао на дневном реду седнице Ратног савета 21. септембра 1915. године. Хенки је напоменуо да се очекивао одговор Бугарске на последњу савезничку понуду, иако је био уверен да ће она одлагати да одговори. Допустио је могућност напада армија Централних сила на Србију, у ком случају је њој и Грчкој требало обећати подршку. Хенки је сматрао да ће, у случају уласка Бугарске у рат, положај Савезника у Дарданелима постати неодржив. Савезници су се, стога, суочавали са две могућности: 1) обнављање офанзиве у Дарданелима, без наде у успех, и 2) привлачење балканских држава на савезничку страну обећањем упућивања трупа на тај простор. Потом је објаснио могућности балканског ратишта. У Солуну се могло сместити 6–7 дивизија, чија се снага могла увећати уколико се уреди питање снабдевања и саобраћаја. Као основну снагу рачунао је француске трупе које би дошле из Дарданела. Упозорио је да се генерал Жофр супротстављао слању трупа из Француске, и нагласио да ће вест о њиховом доласку увелико охрабрили Србе и подићи њихов морал. Хенки је указао и на опасности које су проистикале из такве операције. Уколико Бугарска одбаци последњи савезнички предлог и уђе у рат, Србија ће бити поражена, па ће тиме и њихово последње упориште на Балкану бити уклоњено.⁶

Наредног дана, 22. септембра, Бугарска је објавила мобилизацију, што је неке чланове Савета навело да закључе да је „наша политика на Балкану доживела крах.“ Сутрадан 23. септембра, Савет се суочио за Венизелосовим захтевом да Савезници упуте у Солун 150.000 војника, што би омогућило Грчкој да притекне у помоћ Србији. Одлука се одлагала пошто су владе у Лондону и Паризу Венизелосове предлоге сматрале неприхватљивим. Киченер је тврдио да слање трупа није имало смисла, пошто тај број није био довољан да обави предвиђени задатак. Ствари су се одвијале мимо контроле Ратног савета, а његове одлуке биле су донете под принудом. Наиме, француска влада је 24. септембра

⁶ Hankey, *The Supreme Command*, I, 414–417.

обавестила Греја да ће упутити 75.000 војника у Солун, и тражила да Британија пошаље свој део (75.000). Киченер је одустао од свог става, па је Ратни савет прихватио француски захтев. У таквој ситуацији, Савет није имао избора, а Асквит је изјавио да Британија није могла да остане по страни.⁷ Одлучено је да две дивизије из Дарданела пређу на Балкан, али су проблеми са Грчком успоравали провођење одлуке у живот.

У тој ситуацији, кад је одлучност била предуслов за успех, у Ратном савету су се чули хетерогени гласови. Греј се противио слању 75.000 војника, тврдећи да Централне силе неће упутити велике снаге против Србије и да ће се њен положај побољшати. Пристао је да се у Солун упуте мањи корпус, који ће спречити улазак Бугарске у рат. Тог дана, 23. септембра, генерал Арчибалд Мери (Merrey) именован је за начелника Империјалног генералштаба. Од њега се тражило мишљење о слању трупа на Балкан. Мери је био против упућивања британских снага на Балкан, пошто би то довело до повлачења из Галипоља и слабљења снага на Западном фронту. Тражио је да се офанзива на балканском ратишту спречи по сваку цену. То је навело Греја и Киченера да упозоре српску владу да не предузима офанзиву против Бугарске.⁸ Ни Сазонов није био од неке помоћи. Вензелосов захтев сматрао је смешним. У ствари, плашио се да би његово прихватање могло довести грчке трупе пред Цариград. Најзад, 23. септембра, у Лондон је стигла вест да је румунска влада одбила предлог да мобилише трупе. Бугарска одлука о мобилизацији изазвала је индигнацију у Савету, а одговорност за неуспех савезничке политике није мимоишла ни Србију. Асквит је тврдио да је „њена упорност и грамзивост довела земљу на ивицу пропасти“. Британски премијер није могао да прихвати одговорност за савезничке промашаје на Балкану. Све грешке приписао је Србији.

За разлику од Греја, Киченера, Мерија и Асквита, у Ратном савету су се чули и другачији гласови и предлози. Лојд Џорџ је 23. септембра тражио да се у Солун упуте 40.000 британских војника из залива Сувла. Да би приволео чланове Савета да прихвате предлог, тврдио је да је то био начин да се заштите британски интереси на Истоку. Британија треба да изгради заштитни зид, а њега ће сачињавати трупе са Балкана, нагласио је.⁹ Оклевање и неизвес-

⁷ Quinn, *British Strategy*, 100; Roskill, Hankey, *Man of Secrets*, I, 220; 101; Cassar, *The French and the Dardanelles* 198.

⁸ Robbins, *The British Diplomacy...*, 581–582; Democracy at War, 318–319; Quinn, *British Strategy*, 100–101.

⁹ D. R. Woodward, *Lloyd George and the generals*, 59–60.

ност навели су лорда Роберта Сесила, да изнесе своје мишљење о наредним корацима на Балкану. Тражио је да се пажљиво и што пре преиспита читава британска политика у југоисточној Европи и донесе одлука. Упозорио је да се није могло рачунати да ће Централне силе одустати од својих планова да поразе Србију. У том случају, губитак Цариграда је био неизбежан, као и савезнички пораз. Истог дана, лорд Сесил је тражио да се, у циљу спречавања рата између Бугарске и Србије, у долину Вардара упуте око 1000 британских војника и официра. Они би представљали претходницу већих снага. Предложио је да се српској влади саопшти да ће британске снаге држати „спорну зону“ до краја рата, када ће се одлучити о њеној будућности.¹⁰ Несугласице, оклевање, одсуство чврсте воље и сумњичавост допринели су да се одлуке о балканским операцијама доносе са закашњењем и неодлучношћу. Ратни савет није, осим Лојда Џорџа, видео разлоге који би оправдали британску интервенцију.

Ни француска страна није имала јединствени став. Иако је влада одлучила да из Галипоља упуте у Солун 156-ту дивизију, генерал Сарај је очекивао одговор владе на његов предлог. Он је 29. септембра био обавештен да, заједно са једном бригадом, одмах пође за Солун. На питање шта је намеравао да учини са три бригаде, Сарај је одговорио да ће остати у дефанзиви и настојати да заштити железничку пругу Солун–Ниш. У случају да се испуне обећања министра рата о упућивању три корпуса, његов план је био да предузме офанзиву против бугарских положаја. Жофр је био одлучно против офанзивних операција на Балкану. За њега је Западни фронт представљао централно ратиште. Француска влада је подржала Жофров став, иако је прва предложила упућивање француских трупа у Солун. Свако друго решење довело би до сукоба са Врховном командом. Трећег октобра, Милеран је обавестио Сараја о задацима француске Источне армије на Балкану. Њен задатак је био да заштити железничку пругу од бугарских напада. То је било у складу са настојањем да сачува Србију од пораза, у уверењу да ће, уколико српске трупе буду у стању да

¹⁰ R. Cecil: *The Situation in the South East Europe*, 20. IX 1915, *Харџије Роберта Сесила, маркиза од Челвуга*, Add. manuscripts # 51105. Рукописно одељење Британске библиотеке, Лондон. У даљем тексту као Сесилове хартије; Сесил Греј. Лондон, 23. IX 1915. FO 800, vol. 195. PRO. У писму краљу Џорџу V, Асквит је нагласио да се у Савету расправљало о грчком захтеву за упућивање 150.000 савезничких трупа у Солун, али да одлука није донета због Киченеровог одсуства. Асквит краљу Џорџу V. Лондон, 23. IX 1915. CAB 37/134/27. PRO. Греј није прихватио Сесилов предлог о упућивању британских снага у вардарску долину.

се повуку у Македонију и утврде положаје, моћи да се снабдевају пругом Солун–Ниш.¹¹

Француска влада и Врховна команда били су у заблуди ако су очекивали да ће британска страна упутити главнину трупа у Солун. Заправо, ниједна страна то није желела. То су потврдиле одлуке Дарданелског комитета донете неколико дана раније, 30. септембра и 3. октобра 1915. године, као и разговори на конференцији у Калеу вођени 5. октобра 1915. године. Највећи део разговора био је посвећен балканским збивањима и ставу према њима. У Комитету је тињала нада да ће се Бугарска предомислити и уздржати од уласка у рат; тренутак за напад српских трупа оцењен је као повољан, па је превладало уверење да ће у том случају бугарска војска бити поражена. Чланови Комитета изразили су страховање да ће то нанети велику политичку штету Савезницима. У случају уласка у акцију армија Централних сила предвиђао се потпуни пораз Србије, што се морало спречити по сваку цену. Комитет није био забринут због пораза Србије, већ због тога што ће он отворити пут Немачкој до Цариграда и Дарданела, у ком случају ће Турска добити нову снагу за борбу. Тек кад се сазнало да је француска Врховна команда наредила упућивање дивизије у Солун, Комитет је одлучио да тамо упути 10-ту дивизију. Комитет није могао да прихвати захтев Русије да се бугарској влади саопшти да ће Савезници прекинути дипломатске односе са њом уколико не одустане од мобилизације или не пређе на њихову страну. Уместо тога, предложио је да се Бугарској саопшти да ће, уколико Србија буде присиљена да брани границе од напада, бити у рату са Антантом.¹²

Конференција у Калеу потврдила је британску уздржаност према операцијама на Балкану. Иако се сагласио са одлуком да се на Балкан упути пет британских дивизија, Киченер је тврдио да ни снага од 150.000 војника није могла да спасе Србију, уколико јој Грчка не притекне у помоћ. Киченер и Балфур су нагласили да Британија није упутила пет дивизија да помогну Србији, већ да приволи Грчку да јој притекне у помоћ и испуни своје уговорне обавезе. Британске трупе биће присутне у Солуну све док Грчка не уђе у рат на страни Антанте. Шта ће бити са њима после тога, није било саопштено. Са своје стране, Милеран је изјавио да ће француске трупе почети офанзиву на север, према Србији, не

¹¹ Изјаве Вивијанија и Милерана пред Сенатом, 15. X 1915. *Senate, Proces-verbaux de la Commission des affaires etrangeres*. Archive du Senat. Palais de Luxemburg, Париз, 12, 22–23, 26, 29.

¹² Roskill, Hankey, *Man of Secrets*, I, 221–222; Hankey, *Supreme Command*, I, 420–421.

чекајући британска појачања или улазак Грчке у рат.¹³ Две силе имале су потпуно опречне ставове о деловању на Балкану у тренуцима кад су се решавала кључна питања.

Српска влада и Врховна команда пажљиво су пратили савезничке активности, иако нису биле у потпуности упознате са одлукама њихових влада и врховних команди. Свестан тешке ситуације у којој су се налазили држава и војска, Пашић је био песмиста. У писму војводи Радомиру Путнику, начелнику Врховне команде, детаљно је описао стање у коме се Србија налазила. Навео је да ће Румунија остати неутрална, да Грчка није била спремна да испуни своје обавезе према Србији, да су велике силе уверавале српску владу да је Бугарска неће напасти и да ће се споразумети са Антантом. Нагласио је да су велике силе захтевале од српске владе да се уздржи од превентивног напада на Бугарску. Закључио је да је Србија остала усамљена, препуштена сама себи. Пашић је сматрао да Врховна команда треба да буде спремна да земљу брани од Бугарске „макар остали сами“. Упозорио је војводу да се уздржава од провокација, како Србија не би остала без обећане помоћи. Најоштријим речима је осудио савезничко држање у критичним тренуцима.¹⁴ Врховна команда је рачунала на помоћ „довољну и благовремену“, у случају бугарског напада. Због тога је одлучила да на северном и источном фронту остане у стању дефанзиве, и тако сачува војску до доласка савезничких трупа.¹⁵ Обећана помоћ никад није стигла, иако су је очекивали како војници, тако и цивили. Прихватајући савезничка обећања, Србија је потписала своју војничку и државну катастрофу.

У ситуацији препуној неизвесности и нервозе, отпочело је, 5. октобра, искрцавање британских и француских трупа у солунској луци. Венизелос је уверавао савезничке посланике у Атини да трупе не само да неће наићи на отпор, већ ће им бити пружене све олакшице. Тога дана у Солуну се искрцало 13.000 војника придошлих из Галипоља. Британске трупе биле су потпуно неспремне за балканско ратиште у погледу опреме и наоружања. Тада је настала драма. Због интервенционистичких изјава датих у

¹³ Tanenbaum, н.д. 67–68. У таквој ситуацији, Лојд Џорџ је био песмиста. Тврдио је да ће Балкан бити изгубљен, ако се ускоро не искрцају савезничке трупе. *Lloyd George, A Diary of F. Stevenson*, 5. X 1915, 62–63.

¹⁴ Пашић Путнику. Ниш, 26. IX 1915. Лично, стр. пов. АВП, поп. 3, кут. 86, фасц. 5, бр. 15/1. Београд; за детаљан опис става српске владе и Врховне команде, Опачић, н.д. 90–95.

¹⁵ Преглед операција српске војске у јесен 1915. године. Исто, фонд СВ, поп. 3, кут. 75, фасц. 4, досије 19/14.

Парламенту 4. октобра, краљ Константин је принудио Венизелоса да поднесе оставку. Грчки краљ је такође био против савезничког искрцавања у Солуну и Венизелосове политике у целини. Нова влада на челу са Заимисом одбацила је уговорне обавезе према Србији, чиме је савезничка политика доживела нови ударац. Њихово нејединство у погледу циља операције, спречило је одлучну акцију у Атини у тренутку кад су се трупе искрцавале и заузиле мале положаје у Солуну.¹⁶

У таквим околностима, унутар политичких и војних врхова у Лондону превладали су неизвесност и неодлучност. Британија ни тада није имала јасно уобличену политику према Балкану. Едвард Карсон се отворено питао: „Хоћемо ли да изведемо демонстрацију или да предузмемо војну акцију у циљу спасавања Србије?“ У постојећим околностима такво питање изгледало је разумљиво. Балканске прилике биле су крајње неизвесне, а британска неодлучност да се у њих уплете одавно позната. У таквим приликама није се увек знало ко је савезник, а ко противник. Неодлучност политичара подстицали су и војници. Већ 24. септембра, у војним врховима се сматрало да ће бити веома тешко учинити нешто за Србију уколико армије Централних сила пређу у офанзиву пре 1. новембра 1915. године. Десетак дана касније, у новој процени, наводило се да је прича о немачком нападу представљала покушај да се Савезници наведу да развуку своје снаге на више фронтова. Све док је Западни фронт представљао главно разбојиште, није требало употребљавати савезничке снаге на балканском ратишту. Једино уколико би се могло показати да је исход рата на Балкану био такав да донесе већи успех него на Западу требало је трупе пребацити на тај фронт. Нови војни стратеги (генерал Арчибалд Мери, Вилијам Робертсон) залагали су се отворено за западни фронт. Од тога става нису одустали до краја рата.¹⁷

Суочени са таквим саветима и проценама, политичари и дипломати су постали још збуњенији и неодлучнији. Шестог октобра на седници Дарданелског комитета водила се опширна расправа о Балкану и будућим акцијама у том делу Европе. Черчилов

¹⁶ Француски посланик је тражио да се предузму одлучне акције против нове владе, укључујући и увођење блокаде Пиреја; руски посланик је био против тога, залажући се за убрзано искрцавање савезничких снага у Солуну; британски посланик је подржао руски став, предлажући да се, у случају одустајања од савезничког искрцавања у Солуну, грчкој влади саопшти да је „прокоцкала савезничко пријатељство због одбијања да притекне у помоћ Србији“. Leon, н.д., 240–250 опширно расправља о том проблему.

¹⁷ Woodward, н.д., 61.

сценарио био је мрачан. Поред тога што се залагао за настављање дарданелске операције, тврдио је да се на Балкану није могло ништа учинити без Венизелосове подршке. Сматрао је да није било могуће притећи у помоћ Србији суоченој са инвазијом Централних сила, као и да је читав Балкан био изгубљен. У потоњој размени гледишта, дошле су до изражаја постојеће разлике у ставовима појединаца. Бонар Ло се питао да ли је то значило да ће акција француских снага које су пошле у унутрашњост Балкана бити осуђене на неуспех. Уколико је то било тачно, онда настављање дарданелске операције није имало никаквог смисла. Лојд Џорџ се питао да ли је било могуће зауставити напад Централних сила на Балкану; залагао се за слање неопходног ратног материјала како би се српска војска успешно одупрла нападу. Питао се да ли је било могуће да Британија учини нешто више у пружању војне помоћи Србији. „Французи су се кавалерски држали у пружању помоћи Србији, док смо ми (Британија) изгледали јадно“, закључио је. Киченер је упозорио, у одговору на Лојд Џорџов предлог, да би слање трупа у Србију представљало веома опасан подухват. Черчил га је подржао у томе, нагласивши да би то била „лудост“. Тада се у расправу умешао Греј. Упозорио је да је било важно да се донесе одлука о томе да ли ће Савезници притећи у помоћ Србији без сагласности Грчке. Сматрао је незамисливим да Британија на себе навуче ново „белгијско питање“. Карсон је био веома одређен. Нагласио је да би било „крајње неморално да повучемо трупе из Солуна“. Ло је остао неодређен, уверен да није био тренутак кад је требало одлучивати о пружању подршке Србији. Лорд Селборн био је против упућивања војничке помоћи Србији. Киченер је сматрао да се операција ка Дунаву можда никада неће остварити, као и да ће Бугарска брзо напасти Србију. Черчил се и даље играо ратом и дипломатијом. „Треба да окончамо искрцавање трупа у Солун, али да саопштимо Грчкој да то нећемо учинити без претходне дозволе.“ Био је такође склон да читаву балканску операцију препусти Француској, а да се Британија ограничи на Дарданеле.¹⁸ Оклевање комитета да донесе одлуку доводило је до свакодневних седница и оштре размене гледишта између супротстављених страна унутар тога тела, као и војних врхова. Наредних дана балканско питање налазило се стално на дневном реду седница Ратног савета и Комитета. Присуство генерала Робертсона седницама ојачало је противнике балканске операције, чиме је гнев њених присталица постајао још приме-

¹⁸ Записник са седнице Дарданелског комитета, 6. X 1915. Gilbert, *W. S. Churchill. Companion* vol. III, part 2, 1200–1203; Woodward, н.д. 62.

тњи. На седници Савета одржаној 8. октобра, на изјаву лорда Ленсдауна да Србију треба саветовати да остане у дефанзиви, што је била бесмислица, Лојд Џорџ је експлодирао: „Дајмо им такав савет. Кажимо им да не можемо да им понудимо ништа осим савета“.¹⁹ Балфур се држао по страни, али је имао врло одређено мишљење о балканским државама. У писму адмиралу де Робеку писао је о бугарском издајству, грчком кукавичлуку и српској тврдоглавости. Њихово држање угрожавало је опстанак Србије, отварао врата немачком продору до Цариграда и претило британском положају на Галипољу. Као и Асквит, Балфур је одговорност видео код других, а не у Британији.²⁰ Оклевање и неодлучност британске владе наишли су на оштру критику угледних листова. *Times* је одговорност за изгубљени положај и углед на Балкану у току последњих месеци отворено ставио на леђа владе. „То је било“, писао је, „у највећој мери, последица непажње, неодлучности и недостатка чврсте политике“. Сличним тоном је писао и утицајни *The Morning Post*.²¹

Критике изречене на рачун владе биле су последица низа догађаја који су се догодиле у току неколико дана. Седмог октобра почео је напад на Србију, што је довело до пада Београда, а неколико дана касније Бугарска је објавила Србији рат. Критике које су се чуле у јавности на рачун владе, износили су поједини њени чланови. Још пре почетка кризе, Черчил и Лојд Џорџ су осуђивали премијера због неуспеха на Балкану. Лојд Џорџ је тврдио да је Асквит следио политику „чекати и видети“, која није могла да донесе ништа добро. Оно што је било најгоре, ни криза није довела до промене става.²² Асквит се бранио од напада, тврдећи да су за држање Бугарске били криви Немци, који су бугарску армију ставили под своју контролу. Није такође имао поверење у Солунску операцију.²³ Осим тога, Асквит је нагињао продужењу Дарданелске операције, у чему су га подржавали Черчил и поједини министри и генерали. Несигуран и неспреман да делује одлучно, Асквит је невољно доносио изнуђене одлуке.

Неколико дана пре доношења коначне одлуке, Ратни савет и Дарданелски комитети суочили су се са више меморандума припре-

¹⁹ Lloyd George, *A Diary of Frances Stevenson*, 65–66, Roskill, Hankey, *Man of Secrets*, I, 224.

²⁰ Балфур де Робеку. Лондон, 11. X 1915. Gilbert, н.д. *Companion*, vol. III, part 2, 1215.

²¹ Види листове од 9. октобра 1915. године.

²² Gilbert, W. S. *Churchill*, I, 541; *Political Diaries of C. P. Scott*, 139.

²³ R. Jenkins, *Asquith. Portrait of a Man and an Era*. (New York, 1966), 375.

мљених од стране врхова армије и морнарице. Начелник Империлног генералштаба, генерал Мери, у меморандуму упућеном члановима Савета и Комитета 6. октобра, бавио се више проблемима немачког транспорта муниције и трупа преко Србије, него питањем њене одбране. Правио је процене о томе кад ће немачка појачања и муниција стићи у Дарданеле, и какве су сметње могле да настану у току транспорта. Његова процена је била да ће се српска војска одупирати око четири недеље нападима са три стране. О пружању помоћи и евакуацији није било ни речи.²⁴

Дан касније, 7. октобра, Хенки је са генералом Меријем и адмиралом Хенријем Џексоном, Првим поморским лордом, учествовао у састављању једног много амбициознијег и потпунијег документа. Опширан и аналитичан, свеобухватан и разложен, меморандум је открио праве ставове највиших сувоземних и поморских команди. Заједничко гледиште је било да се није могло учинити ништа значајно на Балкану, да ће Немци и Аустроугари успоставити везу, после пораза Србије, са Турском; тиме ће бити угрожен савезнички положај у Дарданелима. Губитак Дарданела је представљао локални проблем, али он није смео да доведе у питање општи савезнички положај. У меморандуму се наглашавало да продор Централних сила до Турске није било могуће зауставити, пошто су њихове врховне команде знале колико су савезничке снаге биле у стању да делују на Балкану, тј. да се неће озбиљно ангажовати на том ратишту. Отуда, њихова је намера да скрше брзо и одлучно отпор српске војске, најдуже у року од месец дана, да преузму контролу над железничком пругом Ниш–Солун и тако спрече Грчку да притекне Србији у помоћ. Проценљено је да ће муниција и појачања стићи до Дарданела око 20. новембра 1915. године. Генерал Мери и адмирал Џексон су сматрали да би „била лудост улетети у балканску кампању“, пошто обећаних 150.000 војника нису могли да ступе у акцију пре средине децембра. До тада ће трупе Централних сила остварити своје намере, поразивши српску војску, која неће добити помоћ од Савезника. Сматрали су да нису постојале никакве наде да Србија избегне пораз. Двојица високих официра сматрали су, такође, да се на грчке трупе није могло рачунати као на савезнике; Грци су били подељени, неспремни, неодлучни, једном речју слаби. Ни британске трупе које су приспеле на Балкан нису биле у пуној снази; биле су исцрпљене у претходним операцијама, неопремљене, недовољно обучене

²⁴ Appreciation by the General Staff of Balkan and Dardanelles situation, 6th October 1915, тајно. *Харџије Дејвуга Лојга Џорџа*, D/23/4/14.

(„нова армија“) и без довољно искуства. Као такве могле су водити ограничене операције и нису смеле бити упућене на север, у помоћ Србима. С друге стране, високи официри су хвалили борбене способности бугарских трупа и представили их као опасне противнике. У погледу снага Централних сила, сматрали су да су њихове Врховне команде располагале са више трупа и да су их могле брже превозити на балканско ратиште, што није био случај са Савезницима. Били су одлучно против повлачења трупа са Западног фронта.

Мери и Џексон су признали да је Србија очекивала савезничку помоћ, и да је тај захтев било тешко одбити. Ипак, то није био разлог да се занемари стварност. Једино, ако су Централне силе блефирале, да на Дунаву имају мање трупа него што тврде, у том случају је српска војска имала прилику да се избори са претњом која се рађала. Како било, „пораз савезничких снага на другим ратиштима није се могао надокнадити пружањем подршке Србији“, закључили су официри. Они су, такође, били одлучно против намера Француске да на Балкан упути значајне снаге, без обзира на држање Грчке. У закључку, Мери, Џексон и Хенки су нагласили да није требало ангажовати значајне снаге у Србији како би се спречио немачки продор у Турску; изгледи за успех су били занемарљиви, а захтевали би слање додатних трупа, што није било изводљиво у постојећим околностима. Присуство савезничких снага у Србији не би ни на који начин олакшало положај бранилаца Галипоља. На крају, нагласили су да две команде нису изгубиле из вида потребу да се Србији упути војна помоћ; нису занемарили ни чињеницу да је Балкан представљао значајан чинилац у безбедности британске империје. Упркос свему, они су, из наведених разлога, били против отпочињања војних операција на Балкану. Уколико, би се и предузела нека операција, високи официри су сматрали да би обнављење Дарданелске операције представљало најкориснију акцију у Средоземљу.²⁵

Деветог октобра, Асквит је меморандум доставио члановима Савета и Комитета. Истог дана, немачке и аустроугарске трупе прешле су Дунав и заузеле Београд. Два дана касније, 11. октобра, меморандум се нашао на дневном реду Комитета. Оправдано

²⁵ An Appreciation of the Existing Situation in the Balkans and Dardanelles, With Remarks As to the Relative Importance of This Situation in Regard to the General Conduct of the War. Prepared by the Admiralty War staff and the General staff, War Office, in conference, 9th October 1915, secret. *Харџије Дејвида Лојда Џорџа*, D/23/4/16; *Democracy at War*, 320–321. Мери и Џексон су одлучно замерили француској страни због претераних амбиција на Балкану; Hankey, *The Supreme Command*, I, 428.

или не, његов садржај и препоруке изазвали су бурну расправу и оштре речи. Они су одредили држање појединих чланова Комитета. Иако се влада званично обавезала да ће упутити додатне трупе у Солун, Асквит и Киченер су, под притиском аргумената удружених штабова, заговарали друкчија становишта. Асквит је тражио да се уместо у Солун, трупе упуте у Галипоље. Киченер је био запањен могућношћу да британске трупе напусте Дарданеле. Подржао је Асквита и нагласио да ће „евакуација представљати најсрамнији дан у историји Империје“. То ће довести до погибије многих људи, губитка опреме и угрожавања британског присуства у Египту.“ Греј је сматрао да је Галипоље требало напустити; са њим се сагласио и Черчил. Са своје стране, Лојд Џорџ и Карсон су се залагали за слање ефикасне помоћи Србији. Карсон је подругљиво упитао присутне шта су британске трупе требало да раде на Галипољу, предлажући да се оне одмах упуте у Србију. Лорд Керзон се залагао за хитно упућивање помоћи Србији, уверен да ће то навести Бугарску да промени одлуку о уласку у рат. Лојд Џорџ је био најодлучнији и најоштрији. Тврдио је такође да је Британија стекла лош углед тиме што је запостављала своје пријатеље и савезнике. Тврдио је да „уколико Британија препусти Србију судбини, читав Исток ће сазнати о томе како она оставља своје пријатеље, и да ће Немачка постати земља коју је ваљало следити“.²⁶

Други део састанка био је такође посвећен Србији, али је нагласак био на упућивању војне помоћи. Против тога били су већина чланова владе и војници, који су саветовали да она буде препуштена својој судбини. Лојд Џорџ је оптужио Асквита да намерно оклева да донесе одлуку и спроведе је у живот, нагласивши да „ми увек каснимо две-три недеље у свему“. Черчил је ћутао, док је лорд Керзон предложио да се „Британија договори са Турском“, тако да се изигра Русија, а Цариград остане део Турске. Кад је на крају седнице, Черчил предложио да се донесе одлука о: а) упућивању трупа у помоћ Србији; б) упућивању трупа у Галипоље; и в) евакуацији Галипоља, Асквит је изјавио да је отворен за свако решење. При томе, напоменуо је да евакуација Галипоља и упућивање трупа у помоћ Србији нису долазили у обзир. Коначна одлука била је одлагање да се она донесе.²⁷ Оклевање и неспремност Савета и Комитета да донесу одлуку, враћале су расправу на почетак, док је време одлазило у неповрат.

²⁶ Woodward, *Lloyd George and the Generals*, 62–63; Gilbert, *W. S. Churchill. Challenge of War*, 448–450.

²⁷ Gilbert, н.д., 550–551; Roskill, Hankey, *Man of Secrets*, I, 224.

Супротстављене снаге у Савету и Комитету предузимале су кораке да проведу у живот своје намере. Наредног дана, 12. октобра, Лојд Џорџ је, у договору са Черчиллом, извршио снажан притисак на Киченера да обећа слање 150.000 војника на Балкан, под условом да Грчка и Румунија пристану да притекну у помоћ Србији. Киченер је пристао, што је присилило Асквита да одустане од свог става. На седници Ратног савета одржаној 13. октобра, донета је одлука о упућивању 200.000 војника на Балкан, иако се томе одлучно успротивио Генералштаб. Хенки је одлуку Савета приписао Лојду Џорџу и Черчилу, означивши их као „опасност“ по рад владе. Изразио је страх од уплитања у рат на Балкану.²⁸

Док је Форин офис припремио и упутио телеграме у Атину и Букурешт, у којима је тражио да се тамошње владе изјасне о владином предлогу, Лојд Џорџ је наставио да врши притисак на Киченера, Асквита и војни врх. Као што се могло очекивати, одговори из Атине и Букурешта били су негативни. Тамошње владе нису се заваравале празним британским обећањима, више су веровале немачким акцијама.²⁹ У међувремену, Лојд Џорџ је упутио Ратном савету опширан меморандум у коме је најоштријим речима критиковао британску политику према Србији. Оптужио је владу да је препуштала мале земље својој судбини, не покушавајући да им пружи подршку. Заправо, то је била оштра критика здруженог меморандума и његових закључака. Упозорио је да је повезивање Немачке са Турском преко Балкана представљало најопаснију претњу Британској империји на Истоку (Галипоље, британски престиж, уклањање Антанте са Балкана, Египат, опремање Турске, Персије и Авганистана за побуну, итд.). Оптужио је војне кругове да нису схватили опасност од такве немачке намере, која се могла спречити благовременом интервенцијом. Није постојао никакав план који би спречио такав развој догађаја. Одговорност за такво стање, Лојд Џорџ је приписао војним круговима, нагласивши да је „највећа глупост била што смо се, после толико рђавих искустава, ослањали на војне кругове за безбедност Империје“. То су биле тешке речи, а њих је могао да изговори само онај који је био свестан стања. Као министар за муницију, Лојд Џорџ је то био.

²⁸ Roskill, *Hankey, Man of Secrets*, I, 225; Woodward, н.д. 64. Хенки је одговорност за неуспех британске балканске политике приписао Греју и Николсону, тврдећи да се нису интересовали за тај део Европе и да нису имали праву стратегију.

²⁹ Николсон Греју. Лондон, 11. X 1915, лично. Обавештава га да грчка влада није била спремна да прихвати понуду. *Харџије Дејвида Лојда Џорџа, С/25/11/2*; Греј Берклију. Лондон, 12. X 1915. Тел. бр. 577. FO 371, vol. 2272. PRO; Woodward, н.д. 64.

Генерал Морис Сарај

Херберт Асквит

Emma Fox

Уинстон Черчилль и Невилл Чемберлен

Б. К.

Српски војници стижу на Крф

Искривање руске бригаде у Солуну

Спреман за битку

Српско коло у туђини

Српски ровови на Моглену

Већи део меморандума, Лојд Џорџ је посветио питању Србије. Као и толико пута у прошлости, он се залагао за упућивање војне помоћи Србији, коју је требало спасти од пропасти која јој је претила. За то су постојала два разлога: прво, њено напуштање представљало би тежак ударац британском угледу међу савезницима и читавом свету; друго, Србија је у том тренутку представљала једину баријеру између Британије и обнове велике муслиманске војне силе, која ће угрозити Египат, Триполи, Тунис, Алжир и Мароко, као и Индију. Спречавање катастрофе таквих размера било је, несумњиво, вредно великог напора. Потом је поставио питање, да ли је Британија била у стању да предузме тај корак. Његов одговор је био позитиван. Снаге Централних сила на Балкану бројале су око 500.000 војника и официра; српска армија имала је 300.000, а преостале трупе до 250.000 могле су се искрцати у Солуну у току наредних месец-два дана. Уколико би се Русима пружила подршка у оружју и муницији, могло се рачунати и на њихову сарадњу. Другим речима, стање је било ризично, али није било безнадежно. Брзом акцијом оно се могло променити у савезничку корист. Лојд Џорџ се потом осврнуо на ризик који је пратио такву операцију на Балкану. Први корак био је одлагање офанзивних операција на Западном фронту. Велики губици нису донели никакве успехе. Предложио је да се око 400.000 војника са Западног фронта пребаци на Балкан, па да се и даље одржи бројна савезничка надмоћ. Давање наоружања Русији није представљало никакав ризик за Савезнике. Са њиховим трупама савезничке снаге на Балкану биле би надмоћне. То је био прст у око заговорницима Западног фронта, који су имали превагу у политичким и војним телима Империје. Најзад, Лојд Џорџ је тврдио да је настављање борби на Галипољу представљало лудост. Успеха није било ни кад су Савезници били надмоћни, а камоли кад стигну немачке јединице. Закључио је да треба предузети све неопходне мере да се што пре упути 150.000 из Француске на Исток.³⁰

Лојд Џорџова критика војних и политичких врхова, као и предлози за спасавање Србије и промену у начину вођења рата, наишли су на одлучну реакцију на разним странама. Киченер се колебао пошто није био у стању да одреди свој став. Био је разапет између жеље да се очува британско-француски савез и уверења да

³⁰ Memorandum by the Right Hon. David Lloyd George, pov., 11. X 1915. *Харџије Дејвида Лојда Џорџа*. Исто; копија меморандума са датумом 14. X 1915. године налази се у САВ 37/136/9. PRO; Woodward, н.д., 64. спомиње меморандум, али не расправља о његовом садржају и препорукама.

треба наставити операције у Дарданелима. Његова колебљивост уништила је и оно мало угледа који је имао. У погледу упућивања помоћи у Србију, Киченер је сматрао да је то био узалудан труд, иако је признавао да су то налагали политички и дипломатски разлози.³¹ У томе га је подржавао и генерал Робертсон, који се налазио у Лондону. Генерал Даглас Хејг забележио је да је 11. октобра донета компромисна одлука да се упути осам дивизија из Француске у Египат, које су могле да се употребе у Дарданелима или Солуну, већ како то буду захтевале прилике.³²

Расправе у Ратном савету постајале су све оштрије, а подељеност међу његовим члановима све наглашенија. Оптужбе изречене на рачун Киченера и Греја од стране Лојда Џорџа нису остале без њиховог одговора. На седници Савета одржаној 13. октобра, обојица су изнели своје аргументе и виђење ситуације. Киченер је поновио аргументе изнете у меморандуму упућеном Савету средином јула 1915. године. Потврдио је да су преговори о уласку Бугарске у рат завршени неуспехом, и да је опасност по Србију и њеностанак у рату изазвала велику узнемиреност. Признао је да је Дарданелска операција доживела неуспех. Киченер је нагласио да није био спреман да одговори на Лојд Џорџове наводе, подсећајући да није било трупа спремних за било какве акције. Такође, нагласио је да је у постојећим околностима било веома опасно излагати трупе ризику дугих поморских путовања. Најзад, упозорио је да операције немачко-аустроугарских снага у Србији не искључују претњу од удара на фронту (Западном – пр. Д. Ж.), на коме исход може да има катастрофалне последице по вођење рата у будућности и безбедност француских лука.³³

Греј је такође остао при свом ранијем ставу. Нагласио је да су понуде биле упућене владама Грчке и Румуније и да је то било добро са политичког и дипломатског становишта. Није био уверен да је то корисно са војног становишта. У погледу упућивања британских снага на Балкан, Греј је био уздржан. Прихватио је Киченерове ставове, тј. није подржавао слање трупа, а није ни

³¹ Ph. Magnus, *Kitchener. Portrait of an Imperialist* (London, 1961) 300, 340.

³² *The Private Papers of Douglas Haig 1914–1919*. Ed. by R. Blake (London, 1952), 108; генерал Хенри Вилсон је био колебљив. Није био наклоњен настављању операције у Дарданелима, а није био ни одушевљен упућивањем трупа у Солун. *Field-Marshal Sir Henry Wilson. His Life and Diaries*. I–II, Ed. by C. E. Callwell (London, 1936), I, 253.

³³ Одговор Киченера на меморандум Лојда Џорџа, Лондон, 13. X 1915, тајно. *Хартије Дејсуга Лојда Џорџа*, D/23/5/1^а.

био склон да доводи у питање мишљење војника. Поклањао је пуно поверење препорукама и мишљењу војних и поморских стручњака. У погледу немачког продора преко Балкана, Греј је напоменуо да никад није веровао да ће Савезници бити у стању да спрече такву акцију. Био је, пак, уверен да ће Немачка, раније или касније, платити због концентрације својих снага на Балкану; сматрао је да Британија треба да предузме мере да заштити Египат од немачких претњи. У противном, суочиће се са великом опасношћу на коју неће бити у стању да одговори на прави начин. Предложио је да се донесе одлука о Дарданелима. Правдао је себе непознавањем стања и прилика, нагласивши да је било опасно наставити рат без одлуке и плана о томе шта треба предузети. Најзад, Греј је признао да никакву одлуку није било могуће донети без одговора из Атине и Букурешта, који се очекивао сваког часа.³⁴

Киченер и Греј нису нашли снаге и аргументе да одговоре Лојд Џорџовим тврдњама. Њихово размишљање и ставове нису пореметили ни промењене прилике и стање на ратиштима. Привржени идеји Западног фронта, балканско ратиште није им изгледало привлачно, а избор између Дарданела и Балкана био је Египат. Греј је такође остао доследан свом уверењу, одбијајући да се уплиће у спорове између цивила и војника. Ни један ни други нису били спремни да размишљају на начин који је био у складу са реалностима тренутка или дуготрајних процеса. На питање посланика у Доњем дому шта се догађало на Балкану, Греј није имао прави одговор. Неискрено и хладнокрвно је тврдио да ће одлуке у погледу Србије бити засноване „на чврстој стратегији“. Наравно, у Грејовој глави стратегија, најмање чврста, није ни постојала.³⁵

Последица таквих расправа и убеђивања глувих била је одлагање да се донесе коначна одлука. Лојд Џорџ је беснео, оптужујући Асквита да следи политику „чекати и видети“. Неспреман да учествује у том галиматијасу, Карсон је 14. октобра поднео оставку, остављајући Лојда Џорџа усамљеног да у Савету и Комитету води битку за Србију. Сукоби унутар владе постајали су све видљивији, а интереси сукобљених страна отворенији. Британско оклевање да предузме одлучне кораке, изазвало је превирање унутар француске владе, и довело до оставке министра

³⁴ Memorandum by Edward Grey. Лондон, 13. X 1915, поверљиво. Исто, D/23/5/1^а. Исто; Robbins, *Sir Edward Grey*, 327 тврди да је у октобру 1915. године Греј подржавао предлог о слању британских трупа у Солун.

³⁵ *Parliamentary Debates, House of Commons*, 14. X 1915, LXXIV, 1502; Quinn, н.д. 105.

Делкасеа, стварајући кризу Вивијанијевог кабинета. Француске трупе у Солуну дошле су 13. октобра у додир са бугарским, док су британске трупе стајале по страни. Да би избегла оптужбе против себе, влада је одлучила да заведе блокаду Бугарске и отпочне бомбардовање Дедеагача, чим руске трупе нападну бугарске гарнизоне у Варни и Бургасу. На источно Средоземље отишао је генерал Чарлс Монро са циљем да испита прилике и обавести владу о њима. На неформалном састанку 15. октобра, министри су одлучили да Грчком понуде Кипар у замену за помоћ Србији.³⁶

Асквит је оклевао да нареди британским трупама да ступе у акцију. Да би избегао одлуку, одлучио је да се разболи. За своју политику добио је подршку краља Џорџа V. У разговору са британским владаром, 19. октобра, Хенки је описао расположење у влади у погледу операција на Балкану. Краљ Џорџ V је био разочаран сукобима унутар владе и није подржао слање британских трупа у Србију.³⁷ Постојали су озбиљни разлози за краљево разочарење. Бонар Ло и конзервативци показивали су нестрпљење због политике владе, којој је претила криза. На балканском ратишту догађаји су се смењивали великом брзином. Већ 22. октобра бугарске трупе су заузеле Куманово и Скопље, чиме су биле прекинуте везе између српских и савезничких снага у Солуну. Два дана касније, 24. октобра, грчка влада је одбацила понуду за Кипар. Истог дана на седници Дарданелског комитета расправљало се о предлогу француске Врховне команде да се трупе из Француске упуте у Солун. Предлог су одбацили представници сувоземних и поморских снага, али је постало очигледно да се нешто морало предузети, како француске трупе не би остале изложене напади-ма. Генерали Мери и Френч упућени су у Шантиј да са Жофром преговарају о наредним корацима. Криза се приближавала великом брзином, и могла се избећи само договором између представника две владе.

Покушај да се реши питање упућивања француских и британских трупа на Балкан и сукоб унутар владе довео је до новог састанка Дарданелског комитета. Он је одржан 24. октобра 1915. године у присуству најистакнутијих политичких и војних представника (лордови Креве, Ленсдаун, Керзон, Киченер, Селборн, Бонар Ло, Балфур, Черчил, Греј, Лојд Џорџ, адмирал Џексон, генерали Мери, Френч, Хенки и њихови помоћници). Састанком је председавао лорд Креве. Расправа је почела питањем Бонара Лоа

³⁶ Hankey, *The Supreme Command*, I, 430–1.

³⁷ Roskill, *Hankey, Man of Secrets*, I, 229.

да ли је истина да у Египат одлази 120–150.000 војника; желео је да зна разлоге за то. Киченер је одговорио да се ради о четири дивизије, али није објаснио разлоге за њихово слање. Ло је посумњао да трупе неће бити употребљене за циљеве о којима се говорило. Черчил је објаснио да су трупе додељене новом команданту генералу Монроу и да ће бити искоришћене за сврхе које ће бити накнадно одређене од стране владе. Ло није био задовољан, сматрајући да у Египту није био потребан толики број трупа. На то је Киченер упозорио да Министарство рата неће бити у стању да спроведе одлуке уколико се оне мењају после сваког састанка Комитета. У расправу се умешао Лојд Џорџ с напоменом да је тако било одлучено, али да се ситуација променила и да су француски и британски представници требало да одлуче да трупе буду упућене у Солун. Ако они одлуче да трупе не упуте у Солун, тада треба донети друкчију одлуку. Уколико генерал Монро одлучи да евакуише трупе из Галипоља, тада ће око 90.000 војника моћи да се пребаци у Египат. Сматрао је да је то превише трупа за Египат; предложио је да се сачека одлука наредног састанка војних команданата. Черчил је закључио састанак тврдњом да су постојала два гледишта, једно које се залагало за акцију у Солуну, а друго за настављање операције у Галипољу. Представници Врховне команде залагали су се за слање трупа у Александрију, пошто у Солуну није било могућности за њихов смештај. Представници Адмиралитета су сматрали да ће отварање новог ратишта довести у питање безбедност комуникација. Генерал Френч је тврдио да није располагао трупама за Балкан. Комитет је одлучио да Британија није могла да препусти Француску неизвесности рата, и да је морала да јој пружи помоћ.³⁸

Док су се британски политички и војнички кругови и појединци сукобљавали око будуће балканске политике и слања трупа у Солун, француска страна суочила се такође са дилемом како да поступи. Конференција у Калеу открила је нове неспоразуме и несугласице између две силе. Ма шта то значило у стварности, француска влада је била намерна да отвори балкански фронт. За то је било више разлога. Међу њима ваља споменути намеру да се заштити Србија, како би се спречило успостављање директне везе између Немачке и Турске, ублажи ефекат пораза у Галипољу и

³⁸ Извод из записника са седнице Дарданелског комитета, 25. X 1915. Gilbert, *W. S. Churchill, Companion* vol. II, part 2 (May 1915–December 1916 (Boston, 1973), 1236–1238; Hankey, *The Supreme Command*, I, 432–433. Комитет је одлучио да представници Империјалног генералштаба и Адмиралитета одрже састанак са француским представницима 28. и 29. октобра у Шантију.

офанзиве на Западном фронту, нада да ће присуство савезничких трупа на Балкану приволети Румунију да уђе у рат. Не мање значајан био је унутрашњи сукоб између левице и деснице у француској Народној скупштини око Сараја и његовог положаја у армији. Са своје стране, британска влада није била намерна да отвори нови фронт на Балкану; имала је друге преокупације – Галипоље, Египат који је желела да заштити. Њени империјални интереси нису укључивали Балкан као део ратног простора.

Док је француска влада реаговала одлучно, британска је оклевала да донесе одлуку. Петог октобра, малобројне француске трупе упућене у Солун добиле су назив Источна армија. Наредног дана, 6. октобра, за њеног команданта био је именован генерал Сарај, који је под својом командом имао три француске дивизије. Снага Источне армије и судбина генерала Сараја постале су прворазредно политичко питање у Француској. Радикали и радикалсоцијалисти, Сарајеви пријатељи, саветовали су му да не прихвати команду над Источном армијом и не одлази у Солун док не добије чврста уверавања да ће примити потребна појачања. Сарај је напустио Француску у уверењу да је „избачен“ из акције. За утеху, био је командант Источне армије и није био под командом генерала Жофра, већ министра војног. Истог дана кад је добио одлуку о именовану, група утицајних посланика и сенатора левице (Франклин-Бујон, Педоја, Панлеве, Шуме), састала се са Вивијанијем. Они су упозорили председника владе да је, без обзира на мишљење Британије, Жофра и западњака, било недопустиво упутити Сараја на Балкан са три дивизије. То је било као слање трупа на кланицу, упозорили су Вивијанија, захтевајући да без одлагања донесе неопходне одлуке у погледу Источне армије.

Вивијани се нашао у великој невољи. С једне стране, био је свестан да оклевањем да испуни захтеве посланика доводи у питање опстанак владе. С друге стране, суочио се са британским одбијањем да упутити трупе на Балкан. Покушај да промени британски став, наишао је на одлучно одбијање владе у Лондону. Дарданелски комитет одбацио је 6. октобра Вивијанијев захтев да упутити трупе на Балкан. Влада је подржала, осим Лојда Џорџа, Асквитов став да је рат на Балкану представљао тек „лутање у магли“, да је био „чиста лудост“. Таква одлука се оправдавала збивањима у Грчкој и њеним одбијањем да притекне у помоћ Србији. Само дан након што је у Калеу влада дала пристанак да ће сарађивати у операцији на Балкану, Дарданелски комитет је променио одлуку.³⁹

³⁹ CAB, 22/2/17. PRO.

Наредног дана, 7. октобра, Вивијани је дошао у Лондон. Тражио је од Асквита да Британија упутити 330.000 војника у Солун. Захтев је био одбачен позивањем на Грчку и њен став. Уверен да Вивијанијев захтев није добио Жофрову подршку, Киченер је посетио француског генерала у Шантију са намером да га одврати од таквог корака. Двојица генерала нису се сагласили о броју трупа неопходних за балканску кампању. Киченер је тврдио да је 250.000 војника било довољно да спасе Србију од пораза, а 400.000 ако се припрема офанзива на Балкану. Жофр је тврдио да Савезници нису били у стању да истовремено воде операције на Западу и Балкану, и да је 150.000 војника било довољно за дефанзивну операцију. Њом се желела осигурати веза између Солуна и српских армија.⁴⁰ Да би спасао Жофра и Вивијанија, иако неовлашћен, Киченер је променио одлуку Комитета од 6. октобра, и сагласио се да упутити неколико британских дивизија са Западног фронта у Солун. Асквит и Дарданелски комитет одбили су да прихвате обећање дато Жофру о упућивању нових дивизија у Солун. Неколико дана касније, 14. октобра, Киченер је обавестио Вивијанија да ће две британске дивизије са Соме бити упућене у Египат уместо у Солун.⁴¹

Британски отпор претио је не само операцији на Балкану, већ је угрозио и опстанак владе у Паризу. Француски политичари нису делили такав став владе у Лондону, уверени да је био штетан по Савезнике. Да би олакшао притисак на владу, Вивијани је одлучио да саопшти јавности да ће се бринути за опстанак Источне армије. То је учинио тако што је у говору одржаном 12. октобра изјавио да су се две земље, Британија и Француска, договориле да упуте војну помоћ Србији. Таква уверавања нису заварала Вивијанијеве критичаре који су наредног дана, 13. октобра, осули тешку паљбу по влади због њеног пропуста да упутити појачања Источној армији. Панлеве је упозорио да ће у том случају Сарај доживети тежак пораз. Полемика у Народној скупштини се заоштрила до те мере да се захтевало сазивање тајне седнице како би се расправљало о том питању. Иако је влада добила поверење посланика, велики број њих уздржао се од гласања. Вивијанијев иступ пред Одбором за спољне послове Народне скупштине, 19. октобра, показао је да се влада борила за опстанак. Председник Одбора Жорж Легу, оштро је критиковао Вивијанија због пропуста да упутити француске трупе на Балкан, уверен да би њихово присуство спречило улазак Бугарске у рат. Њихово присуство на Балкану олакшало

⁴⁰ Hankey, *The Supreme Command*, I, 428–429.

⁴¹ CAB, 22/2/19, 11. X 1915. PRO.

би положај Србије у критичним тренуцима. На Вивијанијеву тврдњу да то није било могуће због Жофровог отпора да одвоји трупе са Западног фронта, Франклин-Бујон је окривио председника владе што није осигурао слање неколико дивизија на Балкан. У закључку, Легу је упозорио Вивијанија да ће његов неуспех да приволи Жофра и Британију да обезбеде трупе за Балкан имати значајне политичке последице по владу.⁴²

Ситуација је постала забрињавајућа, па је Вивијани одлучио да Милерана упуту у Лондон са циљем да убеди британску владу да пребаци неколико дивизија у Солун. Мисија је доживела неуспех, иако се влада сагласила да преиспита свој став пошто британске дивизије дођу у Египат. Два дана касније, 21. октобра, Вивијани је поновио захтев да британска дивизија буде упућена у Солун. Поновљени позиви из Париза навели су Киченера, Френча и друге да закључе да су политички, а не војни разлози подстицали такве захтеве. Генерал Френч је упозорио да је све почело кад је генерал Сарај био уклоњен са положаја команданта Треће армије. Овакво мишљење било је прихватљиво и због тога што је, по Киченеровом мишљењу, „са Србијом било свршено“. Чланови Ратног савета суочили су се са дилемом: да ли одбијање француског захтева значи и политичке невоље за Вивијанијеву владу? Лорд Селборн, председник Пољопривредне коморе, и Остин Чемберлен, министар за Индију, одбацили су идеју да треба улетети у ризичну војну авантуру како би Вивијанијева влада и Жофр остали на власти. За Киченера у питању је било много више од тога. По његовом мишљењу у питању је била судбина Антанте – „ако прекинемо са Француском, рат ће бити завршен“, упозорио је. Величина проблема постала је јасна – без Француске, Британија ће остати усамљена у рату, што се није смело дозволити. Ипак, Дарданелски комитет није променио свој став: дивизије у Египту користиће се за различите дужности, али на Балкан неће бити упућена нова појачања.⁴³

Вивијанијеве речи и Киченерова упозорења били су ближи стварности него што су многи очекивали. У разговору са Жофром 23. октобра, Вивијани је признао да је „положај владе критичан“. Свестан да су Сарајеви подржаваоци вршили снажан притисак на владу и захтевали одлучну акцију на Балкану, Жофр је схватио да ће, уколико се они не испуне, влада поднети оставку. То га

⁴² *Process verbaux de la Commission des affaires exterieurs*, 19. X 1915. Chambre des Deputes, Service des Archives, Assemblee Nationales, Париз. *Комисија Сенајта није подржала* став посланика.

⁴³ CAB, 22/2/22. PRO.

је навело да промени став, настојећи да олакша опстанак владе. Проверени западњак и противник акција ширих размера на Балкану, тражио је да Британија упуту у Солун четири дивизије. Кад је генерал Мери одбацио овај захтев, Жофр је лично прешао у Лондон 28. октобра, и од Асквита захтевао да се упуте тражена појачања како би се спречио потпуни пораз српске војске. Уверавао је своје домаћине да ће британске дивизије имати дефанзивну улогу, да ће штитити железничку пругу од Солуна до српске границе, а да ће француске трупе кренути на север са циљем да успоставе везу са српским трупама. Кад се то показало недовољним, Жофр је потегао најтеже аргументе. Упозорио је да ће британско одбијање да прихвати француски захтев довести до његове оставке, па чак и угрозити опстанак Антанте. Суочен са таквом перспективом, Ратни савет није имао избора. Дан касније, 29. октобра, Хенки је забележио да је Жофр оставио снажан утисак на британске министре, иако су били свесни да је успостављање везе између савезничких и српских трупа било неостварљиво. Истог дана, Вивијани је поднео оставку владе. Наредног дана, 30. октобра, Киченер се сагласио да упуту у Солун четири дивизије под условом да ће, уколико се не успостави везу са српским снагама, бити повучене.⁴⁴

Иако је Жофрова мисија постигла ограничени успех, Вивијанијев пад је на чело владе довео Аристида Бријана, а Жозефа Галијенија на чело Министарства рата. Обојица су били присталице активне балканске политике. Тријумф „источњака“ у Француској није, иако су то појединци очекивали, довео до сличних промена у Британији. Сарадња, ма каква била, између две земље се настављала, иако разлози за њу нису били балкански. Изнад њих били су виши, животни разлози – очување Антанте. Нова влада је тиме добила инструменте да приволи Жофра да уважава њене захтеве, а Британију да подржи неопходног савезника у искушењима која су се налазила пред њима.

⁴⁴ CAB, 28/1/I C-2, 2^a. PRO; Hankey, *The Supreme Command*, I, 433. Вивијанијевој оставци претходила је бурна расправа у Одбору за оружане снаге вођена 26. октобра. Левица, на челу са Панлевеом, оштрим речима је осудила владину балканску политику и изразила страх да ће то довести до пораза Сарајево Источне армије. *Commission de l'Arme*, 26. X 1915, vol. 2, 22-27, 36-37, 46-47.

ВЕЛИКЕ СИЛЕ И ПОРАЗ СРБИЈЕ (октобар – децембар 1915)

У уводном говору одржаном у Народној скупштини 3. новембра 1915. године, нови премијер Аристид Бријан нагласио је намеру да удахне нови живот коалицији – *union sacré* и потврдио репутацију провереног „источњака“. Уверавао је посланике да Француска неће оставити Србију на милост и немилост непријатељу. Три недеље касније, Бријан је употпунио представу о будућој балканској политици. По природи помирителъ супротстављених гледишта, лукав, углађен, елоквентан, опортуниста склон компромисима и прилагодљив ситуацији, Бријан је био у стању да се суочи са различитим личностима, захтевима и околностима. У говору пред заједничком Комисијом за војску и морнарицу одржаном 27. новембра, Бријан је изјавио да је Француска, упркос неуспеху да спречи пораз Србије, што је био и циљ стварања Источне армије, била одлучна да задржи своје трупе у Солуну. Боравак савезничких трупа у граду спречиће његов пад у немачке руке и охрабриће Грчку и Румунију да приступе Антанти. Поред останка у Солуну, Бријан није био у стању да каже ништа више о савезничкој политици на Балкану у будућности. Тврдио је да су три француске и пет британских дивизија биле у стању да одбране Солун од немачко-бугарског напада, али да нису биле довољне да воде офанзивне операције на Балкану. Очекивао је да ће британске и италијанске снаге ускоро појачати савезничке редове, као и да ће опорављена српска војска омогућити Савезницима да припреме велику офанзиву. Бријанове речи нису наишле на одобравање чланова Одбора, посебно оних са левице. Чули су се захтеви да се створи савезничка Источна армија и да Сарај буде њен командант. Бријан је одговорио да британска страна, с обзиром на однос снага, неће пристати на то. Посланик Шарл Шуме захтевао је да се француске трупе појачају, што су подржали Морис Бернар и Марсел Кашен. Бријан је одговорио да није било

могуће пребацити трупе са Западног фронта у Солун, пошто су представници Врховне команде сматрали да је 150.000 војника било довољно за одбрану града. Посланик Акамбре је захтевао да мишљење о томе саопшти генерал Сарај, а не „специјалисти“ из Врховне команде. У таквој ситуацији, Бријан је обећао да ће нове трупе бити упућене у Солун уколико их затражи генерал Сарај. Суочен са питањем социјалисте Вајана да ли је британска страна подржавала француски став, Бријан је, неискрено, одговорио да су две земље имале заједничку политику на Балкану.¹

Став британских владиних и војних кругова у погледу будућих активности на Балкану био је, у најмању руку, одбојан и противречен. Још од почетка рата, у политичким круговима су се чуле речи критике и уздржаности према пружању помоћи Србији. Крајем јула 1914. године члан владе Џон Барнс је тврдио „да ником није било јасно зашто би четири велике силе требале да ратују због Србије“. Слично су говорили и други. Филип Морли, члан владе, приметио је да је „судбина Србије била, а можда и није, од животне важности за британско царство“. Винстон Черчил је упозорио своје колеге 31. јула 1914. године да „балкански сукоби за нас нису били од животне важности“. Греј је нагласио да „Британија није желела да се уплиће у сукоб између Тевтона и Словена за превласт на Балкану“. Слично мишљење делили су краљ Џорџ V и Асквит. У разговору са амбасадором Менсдорфом 4. августа 1914. године, британски суверен је изјавио: „Британија је ушла у рат због неутралности Белгије и заштите француских граница, а не због Србије и балканских питања“.² У јулу 1915. године, Черчил је Србији приписао одговорност за сарајевски атентат и избијање рата, због чега није имала право да рачуна на савезничку подршку.

Антисрпско расположење утицало је, несумњиво, на многе одлуке британске владе и војних кругова током наредних месеци. Британски генерали, укључујући Киченера, Робертсона, Хејга, Мерија и други потврдили су у више наврата своју одбојност према идеји о учешћу британских трупа у операцијама на Балкану, а посебно њиховог слања помоћи Србији. То је било очевидно и након невољног савезничког искрцавања у Солуну, почетком октобра 1915. године. Нерасположење у Лондону и Паризу брзо се осетило и у Солуну. Док је Бајлуова 156-та дивизија кренула дуж Вардара према Нишу, Махонова 10-та дивизија имала је наређење

да не напушта Солун. По доласку у Солун, 12. октобра, генерал Сарај је тражио одобрење министра рата да 57-ма дивизија пређе српско-грчку границу. Пошто је сагласност дата, делови 156-те дивизије кренули су у акцију, са циљем да овладају железничком пругом од Бевђелије до Струмице. У наредним данима, генерал Бајлу је присилио бугарске посаде у Раброву и Тарталији да се повуку. Тек 26. октобра, после много убеђивања, британска 10-та дивизија прешла је границу и заузела положаје на Дојранском језеру. То је омогућило француским трупама да наставе покрет ка северу и стигну до Криволака. У операцијама су узеле учешће три француске и једна британска дивизија, иако је било договорено да у операцијама учествује пет британских дивизија. У Лондону је преовладало уверење да Србији није било помоћи. У таквој ситуацији, генерал Галијени, министар рата, наложио је 12. новембра генералу Сарају да повуче трупе у Солун. Неколико дана касније, 16. новембра, Сарај је добио наредбу да ступи у додир са српским трупама код Прилепа. Сарај је одговорио да даље напредовање није било могуће док не стигну обећана појачања. Киченер је одлучно одбацио идеју о слању нових британских трупа у Солун. У разговору са Сарајем, 17. новембра, Киченер је одбацио предлог о офанзивним операцијама које би помогле Србији, суоченој са надмоћним непријатељем. Неколико дана касније, савезничке трупе започеле су повлачење, да би се 12. децембра поново нашле на грчкој територији.³

Таква је била ситуација на терену. Она је била последица одлуке британских политичких и војних врхова да остану по страни од учешћа у операцијама пружања помоћи Србији. У писму краљу Џорџу V поводом одлуке Ратног савета да упути британске трупе у Солун, Асквит је настојао да Србију представи као кривца за насталу ситуацију. Мобилизација бугарских дивизија, писао је Асквит, „довешће, на несрећу, до тога да ће Србија морати да пређе у самоодбрану, а њен напад на Бугарску представиће је као агресора“. То је био тужан завршетак многих дипломатских иницијатива, наставио је британски премијер, закључивши: „Одговорност за такав исход сносе подједнако Србија и Русија. Њена (српска-пр. Д. Ж.) тврдоглавост и грабежљивост довели су је на ивицу катастрофе“. Асквитов став био је јасан. С обзиром на приписану јој одговорност, није видео разлог да јој Британија притекне у помоћ слањем трупа.⁴ Неколико дана касније, Балфур је, иако другим речима,

¹ *Commission de l'arme*, Новембар 27, 1915, том III, 23–24, 60–65, 73–75, 101–102, 105–110, 111–118, 122–123, 125, 150, 156–158, 163–166.

² За опширну расправу, Д. Живојиновић, *Велика Британија и Србија у „јулској кризи“ 1914. године*. Наш Траг, 3 (2004), 78–110.

³ За детаљну дискусију, Tanenbaum, н.д. 75–79.

⁴ САВ 37/135/1, 2. X 1915. PRO.

објаснио држање Британије. У писму адмиралу де Робеку, команданту снага у Средоземљу, Балфур је био разноврснији у приписивању одговорности за британски политички и дипломатски неуспех на Балкану. „Бугарско издајство, грчки кукавичлук и српска тврдоглавост створили су ситуацију која непосредно угрожава опстанак Србије, а у будућности може да отвори Немцима пут ка Цариграду, са опасним последицама по нас у Галипољу.“⁵ Одговорност за неуспех, Балфур је поделио у једнакој мери на три земље, чије је држање могло да угрози британске интересе. О пружању војне помоћи није било ни помена.

У разговору са српским војним аташеом у Лондону, пук. Миливојем Николајевићем, Киченер је био једнако одбојан и ненаклоњен пружању помоћи Србији у тренуцима кад је непријатељски притисак на њу био најснажнији. На упозорење пук. Николајевића, изнето у разговору 14/27. октобра, да је опасност од непријатељског надирања била веома велика и да се могла отклонити само уз коришћење савезничких трупа у Солуну, Киченер је реско одговорио: „Сами сте криви (за такву ситуацију), јер сте тврдоглаво одбијали да учините уступке које је тражила Бугарска. Сад вам је појмљиво тешко стање. Ми ћемо вас помоћи, али за снажну помоћ треба времена“, нагласио је Киченер.⁶ Одговорност за критично стање у коме се Србија налазила, сви су, једнодушно, приписали њеном држању.

Било је појединаца, поред Лојда Џорџа и Карсона, заговорника упућивања хитне помоћи Србији, који су ситуацију доживљавали на друкчији, уравнотеженији начин. Један од њих био је сер Артур Николсон, подсекретар у Форин офису и Грејова десна рука. Он је схватио да Србија, опкољена са свих страна, неће бити у стању да дуго одолева надмоћној сили. Николсон је признао да савезничка обећања о упућивању 150.000 војника у Солун није било лако провести у живот и да ће то захтевати много времена. Чак и да се трупе упуте, оне не би биле у стању да зауставе бугарски напад. Николсон је признао да су војни врхови оклевали да одобре упућивање британских трупа у Србију, али је веровао да би њихово присуство, чак и у мањем броју, подстакло борбени дух у војсци. Изразио је страх да ће Србија, уколико закључи да је издана од својих савезника, напустити рат. Веровао је, наивно, да би присуство британских трупа у Србији спречило његово ширење,

⁵ Балфур адмиралу де Робеку. Лондон, 11. X 1915. Gilbert, *W. S. Churchill. Companion*, vol. II, part II (May 1915–December 1916). (Boston, 1973), 1215.

⁶ М. Николајевић, Србија и њени савезници, догађаји с краја 1915. (Београд, 1923), 100–105.

пошто би Бугари оклевали да пуцају на Енглеze. Николсон је био за половичне мере, макар оне биле импровизација. Крах Србије могао је донети Савезницима, закључио је Николсон, нове невоље и губитак читавог Балкана.⁷

Било је отуда природно што су апели и позиви српске владе за упућивање војничке помоћи наишли на ћутање. Посланик Матеја Бошковић обавестио је 16. октобра, британску владу о нападу немачких, аустроугарских и бугарских снага на Србију. Нагласио је да циљ офанзиве није био да порази Србију, већ да реорганизује и ојача бугарску и турску војску. Хитно упућивање одговарајуће помоћи могло је да спречи провођење таквих намера у живот. Неколико дана касније, 21. октобра, Бошковић је упутио нову ноту у којој се тражило хитно слање помоћи. Овог пута, Бошковић је тражио да Савезници што пре упуте трупе на Балкан да помогну српској војсци и спрече спајање немачких, аустроугарских и бугарских армија. Обе ноте прочитане су у Ратном комитету, али никаква одлука није донета.⁸ Ћутање Комитета морало се приписати гледиштима британских државника, дипломата и генерала.

Едвард Карсон представљао је, заједно са Лојдом Џорџом, изузетак у таквом држању британских званичника. Своју оставку у влади образложио је управо њеним одбијањем да притекне у помоћ Србији. У писму Асквиту, члан владе и лидер Торијеваца, Ендрју Б. Ло, објаснио је, након разговора са Карсоном, да је таква одлука била последица „нашег напуштања савезнице – Србије пре него што смо у потпуности испитали шта је било могуће, а шта није, да јој помогнемо“. Други разлог био је Карсоново уверење да се акција у Дарданелима није могла наставити у недоглед.⁹ Греј се побојао да би Карсонова изјава у јавности, коју је припремао, могла да изазове неповољне последице по владу. Уверавао је Лоа да су оштре речи критике на рачун владе могле да створе неповољан утисак у јавности. Изразио је уверење да Карсон неће рећи ништа што би могло да подстакне Турке и тако погорша већ ионако неповољан положај британских трупа у Галипољу. Уверавао је Лоа да британска влада није пропустила да предузме неопходне кораке да се Србији пружи помоћ.¹⁰ Грејеве речи нису одржавале прави став владе, тј. представљале су лаж. Карсон није одустао

⁷ Николсон лорду Хардингу. Лондон, 14. X 1915. Лично. FO 800, vol. 380. PRO.

⁸ Бошковић Греју. Лондон, 16. 21. X 1915. САВ 37/136, 17, 27. PRO.

⁹ Ло Асквиту, Лондон, 15. X 1915, приватно. *Харџије Ендрју Бонар Лоа*, 53/6/44. Бивербрукова библиотека, Лондон. У даљем тексту као *Лоове харџије*; Times, Лондон, 5. XI 1915.

¹⁰ Греј Лоу. Лондон, 20. X 1915. Приватно. Исто, 51/4/26. Исто.

од своје критике држања владе. У писму Лоу, средином новембра, дуго након изласка из владе, изразио је уверење да „нећемо (Британија – пр. Д. Ж.) починити грешку и у Србију упутити мале снаге; све мање од двадесетпет дивизија биће неупотребљиво“. Карсон је био свестан да је српска војска престала да буде озбиљан чинилац на балканском ратишту, а одговорност за то је приписао оклевању владе. „Да смо им хтели помоћи“, наставио је Карсон, „морали смо војску упутити још пре шест месеци. Ако не шаљемо велику снагу, боље је да не шаљемо ништа“, завршио је Карсон. Сматрао је да британске трупе треба упутити директно према Софији.¹¹ Својом тврдњом Карсон се представио као најоштрији критичар политике Ратног комитета и Дарданелског комитета према Србији.

Јавно мњење у Британији није показивало превише узнемирености због Србије и критичне ситуације у којој се налазила у јесен 1915. године. Карактеристично мишљење о томе изнео је Лео Т. Макси, уредник угледног часописа *National Review*. Представљајући се као тумач расположења обичног света, Макси је у писму Лоу упозорио: „Након застрашујућег неуспеха у Дарданелима, обичан човек је заокупљен питањем да ли ће влада улетети у нову, сличну катастрофу, у зимску акцију на Балкану, која није имала никаквих изгледа на успех“. Макси је напоменуо да је желео да стави до знања члановима владе такво мишљење пре него што донесу своју одлуку. „Свако са ким сам говорио гледа на то са страхом, и нема сумње да ће одлука (о слању трупа на Балкан – пр. Д. Ж.) изазвати највећи отпор и неодобравање.“¹² Као и Карсонове, тако су и Поповићеве речи остале без одјека.

Ни много снажнији и стаменији притисак није могао да промени владин став. У питању су били Русија и њено држање у данима критичним по Србију и њен опстанак. Став Русије према балканском ратишту у јесењим месецима 1915. године остао је помало магловит и неразјашњен, иако је она показивала приметно интересовање за многа питања медитеранског и балканског ратишта.

¹¹ Карсон Лоу. Лондон, 13. XI 1915. Приватно, 51/5/22. Исто.

¹² Макси Лоу. Лондон, 13. X 1915. Приватно. Исто, 51/4/9. Исто. У писму Лојду Џорџу, проф. Павле Поповић, који се налазио у Лондону, упозорио је да ће пораз Србије значити пораз Савезника у целини, а Британије посебно. Осврћући се на изјаву лорда Ленсдауна у Дому лордова, дату 17. октобра, Поповић је нагласио да је лорд био у заблуди. Напоменуо је да ће се Срби борити као лавови уколико добију помоћ. „Биће злочин препустити их својој судбини“, нагласио је Поповић. Поповић Лојду Џорџу. Лондон, 30. X 1915. Доставља му копију свога чланка објављеног у „Outlook-у“ под насловом „The crisis of the War“. *Харпизије Дејвида Лојда Џорџа D/20/2/54*.

Владајући кругови те земље настојали су да очувају положај и тековине које су обезбедили тајним уговорима закљученим са западним савезницима. С обзиром на обећања у погледу Цариграда и мореуза, Русија се залагала за наставак Дарданелске операције. Тиме би се спречио долазак Немачке у Средоземље и пружање помоћи турским снагама. За Русију је операција у Средоземљу имала политички значај. Свестан британског одбијања да упутитрупе у помоћ Србији, Лојд Џорџ је на седници Ратног савета одржаној 25. октобра предложио упућивање 200.000 руских војника у Србију под условом да Британија обезбеди 300.000 пушака за руску војску на европском истоку. Черчил је био одлучно против таквог споразума, па одлука о предлогу није донета.¹³

Неколико дана касније, на британско-француској конференцији у Лондону, одржаној 29. октобра, генерал Жофр је предложио да савезничка операција у Солуну буде усаглашена са руском офанзивом из Бесарабије. Жофр је тврдио да је слање британских трупа у Солун било значајно за очување савезништва између две земље. То је превагнуло, али не у потпуности. Иако је Киченер убедио остале чланове Савета да је слање трупа било мања штета од губитка савезника у рату, одлука је донета невољно. Наиме, Савет је закључио да ће, у случају да француске трупе не успевају везу са српским снагама, британске дивизије морати да буду евакуисане. Британска сарадња била је условна, па је тиме и њен ефекат на балканску ситуацију био занемарљив.¹⁴

Греј је пожурео да разјасни праве домете споразума од 30. октобра 1915. године. У разговору са Виктором Флериоом, саветником француске амбасаде, 4. новембра, Греј је упозорио на оквире и ограничења будуће сарадње на Балкану, и објаснио разлоге који су Британију навели да се уздржава од активног учешћа у балканским збивањима. На почетку, нагласио је да се убудуће морају избегавати сви неспоразуми у погледу обавеза обеју страна на Балкану, да пре него што се оне предузму морају да се усагласе ставови, да их одобре обе стране, Француска и Британија. Да би се то постигло потребно је да се војни представници две земље договарају о будућим акцијама. Једино на тај начин могло се избећи да једна страна преузме одређене обавезе, а да пре тога за њих није осигурала сагласност друге стране. Пошто је примио к знању тај захтев, Флерио је изнео неколико француских предлога

¹³ K. Neilson, *Strategy and Supply. The Anglo-Russian Alliance, 1914–1917* (Boston-Sydney, 1984), 108, 116.

¹⁴ Исто. 118–119, Tanenbaum, н.д. 74.

и сугестија. Прво, напоменуо је да је генерал Жофр био против настављања Дарданелске операције, али да се уздржао да о томе говори на састанку у Лондону. Заправо, Жофр је сматрао да је најједноставнији начин да се трупе које буду напуштале Галипоље превезу у Солун. Греј је био одбојан према таквом поступку. Ратни комитет је упутио у Солун трупе са Галипоља које су биле на располагању. Што се преосталих трупа тиче, њихово повлачење довешће до значајних губитака; поред тога, оне неће бити у стању да ступе у акцију на било ком фронту јер су им били потребни одмор и нова опрема. Стога, нагласио је Греј, трупе се неће упућивати у Солун.

Даљи разговор открио је праве разлоге британског одбијања да притекне у помоћ Србији. Успостављање директних веза између Берлина и Цариграда, нагласио је Греј, довело је у питање очување британског Источног царства, укључујући Египат и Индију. У таквој ситуацији, Комитет је био склон да трупе задржи на Западном фронту, у Француској, чак иако би се њихово упућивање да бране Египат и Индију показало неопходним. Међутим, сматрао је погрешним одлуку да Британија доведе у питање, макар и привремено, своју империју на Истоку тиме што би упутила своје трупе на Балкан. По његовом мишљењу, спасавање Србије није представљало разуман циљ. Слање трупа и операције на Балкану били би оправдани, закључио је Греј, једино у случају да Савезници прекину везе између Немачке и Турске.¹⁵ Отворено и искрено, Греј је објаснио праве разлоге британске уздржаности према Србији и Балкану. Западни фронт и Империја били су приоритети за које се морало све жртвовати. Све остало, укључујући и Србију, било је подчињено томе. Посматрано са становишта империјалних кругова и интереса, разумљиво је да је важност Србије била минорна у односу на Индију, Египат, Суец и остало. Српским државницима и генералима такав начин размишљања био је потпуно стран и неразумљив.

Почетком новембра 1915. године разговори о сарадњи Русије у балканским збивањима добили су замаха. На седници Ратног комитета 6. новембра водила се расправа о користи од руског учешћа и сарадње у заједничким операцијама. Генерал Мери је тврдио да су изгледи за успешну руску офанзиву у блиској будућности били добри; Асквит је тврдио да је Русија требало да упути своје снаге према Немачкој, а не према Румунији. Лојд Џорџ је такве разговоре сматрао сувишним, уверен да је руским

¹⁵ Греј Бертијеу. Лондон, 4. XI 1915. тел. бр. 866, тајно. FO 371, vol. 2272. PRO.

трупама било преко потребно наоружање (пушке) за успешну борбу. Представник Форин офиса, Џорџ Клерк, сматрао је да ће исход балканске кризе зависити од успеха руске војске. У том случају, Грчка ће, веровао је, прићи Савезницима.¹⁶ И наредних дана расправљало се о разним облицима сарадње са Русијом, али без неких значајнијих одлука.

Крајем новембра, Ставка је уручила британском представнику Ханбери Вилијамсу меморандум у коме се предлагало да англо-француске снаге у Солуну и руске у Бесарабији предузму заједничку офанзиву. План је био величанствен по својој замисли, али тешко остварљив у стварности. Ставка је предлагала да англо-француске снаге заузму Србију, а одатле, заједно са руским трупама, предузму офанзиву према Угарској. Истовремено, италијанске трупе су требале да крену пут Беча. Ратни комитет је разматрао предлог 23. новембра, али га је одлучно одбацио као неостварљив. Од Вилијамса се захтевало да испита да ли је то био предлог генерала Алексејева, начелника Ставке; предлог је упућен Жофру да изнесе своје мишљење. Предлог Ставке имао је двоструки циљ: да помогне Србији и ојача руске претензије на Цариград. Као такав није наишао на британску подршку.¹⁷

Иако је драгоцено време пролазило, а војнички пораз Србије постајао потпуно изванредан, појединци у Ратном комитету нису одустајали од својих ставова. Током новембра размењена су гледишта, уобличени предлози и потезани аргументи за и против оружане интервенције на Балкану. Иако није био прихваћен, руски предлог је подстакао појединце да истрајавају у својим захтевима да се Србија не препусти својој судбини. На седници Ратног комитета одржаној 16. новембра, Лојд Џорџ се залагао за појачану активност на југоистоку Европе. Био је уверен да ће британско војно присуство довести Грчку и Румунију у рат на страни Савезника. Подржавао је евакуацију Галипоља и пребацивање трупа у Солун, и био против становишта британских генерала, за које је тврдио да су имали „парохијална гледишта“. Истог дана на састанку у Паризу, представници две земље су разговарали о Солуну, а посебно о претњама Грчке да ће разоружати савезничке трупе. Такве претње поједини генерали (Калвел, Робертсон, Џексон) искористили су да захтевају повлачење трупа. Они су такође уверавали политичаре да је циљ рата било победа над Немачком, што се није могло остварити операцијама у Солуну. Да би се то постигло, требало је савезничке снаге свести на минимум. Фран-

¹⁶ CAB 42/5/4. 6. XI 1915. PRO.

¹⁷ CAB 42/5/20, 23. XI 1915. PRO; Neilson, н.д., 120.

цуски представници су били веома критични због британског одустајања од прихваћених обавеза; пребацивали су британским делегатима да су одговорни за пораз Србије, који се могао избећи да су одлучније реаговали. Жофр и други Французи тврдили су да Србија није смела да буде поражена, а Солун да падне у руке непријатеља због претњи од подморница. Под њиховим притиском, британски представници су пристали да испуне обећање дато Жофру, да 26-та и 28-ма дивизија буду упућене у Солун.¹⁸

Одлуке Ратног комитета биле су последица захтева и аргумената војних врхова. У том погледу извештај команданта британских снага у Солуну, генерала Махона, упућен тих дана министру рата, казује много. Генерал Махон је тврдио да су све учесталији гласови и упозорења са разних страна, чак и оних просавезнички наклоњених, указивали да је присуство њихових оружаних снага у Грчкој представљало промашај. Као основ за такву тврдњу, генерал је навео више разлога: прво, савезничка акција није спречила Бугарску да уђе у рат, нити охрабрила Грчку да нападне Бугаре; друго, због закаснелог савезничког искрцавања покушај спасавања Србије од пораза није имао успеха; треће, за кратко време српске трупе ће бити одбачене у беспуће, где ће бити у стању да воде једино герилске акције; четврто, Бугари су освојили спорну област, због чега није било извесно њихово даље учешће у рату. С тога, закључио је Махон, није било смисла да Савезници ратују против Бугарске и тако иду на руку Немачкој. Најзад, Савезници нису имали јасан циљ, па његово остварење није било могуће са расположивим снабдевањем и транспортом. Махонов закључак био је у складу са изнетим тврдњама. Расположење већине унутар Источне армије могло се сажети у неколико речи: искрцавање у Солуну представљало је некорисан излет у неизвесно, који није имао никаквог смисла.¹⁹ Нема сумње да је Махонов извештај представљао нови аргумент у Киченеровим размишљањима о даљем останку британских дивизија у Солуну.

Много снажнији утицај на одлуку Ратног комитета имао је меморандум који је 23. новембра упутио генерал Мери. Повод за настанак меморандума биле су изјаве грчких политичких и војних личности у погледу даљег присуства савезничких снага у

¹⁸ Hankey, *The Supreme Command*, I, 450–451. На седници Ратног комитета 11. новембра, одлучено је да представници две земље упуте упозорење Грчкој да ће сваки покушај разоружавања савезничких трупа од стране грчких власти бити квалификован као непријатељски акт. CAB 37/137/14. PRO.

¹⁹ Генерал Махон министру рата и Команди Средоземља, Солун, 20. XI 1915, тајно, бр. 140. FO 371, vol. 2272. PRO.

Грчкој. Највећу узбуну изазвала је изјава пук. Јоаниса Метаксаса, начелника Врховне команде грчке војске, дата 21. новембра 1915. године, мајору Напијеру, британском војном аташеу у Атини. Том приликом Метаксас је изјавио да је Грчка била спремна да брани своје територије од напада немачко-бугарских снага под условом да савезничке трупе евакуишу Солун. У противном, Грчка је била спремна да демобилише своје трупе и остави границе небрањене. Како било, она није била спремна да брани своје границе уколико Савезници наставе да користе Солун као базу. То је био разлог за генерала Мерија да изнесе мишљење и предлоге Генералштаба у погледу даљег бављења савезничких снага у Солуну. С обзиром на чињенице са којима се упознао, Мери је сматрао да је било неопходно да се предузму хитне мере да се спречи најгоре. Прво се осврнуо на српску војску. Она је била прогнана на Косово, одакле је могла да се пробије, преко Албаније и Црне Горе, до арбанашке обале. С обзиром на то, као и зимске услове, Мери није предвиђао да ће немачко-аустроугарско-бугарске снаге наставити операције против српских снага. У тој ситуацији, снаге Централних сила имале би на располагању укупно 26–32 дивизије за акцију у Македонији или Солуну. Наспрам тих снага налазиле су се 8–9 савезничких дивизија. То је, заједно са грчким трупама, давало армијама Централних сила велику надмоћност у односу на снаге Антанте. Да би се одбранио Солун било је потребно 300.000 војника; у противном, са 150.000 војника који су се налазили у Солуну, Савезници су могли да очекују само пораз. Улазак Грчке у рат довео би Савезнике у још тежу ситуацију. Мери је одбацио могућност да Грчка стане на страну Савезника.

Генерал Мери је потом анализирао даље кораке и дао процену оправданости задржавања савезничких трупа у Солуну. Тврдио је да није било оправдања за њихов останак. Уместо тога, предложио је да се преостале савезничке трупе што пре повуку из Македоније и прекине превоз нових трупа у Солун. У погледу Србије, Мери је био сасвим одређен. „Нема места никаквој сумњи да ми нисмо у стању да спасемо Србију од пропасти; треба да је саветујемо да делове своје војске упуту на јадранску обалу и учини све што је било у њеној моћи да настави борбу.“ Другим речима, Мери је признао да Србији није било спаса. Ништа боље није прошла ни идеја задржавању савезничких снага у Солуну. Генералштаб је захтевао да се град и лука напусте што је могуће пре. Једини аргумент за задржавање у Солуну био је борба против подморница, али ни то није био довољан разлог да се у Солуну задржава 150.000 војника. Војнички, али и други разлози налагали су напуштање Солуна. Иако ће се повлачење из Галипоља

и Солуна одвијати истовремено, што ће довести до губитка угледа Британије у свету, начелник Генералштаба није сумњао у оправданост таквих одлука. На крају, Мери је предложио да се прекине сваки превоз трупа у Солун, а оне које су се налазиле у Србији буду одмах повучене. Након тога ће уследити убрзана евакуација Солуна.²⁰ Меријеви аргументи и захтеви за хитну акцију потврдили су гледишта политичара да је свака помоћ Србији била излишна, да је њена војска престала да буде чинилац у рату. Једном речју, земља је била препуштена сама себи. У таквим околностима није било необично што је Ратни комитет прихватио препоруке Генералштаба.

Преостало је да се француска страна приволи да прихвати такву одлуку. То се показало као тежак залог. Бријан није намеравао да прихвати британски став. На састанку са Асквитом у Паризу, 17. новембра, оштрим речима је упозорио саговорника да ниједна од дивизија обећаних Жофру 30. октобра није била упућена на Балкан. Тиме је британска страна пропустила да испуни своју обавезу, а што је довело до тога да Савезници нису били у стању да спасу српску војску. Ипак, упозорио је да је постојала нада: уколико би Британија упутила четири дивизије у Солун, српска војска ће бити спасена. То је поколебало британског премијера, који је пристао да дивизије упути у Солун.²¹ Иако је британска страна, у међувремену, одлучила да прекине операције у Србији и повуче трупе из Солуна, Бријан није показао намеру да прихвати ту одлуку. Њено прихватање довело би до кризе и пада владе.

Иако је британска одлука, у суштини, била донета, појединачних отпора је још увек било. Новостворени Ратни савет, мањи по броју чланова, био је замишљен као тело у коме ће се пресудне одлуке доносити брзо и одлучно. Његове прве седнице указале су да су таква очекивања била неоснована, као и да је пажња његових чланова била окренута према британским поседима у Азији и Африци, а не Србији, савезнику у невољи. Од свих његових чланова (Асквит, Лојд Џорџ, Балфур, Меккена, Бонар Ло, Греј, представници Адмиралитета и Империјалног генералштаба) једино се Лојд Џорџ залагао за савезничко истрајавање на Балкану. Чак и када су све наде у пружање помоћи Србији нестале, Лојд Џорџ је остао привржен свом ставу. На седницама Савета стално

²⁰ Views of the General Staff on the Present Situation at Salonika and in the Balkans, With Deductions as to Our Wisest Course of Action There, secret, 23. XI 1915. *Харџије Дејвида Лојда Џорџа* D/23/5/1*; Leon, *Greece and the Great Powers 1914–1917*, 300.

²¹ Tanenbaum, н.д. 81. Балфур је упозорио да ће трупе бити повучене уколико Сарај не успостави везу са српским снагама.

је истицао да је упорно залагање за Западни фронт доносило велике жртве, а мало успеха. Уместо тога, сматрао је да ће фронт на Балкану продужити немачке положаје и тако их ослабити; тврдио је да ће присуство британских трупа на Балкану довести до уласка Грчке и Румуније у рат на страни Савезника. Тражио је да Антанта „не залупи врата на Балкану“ и не „одбаци кључ“. Залагао се за пребацивање британских трупа из Галипоља у Солун. Убеђивање није донело неки резултат.²²

Већ тада се знало да ће најљући Лојд Џорџови противници бити генерали. Они су били јединствени у ставу да ће се исход рата решити у Француској и Фландрији. Међу генералима све утицајније место стицао је генерал Вилијам Робертсон, начелник штаба британског Експедиционог корпуса у Француској, који ће крајем 1915. године постати начелник Империјалног генералштаба. Са изузетком Бонара Лоа и Лојда Џорџа, Робертсон је уживао пуну подршку осталих чланова Савета. Њихово гледиште оличавао је Балфур, који је на седници Ратног савета 23. новембра 1915. године упозорио: „Време за напад на Централне силе на југоистоку је прошло; треба да повучемо сваког човека из Солуна у Египат, а одатле на Запад. Са непријатељски настројеном Бугарском, ненаклоњеном Грчком и пораженом Србијом, ред ствари се променио. Морамо да поједноставимо нашу стратегију“. Отуда је, наводи Лојд Џорџ, проистекао и закључак да се Србији више није могло помоћи. Тиме је и његов предлог, изнет неколико дана раније, стављен *ad acta*.²³ Крајем новембра 1915. године унутар Ратног савета преовладало је уверење да је потпуно повлачење британских снага из источног Средоземља било неопходно. Такво уверење било је појачано страхом да ће се Британија наћи у рату са Грчком због присуства савезничких трупа у Солуну.

У Лондону се очекивао Киченеров повратак са обиласка Средоземља. На пролазу, Киченер се зауставио у Паризу, где је у разговору са Поенкареом, 29. новембра, изјавио да „не можемо остати у Солуну уколико желимо да заштитимо Египат; уколико га не одбранимо... рат ће се завршити нашим поразом“. То је био лош знак. Киченер је био потпуно опседнут судбином Египта. На седници Ратног савета, 1. децембра, изјавио је да Британија, чак и да је то хтела, није могла да остане у Солуну; уколико немачке трупе отпочну напад, Грци ће се окренути против нас, упозорио је

²² За опширну расправу, Woodward, *Lloyd George and the generals...* 65–66.

²³ CAB 42/5/20, 23. XI 1915. PRO; Woodward, *Lloyd George and the generals*, 66; *Diary of Miss Frances Stevenson*, 79.

присутне. На седници одржаној наредног дана, 2. децембра, отишао је корак даље. Предложио је да се Француској запрети да ће британске трупе бити повучене из Француске уколико се не сагласи са повлачењем из Солуна.²⁴ Ситуација је била ужарена, падале су оштре речи и чуле претње, које су задирале у срж заједништва између две земље.

Ипак, колебљиви и неодлучни Киченер није био спреман да преузме одговорност за одлуку о повлачењу. Поред тога, у Савету је још увек било оних који су се противили евакуацији из Солуна. Трећег децембра Киченер је упутио Асквиту ултиматум: ако се британске трупе одмах не повуку из Солуна, поднеће оставку. Са своје стране, Лојд Џорџ је такође претио да ће поднети оставку уколико француске трупе буду препуштене саме себи у Солуну. Над Асквитом се надвила криза владе. Није смео да дозволи Киченеру да поднесе оставку пошто је био симбол снаге и непобедивости; с друге стране, није могао да дозволи ни да Лојд Џорџ напусти владу и доведе до пада Бријанове владе. На седници Ратног комитета 3. децембра донета је одлука о одржавању британско-француске конференције у Калеу наредног дана, 4. децембра 1915. године.²⁵ Ту је требало решити сва спорна питања балканске политике.

И у Француској војска и цивили нису били сложни у погледу судбине Солунског фронта и балканских збивања. Повлачење британско-француских трупа долином Вардара и повратак у Солун, довели су до одлуке да се лука утврди и претвори у центар будућих операција на Балкану. Сарајеви противници у Француској оптужили су га да намерава да предузме офанзиву са циљем своје рехабилитације и преузимања положаја начелника Врховне команде, да замени Жофра. Сарајеви подржаваоци са левице одмах су дигли галаму у Народној скупштини, устајући у његову заштиту. Одбори за војску и спољне послове упутили су 1. децембра писмо Бријану у коме су га упозорили да је одржање Солуна било од пресудне важности за будући положај Савезника на Балкану. У писму се захтевало упућивање значајних појачања Источној армији, као и да се британској влади упути упозорење да испуњава своје обавезе. Бријанов одговор на такве захтеве, као и решење унутарвојних расправа, било је Жофрово унапређење у Врховног команданта француских армија. Бријан је веровао да ће га тиме

²⁴ CAB 42/6/1, 2; 1, 2. децембар 1915. PRO; Woodward, н.д. 67; Poincare, *Au service de la France*, VII, 288–289; Leon, н.д. 300).

²⁵ Hankey, н.д. II, 453.

одобровољити да упути неопходна појачања на Балкан. Међутим, таквом одлуком ставио је генерала Сараја под Жофрову команду. Чланови Одбора за војску дигли су узбуну. Упозорили су да Жофр није могао из Шантија да одлучује о балканском фронту, већ да се то могло обављати само из Париза и Солуна. На то је Бријан одговорио да су на Балкану дипломатски обзир имали једнаку важност, као и војнички, и да је Жофр уживао велики углед у савезничким престоницама. Бријан се надао да ће таквом одлуком уклонити отпор Сарајевих присталица и остварити свој „источњачки“ сан о победи над Централним силама на Балкану. На отпор који је дошао из Народне скупштине Бријан се није много обазирао.²⁶

Италијанска влада је тих дана стала на британску страну. У разговору са амбасадором сер Ренелом Родом, италијански министар колонија Фердинандо Мартини саопштио је да је већина министара у италијанској влади сматрала да је савезничка акција на Балкану закаснила и да се њом није могло ништа постићи. Род је наговарао Мартинија да Италија упути трупе у Албанију и пружи помоћ српској војсци кад стигне на јадранску обалу.²⁷ Бријанови снови, уколико су били искрени, нису добили италијанску подршку.

Ни Жофр није био склон оживљавању балканског ратишта. Последњих дана новембра и првих дана децембра одвијала се интензивна размена гледишта између савезничких влада у погледу даљих корака на Балкану и источном Средоземљу. Она је проистекла из британске одлуке да евакуише трупе из Галипоља. У Савету је била снажна опозиција повлачењу пошто се оно могло схватити као слабљење британских интереса на Истоку. Постојао је страх да ће Русија бити охрабрена у својим намерама. Хенки је тврдио да се пре одлуке о повлачењу о томе морало расправљати са Русијом. Поред тога, генерал Алексејев залагао се за очување савезничког присуства у Солуну. То је Лојд Џорџ искористио да нагласи да је због тога повлачење савезничких трупа из Солуна било неприхватљиво. План Алексејева о савезничкој офанзиви на Балкану није уживао подршку савезничких војних кругова. У томе је Жофр био у потпуности сагласан са британским генералима. У меморандуму упућеном 30. новембра, Жофр је тврдио да су Солун и Дарданели били фронтови од другоразредног значаја,

²⁶ King, *Generals and Politicians.*, 84–87. Сукоб се заоштрио упућивањем генерала Едуара Кастелноа у инспекцију у Солун. То се сматрало увредом и умањењем Сарајевог угледа међу Савезницима у Солуну.

²⁷ Род Греју. Риму, 23. XI 1915, Тел. стр. пов. бр. 391. FO 371, vol. 2380. PRO.

упозоривши да је офанзива из Солуна у том тренутку била неизводљива. Упркос томе, као и британској одлуци донетој 1. децембра да се трупе повуку из Солуна, руски генерали вршили су притисак да град и лука остану под савезничком контролом. Другог децембра амбасадор Александар Бенкендорф уручио је Греју ноту у којој се захтевало да се Централним силама не дозволи да покоравају једну по једну балканску државу.²⁸ Да би се то постигло, предложио је да се предузме заједничка савезничка акција. Генерал Алексејев је, истовремено, упутио лични апел генералу Жофру у коме је тражио да савезничке трупе остану у Солуну. То је било потребно због предстојеће руске офанзиве у Галицији. Греј је био узнемирен, уверен да ће повлачењем из Солуна руско-британски односи бити поремећени.²⁹ Стање је било толико замршено да се решење тешко могло назрети.

Поред тога, у процесу разматрања ситуације и доношења одлука, британска влада није могла да занемари ни расположење јавности. Појединци су се обраћали члановима Ратног савета и износили своје мишљење о даљем британском присуству у операцијама на Балкану. Тако је Адам Велш, англикански свештеник, тражио од Бонара Лоа да учини све што је било у његовој моћи да спречи даље британско учешће на балканском ратишту. Жалио се на понашање Грчке, за коју је тврдио да се припрема да „нам удари нож у леђа“, а истовремено и обмањује. „Пропаст у коју срљамо неминовно ће срушити владу и Киченера“, писао је Велш, питајући се ко ће их заменити, уколико се повуку. Лоов одговор одсликавао је расположење у влади, али и међу савезницима. Нагласио је да су Велшов страх делили сви. Приметио је да су тешкоће, ипак, биле веће него што их је он схватао. „Ако желимо да победимо у рату, то можемо да постигнемо једино са Француском као савезником, а проблем је да две владе имају супротстављена гледишта.“ Ло је признао да, иако је сваки дан био важан, Савезници нису успели да постигну договор о томе како да наставе рат.³⁰ Нема сумње да су таква писма стизала и другим министрима. О њиховом садржају се морало водити рачуна, мада су се често користила као оправдање за одређена гледишта.

Читава бука и галама могле су да се смире, неспоразуми расправе и одлуке донесу на предстојећој конференцији у Калеу, али, то није било нимало извесно. За разлику од Британије, где

²⁸ CAB 42/6/1. PRO; Бенкендорф Греју. Лондон, 2. XII 1915. FO 371, vol. 2380. PRO.

²⁹ Neilson, *Strategy and Supply*, 121–122.

³⁰ Велш Лоу. Лондон, 1. XII 1915; Ло Велшу. Лондон, 4. XII 1915. *Харџије Бонара Лоа* 52/1/4, 53/6/52. Бивербрукова библиотека, Лондон.

су сукоби између цивила и војника у погледу опстанка у Солуну били, са изузетком Лојда Џорџа, занемарљиви, у Француској су се разбуктали у предвечерје доношења пресудних одлука. У Бријановој влади заостравао се сукоб између генерала Жофра и генерала Галијенија. У основи сукоба налазила су се питања прерогатива и давања наредби од стране две личности. Галијени је тражио Жофрову оставку, чему су се успротивили Бријан и Поенкаре. Жофрово унапређење у звање врховног команданта француских армија, 2. децембра, изазвало је, такође, оштар сукоб са Сарајем и Левицом у Народној скупштини. Још већу заостреност изазвао је извештај новог министра рата генерала Жака Рога, који је обишао положаје Источне армије. Рог је хвалио њеног команданта, тврдио да није имао довољно трупа да би постигао значајније успехе и тражио да му се упути тридесет нових дивизија. Рог је предложио да се Жофрова надлежност над Источном армијом врати у руке министра рата. Рогове препоруке довеле су Бријана и Жофра у непријатан положај у Народној скупштини. На тајном заседању одржаном 28. новембра, Бријан и Жофр су настојали да скину са себе одговорност тиме што су са положаја уклонили ниже официре и генерале Пелеа и Каstellноа. То се показало недовољним. Критичари са левице су захтевали уклањање генерала Жофра и повлачење декрета којим је генерал Сарај био стављен под његову команду. Са много противречности, Бријан је бранио Жофра, изражавајући спремност да Сараја стави под команду министра рата. Суочен са захтевима да разјасни будућу Жофрову улогу, Бријан је упадао у све веће противречности, да би на крају одбио да се о томе изјасни. То је био почетак краја Жофровог сувереног одлучивања о рату. Он је постао својеврстан саветник владе, без већих прерогатива. То је омогућило изгласавање поверења влади.³¹

У таквим околностима представници две супротстављене стране, британске и француске, сусрели су се 4. децембра 1915. године у Калеу како би разрешили неспоразуме и донеле одлуку о судбини Источне армије и останка на Балкану. Треба напоменути да је англо-француска заједничка експедиција на Балкану имала једва два месеца иза себе. Започета у нужди, без праве идеје и стратегије, као компромис између „источњака“ и „западњака“, њени изгледи на успех нису били велики од почетка. Њеном стварању допринели су политички разлози, посебно видљиви на француској

³¹ За опширну анализу, Кинг, *Generals and Politicians...*, 134–137; Cassar, *The French and the Dardanelles*, 227–229.

страни. Двомесечни успеси на бојном пољу били су такође занемарљиви, пошто је јавно изнети циљ – пружање помоћи српској војсци – доживео неуспех. Бугарска је ушла у рат, Грчка је остала по страни, као и Румунија, док је Србија била војнички поражена и привремено уклоњена као чинилац из рата.

У предвечерје конференције, обе владе, британска и француска, донеле су одлуке. Француска страна је останак трупа сматрала важним из стратегијских и политичких разлога. Британска страна је закључила да више ништа није могло да се постигне у Солуну и да је трупе требало одмах повући. Ипак, на обе стране било је и оних који су се колебали. Генерал Жофр је 30. новембра упозорио Галијенија да останак трупа у Солуну није био могућ с обзиром на британски став. Са своје стране, Греј је тврдио да ни британска влада није била јединствена у свом ставу. Био је свестан постојања различитих гледишта две стране. Кад је француска влада упутила захтев да се трупе у Солуну ојачају на 300.000 са циљем да се Грчка присили да остане неутрална, а Румунија приволи да уђе у рат, британски одговор је био потпуна евакуација. Француска влада је обавештена 1. децембра да је британска влада одлучила да, пошто Источна армија није успела да успостави додир са српским трупама, ранији договор о повлачењу снага треба да ступи на снагу. Уколико француска влада одбаци предлог, требало је одржати конференцију на којој ће се расправити читаво питање. Бријан је био веома узнемирен таквом одлуком. У одговору је нагласио да ће она створити велике сметње у односима између две земље, оптуживши Британију да је тиме ишла на руку Грчкој и њеном подстрекачу, Немачкој. Напоменуо је да ће повлачење изазвати немиле последице на Балкану и Блиском истоку. На крају, упозорио је да ће, уколико за ту одлуку сазна француска јавност, последице бити крајње непредвидиве.³²

Француска влада је подржала Бријана у његовом супротстављању британској одлуци о повлачењу. Жофр је обавестио Сараја о намери Француске да остане у Солуну и скором почетку преговора са Британијом о том питању. У британским политичким и војним круговима били су одбојни према француским захтевима. Британска одлука била је мотивисана војним разлозима и обзирима,

³² D. J. Dutton, *The Calais conference of December 1915*. *The Historical Journal*, 21, 1 (1978), 144–145; Poincaré, *Au service de la France*, VII, 309; Lord Bertie of Thame, *Diary*. Ed. by Lady A. G. Lennox, I–II (London, 1924), I, 271. По Бријановом налогу, његов шеф кабинета Филип Бартело припремио је меморандум у коме су изнети дипломатски, политички и психолошки разлози који су налагали останак у Солуну.

занемаривши потпуно политичке и дипломатске аргументе. На седници Ратног савета одржаној 3. децембра, Киченер је захтевао хитно повлачење и тврдио да ће, уколико остану, трупе бити поражене; није био спреман да преузме одговорност за вођење рата уколико се трупе не повуку.³³ Истог дана, Ратни савет је одлучио да се питање расправи на конференцији у Калеу, наредног дана. Греј је био веома узнемирен Киченеровим речима свестан величине и оштрине сукоба, уколико се таква одлука не промени. У телеграму амбасадору Бертијеу, нагласио је да се влада тиме суочила са кризом од највећег значаја.³⁴ Британска одлука изазвала је неверицу Француза. Министар Галијени је био изненађен Киченеровим ставом, нагласивши да се приликом недавне посете Паризу залагао за останак савезничких снага у Солуну како би се спречило да лука постане поморска база Централних сила. Узнемирен садржином Грејовог телеграма, Бријан је обавестио Бертијеа да ће се он, Галијени и адмирал Лаказ, министар морнарице, састати са британским министрима наредног дана у Калеу.

Дан пре почетка конференције Бартело је припремио за Бријана меморандум у коме је тврдио да се на британску упорност у напуштању Солуна треба одговорити на исти начин, тврдоглавошћу. У противном, последице ће бити катастрофалне, упозорио је. Поверење француске јавности у повољан исход рата биће доведено у питање, влада ће пасти, Жофров углед биће ослабљен, а то ће задесити и Поенкареа. Снажним аргументима британској страни се мора указати на неодрживост њене одлуке. Судбина Антанте била је у питању, упозорио је Бартело.³⁵ Расправа на конференцији одвијала се у складу са његовим меморандумом. У одговору на Бријанов став, Киченер је узвратио да ће поднети оставку уколико се донесе одлука о останку трупа у Солуну. У томе га је подржао Асквит, нагласивши да ће задржавање 150.000 војника у Солуну довести до војничког пораза; тражио је да се обаве припреме за њихово повлачење. Бријан се сагласио са британским ставом, нагласивши да је одговорност за одлуку падала на британску владу.³⁶

³³ Асквит краљу Џорџу V. Лондон 3. XII 1915. CAB 37/139/7. PRO; Hankey, *The Supreme Command*, II, 452–453, пише: „Наши желе да дигну руке од Срба и Солуна; Французи то одбијају, док Киченер то одлучно захтева“.

³⁴ Греј Бертијеу. Лондон, 3. XII 1915. Trevelyan, *Grey of Fallodon*, 327.

³⁵ Dutton, н.д. 148.

³⁶ За опширну дискусију, Leon, *Greece and the Great Powers*, 302–303; Woodward, н.д., 67; Cassar, *Kitchener*, 432–33; Hankey, *The Supreme Command*, II, 452–455; Dutton, н.д., 148–149.

Нема сумње да је француска делегација прихватила британски став о повлачењу трупа из Солуна. То је потврдио и Бартело белешком коју је уручио Бријану у касним вечерњим часовима 4. децембра. У њој се наглашавала неодрживост договора о повлачењу пред „имагинарним“ противником – краљем Грчке и Кајзером Немачке, и опасношћу са којом су се Савезници суочавали губитком контроле над Средоземљем. Одлука ће имати тешке последице, а француска влада ће бити приморана да изјави да није постигнут споразум између две земље. Нагласио је да британска политика није била савезничка и лојална, да је била бесмислена и себична. Она је водила у пораз, у који је увлачила и Француску. Тражио је да Француска води рачуна о својим интересима.³⁷

Бријанов повратак са конференције отворио је кризу владе. Отпор опозиције у Народној скупштини према одлуци о повлачењу трупа из Солуна био је снажан. Под притисцима са разних страна, Бријан је одлучио да не предузима било какве кораке пре него што чује мишљење Русије и Италије. То је био покушај да се добије на времену. Одлучио је да, уз помоћ Лојда Џорџа, покуша да промени одлуку донету у Калеу.

Петог децембра чланови британске владе сазнали су да је Француска одустала од споразума постигнутог претходног дана. Камбон је обавестио Греја да је француска влада била против одлуке о повлачењу трупа из Солуна и да је тражила да британска влада преиспита свој став. Иако уздржан, Греј је почео да схвата да је британска влада морала да се понаша у складу са потребама француске политике и унутрашњих прилика. Шестог децембра чланови британске владе почели су да се суочавају са новим вестима из Француске. Асквит је схватио да су у питању били унутрашњи проблеми и да ће, у случају да британска влада остане при свом ставу, Бријан морати да поднесе оставку. После разговора са француским министром, Албером Томом, Лојд Џорџ је потврдио такво мишљење. На седници Ратног савета донета је одлука да се војни представници две земље састану у Шантију и усагласе заједнички став. То су подржале Русија и Италија.

Суочен са падом владе, Бријан је предузео кораке да то спречи. Они су били необични и неочекивани. На седници владе одржаној 6. децембра, потврђено је да је француска страна прихватила одлуку о евакуацији трупа из Солуна. Ипак, влада је закључила да

³⁷ Белешка Бартелоа, Париз, 4. XII 1915. *Archive des Ministere des Affaires Etrangeres*, vol. 1034, Париз.

је провођење одлуке било немогуће из политичких разлога пошто би то изазвало највећу кризу од избијања рата. Том приликом Бријан је својеручно изменио речи из записника конференције који је водио Пјер де Маржери, и тиме променио смисао расправе и одлука које су донете у Калеу. Из тога је произашло да је француска делегација само примила к знању британски став, а не и да га је прихватила. Иако су многи сматрали такав поступак неприхватљивим, криза владе им је изгледала још опаснијом. Након тога британска одлучност да повуче трупе из Солуна почела је да слаби. Лојд Џорџ се питао да ли је британска влада могла да дозволи пропаст *union sacrée* и угрожавање унутрашње стабилности у земљи. Политички, а не војни обзири постајали су све приметнији у британском размишљању и одлучивању.

Атмосфера је била тмурна, па су појединци разматрали каква став да заузму. У Лондону се говорило да ће Лојд Џорџ поднети оставку уколико Британија не прихвати француски став у погледу Солуна. Бертије је тврдио да ће Киченер, суочен са променом расположења, ионако колебљив, „подвити реп и прилагодити се околностима“. Киченер је, заиста, размишљао о оставци на положај министра рата. Кад је Бертије обавестио Греја да ће повлачење трупа из Солуна довести до пада Бријанове владе и да ће француска јавност сматрати Британију одговорном за то, обојица, Асквит и Греј, су почели да се колебају.

У међувремену, представници савезничких влада (Британија, Француска, Русија, Италија, Србија) окупили су се 6–8. децембра на конференцији у Шантију са циљем да уобличи план за даље вођење рата. Расправљало се о многим питањима, пре свега о употреби оружаних снага на различитим фронтovima. У току расправе француски представници су изнели више предлога. Међу њима, налазио се и онај о „уништењу аустријских и немачких армија“ као главном циљу рата. То се могло постићи заједничким нападом на свим фронтovima, при чему се указивало да се то могло лакше остварити на источним него на западним ратиштима. Наредни циљ био је супротстављање немачким планovima и настојању да се спречи остваривање немачких империјалистичких циљева на Истоку. У томе је Солун представљао кључну тачку. Присуство већих снага у граду и околини олакшаће одбрану Египта, па се очекивало од британске стране да тамо упути нове дивизије. То је довело до оштре размене гледишта између британских и француских делегата. Расправи се прикључио и руски представник генерал Жилински, који је захтевао да се усагласе офанзиве на западном и источном фронту. Генерал Мери се успротивио фран-

пуском предлогу и напомену да о њему мора прво да се изјасни британска влада. Жилински није имао примедбе на француски предлог, али је тражио да савезничке снаге притекну у помоћ он-ог тренутка кад се неки од њих нађе на удару непријатеља. Његов предлог је био прихваћен.

Француски план је био изложен оштрој критици од стране генерала Мерија, па је савезничко јединство било поново угрожено. Мери је тврдио да предлог о Солуну треба да буде напуштен и да се британско-француске снаге пребаце у Француску. Сматрао је да је положај Солуна био слаб и да ће, у случају да Грчка приђе Централним силама, постати неодржив. Привлачење Румуније савезничким редовима није се могло постићи задржавањем 150.000 војника у Солуну. На крају, Мери је упозорио да су поморске везе са Солуном биле несигурне због непријатељских подморница. Жилински је одбацио Меријеве аргументе као неприхватљиве. По његовом мишљењу трупе у Солуну биле су, истовремено, претња непријатељским снагама на Балкану и заштита Египта. Његово занемаривање места и улоге Румуније оценио је као „потпуно неосновано“. Како су у осталим питањима присутни генерали постигли сагласност, једино је питање Солуна остало нерешено. Мери је остао усамљен у свом ставу, остављајући тиме политичарима да преломе одлуку.³⁸ На седници Ратног савета одржаној 8. децембра, генерал Мери се жалио да су његова гледишта у погледу Солуна наишла на одбијање савезничких представника на конференцији.³⁹

Нашавши се усамљени, британски политичари су се одлучили на попуштање. У томе је предњачио Лојд Џорџ. На истој седници Ратног савета нагласио је да би за Британију било боље да изгуби све своје трупе него да дође у сукоб са Француском. За то је добио Балфурову подршку. Он је упозорио да нико није смео ни да помисли да Француску остави на цедилу. Пошто су британске снаге дошле у Солун на позив француске владе, њој је требало препустити одговорност за вођење рата. Другим речима, требало јој је оставити да одлучује о политичким и војним питањима. Предлози Лојда Џорџа и Балфура били су превелики залог за Ратни савет да га прогута. Уместо одлуке, решено је да Греј и Киченер преговарају у Паризу и тамо реше све проблеме. За то су добили *carte blanche*.⁴⁰ Суочен са тим, Греј је настојао да подсе-

³⁸ Neilson, н.д., 122–124; Hankey, *The Supreme Command*, II, 454–455.

³⁹ CAB 42/6/6. PRO; Dutton, н.д. 154.

⁴⁰ Исто.

ти да друкчије виђење. Тврдио је да њихова посета није имала за циљ да захтева останак или повлачење британских трупа из Солуна. Циљ посете је био да, због критичне војне ситуације, британска страна буде у додиру са француским званичницима како би се избегле нежељене последице.⁴¹ Званично образложење Ратног савета за њихово путовање у Париз били су „политички разлози“.

Заправо, британска страна је настојала да прикрије своје попуштање пред заједничким притиском савезника. Киченеров и Грејов пут у Париз представљао је, у суштини, француску дипломатску и политичку победу, пошто је Ратни савет морао да одустане од својих ставова. То је представљало Киченеров лични пораз. Жалио се да Ратни савет није поклањао пажњу његовом мишљењу. У разговорима са Бријаном и Галијенијем није било шире расправе о останку савезничких трупа у Солуну. То се подразумевало само по себи. По Грејовим речима, британски изасланици обавестили су француске ministre да је циљ посете био да се договоре на који начин ће британске трупе пружити подршку француским и како да се осигура њихова безбедност. Питање останка савезничких трупа било је одложено за будуће разговоре. Греј је тврдио да је то довело до смиривања духова у француској престоници. Његово очекивање да ће се британске трупе повући у будућности било је неосновано, с обзиром на то да о томе нису одлучивали генерали на фронту већ политичка ситуација у Француској. Киченер је био много уздржанији. Обавестио је Асквита да ће британске трупе „за сада“ остати у Грчкој, а да ће коначна одлука бити донета у будућности.⁴² У писму краљу, Асквит је британску одлуку објаснио друкчије. Нагласио је да су Французи тражили, а Британци прихватили, да трупе остану у Солуну под условима који су са војне тачке гледишта били неопходни. Асквит је додао да ће француска страна донети своју одлуку, док је „наш став о оном шта треба учинити у будућности остао непромењен“. То је указивало да је британска одлука била привремена и да се могла променити.⁴³ Ратни савет је признао да су такву одлуку диктирали политички разлози, и да су „недодирљива“ мишљења генерала гурнута у страну. Без таквог уступка Бријанова влада не би добила поверење Народне скупштине. Ваља додати да је оваквим исходом преговора у Паризу британска политика на Балкану доживела крах, а њена слобода акције била ограничена.

⁴¹ Греј Бертијеу. Лондон, 8. XII 1915. FO 800, vol. 58. PRO.

⁴² CAB, 37/139/24. PRO.

⁴³ Асквит краљу Џорџу V. Лондон, 14. XII 1915. CAB 37/139/27. PRO.

Нажалост, то се догодило сувише касно да би се Србији пружила ефикасна помоћ. Слом британске политике одвео је Србију у војнички пораз и албанске гудуре.

Британске невоље тиме нису престале. Упознавши се са предлогом генерала Жилинског да се предузме офанзива на Балкану, генерал Мери и његови истомишљеници предузели су све што је било у њиховој моћи да то спрече. Мери је упозорио Ратни савет 13. децембра на велике тешкоће у погледу провођења руског плана у живот. Уместо тога, предложио је да западни савезници припреме офанзиву на Западном фронту, која ће олакшати притисак на Русију и њене армије. Све је пало у воду након Меријеве оставке и именовања генерала Вилијама Робертсона за начелника Империјалног генералштаба.⁴⁴

Док су се одржавали састанци, водили разговори, давали предлози и правили уступци појединим британским политичарима и министрима стизали су различити предлози у погледу Балкана и Србије који су вредни помена. Међу њима треба споменути мишљење амбасадора Рода о будућем британском ставу према Бугарској. Род је веровао да је постојала могућност да Бугарска, након заузећа Македоније, покуша да се споразуме са Савезницима. Сматрао је да такву понуду није требало одбацити, пошто се тиме могла успоставити политичка равнотежа на Балкану. Таквом споразуму су се противили Србија и Русија. Њихово мишљење требало је занемарити, пошто српска војска неће бити обновљена за неко време, а Британија је увек сматрала да Македонија припада Бугарској. Поред тога, споразум са Бугарском могао је да ослободи Савезнике бриге за Балкан, Солун и Дарданеле.⁴⁵ Другим речима, британске трупе су се могле повући из тих крајева. У Форин офису није постојала воља да се расправља о Бугарској на овакав начин. Лојд Џорџ је делио такво мишљење.

Пред одлазак Киченера и Греја у Париз, Хенки је упутио члановима Ратног комитета меморандум у коме је анализирао положај савезничких снага у Солуну и Србији. У пропратном писму, Хенки је напоменуо да је желео да његове чланове ближе упозна са положајем британских трупа у Солуну. Сматрао је да је он лошији него што се мисли, а могао је да постане још гори уколико бугарска армија отпочне офанзиву. Хенки је упозорио да су политички обзир налагали британски остатак у Солуну, али је

⁴⁴ Neilson, н.д. 125. Истог дана Ратни савет је наложио Адмиралитету да тражи од италијанске владе да њена флота на Јадрану помогне у превозу и снабдевању српске војске у Албанији. САВ, 37/139/25. PRO.

⁴⁵ Род Греју. Рим, 6. XII 1915. *Харџије Дејвида Лојда Џорџа*, D/19/10/1.

војна ситуација била безнадежна. Тражио је да Комитет што пре донесе одлуку како би се избегла катастрофа. Описао је положај француских и британских дивизија у Македонији, саобраћајне везе и међусобну комуникацију. Француски положај на Црној реци описао је као „опасан“, пошто није постојао проходан пут за артиљерију; железничка пруга је, такође, била изложена нападу. То је објашњавало спорост са којом су се повлачиле француске трупе, које су биле изложене могућем нападу. Ни британске трупе између Струмице и Дојранског језера нису биле у бољем положају, пошто није постојао пут од Дојрана до Солуна. С друге стране, стизале су вести о гомилању непријатељских снага, пре свега бугарских, испред британских положаја. Процењивало се да могу стићи до Солуна у року од седам дана. Ни стање у Солуну није било много боље: лука и околина били су претрпани припадницима XXVI, XXVII и XXVIII дивизије. Трупе су биле без артиљерије и нису биле опремљене за борбу. Одбрана Солуна и простора око града и луке, на коме су се налазиле британске и француске трупе, није пружала велике изгледе на успех. Лука је, такође, била претрпана људима и ратним материјалом који су се непрекидно искрцавали, или који се очекивао да пристигне. Хенки је закључио да је стање у Србији и у Солуну било изузетно тешко и опасно. Команда британских снага у Солуну очекивала је наредбу за укрцавање и одлазак, што је требало да почне без одлагања. Генерал Махон је очекивао бугарско-немачки напад након пораза српске војске, сматрајући га природним.⁴⁶ Хенкијев меморандум очито није оставио очекивани утисак на чланове Ратног комитета. Они су истог дана одлучили да Киченер и Греј отпутују у Париз и договоре се са Бријаном и Галијенијем да савезничке трупе и даље остану у Солуну.

Истог дана Лојду Џорџу је приспело писмо Социјалне и политичке уније жена (*The Women's Social and Political Union*) у коме се захтевало да се одустане од повлачења британских трупа. У писму Уније се наводило да је положај Србије био од великог значаја за судбину Империје и да је немачка пропаганда настојала да увери јавност да српска армија више није постојала. „Српска војска се бори храбро, а њени порази били су последица недостатка хране и муниције. Снабдите их оним што је потребно“, наглашавало се у писму. У њему је било и речи прекора за британску политику. „Размислите какав је самоубилачки ефект имала оваква балкан-

⁴⁶ Хенки Лојду Џорџу. Лондон, 8. XII 1915, тајно. У прилогу меморандум: „*The Situation of the Allied Forces in Serbia and at Salonica, December 8, 1915*“. Исто, D/17/3/8. Исто.

ска политика. Да смо подржали Србе, Румунија и Грчка би стале на нашу страну; уместо тога изгубили смо њихове армије“. Унија је захтевала одлучну акцију, а не оклевање. „Захтеву Греја и Асквита да се британске трупе повуку из Солуна треба одговорити чврстим отпором сваког човека. Грејова жеља да Србија буде припојена Аустро-Угарској је знак његовог непријатељског држања.“ Од Лојда Џорџа се захтевало да поступи у складу са наведеним.⁴⁷ Он је, нема сумње, деловао у складу са изнетим захтевима.

С друге стране, у политичким круговима, укључујући и Парламент, размишљало се на друкчији начин и предлагала друкчија решења. Као илустрацију тога ваља навести меморандум посланика Џемса Кинга под насловом *Србија и Савезници* упућеном лорду Роберту Сесилу, помоћнику државног секретара у Форин офису, средином децембра 1915. године. Кинг је сматрао да је за Србију, а тиме и за Савезнике, било најбоље решење да њена влада закључи мир са Централним силама. Кинг је пошао од чињенице да је српска војска претрпела пораз и престала да води ратне операције, да је земља била окупирана и да су се краљ Петар и влада налазили у изгнанству. На питање да ли је Србија, с обзиром на то, требала да закључи мир, Кинг је одговорио потврдно. На то су га наводили следећи разлози: прво, за разлику од Белгије, у њеном суседству није било савезничких земаља које би јој пружиле помоћ и подршку; друго, зимске прилике довешће до великог страдања цивилног становништва. Ако буде наставила да ратује, градови и села биће покорени или разорени, домови порушени, путеви затворени, стока отета, а преостала храна реквирирана од војске. У случају да закључи мир, окупаторске трупе ће се повући и народ ће бити поштеђен од страдања. У том случају, земља ће очувати своју националну и управну структуру. Истина, у том случају, изгубиће Македонију, али не и друге крајеве. Оно што је Кинга највише интересовало јесте чињеница да ће закључењем мира Савезници имати мање обавеза према Србији и моћи ће да трупе упуте на друга ратишта, уместо на балканско. У том случају, трупе ће бити у близини својих база и линија снабдевања, што у останку на Балкану није био случај. То би савезничке владе ослободило великих ризика које је доносио рат на далеком Балкану, чему су

⁴⁷ Ен Кени, председник, Лојду Џорџу. Лондон, 8. XII 1915. Исто, D/20/2/65. Исто. У разговору са лордом Риделом 18. децембра, Лојд Џорџ је осудио недостатак сарадње међу савезницима, чему је приписао одговорност за пропаст српске војске. G. Riddell, *War Diary: Intimate Diary of the Peace Conference and After* (London, 1933), 144.

се противили државници, политичари и војници. Кинг је сматрао да мир са Централним силама неће неопозиво отуђити Грчку и Румунију од Савезника. Не мање значајно, тврдио је Кинг, Аустро-Угарска ће остварити своје циљеве у Србији, због којих је рат отпочео. Најзад, на питање како ће Савезници поступити према Србији након завршетка рата, Кинг је одговорио да ће подржати њену обнову.⁴⁸

Необичан начин размишљања у необичном тренутку. Нема сумње да је Кинг био упознат са збивањима на Балкану, а посебно судбином Србије. Његова размишљања и предлози, иако на први поглед носе у себи много хуманог, нудили су нека решења која су била у складу са размишљањима у политичким и војним круговима Британије. Кинг се залагао за британско напуштање Балкана, војних и других обавеза, задовољавање бугарских и аустро-угарских претензија на рачун Србије. Србију и савезничку подршку њеној борби Кинг је доживљавао, у постојећим околностима, као терет, обавезу и непотребан притисак. За њега савезничке обавезе нису постојале, оне су се могле занемарити, кад је то ситуација захтевала. У његовим предлозима није била видљива морална димензија, признање војничког пораза и краха савезничке политике на Балкану. Преко тога је прешао мирно. На тај начин би морална одговорност пала на Србију и оне који су је одвели на другу страну. Тиме би Британија била ослобођена свог дела одговорности за оно што се догодило на Балкану. Такав начин размишљања није био прихватљив за Форин офис и лорда Сесила. Ограничио се да потврди пријем Кинговог меморандума, чиме је практично одбацио његове предлоге.⁴⁹ Кингов меморандум, као и писма упућена разним личностима, показују да су организације и појединци доживљавали британско присуство на Балкану на различите начине, најчешће супротстављене. Балкански простори били су далеки, непознати, а британски интерес за њих није постојао. Код неких је постојала савезничка солидарност, док код других ни ње није било.

Од тренутка искрцавања у Солуну, почетком октобра 1915. године, међу Савезницима није постојала сагласност о томе како поступити према Србији, и да ли јој пружити помоћ у тренутку кад јој је она била преко потребна. Француски и британ-

⁴⁸ Кинг лорду Сесилу. Лондон, 15. XII 1915. Прилог: меморандум „*Serbia and the Allies*“. FO 371, vol. 2282. PRO; Д. Живојиновић, *Велике силе и „морална њораз Србији* (децембар 1915–март 1916.). *Наш Траг*, 1–2 (2004), 78–93.

⁴⁹ Сесил Кингу. Лондон, 17. XII 1915. Исто.

ски ставови били су супротстављени. Бријан је, макар вербално, пред посланицима у Народној скупштини, обећао да Србију неће препустити на милост и немилост непријатеља. Генерал Сарај је настојао да оствари оно што је у постојећим околностима било могуће – да успостави везу са српским трупима. Како у томе није имао успеха, морао је да повуче трупе у Солун. Са своје стране, Бријан је признао неуспех да оствари своје обећање. Са друге стране, британска влада и војни кругови били су, посебно војни врхови, против учешћа у операцијама пружања помоћи Србији. Са изузетком Лојда Џорџа и Карсона, министри су тражили да се трупе повуку или остану по страни, пребаце у Европу или Египат. Генерал Мери је отворено признао да Британија није била у стању да пружи руку спаса Србији, иако је она ту руку тражила. Као начелник Империјалног генералштаба залагао се за повлачење британских трупа са Балкана и подржавао Киченерово одбијање француских предлога. Британски политички и војни врхови, укључујући и краља Џорџа V, пристали су да британске трупе остану у Солуну из разлога који су били политичке, а не војне природе. Пад Бријанове владе, унутрашња нестабилност и евентуални излазак Француске из рата навели су их да, иако неискрено, пристану да британске трупе остану у Солуну. То је потврдио Асквит, нагласивши да се британски став у погледу Балкана није променио.

У погледу одговорности за пораз Србије и страдање српске војске у јесен и зиму 1915. године, двојица одговорних за ратне напоре својих земаља, Лојд Џорџ и Жофр, признали су оно што су остали настојали да прикрију. У разговору са лордом Риделом, Лојд Џорџ је пропаст српске војске приписао одсуству савезничке сарадње.⁵⁰ Слично је поступио и генерал Жофр. Признао је да је катастрофа српске војске била последица савезничке неодлучности да јој притекне у помоћ, кад јој је она била најпотребнија.⁵¹ Тиме је све било речено.

⁵⁰ Riddell, *Diary*, 144.

⁵¹ Joffre, *Memoirs*, II, 390.

ГЛАВА ШЕСТА

ВЕЛИКА БРИТАНИЈА ОДБАЦУЈЕ ОФАНЗИВУ (јануар – јули 1916)

Крајем 1915. и почетком 1916. године у савезничким политичким и војним круговима одвијала се непрекидна размена мишљења, често веома жучна и непримерена, о путевима и начинима, тј. стратегији, који би отворили пут до победе над Централним силама. Главну реч у расправи водили су британски и француски представници, уз честе консултације и разматрање предлога и захтева који су долазили из Русије. Гледишта и предлози Ставке нису, најчешће, били сагласни са британским ставовима, па их је француска страна користила како би наметала своје предлоге и аргументе. Руско-француска сарадња стварала је непријатности новом начелнику британског Империјалног генералштаба, генералу Вилијаму Робертсону, који је на том положају, 23. децембра 1915. године, заменио генерала Мерија. Робертсон је био одлучан противник периферних ратишта, уверен да ће једино концентрација великих снага на Западном фронту осигурати коначну победу у рату. Иако је Робертсон настојао да умањи утицај Русије на обликовање стратегије и одлучивање, није могао да занемари њен значај за Антанту. Због тога је био принуђен да води рачуна о руским захтевима. Заправо, захваљујући дипломатском и политичком притиску Русије, британски генерал је био присиљен да одустане од одлуке да повуче трупе са балканског ратишта. Лојд Џорџ је подржавао сарадњу са Русијом, уверен да је њена армија могла, уколико би била снабдевена оружјем и муницијом, да нанесе пораз немачким снагама на европском истоку. Британска армија могла је да олакша руски напор тиме што би на Балкану поразила немачке савезнике – Бугарску и Турску. Тиме би се такође избегле крваве битке на Западном фронту.

Генерал Робертсон и британски генерали нису сматрали да је Русија била у стању да самостално извојује победу на источном ратишту; нису, такође, веровали да би офанзива западних држава

на Балкану озбиљније угрозила положај Централних сила у рату. С обзиром на то, главни камен спотицања између Робертсона и Ставке било је балканско ратиште. Подршка Ставке операцији из Солуна љутила је Робертсона и охрабривала његове критичаре унутар Ратног комитета. Да би их се ослободио, настојао је да обезбеди његову подршку одлукама донетим у Шантију. На седници Ратног комитета одржаној 23. децембра захтевао је евакуацију британских снага из Галипоља. Уместо подршке, избио је нови спор. Балфур се супротставио том предлогу. Тврдио је да је претходно требало тражити мишљење Ставке с обзиром на интересовање Русије за мореузе и Балкан. На питање какав је био став Ставке о томе, Робертсон је морао да призна да није био упознат са њим. Приговоре Робертсоновом предлогу Балфур је уобличио, 27. децембра у меморандуму упућеном на разматрање Ратном комитету. У њему је упозорио да је Комитет, супротно захтевима Морнарице и Армије, одлучио да евакуише Галипоље. Сматрао је да се одлука морала разматрати у складу са будућим начином вођења рата, о чему се десетак дана раније изјаснио генерал Мери. Бивши начелник Империјалног генералштаба је јасно изразио уверење да се рат могао завршити успешно једино победом на Западном фронту. То се могло постићи великом бројном надмоћношћу савезничких снага и пребацавањем свих расположивих дивизија на Западни фронт. То је значило повлачење свих снага са других ратишта која, по мишљењу Генералштаба, нису, упркос евентуалних успеха, могла да реше судбину рата.¹

Балфур је признао да су такви аргументи имали смисла и ваљаност. „Кад је Генералштаб у новембру 1915. године упозорио да је било илузорно очекивати да ће искрцавање трупа у Солуну спасти Србију од пораза“, нагласио је, „упозорење је у војном погледу било тачно“. Ипак, Балфур је захтевао да се такво гледиште пажљиво размотри, пре него што га Ратни комитет прихвати. Указао је да је рат почео због сукоба у источној Европи. Аустро-Угарска је ушла у рат зато што је настојала да прошири свој утицај над јужним и источним Словенима и осигура контролу над Солуном. Немачка је ушла у рат да подржи такве аустроугарске претензије, пошто је у томе видела начин да прошири свој утицај – политички, војни, трговински – на Анадолију, Персију, па чак Египат и Индију. Русија се нашла у рату јер је насто-

¹ За више података о генералу Робертсону и његовим погледима на рат, V. Bonham-Carter, *The Strategy of Victory. The Life and Times of the Master Strategist of World War I: Field-Marshal Sir William Robertson* (New York-Chicago-San Francisco, 1963) passim.

јала да заштити јужне и источне Словене од германизације и приближавања Немачке Турској. Иако је признао да су западне државе имале друкчије интересе у рату, нису се смели занемарити разлози које су износиле словенске земље. Балфур је упозорио да ће повлачење из Галипоља и приближавање непријатељских снага Египту нанети тежак ударац угледу британске империје. У закључку, нагласио је да се у разматрању будуће стратегије нису смели занемарити Египат и операције на Балкану. „Било би глупо повући се са Балкана... с обзиром да ће савезничко присуство присилити Немачку да нас нападне или да призна да није у стању да господари Балканом.“ У оба случаја, предност ће бити на Савезничкој страни, нагласио је Балфур. Било је очевидно да он није био убеђен у оправданост става Генералштаба о концентрацији свих савезничких снага на Западном фронту. Повољан исход рата на западу, упозорио је Балфур, могао је да обезбеди надмоћност Немачке на истоку. То ће се догодити уколико савезничке снаге буду поражене на Балкану, у Месопотамији и Египту. „Британија треба да има довољно трупа у Солуну како би одбрана тих простора била осигурана“, закључио је Први лорд Адмиралитета.²

Балфуров меморандум изазвао је бурну реакцију Робертсона и појединих чланова Комитета. На седници одржаној наредног дана, Робертсон се позвао на меморандум који је генерал Мери упутио 16. децембра Ратном комитету. У њему су разматране све опције и фронтови у току 1916. године. Мери је тврдио да је од свих ратишта најизгледнији за успех био Западни фронт. Нагласио је да су на том фронту британске армије могле да нанесу непријатељу најтеже ударце, док руске армије нису могле да прикупе довољно трупа које би успешно сарађивале са савезничким на балканском ратишту. С обзиром на то, Мери је предложио да се балканско ратиште потпуно занемари. На тај начин, бугарске и румунске трупе, уколико ова последња уђе у рат, биле би потпуно изоловане на Балкану. Балфур се успротивио таквом ставу, тврдећи да је Западни фронт био толико силан и добро утврђен да је све трупе требало пребацити на исток, где би сарађивале са Русима. Робертсон је био љут као рис, и није био у стању да контролише своје држање, због чега је дошло до оштрих речи. Подела у Комитету постала је видљива. Почетком јануара 1916. године Киченер је подржао Робертсонов став. У меморандуму упућеном Комитету, осврнуо се на Балфуров предлог у погледу задржавања трупа у Солуну. Уколико се таква одлука прихвати, твр-

² R. P. MacKay, *Balfour, An Intellectual Statesman* (London, 1985), 282–283. Копија меморандума налази се у *Хартијама Лојда Џорџа*, D/23/1/9.

дио је Киченер, „имаће тешке последице по поморски саобраћај и представљаће велико финансијско оптерећење“.³

Робертсон је из овог окршаја изашао као победник. На истој седници Ратни комитет је потврдио одлуку да је ратиште у Француској било од највеће важности за Британију и да ће Генералштаб током припрема увек имати на уму да се на њему воде офанзивне операције. У погледу других ратишта, Комитет је прихватио став да се на њима држе снаге неопходне за дефанзивне операције.⁴ Таква одлука отворила је пут новим неспоразумима са Француском, која је имала друкчије планове. Одлука од 28. децембра изазвала је такође нове неспоразуме унутар Комитета и била предмет сталних разматрања и промена.

Одлуке Ратног комитета и отпор појединаца стварали су нервозу и несигурност у Форин офису. Они су се појачали кад је српска влада одлучила да тражи од Савезника подршку како би се пребродила криза у којој се влада нашла након напуштања земље. Пашић је тражио од Француске и Русије да подрже њену целовитост и ратне циљеве у будућим мировним преговорима. Обе владе су прихватиле Пашићеву молбу. Невоље су настале кад је захтев био упућен британској влади. Греј је био уздржан. Ограничио се на изјаву да ратне операције на Балкану нису биле окончане и да ће британска влада учинити све да помогне српској војсци. Тада су настале размирице. Министар спољних послова Русије, Сергеј Сазонов, обавестио је Греја да је царска влада била спремна да, заједно са осталим силама, не само подржи обнову Србије, већ и да испуни обећања о њеним територијалним проширењима. У Форин офису је настала велика узбуна. Лорд Јустус Перси, саветник у Политичком одељењу, оценио је Сазоновљеве речи „глупим и неприхватљивим“. Сер Артур Николсон, подсекретар у Форин офису, делио је такво гледиште. Греј је пресудио. Одговорио је Сазонову да таква обећања није требало давати Србији у том тренутку. На Грејово велико изненађење, пример Русије следила је и Француска. Бријан је обавестио Греја да ће „Француска учинити све што је било у њеној моћи да Србија обнови своју независност, осигура целовитост и задовољи своје националне аспирације“. Упркос томе, британска влада није била спремна да прихвати руску и француску одлуку. Премијер Асквит изјавио је 26. децембра, у говору у Имблију, да „Србија може да буде уверена да ће британска влада учинити све што је било у њеној моћи да она очу-

³ Меморандум Киченера, јануар 1916, тајно. *Харџије Лојда Џорџа*, D/23/1/9. Исто.

⁴ Neilson, *Strategy and Supply*, 143.

ва своју самосталност, што је један од главних циљева савезничке политике“.⁵ Савезнички ставови били су у пуном раскораку. Такви ће остати дуже времена.⁶

Дилема је била велика, а ставови неусаглашени. Николсон је писао, средином децембра 1915. године, да одлука у погледу Солуна није била донета. Био је склон слању појачања трупама које су се налазиле у Солуну, уверен да ће град бити база за окупљање већих снага за војне операције на Балкану. Такође је мислио да ће останак у Солуну у великој мери поправити неповољан утисак створен у јавности повлачењем савезничких трупа из Македоније.⁷ С друге стране, Николсонов блиски сарадник био је одлучно против таквог начина размишљања. Лорд Перси је сматрао да Србији није могло да се да било какво обећање. „Шта можемо рећи Србији“, писао је. „Ништа, све док нам Министарство рата не саопшти да ће идућег лета отпочети офанзиву на Балкану. Али, сигуран сам да то неће рећи.“ Подељеност мишљења унутар Ратног комитета није могла да мимоиђе ни Форин офис. Томе је свакако допринело и осећање кривице, које су показивали појединци.⁸

Ни у Француској није постојало јединствено становиште у погледу војних операција и активности на Балкану. Сукоби унутар војних кругова, владе и Народне скупштине све више, су се заоштравали. Напади на генерала Сараја и настојања да му се ограничи слобода одлучивања, остави без довољно расположивих снага и компромитује, све више су избијали у јавност. Његово стављање под контролу Врховне команде и генерала Жофра заоштрило је већ ионако непријатељске односе међу њима. То је Бријана довело у тежак положај у Народној скупштини. Био је изложен нападима посланика левице, који су га оптуживали да жели да уклони Сараја из Солуна. У питању је био опстанак владе. Да би умирио своје критичаре и избегао кризу владе, Бријан се 18. децембра 1915. године појавио пред члановима скупштинског Одбора за војску. Настојао је да Жофрово унапређење у звање генералисима оправда тврдњом да му је то обезбедило већи углед у разговорима са савезничким преговарачима. Панлеве је веровао да ће именовање обезбедити упућивање појачања Источној армији. Стизале су и

⁵ *Times*, London, 26. XII 1915.

⁶ За опширну расправу, Д. Живојиновић, *Велике силе и „морална“ њодриска Србији (децембар 1915–март 1916)*. Наш Траг, 1–2 (2004), 80–90.

⁷ Николсон лорду Хардингу. Лондон, 16. XII 1916, лично. FO 800, vol. 380. PRO.

⁸ Забелешка лорда Персија на телеграму амбасадора Бјукенена од 19. јануара 1916. године. FO 371, vol. 2603. PRO.

отворене претње влади. Леон Акамбре и Абел Фери су тврдили да ће унапређење ставити Сараја под Жофров надзор. Бријан је одговорио да ће влада пружити пуну подршку Сарају и његовим захтевима. Догодило се управо супротно од тога. Генерал Курије Кастелно, начелник штаба команде, истакнути клерикалац и Сарајев противник, закључио је, након посете Источној армији у Солуну, да појачања која је тражио Сарај нису била потребна и да је 150.000 војника било довољно за одбрану града и луке. Сарај је одлучно приговорио таквом предлогу и тражио владину заштиту. Поред тога, Жофр је настојао да ограничи Сарајева овлашћења као команданта. У договору са Киченером предложио је да команду над Источном армијом преузму генерали Франше д'Епере или Луис-Обер Лутеј. На седници владе одржаној 28. децембра, Панлеве и Леон Буржоа оштро су се супротставили том предлогу. Бријан је одлучно иступио како би смирио духове и избегао кризу владе. Упозорио је Ратни комитет на политичке тешкоће које су могле да проистекну из тога. Киченер се сагласио да Сарај преузме команду над Источном армијом, али је наредио генералу Махону да проводи само оне његове наредбе које су се тичале одбране Солуна.⁹

Уместо понижења, Сарај је из сукоба изашао као победник. На тражење Панлевеа да га обавести о потребама источне армије, наглашавајући да је „успех Француске на Истоку био од пресудне важности и да ће, стога, све њене потребе бити задовољене“, Сарај је поновио захтев за упућивање појачања. Упозорио је да је слање 40.000 људи било потребно да се Солун одбрани у случају напада. Жофр је одбацио захтев. Сарајев захтев за новим трупима влада је, противно Жофровој одлуци, решила позитивно. Министар рата Галијени наредио је 18. јануара 1916. године Врховној команди да без одлагања упути у Солун XVII колонијалну дивизију. Тиме је спречено Жофрово поигравање са Сарајом и Источном армијом. Том одлуком Бријан је потврдио намеру Француске да предузме операције већих размера на Балкану током 1916. године.¹⁰ Службени ставови Француске и Британије били су дијаметрално различити, а често су избијали на површину. Њихово усклађивање суштински није било могуће, иако су обе стране пристајале да, из политичких разлога, мењају своје одлуке.

Разлике у ставовима и приоритетима између савезничких војника и политичара налагале су вођење сталних преговора, прављење уступака и одлагање акција. Велике операције у Француској

⁹ Poencare, *Au Service de la France*, VII, 362; Tanenbaum, н.д. 84–85.

¹⁰ Tanenbaum, н.д. 85–87.

зависиле су од договора са Ставком, чији ставови нису увек били најјаснији, а опремљеност руских трупа задовољавајућа. То је код Робертсона изазивало дилеме и подстицало га да утврди право стање. Оно што је посебно изазивало Робертсоново незадовољство и љутњу били су стално интересовање и залагање Русије за Балкан. Генерал Алексејев, начелник Ставке, стално је истицао потребу извођења савезничке офанзиве. Било је и других непријатности. На седници Ратног комитета одржаног 13. јануара 1916. године, Први лорд Адмиралитета предложио је да се офанзива на Западном фронту одложи до лета, уверен да ће британске и руске дивизије дотада бити опремљене и снабдеване. То је довело до промене одлуке Ратног комитета донете 28. децембра. Комитет је закључио да дотада није требало предузимати офанзивне операције. Генерал Жофр није, такође, био спреман да нападне. Тврдио је да ће француске дивизије, као и руске, бити спремне да нападну тек јуна 1916. године.¹¹

У међувремену, стизали су и гласови са српске стране. Крајем јануара 1916. године, свештеник Николај Велимировић, који је боравио у Енглеској као изасланик српске владе, обратио се Бонару Лоу са молбом да се српским трупима, које су се већ више од месец дана налазиле на албанској обали, пошаљу бродови који ће их превести на безбедно место. Војска је била без одеће и хране, а приближавање аустроугарских и бугарских трупа, могло је да доведе до њиховог заробљавања. Велимировић је упозорио Лоа да „народ у Србији може да схвати зашто није било помоћи да се Србија спасе од пораза, али не може да схвати зашто бродови долазе тако споро“. Тражио је да о томе обавести Греја, Киченера и Доњи дом.¹² Није познато какав је био Лоов одговор, али нема трага да се о томе разговарало у Ратном комитету.

Расположење британских политичких и војних кругова према Србији и њеним захтевима за пружање помоћи, види се и из њиховог става према молбама да се олакша превоз око 30.000 Срба из САД који су се пријавили као добровољци у српску војску. Јован Јовановић, помоћник министра иностраних дела, обавестио је о томе посланика у Нишу Чарлса де Граца. У Форин офису нису били уверени у оправданост подршке таквом захтеву. Харолд Николсон, млади дипломата, питао се да ли је британска влада очекивала нешто значајно од српске војске и да ли би превоз добровољаца био од неке користи. Тражио је од Министарства ра-

¹¹ За опширну расправу, Neilson, н.д. 144–145.

¹² Велимировић Лоу. Лондон, 27. 1 1916. *Харџије Бонар Лоа* 52/2/52. Бивербрукска библиотека, Лондон.

та да донесе одлуку. Греј је одбацио захтев, правдајући тај корак недостатком бродова.¹³ Нема сумње да је у круговима британске владе преовладало уверење да српска војска није представљала оружану силу на коју се могло рачунати у будућности, па да, стога, на њу није требало трошити средства.

Такво држање није представљало изненађење кад се зна да је Черчил захтевао да се британске трупе повуку са Балкана. Тврдио је да су Немци „залуђивали“ савезничке команданте који су непотребно задржавали трупе у Солуну. По његовом мишљењу једино у случају напада на Бугарску могло се правдати задржавање трупа у Солуну. Почетком марта 1916. године тражио је да се британске трупе повуку из Солуна.¹⁴ Непотребно је наглашавати да су се генерали Мери и Робертсон такође залагали за повлачење трупа из Солуна.¹⁵ Како су за тај посао били потребни бродови, разумљиво је зашто их није било, како за превоз са албанске обале на Крф, тако и за превоз из САД и Канаде у Европу.

Почетком фебруара 1916. године питање балканске операције поново се нашло на дневном реду. Овог пута разговори су били подстакнути претњом да ће Централне силе приволети Румунију да им се придружи у рату. У намери да то спречи, румунска влада је захтевала од Ставке да упути трупе на Дунав како би спречила бугарски напад пре него што Румунија постигне договор са Савезницима.¹⁶ Ставка је била против тога, уверена да би било боље да Румунија остане неутрална, пошто би, у противном, Русија била обавезна да јој притекне у помоћ. Са своје стране, Ставка

¹³ Неколико дана касније сличне захтеве поднели су француска амбасада у Лондону и Франо Супило, члан Југословенског одбора. Њихови захтеви били су одбачени из истог разлога. Греј Грацу. Лондон, 7. II 1916; Флерио Греју. Лондон, 4. II 1916; Греј Флериоу. Лондон, 8. II 1916; Супило Греју. Лондон, 12. II 1916; Грејем Супилу. Лондон, 20. II 1916. FO 371, vol. 2615. PRO. Ни захтев посланика Матеје Бошковића није наишао на очекивани пријем. Овог пута објашњење за одбијање било је друкчије. У одговору се наводило да би упућивање добровољаца изазвало протесте влада САД и Канаде, а и много би коштало. Бошковић Греју. Лондон, ed-метоаг, пов. 28. II 1916; Греј Бошковићу, Лондон, 4. III 1916. Исто, vol. 2615. Исто.

¹⁴ Черчил Лојду Џорџу. Лондон, 25. I, 3. III 1916. Gilbert, *Churchill, I*, 691–2, 708.

¹⁵ Мери Робертсону. Лондон, 7. II 1916, пита да ли ће се трупе повући из Солуна; Робертсон Мерију. Лондон, 10. II 1916. Одговара да се Французи „играју“ са Солуном, а то исто чине и Руси. „Чињеница је да су обе немоћне и гледају где ће лако добити рат. Лак начин неће наћи“, закључио је Робертсон. *Egypt 1916–1917. Private letters between General Sir William Robertson and General Sir Archibald Murray* (London, 1932), 6, 19–20.

¹⁶ Low C. J. and Dockrill, M. L. eds., *Mirage of Power. British Foreign Policy 1901–1922*, I–III (London, 1972), II, 202–203.

је предложила да упути трупе у Молдавију са циљем да нападну аустро-немачке положаје. У том случају, румунске трупе би могле да се окрену према југу и сарађују са савезничким армијама у Солуну. Робертсон није био склон да подржи предлог Ставке. У разговору са Робертсоном, 14. фебруара у Шантију, француски генералисимо је предложио да се у Солун упути појачање од 100.000 војника, што би могло да буде мамац за Румунију. Жофр је признао да је питање Солуна било више политичко него војничко питање. Робертсон је имао свој план: сматрао је да ће најбоља заштита за Румунију бити британско-француска офанзива на Западном фронту. Споразум није постигнут, па је на Балкану остао *status quo*. Међутим, генерал Алексејев није прихватио Робертсоново мишљење о офанзиви на Западном фронту. Руски генерал је желео да се питање Балкана реши пре него што отпочне офанзива на западу. Савезнички циљеви били су толико противречни да се решење, задовољавајуће за све стране, није могло пронаћи.

Са своје стране, Робертсон је био намеран да једном за свагда прекине расправе о Солуну и операцијама на Балкану. Било му је доста политичких комбинација и премишљања. Као војник, који је био нестрпљив са политичарима, уверен да Британија није користила утицај сразмерно својој снази, одлучио је да свој отпор офанзивним операцијама на Балкану оствари политичким и дипломатским средствима. У меморандуму упућеном Ратном комитету 12. фебруара, Робертсон је предложио следеће:

1. Британија треба да оствари контролу над савезничком дипломатијом;

2. да закључи мир са Турском, под условом да се Русија одрекне захтева за Цариградом;

3. Уколико се то не може остварити, настојаће да се Бугарска одвоји од Централних сила, тако што би јој се осигурали линија Енос-Мидија, Солун, и окрузи Велес и Егри-Паланка; под условом да се обавезе на неутралност, ове градове и округе требало би одмах предати Бугарској. То је могло да доведе до збацивања краља Фердинанда и рата између Бугарске и Турске.¹⁷ Робертсон је тврдио да се предлог изнет у чл. 3 могао остварити на рачун Грчке, која је прокоцкала обзире према себи тиме што је одбила да испуни уговорне обавезе према Србији. Њени губици

¹⁷ Note Prepared by the Chief of the Imperial General Staff for the War Committee, on the Assistance that Diplomacy Might Render to Naval and Military Operations, 12. II 1916, confidential. CAB. 42/9/3. PRO; Leon, *Greece and the Great Powers*, 324–325.

биће надокнађени уступањем територије Аустро-Угарске. Он је, такође, тврдио да се у случају да предлог буде прихваћен, могло очекивати да Румунија приђе Савезницима и тако прекине веза између Немачке и Турске. То ће довести до њене брзе капитулације. Најзад, 200.000 војника у Солуну, могли су се пребацити на друга ратишта. Предлог је представљао шамар британској дипломатији која није остварила очекиване циљеве на Балкану и Средоземљу.

Ратни комитет је 22. фебруара 1916. године разматрао Робертсонов предлог. Том приликом показао је много разумевања за његов садржај. Неки предлози су били начелно прихваћени. Комитет је потврдио став да није требало предузимати офанзиву на Балкану, пошто она није могла да донесе жељене користи; тиме се спречавало слање појачања у Солун. Сарадња са Грчком и Румунијом није била остварљива у том тренутку, пошто Адмиралитет није располагао потребним бројем бродова, као и због материјалних издатака. У том погледу Робертсон је остварио своју намеру. У дипломатском делу, његов предлог није наишао на очекивану подршку. Комитет је прихватио идеју да Британија треба да оствари контролу у ратној дипломатији, под условом да не отуђи савезничке владе. Закључено је такође да није дошао „тренутак“ да се покрене акција за закључење мира са Турском и Бугарском. Ипак, Комитет је закључио да се то није смело губити из вида, под условом да се појави повољна околност.¹⁸ Главни противник Робертсоновог дипломатског плана био је Греј. Тврдио је да је једини разлог због кога је Русија ушла у рат била нада да ће добити Цариград. Била би „фатална“ грешка лишити је тога. Упозорио је да је безбедност Британије више зависила од савезника него они од ње. У томе га је подржао и Балфур. У погледу Балкана, Греј је напоменуо да није био у питању само Солун. Присуство у граду било је изузетно значајно јер се преко њега могла упутити помоћ Румунији, која је настојала да се одупре немачким покушајима да је привуче на своју страну.¹⁹

Иако се у разговорима и размени мишљења између политичара и војника тих дана о судбини српске војске трагедија Србије једва спомињала, штампа и јавност били су пуни написа и прича о њој. Јавност је била упозната са повлачењем преко Албаније и

¹⁸ САВ. 37/143/15, 22. II 1916. PRO; Leon, н.д. 325.

¹⁹ Такође, пошто је Русија преговарала са Румунијом о закључењу војне конвенције, сепаратни мир са Турском онемогућио би сваки савезнички напор на Балкану. Neilson, н.д. 147.

доласка на обалу, где су избегли очекивали избављење и спас.²⁰ У политичким разговорима и одлучивању, вођеним тада и касније, о Србији се није говорило као чиниоцу у балканској политици и рату. Она се више спомињала као земља од које су се могле одузимати територије којима би се задовољили нечији апетити или нудило мито.

Са друге стране, француски војни кругови спомињали су остатке српске војске као могућег учесника у предстојећим операцијама Источне армије. Појединци су рачунали да ће избегли ратници, уз помоћ Француске, постати важан чинилац у предстојећем рату на Балкану. Међутим, иако је француска Врховна команда преузела обавезу да снабдева и превезе српске трупе из Албаније на Крф, она своју обавезу није испунила у потпуности. Француске војне и морнаричке базе у Италији нису располагале са довољно материјала за опскрбу српске војске (храна, одећа, лекови, шатори). Војска је страдала од хладноће, недовољне и неуредне исхране, као и неодговарајућег смештаја. Без обзира на то, генерал Пиарон де Мондезир, изасланик француске Врховне команде задужен за евакуацију српске и остатака црногорске војске, обавестио је генерала Петра Бојовића, начелника Врховне команде, о наредби генералисима Жофра и плану за реорганизацију српске војске. План је предвиђао да се српске трупе организују у шест дивизија, са дванаест батаљона свака, да се распореде са француским трупама, да им тешка артиљерија није била потребна због садејства са савезничким снагама, као и да дивизије неће имати брзометне батерије. Француска страна се обавезала да ће трупе снабдети муницијом и да ће испоруке почети у априлу 1916. године. Генерал Мондезир је нагласио да се није требало бојати утапања српских трупа међу француске. Све појединости и неспоразуме решиће престолонаследник Александар и генералисимо Жофр.²¹

Жофров план наишао је на одлучно одбијање српске Врховне команде. Генерал Бојовић је одговорио да се није уплашио утапања српске војске у француску. Уместо тога, нагласио је Бојовић, српске дивизије деловаће самостално на свом делу фронта. Одба-

²⁰ Причу о томе представио је свету у годинама Другог светског рата J. C. Adams, *Flight in Winter* (Princeton, 1942), passim; своје доживљаје и утиске о повлачењу оставио је и краљ Петар I Карађорђевић, *Рајни дневник 1915–1916*. Приредио Д. Живојиновић (Београд, 1984), 129–166.

²¹ Мондезир генералу Бојовићу. Крф, 19. II 1916. доставља Жофрову наредбу од 17. фебруара. *Велики рај Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрватиа и Словенаца*. Издање Главног генералштаба, I–XXXI (Београд, 1924–1939), XV, 6–14. У даљем тексту као ВРС.

цио је такође и захтев да што пре упуту неколико дивизија у Солун. Одбијање је правдао замором, великим губицима, недостатком опреме и хране, моралном исцрпљеношћу и великом смртношћу. На крају, Врховна команда је захтевала да јој се остави слобода у питању реорганизације трупа.²² У настојању да српске дивизије што пре укључи у састав Источне армије, француска Врховна команда је потпуно пренебрегла физичко и морално стање српских трупа. Желела је да их што пре упуту, макар и недовољно опорављене, на ратиште и измеша са француским и британским дивизијама. Тиме би трупе изгубиле свој идентитет, о њима би одлучивали савезнички официри. Временом би се претворили у топовско месо, ратујући за туђе циљеве.

Неколико дана касније, министар војни обавестио је генерала Бојовића да ће 27. фебруара бити одржан састанак савезничких војних представника у Паризу на коме ће се разговарати о предстојећој офанзиви на Балкану. Тражио је од Бојовића да одговори на неколико питања: а) колико војника је Србија била у стању да понуди за офанзиву; б) када ће моћи да крену у акцију; в) да изнесе мишљење о плану офанзиве и броју савезничких дивизија које ће учествовати у њој; г) опише какву ће улогу српска војска имати у офанзиви. Генерал Бојовић је одговорио да је српска армија располагала са 147.000 људи. Од тога броја 110.000 су били борци, а 36.000 неборци; у борбу је могла да ступи крајем маја 1916. године. Што се тиче савезничких снага, Бојовић је одговорио да то треба да одреди јачина непријатеља и терен. Било је потребно да се обезбеди надмоћност савезничких снага, у чијим редовима би били Италијани и Руси. Као правац напада одредио је долину Вардара. У склопу тих операција српске дивизије треба да делују на правцу Солун-Водена-Битољ.²³ Тиме је Врховна команда заузела став према савезничким намерама у погледу предстојеће офанзиве и улоге српских трупа у њој. Одбила је захтев да дивизије буду разбацане на разним секторима фронта и стављене под команду савезничких генерала, као и да ступе у борбу пре него што за њу буду потпуно спремне, физички и психички.

Француска влада била је та која је упозоравала да се нешто морало учинити за Србију. Последњег дана фебруара, Ратни комитет разматрао је захтев француског министра морнарице адмирала Лаказа да се британски Адмиралитет сагласи, у начелу,

²² Бојовић Мондезиру. Крф, 20. II 1916. Исто, XV, 19–21.

²³ Бојовић, министар војни, генералу Бојовићу. Крф, 22. II 1916; Бојовић министру војном. Крф, 23. II 1916. Исто, XV, 29–31.

да ће преузети на себе превоз српских трупа, заједно са опремом, почетком марта, са Крфа у Солун. Комитет је одбацио предлог са образложењем да он није био у складу са Жофровим захтевом да се у Француску превезу трупе из Египта. Робертсон је био овлашћен да о томе расправи са Жофром и обавести владу. Наредног дана, Робертсон је обавестио Комитет да није постојала потреба да се било шта мења у дотадашњим плановима. Штавише, Комитет је одлучио да се смањи број британских бродова на Средоземљу.²⁴

Разлог таквом француском захтеву и британском одбијању била је немачка офанзива код Вердена. Жофр је тражио да се британске дивизије што брже превезу у Француску, што је одговарало Робертсоновим намерама. Истовремено, Жофр је покушао да акцијом на југу Балкана развуче немачке трупе и ослаби притисак на Западном фронту. Наложито је Сарају да припреми план којим би Источна армија присилила немачко-аустријско-бугарске снаге да остану на својим положајима. Седмог марта план је био упућен Жофру. Предвиђао је напад на непријатељске положаје у јужној Србији и Бугарској. Сарај је упозорио да је напад могао почети тек кад стигну шест српских дивизија и појачања из Египта. Са своје стране, Жофр је тражио да напад почне одмах. Кад је Сарај о томе обавестио генерала Махона настала је узбуна. Робертсон је одлучно приговорио, на шта је Жофр одговорио, неискрено, да је Сарај требало само да провери стање трупа и њихову спремност за офанзиву. Истог дана, 10. марта, Жофр је објаснио Сарају каква ће бити улога Источне армије у будућности: њен задатак ће бити да задржава што више непријатељских трупа на Балкану. Да би се то остварило, морао је да врши мање нападе на тремећи Србија-Грчка-Бугарска. Није било говора о операцији већих размера.²⁵

Робертсон није веровао Жофровим речима. У писму генералу Мерију, оптужио је генералисима да свим силама настоји да спречи повлачење трупа из Солуна. Тврдио је да је то радио зато што се налазио у рукама политичара. „Ако повуче трупе, француској влади и јавности постаће очевидна бесмисленост њиховог упућивања.“ Слање трупа у Солун описао је као „француску политичку непромишљеност“. Једини начин да генералисима приволи на повлачење трупа из Солуна био је да одбаци захтев за упућивање нових дивизија из Египта у Француску. То је наме-

²⁴ САВ. 37/143/32; Исто. 37/144/6. 29. II, 1. III 1916. PRO.

²⁵ Tanenbaum, н.д. 89–90; Neilson, н.д. 147.

равао да проведе у живот у сарадњи са Меријем, командантом британског експедиционог корпуса у Египту.²⁶ Неколико дана касније, Робертсон је обавестио Ратни комитет о разговору са Жофром у вези превоза српских дивизија у Солун. Том приликом Жофр је саопштио да превоз српских трупа није требало да има приоритет над превозом британских трупа из Египта у Француску. Ратни комитет је наложио Адмиралитету да обавести француског министра Морнарице да ће британска влада поступити у складу са Жофровим захтевом. Прилике у Француској захтевале су промену приоритета, што је ишло на руку Робертсону и његовим плановима. Ипак, Комитет је схватио и неопходност превоза српских трупа са Крфа у Солун. Наложито је Министарству финансија и Трговачкој комори да испитају могућност да грчки бродови обаве превоз. То је био услов да Грчка добије од Британије тражени зајам.²⁷ Иако Ратни комитет није желео да британски бродови превозе српске дивизије, потрудио се да приволи грчке бродовласнике да то обаве. У питању је била рачуница: шест српских дивизија могло је да замени неколико британских на том ратишту.

Проблем Солуна, превоз српских трупа, офанзива и друга питања били су предмет расправе британских и француских представника на конференцији одржаној 12. марта 1916. године у Шантију. Том приликом било је одлучено да се српске трупе превезу са Крфа у Солун што је могуће пре, да састав савезничких снага у Македонији остане непромењен, да те снаге врше припреме и прете непријатељу офанзивом. Она није могла да почне док се о томе не донесе посебна одлука.²⁸ Британски и француски представници нису били задовољни исходом разговора: стање на балканском ратишту остало је непромењено, а српска војска постала је чинилац у будућим савезничким операцијама.

Своје утиске са састанка у Шантију Робертсон је описао генералу Мерију. Осврнуо се на Жофров захтев изнет пре месец дана о упућивању шест британских дивизија из Египта у Солун, како би се, заједно са српским снагама, предузела офанзива на Балкану. Упозорио је да тај захтев неће никад прихватити. Објашњење за промену Жофровог става, Робертсон је нашао у нападу на Вер-

²⁶ Робертсон Мерију. Лондон, 6. III 1916. *Egypt 1916–1917. Private letters...*, 44–45.

²⁷ САВ. 37/144/30, 10. III 1916. PRO. Робертсон се шалио на рачун Жофрове нагле промене става, али је тим био задовољан. Веровао је да је то ишло на руку његовим намерама.

²⁸ Генерал Жилински Алексејеву. Шантиј, 12. III 1916. *Международные отношения в эпоху империализма*, Третья серия, 1914–1916 (Москва-Петроград, 1933–1938), X, 388, у даљем тексту МО; Leon, н.д. 325–326; Neilson, н.д. 148.

ден. „Он га је умирио“, писао је, „па више не тражи да шаљем трупе у Солун већ у Француску.“ Робертсон је тврдио да захтев није намеравао да прихвати, све док се у Солуну налазило 200.000 војника и официра, који су се досађивали. Намеравао је да пет британских дивизија пребаци из Египта у Европу, после чега ће се размотрити питање Солуна и савезничких трупа. Уцењивао је Жофру у данима критичним по Француску, али и Антанту. „Настojим да вршим притисак на њега (пр. – Жофра) да повуче трупе из Солуна, тако што одбијам да шаљем оне из Египта. Једном речју, моја је политика да што је могуће пре извучем што више трупа из Солуна. Одбијам да прихватим предлог о офанзиви на Балкану док се ситуација радикално не промени“, завршио је Робертсон.²⁹ Робертсонова одлука да повуче трупе из Солуна наилазила је на зид одбијања, што га је још више узнемиравало и подстицало да приволи Ратни комитет да свесрдно подржи његову намеру.

Како било, Робертсон није одустајао од свог плана. Он је наилазио на отпор у Ратном комитету, а његови предводници били су Лојд Џорџ и Балфур. Они су истрајавали у својим захтевима да се оствари што је могуће потпунија сарадња међу савезничким земљама, укључујући и Русију. То је посебно дошло до изражаја на седници Комитета одржаној 21. марта 1916. године, који је подржао таква настојања. Међутим, Робертсон није делио такво уверење. Он је наредног дана, 22. марта, упутио Комитету опширан меморандум у коме је анализирао све погрешке начињене у прошлости, описао тренутно стање у Солуну и изнео своје предлоге у погледу будућности балканског ратишта. Нагласио је да је упућивање британских трупа у Солун учињено супротно препоруци Империјалног генералштаба, да се тамо налазило превише трупа, да се разговарало о њиховом повлачењу и дефанзивној улози. Потом се осврнуо на Жофров предлог о офанзиви и снази нападача. Упозорио је да је у више наврата указао на несврсисходност офанзиве, превеликој снази која се налазила у Солуну, беспослена и некорисна. То је изазивало, тврдио је Робертсон, „подмех неутралних држава, а одушевљење непријатеља“. Тиме су се непотребно трошила средства и људство, који су били потребни на другим ратиштима. С обзиром на то, захтевао је од Комитета да обавести француску владу о намери да што пре пребаци једну британску дивизију у Француску; пребацивање ће бити настављено како српске дивизије буду пристизале. С обзиром на изнете

²⁹ Робертсон Мерију. Лондон, 15. III 1916; Мери Робертсону, Каиро, 26. III 1916. *Egypt 1916–1917. Private letters...*, 49–50, 52. Мери је одговорио да подржава повлачење трупа из Солуна.

чињенице, Робертсон је захтевао да се француска влада обавести о следећем: 1) да стање превоза захтева да се одлучи о употреби британских трупа у будућности; 2) да је британска влада одлучила да пребаци једну дивизију у Француску; 3) да ће преостале британске дивизије бити превезене у Француску чим српске дивизије стигну у Солун.³⁰

Робертсонов предлог имао је далекосежне последице. Представљао је отворену критику политичара због њихове непромишљености и неуважавања става Генералштаба, указивао је на некорисност задржавања великих снага на Балкану, несврсисходност предложене офанзиве, као и непотребне трошкове у новцу и материјалу. Најзад, Робертсон је захтевао повлачење британских снага, што је могло да отвори пут за коначну ликвидацију балканског ратишта. На њему би остале француске и српске дивизије, а Источна армија престала да постоји у првобитном облику. Таквом одлуком Британија би напустила балкански простор и прекинула савезничку сарадњу, коју су појединци сматрали кључем за коначну победу.

Наредног дана, 23. марта, Ратни комитет се суочио са Робертсоновим меморандумом. Прихватање његових захтева значило је радикалну промену политике заједништва и сарадње у рату. Већина у Комитету била је свесна те чињенице. Комитет је одлучио да подржи, иако условно, Робертсонове препоруке и да се заложи за њихово прихватање на предстојећој савезничкој конференцији у Паризу. Комитет је пристао да подржи повлачење једне дивизије из Солуна и да расправља о даљем повлачењу у складу са пристизањем српских трупа. Упозорио је да уколико се остале земље супротставе том предлогу, британски представници ће нагласити да су две дивизије биле неопходна резерва за пребацивање у Индију у случају нереда на граници са Авганистаном. Тада је дошло оно што је Робертсонов захтев лишило снаге. Прихватајући предлог о повлачењу трупа, Комитет је, у закључку, нагласио да „то не сме да се схвати као намера да се Солунски фронт затвори“. Једноставно, потребно је да се расположиве снаге сведу на оно што је било неопходно за обезбеђење Солуна и околине. Повлачење је требало да се усклади са доласком српских дивизија, како би се ефикасно користила транспортна средства.³¹

Са таквим ставовима, захтевима и очекивањима, британски представници (Асквит, Греј, Киченер, Робертсон) срели су се 27.

³⁰ Note by the Chief of the Imperial General Staff on the Situation in Salonika, тајно, Лондон, 22. III 1916. *Харџије Дејвида Лојда Џорџа D/23/5/13.*

³¹ CAB, 37/144/69, 23. III 1916. PRO.

марта 1916. године са Бријаном и Жофром у Паризу. Питање савезничке сарадње било је главна тема разговора. Британски представници залагали су се за повлачење савезничких трупа из Солуна и одбацили предлог о офанзиви. Тврдили су да нису постојали оправдани разлози за задржавање пет британских и четири француске дивизије на Балкану, пошто толика сила није била потребна за дефанзивне операције. С друге стране, девет дивизија није било довољно за офанзиву, за шта је било потребно много више трупа. Робертсон се залагао за офанзиву на главним фронтима, међу које није укључио Солун. Британски аргументи нису наишли на подршку француских представника. Бријан је тврдио да је једна дивизија више на Вердену имала мали значај за исход операције, док је Жофр тврдио да је она доживела неуспех. Морални ефекат био би рђав. Разговори су доспели у ћорсокак, па британским делегатима није преостало ништа друго осим да одустану од својих захтева.³² Робертсон је признао неуспех. У писму генералу Мерију напоменуо је да „не успевам да извучем дивизију“. Неуспех је приписао финансијским и политичким разлозима, али их није објаснио. Додао је да је Жофр одустао од захтева за упућивањем појачања у Солун, закључивши злослутно: „Осећам да ће нас Сарај увалити у невољу“.³³

Опоравак српских трупа и реорганизација на Крфу налагали су њихов превоз на копно, у Грчку. На конференцији у Шантију 14. марта одлучено је да се то обави што је могуће пре. Поставило се питање који пут је био најбезбеднији. Било је неколико алтернатива: са Крфа у Патрас, а одатле пругом Атина–Лариса, или морским путем око рта Матапан. Иако је овај био најпогоднији, француски генерали су се одлучили за линију Патрас–Солун. Предлог је наишао на одлучно одбијање председника грчке владе Скулидиса; отпор се појачао кад је француска морнарица заузела луку Аргастоли на Кефалонији како би спречила излазак аустро-угарских бродова из Јадранског мора. Скулидис је одлучно одбацио захтев да се српске трупе превезу кроз Коринтски канал и железничком пругом до Солуна. Француском и британском посланику саопштио је да ће радије пристати на окупацију него на губитак независности земље. То је, у ствари, била представа пред Централним силама, како би се спасао образ владе. Отпор том

³² Tanenbaum, н.д. 90–91; Leon, н.д. 326; Neilson, н.д. 148.

³³ Робертсон Мерију. Лондон, 5. IV 1916. *Egypt 1916–1917. Letters...*, 83; шта је под тим мислио објаснио је генералу Махону овим речима: „Можда ће нас околности присилити да нашу дефанзивну тактику касније променимо у ограничену офанзивну операцију.“ Tanenbaum, Исто, 91.

предлогу Скулидис је објаснио чињеницом да је то био превелики терет за једнотрачну железницу, да ће стационарање српских трупа у близини Атине и Солуна довести до сукоба са локалним властима, што ће узнемирити јавно мњење у земљи, да ће српске трупе донети тифус и колеру и, најзад, да ће то довести до побуне Венезелиста.³⁴ Ратни комитет није одобрио такав поступак француских војних власти и осудио је заузимање Кефалоније. Ипак, Греј није пристао да осуди француску акцију.

Питање начина употребе грчких железница изазвало је нове неспоразуме између влада у Паризу и Лондону. Француска страна била је склона, изузев Бријана, да врши притисак на грчке власти, чему су се британски представници супротставили у настојању да се спор реши мирно. Током априла Скулидис је одбијао да званично преговара о употреби железница за превоз српских трупа, на чему су француске власти упорно инсистирале. Читав случај претворио се временом у игру нерава. Французи су били у предности. Први транспорт српских трупа испловио је са Крфа 13. априла 1916. године, отпловио рт Матапан и прошао кроз Коринтски канал. Ратни кабинет се, најзад, приклонио француском кораку, и одлучио да га подржи. Читав случај био је брзо забрављен.³⁵

Британска нервоза проистацала је из чињенице да је Сарај вршио припреме за офанзиву, о чему је 7. априла обавестио Жофра. Док је Сарај захтевао да се у Солун упуте појачања, британска страна се томе успротивила; био је сагласан са Робертсоном, Жофром и Махоном да пет британских, четири француске и шест српских дивизија није било довољно да протерају немачке и бугарске дивизије са својих положаја. Сарај је тражио појачања да би проводио провокативне операције и тако спречио непријатељско утврђивање на својим положајима. Генералисимо је 20. априла одбацио могућност отпочињања офанзиве.

Крајем априла притисак за отпочињање операције дошао је са друге стране – од Бријана. Он је убедио Жофра да прихвати предлог о офанзиви, али није успео да га приволи да на Балкан упуту појачања неопходна за њен успешан исход. Последњег дана априла, генерал Жак Рог, министар рата, наредио је Сарају

³⁴ Демидов Сазонову, Атина, 4. IV 1916. МО, X, 566–567; Leon, н.д. 327. Скулидисов став наишао је на оштру осуду француске владе. За држање српске владе у питању превоза трупа, М. Милошевић, *Србија и Грчка 1914–1918. Из историје дипломатских односа* (Зајечар, 1997), 203–206.

³⁵ САВ, 42/12/8, 12, 28. април 1916. PRO; Leon, н.д. 329.

да припреми офанзиву са петнаест расположивих дивизија. Рог је тражио да правац операције буде Софија. У њој су требале да учествују српске, британске и француске дивизије. Само пет дана пошто је саопштио да је офанзива на Балкану била сувишна, Жофр је 25. априла, обавестио Робертсона да је променио одлуку. Офанзива је требало да почне по искрцавању српских дивизија. Тек тада ће Источна армија бити бројно једнака са непријатељском, па јој није преостало ништа друго него да нападне. Жофр је тврдио да ће напад навести Румунију и Грчку да приђу Антанти, а да ће Бугарска тражити закључење примирја. У случају да до тога не дође, немачке и бугарске дивизије биће приковане на Балкану и неће бити пребачене на друге фронтове.³⁶ Жофров предлог није се битно разликовао од ранијих, био је ризичан и није имао изгледе на успех.

Ратни комитет је био заузет другим проблемима. Наложито је Робертсону 28. априла да испита могућност слања помоћи на друга ратишта, у случају да Русија предузме самосталну акцију. Трећег маја он је обавестио Ратни комитет да је начелник Ставке намеравао да пређе у офанзиву средином маја, па да се, стога, британски план, уколико се желео постићи успех, морао припремити без одлагања. Као могућа ратишта, Робертсон је споменуо Месопотамију, Сирију, немачку обалу, Француску и Балкан. Пошто су западни фронт и Балкан били једино реални, приступило се анализи остварљивости и обликовању циљева. Робертсон је сматрао да је операција могла да утиче на држање Румуније и Бугарске. Помоћ Русији била би у спречавању Бугарске да је нападне. Што се тиче привлачења Румуније на страну Антанти, Робертсон у то није био уверен, штавише, сматрао је „проблематичном“. Подржао је напад на западном фронту, али је Комитет предлог одбацио. Наложито је Робертсону да испита могућност офанзиве на Балкану у договору са Жофром.³⁷

Робертсон је био присиљен од стране Ратног комитета на сарадњу са Жофром у припремању балканске офанзиве. Жофров предлог подударо се, као и циљеви због којих је она требало да буде предузета, са ставом Комитета. Такав став представљао је изненађење за Робертсона. У писму генералу Мерију упућеном истог дана, осврнуо се на Жофрово писмо од 25. априла и његов предлог о офанзиви на Балкану. Веровао је да се Ратни комитет неће сагласити са предлогом у том тренутку, али да ће то учинити

³⁶ Tanenbaum, н.д. 92–93.

³⁷ САВ, 37/146/22, 28. IV 1916; Исто, 42/13/2, 3. V 1916. PRO; Neilson, н.д. 149–150.

касније. Био је суочен са дилемом, коју није крио: „Изгледа глупо“, писао је, „да у Солуну лежи некорисно 250.000 људи; исто тако глупо је дати им задатак који није могао бити успешно изведен и који ће захтевати много жртава“. Признао је да није знао како да поступи. Није успео у покушају да извуче једну британску дивизију. Истовремено, постојала је могућност да офанзива почне у јуну, али је и даље настојао да је спречи. Наложито је Мерију да се позабави питањем снабдевања ратним материјалом и осталим потребама. Уколико офанзива буде предузета, одлучио је да британски генерал самостално доноси одлуке, пошто се није смело допустити да британским снагама командује Сарај.³⁸ Робертсон је био на ивици да положи оружје пред притиском Бријана, Жофра и Ратног комитета. Да би био у стању да збивања контролише одлучио је да у Солун пошаље новог команданта који ће спречити Сарајеве намере. Генерал сер Џорџ Милн заменио је Махона на том положају.

На састанку Жофра и Робертсона 15. маја 1916. године у Шантију разговарало се о предстојећој офанзиви на Балкану. Жофр није скривао подршку том плану. Генерал сер Фредерик Мерис, директор операција у Министарству рата, упозорио је Жофра на проблеме превоза трупа и материјала. Потом је напоменуо да ће бродови намењени за превоз трупа и артиљерије за Западни фронт морати да се користе за Солун. Жофр је био непопустљив. Тврдио је да је офанзива била неопходна да би се Румунија увукла у рат и пружила подршку руском плану. Робертсон је био против балканске офанзиве. Одбацио је Жофров захтев да британске дивизије из Египта буду превезене у Солун уместо у Француску. Своје приговоре и отпор потврдио је на седници Ратног комитета одржаног 16. маја 1916. године. Одлучно је одбацио Жофрове захтеве и подржао офанзиву на Западном фронту. Неочекивано, Комитет је подржао Робертсонов став и наложио генералу Милну да не спроводи Сарајеве наредбе у погледу припрема за офанзиву. Греј је био овлашћен да припреми одговор на писмо француске владе у коме су изнети разлози за извођење офанзиве. У опширној анализи, Комитет је одбацио, тачку по тачку, француске аргументе. Комитет није веровао да ће офанзива навести владе Румуније и Грчке да уђу у рат на страни Антанте. Румунија није ускладила сарадњу са Русијом, док је Грчка била неспремна, војнички и материјално, за такав корак. У погледу Бугарске, Ко-

³⁸ Робертсон Мерију. Лондон, 3. В 1916. Egypt, 1916–1917..., *Private letters...*, 96–97.

митет је тврдио да савезничке снаге, укључујући и српске, нису биле довољно снажне да поразе бугарске дивизије; недостајали су им брдска артиљерија, муниција и теглећа стока. Најзад, бугарски положаји били су добро утврђени и нису се могли освојити без значајне бројчане надмоћности нападача. Комитет је сматрао да ће бугарске снаге одлучно бранити Македонију и неће напасти руске положаје на истоку. Најзад, с обзиром на бројни однос снага, Комитет је сматрао да је препоручљивије да трупе на Балкану остану неактивне него да отпочну операцију за коју немају довољно људства и материјала да је успешно окончају. С обзиром на то, као и на несташицу бродског простора за превоз трупа и материја, Ратни комитет је сматрао да „наша политика на Балкану, као уосталом и у Египту, мора нужно да буде дефанзивна и да, стога, савезничке трупе у Солуну морају да буду сведене на број неопходан за одбрану града.“ Комитет је био одлучно против било какве „ограничене офанзиве“. Наредног дана, 18. маја, Робертсон је био овлашћен да меморандум уручи Жофру.³⁹

Поред наведених, било је и других разлога који су утицали на такву одлуку. Генерал Милн изразио је сумњу у успешан исход офанзиве због тешкоћа у усклађивању сарадње између трупа разних држава. Сматрао је да су српске дивизије биле „сумњивог квалитета“, а обећана руска и италијанска појачања нису стигла. Најзад, Робертсон није веровао у Жофрове тврдње да ће офанзива бити успешна. Тврдио је да је генералисимо предложио офанзиву да би задовољио политичке кругове и владу. У писму генералу Мерију, Робертсон је признао да је имао велике невоље са Французима у погледу Солунске офанзиве. Жофру је приписао да је настојао да „нас увуче у офанзиву околним путем“, и да није веровао у успешан исход операције. „Жофр, Бријан и Французи су ми велики проблем и не знам какав ће бити исход њиховог предлога о офанзиви на Балкану.“⁴⁰ Сумња је нестала истог дана, кад га је Ратни комитет овластио да меморандум уручи Жофру.

Наредног дана Греј је уручио меморандум амбасадору Камбону. Том приликом је саопштио да није желео да разговара о његовом садржају и одлукама. Упозорио је да се због недостатка бродског простора није ништа могло предузимати на Солунском фронту. Камбон је узвратио да ће офанзива бити проведена кад

³⁹ CAB, 37/148/7, 16, 18. В 1916; текст меморандума налази се у FO 800, vol. 59. PRO; Neilson, н.д. 151.

⁴⁰ Робертсон Мерију. Лондон, 18. В 1916. *Egypt 1916–1917. Private letters...*, 106–107, Tanenbaum, н.д. 94–94.

српске дивизије буду пребачене у Македонију. Напоменуо је да ће она отпочети истовремено кад и офанзива на Западном фронту.⁴¹

Питање офанзиве нашло се на дневном реду Комитета током наредних дана и недеља. Бријан није одустајао од намере да се проведе офанзива на Балкану. Неколико дана касније, 21. маја, обавестио је Ратни комитет да су политичке странке и јавно мњење у Француској захтевали да започне офанзива у Македонији. Шта је навело Бријана да обнови захтев за офанзивом? Притисак са левице није постојао, али су посланици деснице почели да постављају питања у вези одлагања офанзиве у Солуну. *L'Action française*, *L'Echo de Paris*, *La Libre Parole* су у више наврата писали о Источној армији и њеним активностима. Први је отворено критиковао одсуство активности на Солунском фронту и изражавао наду да ће се Источна армија лако обрачунати са бугарским положајима; *L'Echo de Paris* је истицао велика очекивања од Источне армије, док *se La Libre Parole* надао да чује да трупе марширају према Софији, пошто је Сарај имао потребна средства за то. На састанку Ратног комитета 26. маја расправљало се о Бријановом захтеву и тврдњи да су француска влада и јавно мњење били веома узбуђени због британског одбијања да се сагласи са отпочињањем офанзиве. Уколико се француски предлог не прихвати, доћи ће до расправе у Народној скупштини. То је могло, иако није било речено, довести до кризе владе. Бријан је тражио да се наредне недеље одржи састанак француских и британских представника у Калеу. Комитет је овластио Греја да одговори Камбону да војни разлози морају увек да имају предност над политичким. У случају да се догоди супротно, да се војни и поморски разлози занемаре, исход ће бити поразан. Комитет се сагласио да се одржи састанак наредне недеље у Лондону.⁴² Да би спречио француски план, Робертсон је 28. маја захтевао повлачење две британске дивизије из Солуна и наредио Милну да се уздржи од било какве акције, осим одбране Солуна.

Неспоразум између две владе и два команданта – Сараја и Милна – постао је неминован. Сарај је добио наредбу из Пари-

⁴¹ Меморандум: *The Policy of the Allies in the Balkans*, 17. В 1916; Меморандум Греја о разговору са амбасадором Камбоном. Лондон, 19. V 1916. FO 800, vol. 59. PRO. Сер Даглас Хејг, командант британског експедиционог корпуса у Европи, подржао је Робертсона. Тврдио је да је Жофр то захтевао да би умирио француско јавно мњење. *The Private Papers of Douglas H. Haig*, 20. V 1916, 143.

⁴² САВ, 37/148/36, 26. V 1916. PRO. Истовремено, наложено је Робертсону да то питање расправи са Жофром и генералом Кастелноом у Француској; Tanenbaum, н.д. 95–96.

за да припреми офанзиву; био је одлучан да предузме акцију без обзира на британску подршку. Милн се нашао у непријатној ситуацији: имао је наредбу да не подржи офанзиву, али је био свестан да није могао да остане по страни уколико би се Сарајеве трупе нашле у невољи. Ситуација је постала компликована кад је Ставка подржала Сарајеву намеру да крене у напад. Бријан је то потврдио првих дана јуна 1916. године.

У Лондону је настала узбуна. На седници Ратног комитета одржаног 30. маја, Греј је прочитао одговор француске владе на британски став изнет 26. маја. У њему се одбијала британска тврдња да је француска влада подчињавала војне разлоге политичким. Наводило се да је одлука о офанзиви донета на састанку представника савезничких штабова коме је присуствовао и британски делегат, да се офанзива предузимала на захтев генералисима Жофра и француске Врховне команде и да је то било у потпуности војничко питање. На крају, Бријан је потврдио свој долазак у Лондон, иако није могао да потврди тачан датум. Комитет је наложио Греју да одговори Бријану да се Империјални генералштаб није никад сагласио, ни у начелу, на операцију из Солуна. Комитет је сматрао да, с обзиром на то, конференција војних представника није имала никаквог смисла. Пошто војни представници нису били сагласни, коначну одлуку треба да донесу владе две земље.⁴³ Ситуација је била крајње непријатна. Бријан се није обазирао на британска упозорења. Свестан руске подршке својој намери, он је 7. јуна упозорио британску владу да ће офанзива бити спроведена, макар и без британског учешћа.⁴⁴

Крајем маја 1916. године, српска влада и Врховна команда отворено су подржале француски став. У разговору са лордом Ешером, личношћу од поверења британске владе, председник Поенкаре је саопштио да је примио телеграм од престолонаследника Александра у коме се наводило да се српска војска налазила у одличном физичком и духовном стању, да је била опремљена и спремна за борбу. Упозорио је да неће бити одговоран уколико дуго остане пасивна. Поенкаре је подржао Бријанов став. Указао је на потребу да се Грчка и Румунија привуку у рат, као и да је било неприхватљиво држати велику војску суочену са противником, неактивну. Тражио је да се две дивизије пребаце са Западног фронта на Балкан, где ће се налазити у резерви. Није видео никакве

⁴³ САВ, 37/148/45, 30. V 1916. PRO. Копија одлуке налази се у *Харџијама Дејвида Лојда Џорџа*, D/17/3/34.

⁴⁴ Бертје Греју. Париз, 8. VI 1916. Тел. пов. бр. 568. FO 371, vol. 2619. PRO.

сметње за превоз трупа и тврдио да су Савезници имали велику бројну надмоћност над непријатељем.⁴⁵

Поенкареове речи су потврдиле да је Британија била изолована. Кад је Робертсон обавестио Комитет да је Сарај 5. јуна изјавио да је добио наредбу француске владе да отпочне припреме за офанзиву, у Лондону је настала нова узбуна. На седници Комитета одржаној 7. јуна, Греј је добио овлашћење да о томе разговара са Камбоном, а потом да обавести француску владу о одлуци Комитета. У телеграму упућеном у Париз, Греј је изразио „неверицу британске владе да је француска влада одобрила да Сарај крене у напад упркос оштрог приговора Ратног комитета било каквој офанзиви из Солуна“. То је било питање о коме је требало расправити на скорашњем састанку у Лондону. И овог пута су преовладали војни аргументи, иако је било извесно да је Греј био узнемирен могућим политичким последицама одбијања сарадње са Французима.⁴⁶

Са своје стране, Робертсон је био песимиста у погледу исхода предстојећег састанка са Французима. Обавестио је генерала Мерија да су се још увек натезали са Французима у погледу Солуна. „Бријан, Жофр и дружина долазе у петак (9. јуни) у Лондон. Ускоро ће доле (Солун – пр. Д. Ж.) почети борбе и непотребно ћемо изгубити много људи.“ Поновио је да је највећа грешка била што је влада пристала да упути трупе у Солун.⁴⁷ Сукоб између две владе био је заоштрен до крајњих граница, па је исход предстојећих разговора био потпуно неизвестан.

Размена гледишта и аргумената водила се 9. јуна 1916. године у Лондону. Бријан, Жофр и министар рата Рог срели су се са Асквитом, Грејом, Балфуром, Лојдом Џорџом, Керзоном и Робертсоном. Расправа о офанзиви из Солуна била је жестока. Бријан је тврдио да је италијанска влада одлучила да упути у Солун једну дивизију, и да ће Русија послати бригаду. Тиме ће савезничке

⁴⁵ Меморандум о разговору са Поенкареом. Париз, 23. V 1916. *Харџије Дејвида Лојда Џорџа*, D/25/1/1.

⁴⁶ CAB, 37/149/12, 7. VI 1916. PRO. Асквит је обавестио краља Џорџа V да се о томе расправљало у Комитету и да је донета одлука против офанзиве. Асквит Џорџу V. Лондон, 9. VI 1916. Исто. Комитет није био јединствен. Лојд Џорџ је приговорио формулацији у записнику да је Комитет одлучио да се не предузима никаква офанзива из Солуна. Упозорио је да ће можда доћи тренутак кад ће то бити потребно. Тражио је да се таква формулација измени. После разговора са Асквитом, Хенки је обавестио Лојда Џорџа да је његова примедба била прихваћена. Лојд Џорџ Хенкију. Лондон, 8. VI 1916; Хенки Лојду Џорџу. Лондон, 17. VI 1916. *Харџије Дејвида Лојда Џорџа*, D/17/3/37.

⁴⁷ Робертсон Мерију. Лондон, 7. VI 1916. *Egypt 1916–1917. Private letters...*, 118.

снаге бити ојачане на шеснаест дивизија. Оне неће бити у стању да заузму Софију, али ће прећи грчку границу и остварити продор на бугарском делу фронта. У том случају, Румунија и Грчка ће прићи Савезницима. Жофр је упозорио да уколико Савезници не покрену офанзиву, бугарске снаге ће бити у прилици да одаберу време и место за напад. Британски представници одбацили су француске аргументе; тврдили су да Источна армија није могла да буде снабдевена људством и материјалом за успешни напад. Чак је и Лојд Џорџ, упорни заговорник офанзиве на Балкану био против ње у том тренутку. Наслућивала се драма. Асквит је сматрао да даља расправа није имала смисла с обзиром на француски став. Хенки је закључио да је суштина била јасна: „У овом тренутку офанзива није била могућа, али смо спремни да одлуку размотримо кад трупе у Солуну буду потпуно опремљене“.⁴⁸

Британска одбојност није могла да се мери са француском упорношћу. У вечерњим часовима 9. јуна, Камбон је посетио Греја у његовој кући. Том приликом уручио му је Бријанов апел и тражио да га Ратни комитет прихвати. У њему се изражавало уверење да ће британска влада размотрити у будућности отпочињање офанзиве, када то буду дозволили снага трупа и ратни материјал. Упозорио је да се Бријан налазио у веома тешком положају после расправе на тајној седници Народне скупштине, да је био веома узнемирен и да ће британско одбијање изазвати тежак утисак у Француској. Захтевао је да британска влада пристане на нови разговор. Греј се бранио тврдњом да је британска влада била одлучна да учини све да се операције на Западном фронту окончају успешно по Савезнике. Додао је да су Империлни генералштаб и већина чланова Комитета били против операције у Солуну у том тренутку. На крају, упозорио је да одлука о томе мора да сачека исход битке на Западном фронту. Два дана касније, 12. јуна, Греј је уручио Камбону меморандум у коме је, после понављања већ изречених намера, потврдио спремност британске владе да размотри питање офанзиве на Солунском фронту и убрза снабдевање британских трупа потребном артиљеријом. У међувремену, није требало преузимати било какве кораке који би довели до отпочињања офанзиве.⁴⁹ То је био значајан уступак.

⁴⁸ За опширни опис разговора и аргумената, CAB, 37/149/19, 9. VI 1916. PRO; Leon, н.д. 365–366; Tanenbaum, н.д. 96–97. Обавештен о исходу разговора, краљ Џорџ V је подржао став британске делегације. Roskill, *Hankey, Man of Secrets*, 282–3.

⁴⁹ Меморандум Греја о разговору са Камбоном 9. јуна 1916. 10. VI 1916, тајно; меморандум уручен Камбону 12. јуна 1916. FO 800, vol. 59. PRO; C. J. Lowe, *The Failure of the British diplomacy in the Balkans 1914–1916*. Canadian Journal of History,

Британска страна није могла да се оглуши о француске захтеве у потпуности. Политички разлози превагнули су и овог пута. Обојица, Бријан и Жофр настојали су да британским обећањем спрече пад владе, ублаже притисак на Вердену и смире јавно мњење, видно узнемирено расправама и оптужбама у штампи.

Неколико дана касније, 14. јуна, Камбон је предао Греју одговор на меморандум уручен два дана раније. У њему се наводило да је француска влада Грејову изјаву протумачила као сагласност британских војних власти и Комитета за будућу офанзиву. Другим речима, да ће британска страна размотрити питање офанзиве кад број трупа и артиљерије то дозволи, тј. да ће подстаћи слање опреме како би се убрзало отпочињање офанзиве. Са своје стране, француска команда ће упутити неопходна појачања и опрему трупама у Солуну. У складу са тим, француска влада ће обавестити генерала Сараја да ће офанзива почети кад се стекну наведени услови. Греј је био одбојан. Упозорио је Камбона да је то указивало да ће офанзива отпочети током јула 1916. године, што није било у складу са изјавом коју је на конференцији дао Лојд Џорџ. Стога, тек кад буду задовољене потребе британске армије у Француској, могло је да почне снабдевање британских дивизија у Македонији. Греј је додао да ће меморандум упутити Асквиту на разматрање. Камбон је напоменуо да је јули као почетак офанзиве био само најавна акције од стране Француске.⁵⁰ Бријан је био у журби, док је британска страна збуњено посматрала развој догађаја.

У намери да спречи прихватање француског плана, Робертсон је реаговао одлучно. Истог дана, 14. јуна, упутио је Ратном комитету опширан меморандум у коме се осврнуо на француски предлог. Упозорио је Комитет да је 17. маја 1916. године француској влади био уручен меморандум у коме се јасно наводило да је донета одлука да се на Балкану не предузимају никакве офанзивне операције. С друге стране, читајући одлуке недавне конференције са француским представницима, закључио је да је одлука од 17. маја била значајно измењена, и да су је Французи тако и схватили. С обзиром на то, упозорио је да није требало стварати било какве неспоразуме у будућности с тим у вези. Међутим, пошто је Комитет саопштио да ће убрзати припреме за будућу офанзиву, тешко је очекивати да ће француска страна пристати на смањење трупа у Солуну. Робертсон је одбацио могућност

IV (1969), 97.

⁵⁰ Меморандум Греја о разговору са Камбоном, Лондон, 14. VI 1916. FO 800, vol. 59. PRO.

упућивања пешадије и артиљерије у наредним месецима. У погледу упућивања артиљерије за балканско ратиште, саопштио је да ће то бити могуће тек у новембру, или касније. Поред тога, за офанзиву је било потребно упутити у Солун опрему, храну, теглећу стоку и изградити базу. Неопходно је обавити и друге радње у вези упућивања трупа из Египта. С обзиром да је генерал Хејг очекивао појачања, која ће, у складу са новим планом, бити упућена у Солун, „било би скоро злочин задржавати трупе на Балкану које нису потребне за одбрамбене циљеве у тренутку кад су се водиле пресудне борбе на Западном фронту“. Робертсонов закључак звучао је претећи: „Захтевам да се припреме за офанзиву на Балкану не предузимају све док се не види исход офанзиве у Француској, када ће општа ситуација бити поново размотрена“.⁵¹ Робертсонов захтев био је јасан. Тражио је да се обуставе све припреме и повуку обећања, ма колико била неодређена, дата француској влади у погледу офанзиве на Балкану.

Суочен са таквим ставом, Ратни комитет се, као и толико пута у прошлости, повукао, променио одлуку, одричући се сарадње са Француском на Балкану. На седници одржаној 16. јуна, Комитет је размотрио Робертсонов меморандум, и наложио Греју да, у договору са њим, припреми одговор који ће уручити Камбону. У њему се морало нагласити да британска влада никад није прихватила, чак ни начелно, захтев за предузимање офанзиве на балканском ратишту, пошто у наредних неколико месеци није било могуће упутити трупама материјал неопходан за офанзивне операције.⁵²

Наредног дана, 17. јуна, следило је ново изненађење. Не чекајући британски одговор, Жофр је обавестио Сараја да се британска влада сагласила да трупе буду спремне за отпочињање офанзиве у јулу. Сарај је требало да држи трупе на грчкој граници, претећи офанзивом, за коју ће бити спремне. Жофр је упозорио Сараја да не увлачи главнину савезничких снага у офанзивне акције док две владе не донесу коначну одлуку о томе. Истог дана Жофр је наредбу доставио у Лондон. У Комитету и Империјалном генералштабу били су запањени њеним садржајем. На седници Ратног комитета одржаној 21. јуна размотрен је меморандум који је Камбон уручио недељу дана раније. После дуже дискусије, одлучено је да се француској влади достави документ који би разјаснио све неспоразуме и дилеме у погледу офанзиве на Балкану. Потврђена је одлука од 17. маја да балкански фронт мора

⁵¹ Policy Regarding Operations in the Balkans, 14. VI 1916, тајно. *Харџије Дејвиџа Лојда Џорџа*, D/23/5/13.

⁵² CAB, 37/149/39, 16. VI 1916. PRO.

да остане дефанзиван; да снабдевање трупа на Балкану није било могуће пошто би се тиме британске трупе у Француској лишиле потребне опреме и наоружања; да ће британска влада размотрити могућност офанзиве на Балкану по завршетку операција на Западном фронту, уколико се одлучи за офанзиву; обавиће се припреме за упућивање оружја и опреме, што неће бити остварљиво пре септембра због недостатка бродског простора; за тешку артиљерију време ће се продужити до новембра. То је био одговор на француски предлог да офанзива почне у јулу. Комитет је наложио Робертсону да о одлучи обавести Жофра, који ће обавестити Сараја да британске трупе неће бити спремне за акцију пре јесени. Поред тога, требао је да нагласи да се британска влада још није сагласила да води офанзивне операције на Балкану и да није постојао разлог да се измени наредба дата генералу Милну да команду над британским снагама уступи генералу Сарају.⁵³ Француски снови о операцији на Балкану били су доведени у питање одлуком Ратног кабинета, који је прихватио Робертсонове захтеве у потпуности.

Сутрадан, 22. јуна, Греј је одлуку Ратног комитета уручио Камбону. Његов једини коментар био је да је Грејов став био јасан.⁵⁴ Три дана касније, 25. јуна, Жофр је обавестио Сараја да је британска влада одустала од учешћа у планираној офанзиви. Тиме су се Сарајеви приоритети променили. Уместо припреме за напад, трупе под његовом командом морале су да бране Солун од евентуалног напада и да шире гласове о предстојећој офанзиви како непријатељске трупе у Македонији не би биле пребачене на друга ратишта. Ипак, Жофр није одустајао од офанзиве. Упозорио је Сараја да постоји могућност да дође до изненадне промене дипломатске и војне ситуације на Балкану. У том случају, француске трупе ће кренути у офанзиву, макар и без британске сарадње.⁵⁵ Робертсон је предосећао да ће британска влада прихватити француски захтев за отпочињање балканске офанзиве. Био је у праву. У питању су били дани и недеље.

Француска упорност у питању офанзиве била је последица унутрашњих превирања. Сумње у исправност политике владе и

⁵³ CAB, 37/150/10, 21. VI 1916. PRO; Tanenbaum, н.д. 97–98.

⁵⁴ Меморандум уручен Камбону. Лондон, 22. VI 1916, тајно. FO 800, vol. 59. PRO.

⁵⁵ Tanenbaum, н.д. 98; На седници Комитета одржаној 22. јуна, Робертсон је тражио упутство да ли треба одмах да отпочне са припремама за балканску офанзиву. То се односило на набавку теглеће стоке и бродова за превоз трупа и материјала. Комитет је одлучио да се одлука о томе одложи док се не сазна став француске владе. CAB, 37/150/13, 22. VI 1916. PRO.

Врховне команде биле су све видљивије. Најзад, суочен са сталним захтевима, Бријан је одлучио да обавести Народну скупштину о политици владе на Балкану. Тајна седница одржана је 20. јуна са једном тачком дневног реда: Солун. У опширном излагању, Бријан је описао прилике на Балкану. Говор је закључио тврдњом да су се прилике побољшавале, али је пред посланике поставио питање: Ко ће заузети балканско ратиште уколико га Савезници напусте? Његовом ставу одлучно се успротивио Теофил Делкасе, бивши министар иностраних послова. Напоменуо је да је у октобру 1915. године поднео оставку у влади због одлуке о упућивању француских трупа у Солун у тренутку кад су непријатељске армије заузеле велики део Француске. „Чуо сам да ће Немци тамо доћи оног тренутка кад ми напустимо Солун. Свако мора да каже шта мисли; ја говорим своје. И кажем, молим Бога да су они тамо. Не само њих 200.000 или 250.000 колико има наших војника, већ 400–500.000. Тада их у овом тренутку не би било на фронту у Француској.“ Тврдио је да је присуство француских трупа у Солуну олакшало немачки напад на Верден. „Србија ће, као и Белгија, бити обновљена победом у Француској“, закључио је Делкасе. Још оштрији критичар Бријанове балканске политике био је Жорж Клемансо, представник Деснице. Тих дана његов лист *L'Homme Enchaîné* писао је да су се немачке трупе налазиле у Нојону и исмејавао је Сараја. „Шта ради Сарај? Укопава се. Нека их Француска и Европа упознају као „солунске баштоване“. То је била груба карикатура, али лепа фраза. Упркос критика јавности и политичара, Бријан је добио огромну подршку посланика за своју политику.⁵⁶ Отада солунски ратници носе надимак „баштована“. Колико је он заслужан остаје сваком да просуди. Како било, Бријан није имао избора: офанзива или пад владе.

Ако у питању офанзиве, снаге трупа и времена напада, две стране нису могле да нађу заједнички језик, у једној страни биле су јединствене. У питању је била улога Србије у предстојећим савезничким акцијама. Наиме, 30. јуна, Ратни комитет је разматрао Грејово саопштење у коме се наводило да се престолонаследник Александар још увек налазио на Крфу и није се придружио српској армији у Солуну. Поред тога, Греј је саопштио да је престолонаследник тражио да командује савезничким армијама у Македонији. Додао је да је Бријан одбацио тај захтев, у чему га је Греј подржао. Ратни комитет се сагласио са Грејовим ставом. Српски престолонаследник није био прихватљив за обе владе, неспремне

⁵⁶ Palmer, н.д. 70–71.

да прихвате да неко други, а посебно Србин, командује њиховим трупама.⁵⁷ Српске трупе биле су добродошле на фронту, али само као саборци.

Током шест месеци војни и политички врхови Британије и Француске, уз повремено учешће Русије, настојали су да усагласе своје ставове у погледу балканских операција. Неспремни на договор, са различитим концепцијама о предностима појединих ратишта и оправданости опстанка балканског фронта, савезнички, војни и политички вођи тапкали су у месту. Време је пролазило, а армије обе зарађене стране су стајале укопане на својим положајима. Ниједна није имала храбрости да такво стање прекине. Време је било изгубљено, а војска стајала неискоришћена. Многе опаске и критике на рачун солунских бораца постале су свакодневна пошалица. У наредним данима и недељама таква ситуација ће се променити.

ГЛАВА СЕДМА

ВЕЛИКА БРИТАНИЈА ПРИХВАТА „ОФАНЗИВУ“ НА БАЛКАНУ (јули – децембар 1916)

Иако су се планови и договори две силе често мењали, одређене чињенице су налагале, макар и неискрен, договор у погледу дуго намераване офанзиве на Балкану. Прошло је скоро шест месеци од кад су се савезничке армије повукле из Србије. За то време Источна армија остварила је мало тога чиме би се могла похвалити. Ипак, очувала је Солун и отклонила претњу од грчког напада на њене положаје. Значајну промену на балканском ратишту донео је долазак шест српских дивизија, чиме је Источна армија била значајно ојачана. То је поново подстакло размишљање о офанзиви на Солунском фронту.

Током летњих месеци 1916. године на европским ратиштима, на истоку и западу, одвијале су се велике битке. Почетком јуна постало је очевидно да је Фалкенхајмова офанзива на западу доживела неуспех, а Верден је постао симбол француске непобедивости. Истовремено, почетком јуна започела је и велика Брусилевова офанзива на источном фронту. Аустроугарске армије су претрпеле тежак пораз и напустиле своје положаје. То је ослабило њихов притисак на италијанске положаје у Трентину.

Руска офанзива о којој се дуго расправљало у савезничким политичким и војним круговима, изазивала је оштру критику у Британији, у чему је предњачио Робертсон. У Лондону се веровало да руске армије нису биле способне да изведу офанзиву великих размера због недостатка муниције, артиљерије и друге опреме. То је навело Ратни комитет да наложи Робертсону да испита начине како би се Русији могла пружити помоћ. Он је 3. маја предложио пет ратишта на којима су британске снаге могле да потпомогну руски напад: Месопотамија, Сирија, обала Немачке, Француска и Балкан.¹¹ Објашњавајући вредност свога предлога, Робертсон

⁵⁷ CAB, 37/150/32, 30. VI 1916. PRO.

¹ Neilson, *Strategy and Supply*, 147–152.

је офанзиву на Балкану видео као притисак на Бугарску и Румунију. Она је могла да спречи бугарски напад на руске положаје. Офанзива је такође могла да наведе Румунију да уђе у рат на страни Савезника, иако је британски генерал ту могућност сматрао „проблематичном“. Другим речима, једини прави начин да се Русима пружи помоћ била је офанзива на Западном фронту, Робертсоновом омиљеном ратишту. То би спречило немачку Врховну команду да пребаци трупе на Источни фронт или је принуди да их одатле врати на Западни фронт. Ратни комитет није, на велико Робертсоново разочарење, прихватио предложени план. Наложено му је да, у договору са Жофром, поново испита оправданост балканске офанзиве.²

Успех Брусиловљеве офанзиве и почетак напада на Соми, 1. јула, поново су покренули питање балканске офанзиве. Одмах су избили неспоразуми. Жофр је сматрао да је она имала више изгледа на успех уколико почне истовремено са операцијама на Соми. Робертсон је, пак, сматрао да су изгледи на успех били већи уколико она почне по завршетку операција на Соми. Првог јула Камбон је уручио Греју ноту у којој се наглашавало да је офанзива била потребна како би се Румунија привукла на страну Савезника. Робертсон је био против тога предлога, иако су га подржали генерали Алексејев и Кадорна, командант италијанске армије. Он је 6. јула упозорио Ратни комитет да се стање није променило и да ће Румунија ући у рат не због напада из Солуна већ због успеха руске офанзиве. Сматрао је офанзиву „некорисном и неоправданом“, губитком људства и материјала. Ратни комитет је прихватио његово мишљење. У одговору Камбону наглашавало се да ће Савезници кренути у офанзиву ако Румунија уђе у рат. Робертсон је поново тријумфовао, иако је исказивао незадовољство сталним француским захтевима за отпочињање офанзиве.³

Четвртог јула 1916. године председник румунске владе Јон Братијану, под утиском руских и италијанских успеха, обавестио је савезничке владе да је Румунија била спремна да уђе у рат под условом да је Источна армија заштити од бугарског напада. Десетог јула, Греј је обавестио француског амбасадора да је Британија била спремна да сарађује у балканској офанзиви под условом да Румунија уђе у рат. У току наредних дана вођени су преговори о условима под којим ће Румунија ући у рат. Недељу дана касније, француска влада је предложила закључење војне конвенције са

² САВ, 42/14/1, 3. V 1916. PRO.

³ Neilson, н.д. 152.

Румунијом, и припремила њен нацрт. Ратни комитет је прихватио предлог 18. јула и покренуо питање упућивања материјалне помоћи Румунији. Лојд Џорџ је подржао план за офанзиву и предложио да се помоћ упути преко Бугарске, коју је претходно требало поразити. Робертсон је био одлучно против плана, тврдећи да су бугарске линије биле сувише чврсте, да су Французи желели да створе заједничке снаге под командом Сараја и да ће Румунија бити у стању да уђе у рат тек после 1. августа. На седници Ратног комитета одржаној 20. јула, Робертсон је добио подршку Балфура и лорда Керзона, председника Комитета за поморски саобраћај, који је сматрао да је разговор о офанзиви био празна прича. Упозорио је да Комитет није у стању да обезбеди стотину бродова за транспорт трупа и опреме за солунску офанзиву.⁴ Превага је опет била на Робертсоновој страни.

Ни после одлуке Ратног комитета, Греј није био сасвим уверен у оправданост офанзиве из Солуна. У писму амбасадору Роду нагласио је да се добро припремљена офанзива није могла провести у том тренутку. Она ће бити могућа тек након уласка Румуније у рат. Ипак, нека акција је била потребна како би се бугарске снаге задржале на том фронту. Тешкоћу у слању трупа у Солун представљао је недостатак транспортних средстава.⁵ Са своје стране, Робертсон се упорно противио идеји о офанзиви. У писму генералу Мерију обавестио га је о одлуци Комитета у погледу Солуна. Сматрао је да „морамо нешто урадити из Солуна уколико Румунија уђе у рат“, додајући да „му у овом тренутку ништа корисно није падало на памет“. Ипак, прихватио је предлог да се у Солун упути нешто тешке артиљерије и другог материјала.⁶

У међувремену, дипломатске припреме за улазак Румуније у рат добиле су замаха. Након закључења војне конвенције, савезнички и румунски изасланици састали су се 23. јула у Паризу како би се договорили о појединостима. Било је договорено да Румунија отпочне офанзиву на Дунаву 7. августа са снагом од 150.000 војника и официра. Међутим, два дана касније, 25. јула, румунска влада је одбацила постигнути договор. Уместо да операције отпочну 7. августа, тражила је десетодневно одлагање. Поред тога, уместо да објави рат Бугарској, захтевала је да нападне, уз руску подршку, аустроугарске положаје у Ердељу. Разговор у Паризу, Робертсон је приказао као „губитак времена“. Тврдио је да се морао извр-

⁴ САВ, 42/16/10. 20. VII 1916. PRO.

⁵ Греј Роду. Лондон, 12. VII 1916. САВ 37/151/25. Исто.

⁶ Робертсон Мерију. Лондон, 10. VII 1916. *Egypt 1916-1917. ..., Private letters...*, 126.

штити притисак на Румунију. Генерал Алексејев је био сагласан са Робертсоном. Поред тога, захтевао је да Румунија нападне Бугарску.⁷ Са своје стране, Жофр је захтевао да се офанзива из Солуна не одлаже. У разговору генерала Хејга, Робертсона и Жофра одржаног 26. јула дошло је до оштрог сукоба у вези Солуна. На Робертсоново питање зашто је инсистирао на отпочињању солунске офанзиве, Жофр није имао прави одговор. Робертсон је поновио предлог да се трупе врате у Француску, док је Жофр захтевао да о томе одлуку донесу савезничке владе. Разлике у гледиштима изгледале су непремостиве.⁸

У међувремену, Жофр и Сарај су обављали припреме за офанзиву против бугарских снага. Иако договор са Румунијом није био постигнут, Жофр је 23. јула наредио Сарају да одреди циљ офанзиве. Она је требало да отпочне 1. августа, недељу дана пре очекиване румунске акције. Циљ је био да спречи бугарски напад на јужне границе Румуније и тако олакша мобилизацију њене армије. Након тога, Источна армија ће отпочети офанзиву против снага Централних сила. Жофров план је пао у воду након одлуке Румуније да одложи улазак у рат, док је Источна армија јачине 350.000 људи очекивала споразум са том земљом да би кренула у напад. Она је, одлучила да објави рат 28. августа и нападне положаје у Ердељу. Истовремено, захтевала је да Источна армија 20. августа нападне бугарске положаје. Уместо тога, Источна армија се суочила са бугарским нападом, што је претило да угрози њен положај и поремети планове.

Ток преговора са Румунијом и њено одлагање да објави рат пружили су Робертсону прилику да офанзиву Источне армије спречи дипломатијом. Вратио се свом ранијем предлогу (22. фебруар, 18. мај) чији је смисао био покушај да се Бугарска одвоји од Немачке и Аустро-Угарске. У меморандуму упућеном Ратном комитету 4. августа Робертсон је тврдио да Савезници треба да закључе сепаратни мир са том земљом. На седници Комитета одржаној 10. августа развила се расправа о ваљаности и оправданости таквог корака. Греј је био против Робертсоновог предлога. Тврдио је да би његово прихватање представљало израз слабости: довело би у питање исход преговора са Румунијом, изазвало неспоразуме са Француском и подстакло оптужбе да Британија избегава да учествује у предстојећој офанзиви. Уместо тога, Лојд Џорџ је предложио да Русија прикупи на бугарској граници 150.000

⁷ Tanenbaum, н.д. 153–154.

⁸ V. Bonham-Carter, *The Strategy of Victory*, 171–172.

људи које би Британија снабдела артиљеријом. Суочена са претњама са севера и југа, Бугарска би могла да прихвати савезничку понуду. Лојд Џорџ је био овлашћен да о предлогу разговора са француским министрима. Суочен са предлогом Лојда Џорџа и одбијањем Греја, Робертсон је био изузетно помирљив. Сагласио се да Источна армија предузме офанзиву под условом да Румунија уђе у рат. Циљ офанзиве био је да задржи бугарске трупе на грчкој граници.⁹ Нема сумње да је улазак Румуније у рат појачао притисак на Британију да узме учешће на балканском ратишту.

II

Држање Грчке у пролеће и лето 1916. године допринело је у знатној мери савезничким неспоразумима и оклевању да воде офанзивну политику на Балкану. Грчка је била оштро подељена у погледу учешћа у рату и присуства савезничких снага на њеној територији. Краљ Константин и војни врхови нагињали су Централним силама. Председник владе Скулидис претио је да ће грчка војска разоружати трупе кад буду ступиле на грчко тло. Под притиском савезничких влада и присуства савезничке флоте у грчким водама, Скулидис је одустао од те претње. С друге стране, бивши председник владе, Елефтериос Венизелос и његове присталице нагињали су Савезницима и уласку у рат на њиховој страни под одређеним условима. Француска и Британија, а потом и Италија, нису могле да усагласе своју политику у погледу Грчке. Француска је настојала да Грчка остане неутрална, у нади да ће ући у рат на страни Савезника и пружити им војну подршку. Британија је такође настојала да Грчка остане неутрална, али да се не придружи Савезницима. У Лондону су се плашили да ће у случају грчког пораза, Савезници морати да јој притекну у помоћ, што је влада настојала да избегне. То је било у складу са британским одбијањем да учествује у операцијама на балканском ратишту.¹⁰

Држање грчког краља изневерило је очекивања влада у Паризу и Лондону. Он је у више наврата потврдио своју наклоност према Централним силама. Врховна команда грчке војске отворе-

⁹ САВ 37/153/32, 10. VIII 1916. PRO; Neilson, н.д. 154. Черчил је подржавао румунски план напада на Ердељ. Био је уверен да је Аустро-Угарска била тешко уздрмана недавним поразом. „Морамо управити своје планове да је уништимо“, писао је 1. августа 1916. Gilbert, *Churchill*, I, 798.

¹⁰ Меморандум. Лондон, 19. IV 1916. FO 371, vol. 2613. PRO; Tanenbaum, н.д. 99.

но је подржавала настојања Централних сила и омаловажавала генерала Сараја и савезничке намере. То је француском генералу стварало велике непријатности. Био је суочен и са питањем безбедности Источне армије. Крајем децембра 1915. године наредио је француским и британским трупама да заузму конзулате Централних сила у Солуну и тако спрече њихово особље да шпијунира Источну армију. Потом су трупе заузеле важну осматрачницу Карабурну у солунском заливу, чиме је појачана безбедност пловидбе савезничких бродова. Бријан је Сарајеве акције сматрао оправданим. То није било све. Почетком 1916. године, генерал Сарај је тражио сагласност француске владе да нареди повлачење грчких трупа из Солуна и околине. Предложио је да савезничке трупе преузму контролу над железницом, штампом и службама ПТТ. Овог пута Сарајеви захтеви нису били прихваћени; био је упозорен да не преузима било какве мере без претходне сагласности владе. У Паризу је тињала нада да ће се Грчка придружити Савезницима у рату.¹¹

Убрзо се показало да су Сарајеви захтеви били оправдани. Крајем маја 1916. године грчке трупе су, по наређењу краља Константина, предале Бугарима стратешки изузетно значајну тврђаву Рупел, која се налазила изнад Струме и водила у Бугарску. То је било превише за савезничке политичаре и генерале. Првог јуна, Бријан је наложио Сарају да преузме контролу над солунском полицијом, путевима, штампом, телеграфском и поштанском службом. То је било максимум што је могао да учини без сагласности осталих савезника. Истовремено, одбацио је Венизелосов предлог да преузме власт у Солуну и упуту позив грчким патриотима да стану уз Савезнике. Бријан се ограничио да нареди Сарају да заштити Источну армију од евентуалног напада. У ствари, британска влада је ставила вето на Бријанову намеру да прихвати Венизелосов предлог. У Форин офису су заузели становиште да побуну против владара треба да проведу Грци без подршке Савезника.¹² Изгледало је да је краљ Константин и овог пута остао некажњен због свога држања.

То се, ипак, није догодило. Заједничка акција Савезника била је неопходна да се спрече нове претње Источној армији. Уверен да је краљ Константин био у дослуху са Централним силама, Бријан је обезбедио пристанак Британије и Русије за наредни Сарајев корак. У заједничкој ноти упућеној 21. јуна, влади, три

¹¹ Tanenbaum, н.д. 100, 242.

¹² Меморандум лорда Сесила. Лондон, 31. V 1916. FO 371, vol. 2631. PRO.

силе су захтевале демобилизацију грчке војске, оставку Скулидаса и именовање Заимиса, распуштање Парламента и расписивање избора. У случају краљевог одбијања да прихвати захтеве, савезничке трупе су биле спремне да се искрцају у Пиреју. Суочен са могућношћу збацивања са престола, краљ Константин је прихватио те захтеве. Иако је и овог пута био присиљен на попуштање, није се одрицао своје привржености Централним силама.¹³

Тиме се невоље са грчким краљем нису смириле. Оне су поново избиле на површину крајем августа 1916. године, у тренутку кад су бугарске снаге почеле офанзиву против Источне армије, а Сарај се припремао за противнапад. У Паризу је преовладало уверење да краљ Константин и грчка влада нису испунили захтеве прихваћене у ноти од 21. јуна. Бријан је био уверен да су грчки официри давали непријатељу обавештења о покретима Источне армије и да су припремали упад у Тесалију. Бријан је уверавао Ратни комитет у Лондону да је безбедност Источне армије налагала предузимање контроле над лукама, железницом и ПТТ службом. Намеравао је да упуту у Атину једну бригаду и принуди краља да прихвати његове захтеве. Греј је и то спречио. Међутим, Сарај је овог пута био опрезнији и тако избегао нови британски вето. Наиме, у току ноћи 31. августа, у залив Саламине упловила је савезничка флота под командом адмирала Рене Дартижа де Фурнеа. Заробила је неколико аустријских бродова и блокирала грчку флоту. Адмирал је преговарао са грчком владом, која је прихватила захтев да протера непријатељске агенте из земље, а поштанско-телеграфску службу стави под савезничку контролу. Влада у Лондону није била упозната са француском акцијом.¹⁴

Истовремено, у Солуну је избила оружана побуна против краља Константина. Побуњени официри захтевали су од ројалиста да приволе владара да стане на страну Савезника како би протерали бугарске трупе из Грчке. Уз Сарајеву подршку, ројалисти су положили оружје, а Национални комитет за одбрану преузео је управу у граду. Одговорност за антиројалистичку побуну Греј

¹³ Tanenbaum, н.д. 101–102. Дан раније, Камбон је уручио Греју ноту у којој се налазио предлог француске владе за акцију у Атини. У њој се предвиђало бомбардовање Саламине, искрцавање трупа, прекид комуникација између грчких снага на Атици и Кавали и разоружавање грчке дивизије која се налазила у Солуну. Греј је одговорио да је британска страна била спремна да изврши притисак са мора, али да није одобравала операције на копну. Меморандум. Камбон Греју. Лондон, 20. VI 1916. поверљиво. FO 800, vol. 59. PRO.

¹⁴ A. Pinguad, *Histoire diplomatique de la France pendant la Grand guerre*, I–III (Paris, 1938), II, 307–308.

је приписао Сарају и његовим официрима. Сматрао је да ће руски цар оштро осудити такво охрабривање побуњеника, и изразио бојазан да ће то имати рђаве последице по француско-британске односе са Русијом.¹⁵

Иако је са разних страна био означен као подстрекач побуне, Сарај је тврдио да су разлози безбедности одредили његово држање. Бугарски напад само је подстакао његову одлуку да рожалисте уклони из Солуна. Ипак, примедбе на Сарајево држање биле су оправдане. Он и његова обавештајна служба деловали су активно у Грчкој – одржавали додир са Венизелосом и његовим присталицама, олакшавали њихово кретање и пружали им заштиту. Ни Бријан није био против Венизелиста, па је 1. септембра влада одобрила Сарајево држање у време солунске побуне. Са своје стране, Бријан је уверавао Греја да Француска није намеравала да уклони краља Константина са престола и да није подстицала вензелистичку побуну. Бријан такође није приговорио кад су француски официри тајно извели Венизелоса из Атине и превезли га на Крит. Крајем септембра, Бријан је подржао Венизелоса, уверен да је он био алтернатива краљу Константину. Разлике у ставовима између савезника биле су непремостиве, што је доприносило одлагању офанзиве Источне армије.¹⁶

Сарајево држање према Венизелосу довело је у питање његов опстанак на челу Источне армије. Русија је оштро приговорила довођењу Венизелоса у Солун. Влада у Петрограду је то доживела као пружање подршке краљевим противницима и угрожавање руских територијалних тековина у Малој Азији, пошто је Венизелос био заступник идеје „Велике Грчке“. Ипак, руска влада је била за уклањање краља Константина уколико би његово држање угрожавало безбедност Источне армије. Ни Италија није одобравала Сарајев корак, уверена да ће Венизелосова политика угрозити њене амбиције у Албанији и Малој Азији.

Бугарски напад 18. августа пореметио је савезничке планове. Трупe Источне армије биле су принуђене да се повуку на оба крила. Британске снаге су спречиле бугарски прелазак преко Струме, док су српске трупе морале да се повуку на нове положаје. Бугарске снаге су заузеле Флорину и доспеле до језера Острово. Повлачење је заустављено 20. августа противнападом. Након тога, трупе су остале у дефанзиви до средине септембра.

¹⁵ Tanenbaum, н.д. 118–120; Грејова белешка на телеграму амбасадора Бертијеа од 30. VIII 1916. FO 800, vol. 59. PRO.

¹⁶ За опширну анализу прилика у Грчкој, Tanenbaum, н.д. 120–121.

Иако преокрет на фронтима није утицао на положај Румуније, јер је Источна армија задржала бугарске трупе у Македонији, он је имао значајне последице по збивања у Грчкој.¹⁷

Злобни Робертсон искористио је повлачење српских дивизија са својих положаја да се подсмехне Сарају и Србима за тај неуспех. У писму генералу Мерију напоменуо је да „Сарајеве српске снаге изгледа да немају борбену вредност која се очекивала“. Потврдио је своје омаловажавање Сараја и његових способности. „(Он) није ни стратег ни тактичар, и верујем да ће Бугари задржати иницијативу уколико Сарај не прихвати да операцију предводи Кордоније (француски генерал – пр. Д. Ж.), који је врло способан војник.“¹⁸ То је било оправдање за његово противљење офанзиве Источне армије.

Ратни комитет је пажљиво пратио збивања око Румуније и њеног уласка у рат, операција и сарадње са савезничким снагама. Повод за то био је извештај посланика Берклија да је Братијану посетио Софију, где је разговарао са Радославовом у погледу изласка Бугарске из рата. Том приликом Радославов је саопштио да понуда мора да дође из Британије, а не од Русије. Поставио је два услова за то: а) Бугарска мора да добије Македонију, и б) цар Фердинанд и његова династија морају да остану на престола. Ратни комитет није био одушевљен понудом. Након дуже расправе, закључено је да би преговори са Бугарском представљали добар изговор за оклевање Румуније да уђе у рат на страни Савезника. С обзиром на то, комитет је сматрао да није требало износити предлоге Бугарској све док Румунија не уђе у рат. О томе су биле обавештене владе у Паризу и Петрограду.¹⁹ Одлука комитета била је потпуно неочекивана с обзиром на његова стална настојања да Бугарску изведе из рата. Очекивања од Румуније била су, очито, велика.

Неколико дана касније, комитет је расправљао о споразуму закљученом између Бријана и Лојда Џорџа 11. августа којим се предвиђало да две владе, чим Румунија потпише уговор о уласку у рат, траже од Ставке да одмах упути на фронт против Бугарске значајне снаге, које ће сарађивати са румунском армијом. Договор је прекршила француска влада када је Бријан о томе обавестио владу у Петрограду, пре него што је Румунија потписала уговор. Том приликом француска влада је пропустила да

¹⁷ Leon, *Greece and the Great Powers 1914–1917*, 378–379.

¹⁸ Робертсон Мерију. Лондон, 1. IX 1916. *Egypt 1916–1917... Private letters...*, 149.

¹⁹ CAB, 37/154/5, 18. VIII 1916. PRO.

обавести да ће преко Румуније и Бугарске бити упућене велике количине муниције за царску армију. Комитет је одлучио да Греј о томе обавести царску владу, а Робертсон генерала Алексејева.²⁰ По мишљењу комитета, француска страна је пореметила договор, што је присилило британску владу да о његовом садржају обавести царску владу и Ставку.

Крајем августа, убрзо након уласка Румуније у рат, комитет се суочио са новим француским заокретом. На седници одржаној 30. августа, лорд Креве је, у име државног секретара, саопштио члановима Комитета да је Форин офис поступио у складу са одлуком од 22. августа да обавести царску владу о договору са Француском о даљем току операција. Француска влада је изненада одустала од одлуке да о договору обавести руску страну, док претходно не обави разговор са британском владом. Амбасадор Бјукенен је добио упутство о томе. Генерал Робертсон је обавестио Комитет да је о договору обавестио генерала Алексејева. Он је одбацио захтев да Русија упути тражене трупе на румунски фронт. Ратни комитет је остао при договору са Француском, и наложио Робертсону да упозори генерала Алексејева на користи које је Русија могла да има од тога договора. Истовремено, Комитет је овластио Форин офис да обавести Ке д'Орсеј о одбијању генерала Алексејева да прихвати заједнички предлог. Одлучено је да две земље доставе потпуни предлог царској влади.²¹ Договор три земље остао је неостварен. Царска влада и Ставка нису били спремни да шаљу трупе на румунско-бугарско ратиште. Тиме је епизода с Румунијом била осуђена на пропаст. Савезничка брзоплетост, различити циљеви, недовољна промишљеност и уцене довеле су до брзог краха румунске интервенције у рату. Савезничке владе нису биле искрене у својим настојањима, а нису ни схватиле обим румунске неспремности за рат.

Сређином септембра трупе Источне армије отпочеле су офанзиву, али не за дуго. Нападале су на сектору Флорина–Битољ, али је успех изостао. Српске и бугарске снаге водиле су крваву битку за Кајмакчалан. Сарај је поновио напад 27. септембра, али без тешке артиљерије група дивизија под командом генерала

²⁰ Исто, 37/154/11, 22. VIII 1916. Исто.

²¹ Исто, 37/154/33, 30. VIII 1916. Исто. Робертсон је био овлашћен да обавести војног аташеа у Букурешту да је постојала опасност да линија снабдевања између Бугарске, Турске и Централних сила на Дунаву буде прекинута. Петог септембра, комитет је донео одлуку, на Бријанов захтев, да није требало обавестити царску владу о читавом садржају договора од 11. августа, пошто би се он могао схватити као уцена – топови за руске трупе. Исто, 5. IX 1916. Исто.

Кордонијеа ни овог пута није била у стању да пробије бугарске положаје. То је створило нове невоље. Напад румунских армија који је требало да почне 30. септембра, Источна армија је требала да подржи нападом на правцу Битољ–Прилеп. Уверен да напад није имао изгледе на успех, Кордоније је одбио да проведе у живот Сарајеву наредбу да крене у напад. Због тога је Кордонијеова група дивизија, састављена од француско-руских снага, кренула у напад тек 3. октобра. Напад се завршио неуспехом и великим људским губицима. Због одбијања да проведе Сарајеву наредбу Кордоније је био смењен са положаја и враћен у Француску. Ни генерал Милн није веровао у успех Сарајеве офанзиве. Тежак терен, утврђени бугарски положаји и недостатак трупа били су разлози за неуспех. Иако је био свестан тешкоћа, Сарај је веровао у успех офанзиве под условом да се она изведе брзо и ефикасно, што није био случај. Такође, за разлику од Милна који није веровао у борбену способност српских дивизија, Сарај је имао пуно поверење у њихову одлучност и спремност за борбу.

Постојао је још један, не мање значајан разлог за неуспех офанзиве са којим је Сарај био упознат. Као и раније, у француским политичким и војним круговима дошло је до новог оштрог сукоба. Повод је био покушај Сарајевог уклањања са положаја команданта Источне армије. Бријан, Филип Бартело, шеф његовог кабинета, генерали Жофр и Кастелно предузели су почетком септембра кораке за Сарајеву смену. У том послу добили су подршку неколико француских листова (*La Libre Parole*, *L'Echo de Paris*). Они су објавили више напада на Сараја са Бријановим одобрењем. Приписивали су му одговорност за одлагање офанзиве и непријатељске подршке румунској армији. У Сарајеву одбрану устали су министри Малви, Тома, Панлеве, Леон Буржоа и Гастон Думерг. Запретили су оставкама, што је значило пад владе. Превртљиви Бријан је тврдио да је Сарај уживао пуно поверење владе и уверавао министре Левице да ће генерал бити заштићен од неоправданих и неправедних оптужби. То је довело до престанка напада на Сараја, иако не за дуго.²²

Сређином октобра Сарајеви непријатељи у врховима војске искористили су неуспех октобарске офанзиве да поново покрену питање његове смене са положаја команданта Источне армије. У извештају упућеном Жофру о току операције наводило се, између осталог, да Сарај није био способан да предводи савезничке снаге у будућности и да је његова смена била неопходна. Жофр је то

²² Tanenbaum, н.д. 110–113, детаљно описује збивања и улогу појединаца у њима.

искористио да захтева од Бријана да Сарајеву одговорност утврди комисија на челу са генералом Каstellноом. У случају да Сарај буде проглашен кривим, Каstellно би био именован за команданта Источне армије. Бријан је одбацио захтев са образложењем да би то нашкодило угледу Источне армије и њеног команданта. Ипак, крајем месеца влада је одлучила да генерал Рог, министар рата, испита Сарајеву одговорност и о томе обавести владу. Жофр и Бријан су веровали да ће Рогов извештај, одговорност за неуспех офанзиве ставити на Сарајеву душу. У том послу Бријан је имао подршку Русије, Британије и Италије. Свака од њих имала је примедбе на Сараја и желела нову личност на челу Источне армије. Генерали Робертсон и Милн су тврдили да Сарај није водио рачуна о интересима и захтевима других држава, као и да није разумевао менталитет трупа којима је командовао. Акција против Сараја трајала је до краја 1916. године.

Средином новембра, генерал Рог је објавио извештај о својој мисији. На велико запрепашћење Бријана, Жофра и савезничких влада, Рогов извештај је био пун хвале за Сарајеве војничке способности; тврдио је да је уживао подршку савезничких генерала и да су његове делатности у Грчкој биле оправдане. Његове препоруке су биле да Сарај задржи свој положај и да Источна армија, уколико се жели успех против Бугара, буде ојачана новим дивизијама. И овог пута, као и раније, Сарајеви пријатељи на Левици не само да су спасли свог штићеника од најгорег, већ су добили нове аргументе за напад на владу и Жофра.²³ Борба за власт између група и појединаца, војника и цивила, у Француској, као и у другим савезничким земљама, није престајала током рата. Она је, несумњиво, умањивала борбену способност савезничких команданата изложених оптужбама и сумњама. Сарајев случај представља пример до које мере су међусобни сукоби утицали на ефикасност и борбене способности Источне армије.

Неуспех Сарајеве офанзиве и пораз румунске армије у бици код Туртуку-а, навели су Робертсона да захтева од Алексејева да размотри могућност пружања помоћи Румунији. О њеној војсци и генералима имао је лоше мишљење. Лојд Џорџ је тврдио да га је ситуација са том земљом подсећала на прошлогодишњи пораз Србије, којој Савезници нису притекли у помоћ. Таква размишљања и питање пружања помоћи Румунији нашли су се 9. октобра на седници Ратног комитета. Том приликом Лојд Џорџ је тврдио да ће пораз Румуније створити рђав утисак у Грчкој и

представљати ударац престижу Британије. Није се слагао са Робертсоном оптужбом на рачун неспособности румунских генерала. Такође, није сматрао да је Русија била у стању да притекне у помоћ Румунији. Предложио је да Савезници заједнички предузму све што је било могуће да јој притекну у помоћ. Одговарајући на тај предлог, Робертсон је, уз Керзонову подршку, указао да помоћ није могла да стигне на време. То гледиште делио је и генерал Милн, тврдећи да је пробој бугарских положаја био могућ једино упућивањем нових дивизија на Балкан. Сматрао је да би упућивање две дивизије било од помоћи, а да је осам гарантовало успех. Робертсон је предложио да две италијанске дивизије буду упућене на Балкан. Упућивање британских трупа није спомињао. Како су гледишта и предлози Лојда Џорџа и Робертсона били непомирљиви, Комитет је закључио да се од Милна и Жофра тражи мишљење да ли се Румунији могло помоћи ефикасним нападом Источне армије, колико је за то било потребно времена, шта се максимално могло постићи слањем осам дивизија и за које време. Уколико се донесе одлука о офанзиви, Комитет је очекивао упућивање француских дивизија. Комитет и Робертсон били су сагласни да британске дивизије није требало слати на Балкан.²⁴

Два дана касније, Милнов и Жофров одговор нашли су се пред члановима Комитета. У Милновом одговору наводило се да је постојала могућност да се непријатељски положаји пробију уколико се упуту десет дивизија и неопходна артиљерија; упућивањем петнаест дивизија изгледа за победу били су велики, под условом да немачке и аустријске трупе не притекну у помоћ Бугарима. Уколико би под својом командом имао девет британских дивизија, Милн је био уверен да би очистио простор до реке Месте и продро северно од долине Струмице. Веће операције на Балкану није требало водити између 15. новембра и краја фебруара. Најзад, захтевао је артиљерију различитог калибра. Жофрово мишљење је указивало на важност операција на Балкану с обзиром на збивања на истоку; ипак, признао је да је западни фронт био најважнији. Напоменуо је да је генерал Алексејев упуту неколико дивизија у Добруцу. Стога, Источна армија је имала задатак да оствари сарадњу са руским снагама са циљем да бугарској армији нанесе одлучан пораз. У случају да Источна армија не буде ојачана новим дивизијама, она неће бити у стању да постигне тај циљ, што ће Бугарима омогућити да пребаце снаге на Дунав и угрозе румунске положаје. Уколико претрпи поразе на Дунаву

²³ Tanenbaum, н.д. 123–126.

²⁴ САВ 37/157/18, 9. X 1916. PRO. Дан касније, Асквит је обавестио краља Џорџа V о расправи и одлуци Комитета; Neilson, н.д. 157–158.

и Ердељу, Румунија ће морати да изађе из рата, што ће немачкој Врховној команди омогућити да упутити трупе на Западни фронт. Жофр је проценио да четири нове дивизије – две британске и две италијанске – треба одмах упутити на Балкан. У том случају, Источна армија ће имати велике изгледе на успех.

Расправа у Комитету открила је непомирљиве разлике између британског и француског става. Комитет је упозорио да се никад није сагласио са проширењем првобитне улоге Источне армије да води офанзиве – операције на Балкану. Робертсон је био против свега што је захтевало слање британских снага. Тврдио је да ни четири дивизије које је захтевао Жофр не би биле у стању да пробију бугарске положаје. Ипак, нешто се морало учинити, и Робертсон је био тога свестан. На његов предлог, Комитет се сагласио да у Солун упутити 21.000 војника, као и тешку артиљерију. Одлучено је такође да се од француске и италијанске владе тражи да упуте нове трупе. Уколико то буду учиниле, Комитет ће наредити слање још једне бригаде. Одлуке су биле привремене, знак подршке Румунији. Трупе ће бити повучене кад то ситуација буде допустила. О донетим одлукама Форин офис ће обавестити владе у Паризу, Петрограду и Риму.²⁵

Средином октобра 1916. године настављени су напади снага Источне армије у разним правцима. Француско-руске снаге допрле су у непосредну близину Битоља, али су ту биле заустављене. Српске дивизије (Моравска, Вардарска, Дунавска) водиле су борбе на обали Црне реке и том приликом заузеле неколико утврђених места. Наредних дана француско-руске снаге нападале су на важно бугарско утврђење Кенали. Бугарски положаји су се одржали захваљујући немачким батаљонима који су бранитељима притекли у помоћ. После кратког предаха и прегруписавања трупа, Сарај је, ослањајући се, углавном, на српске дивизије, 10. новембра наредио нови напад. Под снажним притиском, бугарска одбрана напустила је Кенали и прешла на нове положаје у близини Битоља.

²⁵ Исто, 37/157/29. 12. X 1916. Исто. *Lloyd George, A Diary of Frances Stevenson*, 12. X 1916, 115 наводи да се Лојд Џорџ залагао да се Румунији упутити помоћ како би избегла оно што се догодило Србији. Робертсон је обећао да ће на Балкан упутити две дивизије да помогну Румунији. У расправи која је уследила, Робертсон је тврдио да је настојање да се пробију бугарске линије представљало глупост. Поновио је тврдњу да је једино Русија могла да помогне Румунији. Успео је да спречи прихватање Милновог и Жофровог предлога. Ипак, није могао да га спречи у потпуности. То је остварио по цену оштрог сукоба са Лојдом Џорџом, за кога је тврдио да се залагао за офанзиву на Балкану. Био је спреман да поднесе оставку уколико његов предлог није био прихваћен. Neilson, н.д. 158; Hankey, *The Supreme Command*, II, 535–6.

Притисак српских дивизија (Вардарска, Моравска, Дунавска) био је изузетно снажан, па су бугарски положаји наредних дана падали један за другим. Битољ се налазио на дохват руке нападача. Отпор бранилаца је постајао све слабији. У раним јутарњим часовима 19. новембра, француске и српске трупе ушле су у град. Иако снажне и добро снабдевене, британске дивизије нису узеле учешће у тим борбама. Ипак, Милн је нашао за сходно да Сарају честита на успеху и показаној одлучности трупа под његовом командом. У наредби трупама упућеној наредног дана, Сарај је изрекао највише похвала српским војницима и официрима. Упркос великих губитака, Срби су били одушевљени што су ступили на тло своје земље.

Сарајев успех остварен је без подршке британских и италијанских дивизија. Њихово одсуство на ратишту био је последица трвења и недостатка договора између влада и врховних команди савезничких земаља. Та чињеница била је одмах запажена на многим странама.²⁶ Током наредне три недеље, упркос поновљених покушаја да заузму Прилеп, Сарајеве дивизије нису оствариле никакав напредак. Рђаво време, исцрпљеност трупа, велики губици и бугарско-немачки отпор спречили су даље напредовање Источне армије. Очеvidно, Сарају су била потребна појачања која нису пристизала.

Британска и француска појачања нису пристизала јер су обе владе и војни врхови сматрали да она нису била потребна. Жофр је био против упућивања француских снага, док је Робертсон одбијао да проведе у живот одлуку Ратног комитета од 12. октобра 1916. године. Заправо, у питању је био сукоб унутар две владе и њихових војних врхова. Одлуку Ратног комитета од 12. октобра да упутити у Солун 21.000 људи многи његови чланови су сматрали бесмисленим компромисом између становишта Лојда Џорџа и Робертсона. Поред тога, те трупе нису биле намењене да осигурају дубљи продор у Србију, већ да заштите Солун и, ако се Бугари повуку из Македоније, да пруже подршку Румунији.²⁷ На седници Ратног комитета одржаној 17. октобра расправљало се о томе какав став је требало заузети у предстојећим разговорима са Французима у Булоњу. Одлучено је да треба коначно разјаснити питање Солунског фронта, одредити држање према Румунији и став према Венизелосовој влади у Солуну. Комитет је одлучио да

²⁶ У писму Жофру, Сарај је приметио да је било „крајње необично да тако снажна армија као што је била британска није ништа предузела“. Tanenbaum, н.д. 125–127.

²⁷ Види белешку 25.

британска страна није требало да упућује нове трупе, већ да захтева од француске владе да се изјасни о упућивању појачања у Солун. То се очекивало од Француске „с обзиром да је она била одговорнија за вођење рата у том делу Европе“. То је био покушај да се на Француску свали терет рата на Балкану, а Британија ослободи обавезе слања појачања.²⁸

На конференцији у Булоњу одржаној 20. октобра највећа пажња била је посвећена балканском фронту. Бријан и Жофр били су на удару критике парламентарне Левице због пропуста да Сарају упуте потребна појачања. Његови браниоци у Народној скупштини упозорили су Бријана да појачања нису била упућена на Балкан због Жофровог отпора. Захтевали су од Бријана да о том одлучује сам, без сагласности Врховне команде. Суочен са тим захтевом, Бријан није имао много избора. У Булоњу су се сударила два гледишта. Бријан је тврдио да Источна армија мора да крене у офанзиву и тако спречи пораз Румуније. Одбацио је Жофрово мишљење да појачања нису била потребна, и обећао да ће Француска упутити у Солун две дивизије. Тражио је од Британије да и она упуте две дивизије. Са своје стране, Асквит се одлучно супротставио Бријановом захтеву. Тврдио је да Британија није била спремна да прихвати промену намене Солунског фронта. Његов циљ је био да задржи бугарске снаге у Македонији. Британија није могла да пристане на проширење улоге Источне армије – да притекне у помоћ Румунији. Да би умирио Бријана, Асквит је обећао да ће Ратни комитет размотрити могућност упућивања једне дивизије у Солун.²⁹

На седници Ратног комитета одржаној 24. октобра, донета је одлука да се на Балкан упуте једна дивизија из „политичких разлога“. То се објашњавало потребом да се умире Французи и Руси, и пружи морална подршка Румунији. Иако је француски притисак на доношење такве одлуке био несумњив, Ратни комитет је имао на уму држање Русије. Ставка је увек тврдила да је балканско ратиште било од изузетне важности. Британско одбијање да упуте на Балкан једну дивизију изазвало би велике непријатности с обзиром на притиске са разних страна, укључујући и румунски. Робертсон је тражио савезника за супротстављање Русији у погледу балканског ратишта. Истовремено, Ратни комитет се суочио са поразом Румуније и Милновим извештајем да се Источна армија налазила у хаотичном стању, да су били мали изгледи да ће заузети

²⁸ CAB 37/157/37, 17. X 1916. PRO; Blake, *The Private Papers of General Haig*, 171.

²⁹ Neilson, н.д. 159; Tanenbaum, н.д. 131; Hankey, н.д. II, 536.

Битољ и да су Срби били „деморализована гомила“. Расположење Комитета било је на ниском нивоу. То је навело Лојда Џорџа да изрази своје мишљење о Источној армији и њеном деловању и успесима. „Солунски фронт је пропао јер су га сматрали политичким питањем; од стране Француза због Сараја, а од нас због Француза. Њему се није никад озбиљно приступило.“ Сматрао је да је било прекасно да се упуте појачање на Балкан. Оштрим речима је осудио „западњаке“ због њиховог става према балканском ратишту. „Да су појачања била упућена пре два месеца, Бугарска би вероватно била поражена“, нагласио је.³⁰ Лојд Џорџова оцена била је тачна, изузев тврдње да је офанзива доживела неуспех.

Робертсон се није предавао. Тврдио је да би упућивање појачања повећало опасност од британског уплитања у офанзиву великих размера, што би било велика стратешка погрешка. Чланови Комитета су прихватили Робертсонове тврдње да упућивање појачања не би довело до значајнијег померања фронта. Ипак, Комитет је донео одлуку да упуте једну дивизију са циљем да умири француску и руску владу и појача морал Румуна. Робертсон је био бесан као рис. О одлуци Комитета обавестио је генерала Хејга, који је забележио: „Влада је одлучила да упуте у Солун једну дивизију. Кренуће крајем новембра. По мом мишљењу тамо не требају људи већ човек. Сарај је неупотребљив. Велика је глупост слати трупе одавде (Западни фронт – пр. Д. Ж.) на позорницу другог реда, као што је Солун. Нема другог до да испуни наређење.“ Хејг је делио Робертсоново уверење. По његовом мишљењу, кривац за све био је Сарај и његова неспособност као команданта.³¹

Одсуство јединства у савезничким редовима и избегавање појединих држава да учествују у војним акцијама крајем 1916. године нису могли да остану без последица. Последње недеље и месеци те године били су испуњени многим збивањима која су битно изменила политичку и војничку сцену савезничких држава. Промене су биле последица дугорочних, али и непосредних догађања на балканском ратишту. Са својих положаја у владама и врховним командама отишли су многи који су у парламентарним и војним круговима били означени као неуспешни, лишени иницијативе и маште, неспособни да ратне операције воде одлучније и амбициозније.

Прва на удару била је Румунија. Њено учешће у рату показало је да је била потпуно неспремна за њега и да је имала претерано

³⁰ CAB, 42/22/5, 24. X 1916. PRO; Neilson, н.д. 16; Tanenbaum, н.д. 131–132.

³¹ CAB, Исто; Blake, *The Private Papers of Douglas Haig*, 26. X 1916, 173.

велики апетит за туђим територијама. Војнички порази у октобру наставили су се и наредних месеци. Немачко-аустроугарске снаге јачине две армије започеле су крајем септембра противофанзиву. Она се несметано одвијала. Првих дана децембра, непријатељске трупе су заузеле Букурешт. Румунске трупе су се повукле у Молдавију и нису учествовале у ратним операцијама. Истовремено, бугарска армија је заузела Добруду. Након тога Румунија је изашла из рата. После непуна четири месеца, руско-румунски фронт је престао да постоји, а западни савезници нису успели да Румунији дотуре помоћ из Солуна. Обистиниле су се речи Лојда Џорџа да је Румунију задесила иста судбина која је задесила Србију годину дана раније, због савезничке неодлучности и неспремности да јој притекну у помоћ.³²

Истовремено, иако стидљиво и по цену великих жртава, Србија и њена војска добиле су високу оцену за храброст и издржљивост у текућим борбама. Прве речи похвале изрекао је генерал Сарај након заузећа Битоља. Такво мишљење прихватили су и појединци у британској администрацији. Лорд Хардинг, државни подсекретар у Форин офису, упознат са збивањима на балканском ратишту, са иронијом је коментарисао речи генерала Милна да је српска војска представљала „неорганизовану гомилу“. Насупрот Милну, Хардинг је тврдио да су скорашња збивања на балканском ратишту показала да су „Срби били једина војска која је на том фронту постигла завидне успехе. Мора да су жестоки ратници и да имају сјајне командире“, нагласио је Хардинг.³³ Његове речи потврдиле су да је општа представа о српској војсци одударала од необјективног и пристрасног Милновог коментара. То тим пре што трупе под његовом командом нису узеле учешће у борбама.

Хардингове речи имале су приметан утицај на прихватање неких захтева српске Врховне команде. Ратни комитет је прихватио захтеве о којима раније није хтео ни да чује. Велики губици српских трупа у операцијама током јесени озбиљно су забринули српску владу, Врховну команду и престолонаследника Александра. Врховна команда је тражила да се приступи прикупљању добровољаца – Срба, Хрвата и Словенаца како би се попунили редови погинулих, рањених и болесних. Први захтев био је упућен британској влади у пролеће 1916. године. Од ње се тражила помоћ и подршка у прикупљању добровољаца. Расположење унутар бри-

³² Bonham-Carter, *The Strategy of Victory...*, 186; Quinn, *British Strategy and Politics 1914–1918*, 188–170.

³³ Хардинг Ралфу Пецету, приватно. Лондон, 31. X 1916. *Харџије Ралфа Пецетта*. Additional manuscripts 51253. Рукописно одељење Британске библиотеке, Лондон.

танске владе и војних кругова у том тренутку, није било повољно па је тек на интервенцију француске владе био изнуђен очекивани одговор.³⁴ На томе се није стало. У току наредних месеци српска влада је затражила од Ратног комитета да подржи прикупљање и слање Словена из Сједињених Држава на Крф. У својству државног секретара за рат, Лојд Џорџ је подржао захтев, док се Форин офис премишљао. Џорџ Клерк, саветник у Политичком одељењу, изразио је сумњу у успех те акције. Тврдио је да ће мали број добровољаца сачињавати Срби. Није био уверен да ће Хрвати, Словенци, Далматинци и други бити спремни да се боре у српској војсци на Солунском фронту.³⁵

Британска влада приступила је овом проблему много одговорније у јесен 1916. године. На седници начелника Врховних команди савезничких снага одржаних у Шантију средином новембра, српски делегат пук. Душан Стефановић, захтевао је од савезничких представника да предузму одлучне кораке како би се прикупило што више Словена за службу у српској војсци. Предложио је да се добровољци из САД упуте у Канаду, одакле ће бити превезени у Солун. О захтеву српске Врховне команде расправљало се на седници Ратног комитета одржаној 20. новембра. Након Робертсоновог саопштења о захтеву српског делегата, Греј је указао на велику важност тога корака. Тражио је да са владом САД о томе преговарају представници Француске и Србије, а да британска страна у томе не учествује. Комитет је одлучио да британска страна не узме директно учешће у преговорима са САД. Ипак, британска влада је пристала да плати трошкове превоза добровољаца из Канаде у Солун. Ратни комитет је наложио Лојду Џорџу и Робертсону да се о тој акцији договоре са француском владом. Најзад, Комитет је наложио секретару за колоније да обавести канадску владу о тој одлуци и затражи да јој пружи подршку.³⁶

Питање добровољаца нашло се поново на дневном реду Ратног кабинета 13. децембра. Робертсон је обавестио Кабинет да се поставило питање ко ће платити издржавање добровољаца који се окупљају у Канади пре укрцавања на бродове за Солун. Нагласио је да је Министарство финансија одредило за ову сврху 500.000 франака; министар рата није веровао да ће тај износ бити довољан да покрије трошкове. Кабинет је одлучио да Мини-

³⁴ Греј Камбону. Лондон, 14. IV 1916. FO 371, vol. 2615. PRO.

³⁵ Лојд Џорџ Греју. Лондон, 5. IX 1916. Исто, vol. 2615. Исто.

³⁶ CAB 37/160/4, 20. XI 1916. PRO.

старство финансија исплати све трошкове.³⁷ Два дана касније, посланик Јован Јовановић обавестио је Форин офис да је српска влада одлучила да позове под заставу своје поданике, као и Србе, Хрвате и Словенце из Аустро-Угарске који су живели у Египту и уживали заштиту Србије. Тражио је од британске владе да подржи тај корак. И овог пута британска страна је била предусретљива.³⁸ Британски политички и војни кругови схватили су потребу попуне српских дивизија новим људством. Само у том случају, Савезници су могли да рачунају на њихову пуну борбену спремност и активност на балканском ратишту. Британски став битно се променио у току претходних месеци. Док је почетком године влада одбила да учествује у превозу српских трупа из Албаније на Крф, сада је била спремна не само да добровољце превезе из Канаде у Европу, већ и да сноси трошкове њиховог боравка у Канади. Борбена вредност српског војника тиме је добила пуно признање.

III

Очекивани пораз Румуније и њен излазак из рата представљао је велики ударац Савезницима, као и одговорним за њихову балканску политику. То је био подстицај да се предузму кораци, ма колико безизгледни, како би се избегло најгоре. Међутим, Робертсон је успевао да онемогући сваку иницијативу која је долазила са било које стране. Одбацио је мишљење Жофра и Алексејева да се на Балкану нешто морало предузети. Две савезничке конференције, заказане за 15. новембар, у Шантију и Паризу, требале су да реше све дилеме. Док је прва прошла без већих ломова, друга се одмах суочила са питањем начина и обима савезничке помоћи Русији и Румунији. Британски представници, изузев Лојда Џорџа, одлучно су се супротставили идеји о офанзиви на Балкану у будућности. То је било последица одбијања Ратног комитета да донесе коначну одлуку. Такво држање правдало се на различите начине. Деветог новембра 1916. године Комитет је прихватио мишљење Трговачке коморе да су француске и италијанске пруге и луке биле преоптерећене и да се преко њих нису могли упућивати

³⁷ Исто, 37/161/19, 13. XII 1916. Исто.

³⁸ Јовановић Бунсену. Лондон, 15. XII 1916. FO 371, vol. 2633. PRO. Два дана касније, Бунсен је наложио британском делегату у Египту, генералу Мак Махону да подржи делатност српских делегата у Египту. Дан касније, 21. децембра, обавестио је Јовановића о тој одлуци.

људство и материјал у Солун.³⁹ Тиме је алтернатива поморском превозу била одбачена. Друге није било.

Истовремено, Ратни комитет је одлучно одбацио захтев Лојда Џорџа да се преко потребна помоћ упути Русији и Румунији. Том предлогу одлучно се успротивио Реџиналд Макена, секретар за финансије. Под његовим притиском Комитет је одлучио да Русију треба обавестити да је недостатак бродова ограничавао обим британског учешћа у балканским операцијама. Макена је упозорио да је због великог потапања бродовља од стране немачких подморница могло да дође до несташнице животних намерница.⁴⁰ Тај аргумент био је искоришћен на конференцији у Паризу 15. новембра како би се спречило прихватање Лојд Џорџовог предлога.

И наредних недеља, Робертсон се супротстављао већ обећаном упућивању британских дивизија у Солун. Жофрове поновљене захтеве одбацивао је тврдњом да се ништа горе није могло урадити него да се на Балкан упућују нове дивизије. За победу над Бугарском и заузеће Софије било је потребно више од двадесет три дивизије. Како није било могуће упутити толику војну силу, сматрао је, Источна армија је морала да ограничи своје операције на јужни део Балкана. Истовремено, био је свестан неуспеха Савезника на Балкану. У писму генералу Мерију признао је да су вести са фронта биле неповољне, а да је пораз Румуније стварао мрачно расположење у Лондону. Приметио је да је она одлуком да уђе у рат „направила будалу од себе“. Савезници нису могли да јој притекну у помоћ из Русије или Солуна. „Све у свему, била је то рђава представа“, закључио је.⁴¹ Пораз Румуније био је заокружен заустављањем офанзиве Источне армије. Долазак бугарско-немачких појачања на положаје око Прилепа и временске прилике прекинуле су операције до пролећа 1917. године.

Обрачун са кривцима, иако не свим, за неуспехе могао је да отпочне. Неко је морао да плати за неостварене планове и испуњена обећања. Прве главе пале су у Француској. То је дуга и сложена прича, али вредна кратког подсећања. Заузеће Битоља представљало је почетак обрачуна у војном и политичком врху Француске. Заузеће Битоља потврдило је ваљаност препорука

³⁹ САВ 37/159/17, 24, 7, 9. XI 1916. PRO.

⁴⁰ Исто, 42/23/9, 7. XI 1916. Исто.

⁴¹ Робертсон Мерију. Лондон, 1. XII 1916. *Egypt. 1916-1917. Private letters...*, 174. Робертсоново мишљење делио је генерал Хејг. Храбрио је свога пријатеља, тврдећи да је „паклени Балкан представљао сталну несрећу“. Упућивање нових дивизија у Солун сматрао је „несрећом која се није могла правдати војничким разлозима“. Blake, *The Private Papers of Douglas Haig*, 183, 184.

генерала Рога објављеног неколико дана раније. Поред тога, заузеће Битоља представљало је контраст са ранијим и скоријим неуспесима на Вердену, Соми, у Румунији. Жофров углед био је доведен у питање, а са њим и Бријанов. Сарајеви подржаваоци на Левици имали су све аргументе да отпочну напад на њих двојицу. У Народној скупштини покренули су питање повлачења декрета од 2. децембра 1915, реформе Врховне команде и утврђивање одговорности за неупућивања појачања Источној армији. Захтевали су од Бријана да се о томе отвори расправа на тајној седници. Бријан се нашао у непријатној ситуацији, али је морао да прихвати захтев. Прва седница почела је 28. новембра Бријановим излагањем политичке ситуације. Саопштио је да је румунска армија направила грешку кад је одлучила да нападне аустроугарске положаје, уместо да је кренула против Бугарске. Обуставу слања трупа у Солун приписао је отпору Британије. Нагласио је да Сарају није било потребно више од 300.000 војника који су се тамо већ налазили, пошто Савезници нису намеравали да покрену офанзиву великих размера и са далекосежним стратешким циљевима. Са трупама којима је располагао, Сарај је обавио оно што се од њега очекивало – да бугарске и немачке трупе задржи у Македонији. Бријан је штитио Жофра, иако је он био главна мета напада. Посланик Деснице Шарл Меније-Суркоф отпочео је напад на Жофра, тврдећи да није пружио потребну материјалну и моралну подршку Источној армији и Сарају. Питао је зашто се са њима није поступало на исти начин као и са осталим армијама. Потоњи говорници тражили су од Бријана да објасни зашто, као присталица одлучне политике на Истоку, није на томе истрајао и кад је постао председник владе. Оптужили су га да је декретом од 2. децембра Источну армију ставио под Жофрову команду. Леон Абрами замерио је Бријану што Врховну команду није држао под контролом владе. То је довело до тога да је Жофр преузео у своје руке судбину операције на Балкану. Међусобна нетрпељивост између Жофра и Сараја, нагласио је Абрами, довела је до тога да Источна армија није добила потребна средства и људство. Тражио је да се прекине зависност и потчињеност Источне армије Врховној команди.

У својој првој реакцији на изречене критике, Бријан је настојао да избегне одговор на питања посланика. Највише је говорио о Румунији и њеном уласку у рат, држању, грешкама. Тридесетог новембра Бријан се опрезно осврнуо на питање Сараја и положаја Источне армије. Признао је да су постојали сукоби са Жофром, али је тврдио да су сви Сарајеви захтеви били испуњени. Избегавао је да говори о Жофровом држању, па је сву одгов-

орност за оклевање у слању појачања свалио на Британију. Настојао је да увери посланике да је учинио све што је могао у том погледу. Министар рата Рог, уместо да брани Бријана, хвалио је Сараја, тврдећи да је армија под његовом командом обавила све своје задатке, очувала углед и морал. Рогове речи обезбедиле су ширу подршку Сарају међу члановима Народне скупштине. Било је очигледно да је било све више оних који су сматрали да су на чело француских армија требали да дођу нови људи који би увели нов начин командовања. У Народној скупштини догађало се нешто необично, несвакидашње.

Да је то било истина потврдили су захтеви који су се чули на седницама 1, 2 и 3. децембра. Расправа је била мирна, без оптужби и напада. Посланици свих политичких уверења захтевали су од Бријана да влада нареди производњу нових подморница, торпедних чамаца, тенкова, тешке артиљерије, појача аеронаутички програм, повећа број поморских патрола и пратњу конвоја. Исто тако да повећа производњу аграрних добара, отвори нове руднике, као и да се укине осмочасовни рад у фабрикама муниције. Бријан је схватио шта се догађало. У разговору са Жофром 3. децембра, Бријан је описао нове захтеве и расположење у Народној скупштини. У намери да се очувају *union sacrée* и влада, нагласио је, постало је неопходно да се проведе реорганизација Врховне команде. Жофр је пристао на реорганизацију и прихватио је нову дужност – техничког саветника владе. Наредног дана, Бријан је обавестио посланике о новој Жофровој функцији и повлачењу декрета од 2. децембра 1915. године. То, ипак, није значило да ће Жофрова команда над Сарајем престати. То је изазвало нови гнев Левице. Отпочео је нови талас напада на Жофра, којом приликом су анализирани његови неуспеси у претходним годинама, слабости у систему командовања и снабдевања француских армија. Жофр је био оптужен да је француску младеж слао на кланицу. То је подстакло нова питања о Жофровим овлашћењима; да ли су она искључиво саветодавна или му дају широку власт над Источним и Западним фронтима. На питање да ли ће Жофр и даље потписивати ратне наредбе, Бријан је одбио да одговори. Настала је таква галама да је председник морао да прекине рад Скупштине.

Иако је добио поверење Народне скупштине, Бријан је 8. децембра понудио оставку председнику Републике. Поенкаре је одбио да прихвати понуђену оставку, што је Бријан искористио да изврши реконструкцију владе. Генерал Рог је смењен, а на његово место позван је Пол Панлеве, истакнути представник Левице. Као услов за прихватање министарства, Панлеве је захтевао Жофр-

ову смену и Сарајево стављање под надзор министра рата. Бријан је одбио захтеве, што је Панлеве искористио да одбаци понуду. Наредних дана Бријан је саставио нову владу у којој је начелник Врховне команде постао генерал Робер Нивел. Жофр је задржао положај техничког саветника. Бријан и нова влада дочекани су у Народној скупштини оштрим нападима и оптужбама. Захтевала се не само Жофрова, већ и Бријанова оставка. Напади на Врховну команду и њеног шефа постајали су све оштрији. Бријан је био оптужен што није прихватио Панлевеа и његове предлоге, али и због тога што је из владе уклонио генерала Рога. Наредних дана, Бријан је настојао да техничким смицалицама сачува Жофра и спасе му преостали углед. Најзад, схвативши да је био у потпуности развлашћен, Жофр је 26. децембра поднео оставку. Од тога тренутка француска војска се нашла под надзором цивила. То је био крај једне епохе. Жофр је био жртва сопствене завере и неспособности да схвати нову реалност. У покушају да, заједно са Бријаном, сруши Сараја, био је сам срушен.⁴²

Жофр није био једина жртва. Његов пример следио је и његов заштитник, Бријан. Почетком јануара 1917. године, Бријан је признао да његов останак на власти више није имао никакву сврху и корист по земљу. Сачекао је прилику да поднесе оставку. То се догодило средином марта 1917. године. Иако његова политичка каријера није тиме била окончана, био је за неко време уклоњен из власти.⁴³

Ни британска страна није остала некажњена за своје поступке и пропусте, иако проблеми Источне армије и Балкана нису имали неке одређеније везе са тим. Сукоби унутар Ратног комитета настали су из других разлога, иако је начин вођења рата, несумњиво, био један од веома значајних за промене које су се догодиле. Јавност, политичке странке и појединци нису били претерано задовољни начином на који је Асквит водио земљу и руководио ратним напорима Британије. Колебљив и неодлучан, спреман да мења одлуке, што је било посебно видљиво у случају балканског ратишта, Асквит није био прави лидер земље у рату. Истина, положај и интереси Британије били су друкчији од Француске, али је земља све

⁴² За опширан опис расправе на тајној седници, види *Assemblée Nationale, Chambre des Deputes, Journal Officiel, Les Comites Secrets. Service des Archives*, Париз, 115–117, 118, 121, 122, 132–139, 141–145, 147, 148–150, 156–161, 170–216, 233, 235–240, 243–244, 245–246; такође Tanenbaum, н.д. 133–143 даје сумаран приказ рада Народне скупштине; J. King, *Generale and Politicians. Conflict between France's High Command, Parliament and Government, 1914–1918* (Greenwood, 1971), 134–138.

⁴³ Tanenbaum, исто, 143.

више западала у кризу и апатију. Тражила се одлучнија личност, спремна да доноси одлуке и мења устаљене навике. То је био Лојд Џорџ, личност, иако често оспоравана, која је показала своје способности као секретар за финансије, муницију и рат. Истицао се и у свом залагању за нова ратишта, укључујући и балканско. Пошто је осигурао подршку Бонара Лоа, Лојд Џорџ је 7. децембра 1916. године саставио нову владу. Асквит и неколицима министара напустили су своје ресоре. Робертсон је сачувао свој положај, са кога је настојао да утиче на вођење ратних операција на Балкану у току наредних година.⁴⁴ Од новог премијера се очекивало да земљу поведе новим путевима, и оствари оно што његов претходник није био у стању да проведе у живот.

⁴⁴ За више појединости о стварању Лојд Џорџове владе и њеним циљевима, F. Owen, *Tempestuous Journey. Lloyd George. His Life and Times* (London, 1954), 329–353; D. Thomson, *England in the Twentieth Century (1914–1963)* (London, 1963), 49–59; Sir Charles Mallet, *Mr. Lloyd George. A Study* (London, 1929), 77–88.

ЛОЈД ЏОРѢ И БАЛКАНСКА СЦЕНА (децембар 1916 – јуни 1917)

I

Пад Асквитове владе и Лојд ЏорѢово ступање на власт у Британији, с једне, и потреси који су се догодили у Француској, с друге стране, наговештавали су могућу промену политике на Балкану. Нови британски премијер био је истакнути заступник стратегије, „источног фронта“, уверен да ће пораз немачких савезника на споредним ратиштима умањити жртве на Западном фронту и олакшати савезничку победу. С друге стране, начелник империјалног Генералштаба, генерал Робертсон, био је одлучан противник упућивања трупа на периферна ратишта, укључујући и балканско. Супротстављени ставови двојице протагониста довели су до честих међусобних сукоба, подела у Ратном комитету и компромисних одлука. Иако су премијерова овлашћења и утицај били ојачани у односу на Робертсона, његова слобода одлучивања није постала већа. Упркос томе, намеравао је да подржи операцију већих размера на Истоку.¹

Отуда, није било изненађење што су питања Балкана и Источне армије нашли место на првом састанку новоствореног Ратног кабинета, одржаном 9. децембра 1916. године.² Ратни кабинет су

¹ Quinn, *Strategy and Politics*, 1914–1918, 209–217.

² Лојд ЏорѢ је био најспораванија личност британске историје XX века. Иако скромног порекла, успео је да се вине у врх британске политике, да би током светског рата постао незаменљив. Његово ступање на власт представљало је за многе револуцију на британски начин. Довео је са собом нове људе и потиснуо старе, основао нова министарства, увео нове прописе и начин рада, створио кабинетску владу. Био је човек тренутне инспирације, одлучан да делује кад је то било потребно. Тиме је створио многе непријатеље, од краља ЏорѢа V и аристократије до новинског магната, лорда Нортклифа. Због тога је добио надимак „велика шумска животиња“. A. J. P. Taylor, *English History 1914–1945* (London, 1965), 109–111.

сачињавали пет чланова (Лојд Џорџ, лорд Керзон, Бонар Ло, Артур Хендерсон, виконт Милнер). У суштини, то је био комитет јавне безбедности који је имао сву власт. Поједини министри учествовали су у раду кабинета кад се расправљало о питањима из њихових ресора. У његовом раду учествовао је и генерал Робертсон у својству начелника Империјалног генералштаба. Робертсон се показао достојним противником, способним да спречи премијерове намере. Расправа вођена тога дана најавила је веома занимљиву полемику о будућности балканског ратишта. Расправу је подстакао захтев француске владе да се на Солунски фронт упуте две нове дивизије. Робертсон је узвратио да ће се тиме број дивизија повећати на 21, што је сматрао непотребним. Нагласио је да је циљ савезника био решење грчког питања и спречавање непријатељске офанзиве. Тврдио је да су оба циља била неостварљива. Захваљујући бољим комуникацијама које је могао да користи (Рушчук, Једрене, Дедеагач), непријатељ је брзо могао да упуте значајне снаге. С друге стране, савезничке комуникације су биле много слабије, па трупе не би могле да се супротставе надмоћнијем непријатељу. Савезничке снаге биле су развучене на фронту дужине око 360km, састављене од трупа слабије вредности и различитих нација. За Србе је рекао да су изванредни војници, али да су били исцрпљени. Ситуација на Балкану, нагласио је Робертсон, била је битно промењена у току протеклих недеља. Пораз Румуније и држање Грчке онемогућили су заједничку операцију са севера (Дунав) и југа (Солун). Његов закључак био је изричит: циљеви одређени на конференцији у Шантију нису били остварљиви. С обзиром на то, „треба да напустимо ту земљу“, закључио је. Како тај предлог није био прихватљив из практичних разлога, требало се задовољити одбраном Солуна. У противном, савезничке снаге могле су се суочити са великом опасношћу, да буду бачене у море од стране надмоћнијег непријатеља. Предложио је такође да се линија фронта скрати, пошто ће на тај начин Савезници бити у стању да одбране своје положаје и изразио неповерење према Сарају и његовом расуђивању. Упозорио је да британска страна није била у могућности да контролише његове одлуке.³

То је био изазов који је начелник Империјалног генералштаба бацио у лице новом премијеру, његовим идејама и намерама. Отишао је и корак даље. Током расправе у кабинету, Робертсон је изразио негодовање због сталних критика које је премијер исказивао према његовој „западној“ стратегији и отпору операцијама

³ *War Cabinet Papers*, 37/161/9, 9. XII 1917. У даљем тексту као WCP.

на Балкану. Отворено је осудио политику две земље на Балкану. „У свакој прилици, Жофрови предлози су се показали погрешним, а они које је нудио британски Генералштаб исправним. Ниједан циљ због кога смо се искрцали и остали на Балкану, није досада био остварен“, нагласио је Робертсон.⁴ Записник не казује каква је била реакција присутних на Робертсонове речи. Како било, кабинет га је овластио да своје мишљење саопшти генералу Жофру. Напоменуће такође да су прилике на Балкану изазивале приметну забринутост чланова кабинета. То је налагало одржавање састанка са француским војним и поморским представницима. Томе ће претходити састанак локалних власти које ће изнети своје мишљење о ситуацији. Од генерала Сараја се такође очекивало да изнесе своје мишљење о њој. Премијер није био спреман да иступи одлучно и брани свој став. Састанци и извештаји представљали су начин да се одлука одложи.

Наредних дана расправа о британској политици на Балкану још више се распламсала. У њу су се укључили и други британски генерали, пружајући подршку Робертсону. Генерал Хејг је изразио наду да Британија убудуће неће упућивати трупе у Солун, да то бојиште треба да се сведе на минимум, а сваки топ врати у Француску. Генерал Хенри Вилсон, начелник штаба британских експедиционих снага у Француској, приговорио је сталним захтевима Русије да се упуте појачања у Солун. „Било би детињасто упућивати тамо нове трупе“, закључио је.⁵ Било је видљиво да ће Лојд Џорџ имати великих сметњи у остваривању својих намера у погледу балканског ратишта. Против себе имао је удружени војни врх.

На наредном састанку кабинета, одржаном 11. децембра, Робертсон је наставио да оптужује Француску, тврдећи да није испунила своје обавезе у погледу слања појачања на Балкан. Први лорд Адмиралитета Џон Целико обавестио је присутне да су Французи тражили пет транспортера за превоз трупа и четири транспортера за превоз коња. Тврдио је да Адмиралитет није могао да одговори том захтеву. Упркос томе, кабинет је наложио Адмиралитету и министарству рата да упуте четири транспортера за превоз коња, под условом да се врате кад обаве послове.⁶

⁴ WCP, 23/1/2, 9. XII 1917. PRO; Neilson, н.д. 163–165.

⁵ Хејг лорду Дербију. Фландрија, 10. XII 1917. R. S. Churchill, *Lord Derby. „King of Lancashire“*. (London–Melbourne–Toronto 1959), 245; *Field-Marshal Sir Henry Wilson. His Life and Diaries*, I–II. Ed. by C. E. Callwell, (London–Toronto, Melbourne–Sidney, 1927), I, 306.

⁶ WCP, 37/161/16, 11. XII 1916. PRO.

Упркос поновљеним захтевима генерала, сарадња са Француском се настављала. На састанку кабинета одржаном 15. децембра, Робертсон је оштрим речима напао Жофра и Сараја због припремања офанзиве на Балкану. Прочитао је извод из Жофрове наредбе у којој се Сарају налагало да: трупе под његовом командом заузму положаје погодне за одбрану и напад, не напуштају освојене територије и буду спремне да реше судбину краља Константина. Кабинет није прихватио Робертсонова гледишта. Поновио је одлуку од 9. децембра да је забринут стањем на Балкану, препустивши Робертсону да питање реши са Жофром.⁷

Нова узбуна је настала 22. децембра, када су Жофр и Алексејев поновили захтев да се припреми офанзива на Балкану. Наредног дана, кабинет је расправљао о томе да ли треба да се задржи садашњи фронт или да се његова дужина скрати. Кабинет је одлучио да позове Ренела Рода, амбасадора у Риму, да дође у Лондон и изнесе мишљење о предлозима који ће бити упућени италијанској влади да повећа своје снаге на Балкану.⁸ Обе стране су се трудиле да сачувају мир и обезбеде аргументе за своје ставове. Никаква одлука није донета у вези захтева за припремање офанзиве.

Ратни кабинет се суочавао са бројним проблемима на Балкану. Најважнији је био судбина Источне армије: питање да ли је требало повећати, смањити или задржати на том простору изазивало је највише полемике како унутар земље, тако и међу савезницима. Судбина Грчке и њеног владара изазивала је сталне расправе. Италија је захтевала гаранције против Венизелиста; Русија и Британија су настојале, бранећи монархистичко начело, да чувају краља Константина на престолу. Генерал Сарај и Бријан били су забринуте за безбедност Источне армије. Да би решио ове дилеме, Ратни кабинет је одлучио да се 26–27. децембра у Лондону одржи конференција француско-британског војног врха. Кабинет је претходно расправљао о ставу који је требало заузети на конференцији. Истог дана, 26. децембра, водила се бурна расправа о Солунском фронту. Робертсон је био одлучно против упућивања нових трупа, укључујући италијанске, на Балкан. Тврдио је да су на том ратишту непријатељске линије снабдевања, пошто је превоз морем био несигуран, биле много боље од савезничких. Кабинет је предложио да се донесу одлуке које ће обавезивати све савезничке земље. Избор је био: прво, потпуно напуштање

⁷ Исто, 37/161/30. Исто.

⁸ WCP, 23/1, 23. XII 1916. Исто.

Балкана; друго, одржавање садашњег фронта; треће, повлачење трупа на безбедније положаје. Упркос томе, кабинет је одлучио да је упућивање артиљерије и 15.000 војника имало приоритет над осталим корацима.⁹ Одлука је била противречна. Иако се разматрало потпуно напуштање Балкана и смањење фронта, приоритет је постало слање нових трупа и артиљерије. То се могло сматрати Лојд Џорџовом победом, под условом да одлука буде проведена у живот. Робертсон је био одлучно против предлога. Упозорио је на опасност да Ратни кабинет води операције и да слање трупа на Балкан доведе у питање операције на Западном фронту.¹⁰

Како било, три решења требало је размотрити на поподневној седници са Французима. Француску делегацију предводио је министар рата Александар Рибо, а британску Лојд Џорџ. На дневном реду налазила су се многа питања, међу којима је најважније било питање Источне армије. Током расправе, Рибо је захтевао да Британија упути на Балкан две дивизије. Лојд Џорџ је био склон да прихвати предлог, уверен да ће то омогућити офанзиву на том фронту. Робертсон је био одлучно против такве одлуке. Захтевао је да се трупе са Балкана упути на Западни фронт. У томе је имао подршку Адмиралитета, чији је представник тврдио да није било бродова потребних за превоз трупа. Исто мишљење имали су и представници Трговинске коморе. Најзад, Робертсон је изразио неповерење према Сарају и његовим способностима да припреми и води офанзиву.¹¹ Робертсон није оклевао да се отворено супротстави премијеровим предлозима и одлукама кабинета.

На седници кабинета одржаној наредног дана, 27. децембра, Робертсон је устао против намераване офанзиве на Балкану. Разматрао се и француски захтев за упућивање две британске дивизије у Солун. Било је одлучено: прво, да Савезници задрже Битољ и садашњу линију фронта што је могуће дуже, али да се припреми друга линија одбране у случају опасности; друго, да британске трупе и артиљерија буду упућени на Балкан; треће, кабинет ће учинити све што је било могуће да испуни француски захтев за слање две дивизије, али ће оне бити спремне тек у фебруару наредне године; четврто, да се изврши притисак на Италију да упути појачања у Солун.¹² Изгледало је да је Лојд Џорџ став преовладао у Ратном кабинету.

⁹ WCP, 23/1, 26. XII 1916.

¹⁰ Neilson, *Strategy and Supply*, 163.

¹¹ Hankey, *The Supreme Command*, II, 605.

¹² WCP, 23/1, 27. XII 1916. PRO; Neilson, н.д. 165.

Истог дана, Робертсон је упутио премијеру оштро писмо у коме је изразио уверење да кабинет, ипак, неће упутити две дивизије на балканско ратиште. Навео је два разлога: прво, сумњу да ће савезничке трупе, са појачањима, бити у стању, ако буду нападнуте, да одрже садашњи фронт; и, друго, уколико две дивизије буду упућене, неће бити могуће да се снабдевају потребним материјалом. Нагласио је да је француски став био „увек исти“, кад је упућивање трупа у Солун било у питању; све су приказивали у мрачним бојама и претили тешким последицама. „Стварни разлог је био“, тврдио је Робертсон, у жељи да очувају свој политички положај“. Закључио је да су његов заменик и начелник Интендантуре предлог о упућивању две дивизије сматрали „лудошћу“.¹³ Премијер се суочио са одлучним отпором начелника Империлног генералштаба. Показало се да није био у стању да се супротстави његовим аргументима. Наредног дана, на седници кабинета, одлучено је да се, у очекивању италијанске одлуке и решења питања превоза, француској влади саопшти да Британија није могла да упути две дивизије на Балкан.¹⁴ Сукоб између две личности и њихових ратних концепција се заоштравао.

Наредна прилика за судар пружила се на савезничкој конференцији одржаној у Риму, 5–7. јануара 1917. године. У разговорима на конференцији, Лојд Џорџ се залагао за офанзиву у Италији и на Балкану, док је Робертсон у приватним разговорима са генералом Кадорном објашњавао њену неодрживост. Италија је подржала Робертсонов став у погледу операција на Балкану и захтевала дефанзиву. Од Сараја се тражило да напусти Битољ, заузет после крвавих борби и тешких жртава. Италијанска, а потом и британска делегација, одбиле су француски захтев да упуте нове дивизије у Солун. Штавише, савезници нису имали план за будуће операције на Балкану, што је изазвало велико Сарајево разочарење. Француски генерал је добио дозволу да отпочне офанзиву само уколико краљ Константин буде одбио да прихвати савезничке захтеве за повлачење трупа на Пелопонез. Уколико обећа, а не проведе обећање, Сарај је могао да крене у офанзиву, али уз претходну сагласност савезничких влада.¹⁵ Лојд Џорџ је био принуђен да одустане од својих намера.

¹³ Робертсон Лојду Џорџу. Лондон, 27. XII 1916. *Харџије Дејвида Лојда Џорџа*, F/44/3/5.

¹⁴ WCP, 37/162/25, 28. XII 1916. PRO. Лојд Џорџ се суочио, по Хенкијевим речима, са необичном ситуацијом: „Ратни кабинет није веровао у Робертсонову западну стратегију, али није могао ни да нађе војника који ће провести његову политику у Солуну“. J. Turner, *Lloyd George's Secretariat* (Cambridge, 1980), 62.

¹⁵ Hankey, н.д. II, 605–606; Neilson, н.д. 165.

И овог пута, као и крајем децембра, Робертсон је користио притисак и претње. У писму упућеном премијеру 6. јануара, генерал је савезничко присуство и делатност на Балкану назвао „јадним“. Упозорио је премијера да неће, „без обзира на утицај који је на њега извршио Бријан, никад потписати наредбу за упућивање нових британских трупа у Солун“. Ово му је саопштио као пријатељ, у нади да то неће морати да понови званично председнику владе.¹⁶ Робертсонове речи представљале су отворену уцену пред којом је премијер морао да устукне. То објашњава природу његовог разговора са Сарајем наредног дана. Том приликом од француског генерала је извукао обећање да неће предузимати никакве кораке у Грчкој без британске сагласности.¹⁷ Под притиском Робертсона и Кадорне, Лојд Џорџ је постепено мењао своју балканску политику и одрицао се офанзиве на источном ратишту.

Робертсон није крио своје задовољство постигнутим. За Солунски фронт није имао лепе речи, па тиме и за оне који су се залагали за његово одржавање. У писму генералу Мерију, упућеном након конференције у Риму, Робертсон је саопштио да је желео да трупе које су се налазиле на Балкану „негде корисно употреби“. На Балкану су биле некорисне. Ишао је толико далеко да је тврдио да је „Солунски фронт допринео више него било који други да не победимо у рату и трошимо више од половине времена на то бедно место“. Хвалио се да је, упркос француских захтева, успео током протекле недеље да оствари своју намеру. Ипак, признао је, да није било наде да ће моћи, у том тренутку, да повуче неке дивизије. Најзад, изразио је уверење да више неће бити сукоба око балканског ратишта.¹⁸

Робертсоново држање створило је у британским политичким и дипломатским круговима уверење да је препуштање Француској да води рат на Балкану отварало врата снажењу њених политичких амбиција на том простору. То се није смело допустити. У току наредних месеци у Форин офису ће размишљати како то да спрече. То се могло постићи само активним учешћем у балканским збивањима, а не одлагањем офанзиве, одбијањем да се упуте трупе или пружањем подршке Венизелосу и његовим присталицама.

¹⁶ Робертсон Лојду Џорџу. Рим, 6. I 1917. *Харџије Дејвида Лојда Џорџа*, F/44/3/6.

¹⁷ Hankey, н.д., II, 612.

¹⁸ Робертсон Мерију. Лондон, 10. I 1917. *Egypt 1916–1917. Private letters between general Sir W. Robertson and general Sir Archibald Murray*, 181.

По повратку са римске конференције у Солун, Сарај се суочио са наредбом из Париза која је гласила: кад почне напад савезничких снага на Западном фронту, Источна армија ће кренути у напад са циљем да задржи непријатељске снаге на балканском простору. Одмах је приступио припремању плана. Почетком фебруара (8), Сарај је саопштио да је његов план предвиђао пролећну офанзиву нападом на неколико сектора: британске снаге – Струма и Дојран; француско-италијанске снаге – Прилеп; српске армије: Могленске планине. Циљ офанзиве био је заузеће Софије.

Као што се могло очекивати, Сарајев план наишао је на отпор на многим странама. Најодлучније противљење таквом предлогу дошло је, како се и очекивало, са британске стране. Иако је Ратни кабинет изразио страховање од јачања француског утицаја на Балкану и настојао да га спречи, било је јасно да се то могло остварити једино активнијим британским војним учешћем у балканским операцијама.¹⁹ Сарајев план олакшавао је британску жељу, а Робертсонов отпор је спречавао. Противречност између жеља и остварења била је неуклоњива све док је отпор офанзивним акцијама на Балкану одређивао британски став.

Крајем фебруара 1917. године британска влада је ставила Савезницима до знања своје намере. На конференцији у Калеу одржаној 27. фебруара, британски представници су предузели кораке да Сарајев план остане мртво слово на папиру. У томе су успели. У закључку конференције наводило се да „одлучан пораз бугарске војске у овом тренутку није био остварљив циљ; стога, задатак савезничких снага у Солуну је да задржи непријатељске снаге на том фронту; трупе ће кренути у напад на непријатеља кад се за то пружи прилика“. Наредног дана, 28. фебруара, Ратни кабинет је прихватио одлуку донету у Калеу. Одлука се оправдавала чињеницом да руске и румунске армије нису биле спремне да учествују у операцијама на Балкану. С обзиром на то, Источна армија није била у стању да нанесе одлучан пораз бугарској армији.²⁰ Почетком марта, на састанку Бријана и Лојда Џорџа у Калеу, одлука је била потврђена. Само неколико месеци након преузимања премијерског положаја и наглашеног залагања за офанзивне акције на балканском ратишту, Лојд Џорџ је прихватио гледишта и захтеве начелника Империјалног генералштаба. Тиме се један од ретких подржавалаца источног ратишта одрекао својих намера. Балканско ратиште постепено је нестајало са савезничких видика.

¹⁹ WCP, 23/1, 24. I 1917. PRO; Turner, н.д. 62.

²⁰ WCP, 23/1, 28. II 1917; Turner, н.д., 62. Сарај је о тој одлуци био обавештен касније.

Стално указивање на проблем поморског превоза војника и ратног материјала као пресудног разлога за одлагање или одбијање да се на Балкан упуте потребна појачања, није био и једини који се наметао Ратном кабинету. Крајем марта, Лојд Џорџ се суочио са извештајем сер Ерика Гедса, директора Управе војних железница министарства рата. Гедс је обавестио лорда Дербија, министра рата, да је нестацица челика и гвожђа у Британији, Француској и Италији спречавала изградњу железничке пруге од Шербуре, у Француској, до Таранта у Италији у наредних годину дана. С обзиром на то, кабинет је одложио доношење одлуке о томе.²¹ Тиме је још једна могућност за превоз трупа и материјала за балканско ратиште била затворена.

Истовремено, снажан отпор припремању офанзиве на Солунском фронту дошао је од представника влада доминиона окупљених на Империјалној ратној конференцији у Лондону. Том приликом, генерал Јан Сметс, заступник председника владе Јужне Африке и фелдмаршал британске војске, одржао је запажен говор у коме се, између осталог, осврнуо и на Солунски фронт. Сметс је тврдио да је одржавање тога фронта представљало највеће оптерећење за трговачку морнарицу. Солунска операција није остварила првобитни циљ, па је, стога, претила да постане не само војно-поморско оптерећење, већ и политичка непријатност за земљу. Било каква половична одлука била би некорисна или опасна. У погледу предстојеће офанзиве, Сметс је видео две могуће добити: а) подршка савезничкој дипломатији у њеном настојању да Бугарску одвоји од Централних сила, и б) заштита Грчке тиме што ће се спречити долазак немачких снага у њену близину. С обзиром на расположиве снаге на Солунском фронту у том тренутку, Сметс је сматрао да оне нису биле довољне да нанесу пораз Бугарској и присиле је да напусти рат. Расположиве савезничке снаге (француске, италијанске, српске) могле би, на суженом фронту, да заштите Грчку од Немачке. У том случају, повлачење британских снага са Балкана имало би више користи. Прво, био би смањен притисак на трговачку морнарицу; друго, извукле би се из ситуације која је могла да се претвори у најнепријатнији политички скандал, да се Британија бори за циљеве које је одредила француска дипломатија; треће, повлачење трупа омогућило би слање појачања британским снагама у Палестини пре него што ослобођење Палестине и Сирије буде остварено.

²¹ WCP, 23/2, 22. III 1917. PRO.

Сматс је сматрао да Форин офис треба да испита могућности одвајања Бугарске од Немачке. Уколико се то буде остварило, Солунски фронт не би представљао нови савезнички неуспех. То је било утолико значајније што је Бугарска могла да игра значајну улогу у будућем решавању балканског питања. Препоручио је да се испита таква могућност. Уколико не постоје изгледи за повољан исход, предложио је промену ратних планова и постепено повлачење британских трупа; то не би угрозило положај других савезника на том ратишту. По Сматсовом мишљењу балканско питање свешће се искључиво на дипломатски проблем.²² Како било, Сматс је сматрао да је британско учешће у ратним операцијама на Балкану требало да буде окончано, трупе повучене, а фронт скраћен. Тражење дипломатског решења подсећало је на Робертсонов захтев из 1916. године да се Бугарска извуче из рата путем преговора. Такође, Сматсово решење за Балкан ишло је у потпуности на руку британским генералима – Робертсону, Хејгу, Вилсону, Мерију и другим. Генерали су били солидарни. Колико год Лојд Џорџ настојао да занемари Сматсов предлог, то му није полазило за руком. Притисак генерала постајао је све снажнији.

У помоћ Робертсону прискочио је и пуковник Хорас Планкет, из министарства рата. Он је у писму упућеном Ратном кабинету 31. марта тврдио да је после, макар и делимично успешне офанзиве која се припремала на Солунском фронту могло доћи до договора са Бугарском. Сличан предлог изнео је и генерал Робертсон на седници кабинета одржаној 2. априла. Оба предлога Кабинет је размотрио на седници одржаној 4. априла и донео одлуку да се ништа није могло предузети док се не види исход офанзиве Источне армије.²³

У Лондону, Паризу и осталим савезничким престоницама са нестрпљењем се очекивао почетак Сарајево офанзиве. Француски генерал је предвидео да офанзива отпочне између 24–26. априла 1917. године. Обавио је потребне припреме, извршио распоред трупа и одредио циљеве офанзиве. Циљ напада био је заузеће Со-

фије и Прилепа. У току припрема, Робертсон је обавестио Ратни кабинет да је примио телеграм од Милна да је до одлагања офанзиве дошло због Сарајевог неуспеха да утврди положаје око Битоља и жеље да напад усклади са офанзивом руских трупа. Напоменуто је да је Панлеве предузео кораке да се почетак напада убрза.²⁴ Офанзива је започела артиљеријском ватром на непријатељске положаје 24. априла, о чему је Робертсон обавестио Кабинет. Напад пешадије није донео очекивани исход: британски напад био је заустављен, док су српски и италијански доживели неуспех. Рђаво време ометало је наставак операција па је офанзива, средином маја, била прекинута. То је било учињено на захтев француске владе 14. маја, што је Сарај прихватио 21. маја 1917. године. Офанзива је доживела неуспех, а људски губици били су значајни.²⁵

Неуспех Солунске офанзиве потврдио је намеру Лојда Џорџа да прихвати захтеве за повлачење дела британских снага са Балкана. Он је већ 17. априла упозорио Рибоа и Панлевеа да ће Британија драстично смањити своје снаге у Солуну ако се офанзива Источне армије заврши неуспехом. У предвечерје британско-француског састанка заказаног да се одржи у Паризу 5. маја било је скоро извесно да је офанзива доживела неуспех. Робертсон је тражио од кабинета 1. маја да размотри даље кораке у погледу Солуна и Грчке, како би приликом сусрета у Паризу британски став био јасно уобличен. Упозорио је да ће бити потребно 6–7 месеци да се британске трупе евакуишу из Солуна, и да је, стога, повлачење требало почети што пре. У погледу предстојећег сусрета у Паризу, Робертсон је тражио да се француској влади стави до знања да Британија неће бити у стању да задржи своје трупе у Солуну. Као први корак, предложио је повлачење две коњичке бригаде и једне пешадијске дивизије. Након тога, повући ће се остатак, зависно од транспортних могућности. Робертсону се очевидно веома журило. Тражио је да се одмах упути наредба за коришћење бродова за превоз трупа и материјала. Лојд Џорџ очито није био спреман да прихвати Робертсонов захтев. Саопштио је да ће у Паризу боравити и Први лорд Адмиралитета који ће француским министрима објаснити питања везана за превоз трупа. Робертсонов захтев да се питање повлачења британски трупа разматра што пре, кабинет је одбацио.²⁶

²⁴ Исто, 23/2, 18. IV 1917. Исто.

²⁵ Tanenbaum, н.д. 191.

²⁶ WCP, 23/2, 1. V 1917. PRO.

²² The General Strategic and Military Situation and Particularly That on the Western Front. London, March 1917. *Selections from the Smuts Papers*, I–III (London, 1966), III, 482–485; Taylor, *English History*, 119–120 објашњава разлоге који су навели Лојда Џорџа да прихвати одржавање конференције.

²³ WCP, 23/2, 4. IV 1917. Истог дана кад су САД објавиле рат Немачкој, Робертсон је обавестио Ратни кабинет да је амерички војни аташе у Атини предложио министру рата САД да упути трупе на Солунски фронт. Сарај се сагласио са предлогом. Кабинет је одбацио предлог с обзиром на чињеницу да армија САД није била припремљена за вођење ратних операција. Исто. 6. IV 1917. Исто.

На састанку са француским министрима, Лојд Џорџ је био још одређенији. Упозорио је да Британија није била у стању да истовремено задржава трупе на Балкану и у Палестини. Војне операције на балканском ратишту биће, стога, сведене на Солун и непосредну околину, а повлачење трупа ће почети 1. јуна 1917. године. Да заслади горку пилулу, Лојд Џорџ је саопштио да ће Ратни кабинет преиспитати ту одлуку уколико Сарајева офанзива буде завршена са успехом.²⁷ Таквим речима и захтевима, Лојд Џорџ је дефинитивно изневерио своја раније изречена уверења и дата обећања. Реакција француских министара била је, као што се могло очекивати, оштра, али безуспешна. Држање британског премијера одредило је више чинилаца. Сматсови предлози, Робертсонов притисак и спремност кабинета да прихвати абдикацију грчког краља. То је био *quid pro quo* – пристанак на уклањање краља Константина за повлачење трупа.²⁸

У Лондону су пажљиво пратили збивања на балканском ратишту. У томе је посебно предњачио Робертсон, који је, истовремено, правио планове где ће употребити трупе са Балкана. На седници Кабинета одржаној 8. маја предложио је да се, с обзиром на прилике у Француској и Палестини, једна дивизија упути у западну Европу, а артиљерија у Египат. Кабинет је одложио расправу о томе. Неколико дана касније, 11. маја, генерал Фредерик Мерис, начелник Одељења војних операција у министарству рата и Робертсонов човек од поверења, потврдио је неуспех операција на свим деловима фронта на Балкану. Три дана касније, потврдио је да су српске дивизије оствариле мањи напредак, али без значајнијих резултата.²⁹ Истовремено, иако одлука није била донета, Робертсон је обавестио генерала Мерија да му „шаље две коњичке бригаде и бригаду артиљерије из састава једне дивизије“. Описао је своју улогу на недавно одржаној конференцији у Паризу. Конференција је била бурна, признао је генерал. „Рекао сам им (Французима – пр. Д. Ж.) да морамо повући две бригаде коњице и једну дивизију, а касније и друге, чим то прилике допусте.“ Сматрао је да је то био почетак, иако није био сигуран како ће се прилике даље развијати.³⁰ За Робертсона, демонтирање Солунског фронта било је у току.

²⁷ CAB, 28/2 I-2, PRO.

²⁸ Neilson, н.д. 162.

²⁹ WCP, 23/2, 8, 11, 14. V 1917. PRO.

³⁰ Робертсон Мерију, Лондон, 12. V 1917. *Egypt. Private letters...*, 229–230. Мери се захвалио, наглашавајући да ће појачања бити од велике користи. Исто, 224.

Дан након прекида солунске офанзиве, 22. маја, у Ратном кабинету се водила оштра дискусија о балканском ратишту и судбини Грчке. Основ за дискусију били су меморандуми које су поднели Робертсон и Први лорд Адмиралитета, Џон Џелико. Генерал и адмирал су тврдили да се повлачење трупа мора наставити, без обзира на политичке последице. Расправа се водила и око повлачења две коњичке бригаде и једне пешадијске дивизије, којима је Робертсон већ одредио дестинацију. Француска влада је оштро приговорила повлачењу, тврдећи да ће оно угрозити положаје њене и српске војске око Битоља. Генерал Петен је упозорио да повлачење трупа из Македоније није било могуће док се не успостави савезничка контрола над Тесалијом, а трупе упуте у Атину. Потом се поставило питање француског политичког утицаја у Грчкој, које је претило да угрози британски положај. На то је Робертсон узвратио тврдњом да је повлачење британских трупа било неминовно. Уверавао је присутне да бугарске трупе нису биле у стању да пређу у офанзиву и угрозе Битољ. Кабинет је препоручио да се Француској стави до знања да, иако се Британија сагласила на њен доминантан положај у Грчкој, политика коју она спроводи мора да буде заједничка, а не искључиво њена. Робертсонов став однео је превагу у Кабинету. Био је овлашћен да питање даљег повлачења трупа са Балкана реши у договору са Петеном и да о томе обавести Кабинет. Италијанска влада требало је да буде обавештена о томе, док српској влади није ништа требало саопштити и објашњавати.³¹

Француска влада није намеравала да остане по страни, да мирно посматра повлачење британских снага. Одлука Кабинета дошла је са закашњењем. Наредног дана, 23. маја, лорд Дерби обавестио је Кабинет да је француска влада тражила од Сараја да отпочне напад на Тесалију и Атину, уклони краља Константина и доведе Венизелоса на власт. Французи су тврдили да је то био најбезбеднији начин да се реши питање Солунског фронта и предуслов да се спречи пад владе у Паризу. У расправи која је уследила, лорд Роберт Сесил, заменик државног секретара за иностране послове, приметио је да се француска страна руководила намером да лаким војничким успехом оствари политичке циљеве. Кабинет је одлучио да британске трупе не учествују у тој акцији, а влада да се не противи француском наметању власти у Грчкој. Решено је да се о томе расправи на наредном састанку представника две

³¹ WCP, 23/2, 22. V 1917. PRO; Turner, н.д. 66.

владе.³² На састанку одржаном у Лондону 28. маја разговарало се о појединостима предстојеће окупације Грчке, која је изазвала многобројне неспоразуме и приговоре у британским, италијанским и српским круговима.

Неспреман да прихвати француску превагу у балканским питањима и одлучан да спречи будућа изненађења, Ратни кабинет је закључио да се то могло остварити уклањањем Сараја са положаја команданта Источне армије. Неповерење према француском генералу било је приметно још пре мајских збивања. На седници кабинета одржаној 10. априла, донета је одлука да Лојд Џорџ тражи од Панлевеа, иначе Сарајевог заштитника, да овог смени и на чело Источне армије постави другог генерала. Панлеве је одбацио тај захтев.³³ Почетком јуна, кабинет је на дневни ред поново ставио питање генерала Сараја. Као разлог наводило се да он више није уживао поверење савезничких официра. Том приликом изнето је више приговора на његово држање и одлуке. Највише му се замерало што није ваљано припремио офанзиву, што се објашњавало чињеницом да је био више заинтересован за њен политички него војнички исход. Кабинет је одлучио да се Сарају није могла поверити окупација Тесалије и спровођење савезничке политике у Грчкој. Наводило се да је и српска Врховна команда изразила бојазан да ће ангажовање савезничких снага у Тесалији довести до слабљења савезничких положаја у Македонији. То се сматрало опасним. Кабинет је задужио Лојда Џорџа да поново пише Панлевеу и захтева Сарајеву смену. О томе је требало обавестити и италијанску владу.³⁴

На седници кабинета одржаној 11. јуна разговарало се о одговору министра Панлевеа на захтев за Сарајево смењивање. Панлеве је одбацио британски захтев, наглашавајући да се генерал „налазио у веома тешкој ситуацији и да би се тренутна смена тешко могла оправдати“. Другим речима, француска влада је прихватила захтев за Сарајевоом сменом, али се она могла спровести у живот касније, кад се преовлада критично стање у коме се налазила Грчка. Након тога, кабинет се упустио у расправу о његовом наследнику. Том приликом, саопштена је вест да француска влада није била вољна да прихвати предлог да војвода Живојин Мишић, преузме команду над Источном армијом. Француска страна је била спремна да размотри сваку другу алтернативну препоруку за ком-

³² Исто, 23/2, 23. V 1917. Исто; Turner, н.д. 66–67.

³³ WCP, 23/2, 10. IV 1917. PRO; Turner, н.д. 64.

³⁴ Исто, 23/2, 5. VI 1917. Исто.

анданта, укључујући и предлог да војвода Мишић буде начелник штаба Сарајевог наследнику. Предвиђало се такође стварање заједничког савезничког штаба. Кабинет је одлучио да задужи генерала Робертсона да размотри ко би био погодна личност да замени Сараја и предложи име француског генерала који би био прихватљив за британски Империјални генералштаб.³⁵

Ситуација је била необична. Британска страна била је толико опседнута жељом да уклони Сараја да је била спремна да размотри и именоване српског официра на положај начелника штаба Источне армије. И француска влада је била спремна да прихвати именовање војводе Мишића на тај положај. Кабинет је подржавао именовање француског генерала на положај команданта Источне армије. Питање Сарајевог наследника покретаће се и током наредних месеци. Војничке способности српског војводе биле су запажене, а његово помињање као кандидата за највиши положај представљало је несумњиво признање.

II

Нема сумње да је решење грчке енигме представљало алфу и омегу за политичко решавање важних балканских питања. Судбина краља Константина имала је у томе кључну улогу. Његово држање било је превртљиво, па је стога представљало отворену претњу за Источну армију и њену безбедност. У току офанзиве у септембру 1916. године, краљ Константин је наредио упућивање грчких трупа у Епир и Тесалију, што је узнемирило Сараја. Савезничке владе су тражиле од краља Константина да се трупе повуку, што је он 21. новембра одбио да прихвати. Првог децембра, адмирал Фурне искрцао је 3000 морнара у Пиреју. Грчка страна одговорила је нападом на савезничке снаге, што је довело до погибије и рањавања 200 људи. Дан касније, 2. децембра, Фурне је наредио бомбардовање двора, након чега је краљ Константин одлучио да Савезницима преда део артиљерије. Тиме се ситуација, за тренутак, смирила.

У току наредних дана, Сарај је тражио од Бријана одобрење да нападне Ларису, одакле му се, у случају успеха, отварао пут ка Атини. Бријан је прихватио захтев, уверен да се грчком краљу није смело веровати. Два дана касније, 4. децембра, предложио је владама савезничких земаља да краљ Константин буде уклоњен

³⁵ Исто, 23/3, 11. VI 1917. Исто.

са престола. Британија, Русија и Италија су одбациле тај предлог. Кад је Жофр затражио од Британије да упути две, а од Италије четири дивизије у Солун, Робертсон и Кадорна су одбацили његов захтев. И овог пута Сарајев захтев није био прихваћен.

Ипак, нешто се морало учинити. Британија и Француска су одлучиле да наметну блокаду Грчкој. Савезнички посланици у Атини уручили су 14. децембра краљу Константину ноту у којој су захтевали да се грчке трупе повуку на Пелопонез. У противном, савезничке трупе заузеће Ларису, а морнарица Волос, бомбардоваће остале грчке луке, окупираће Атину и наметнуће војну управу у читавој земљи. Немајући куд, грчки краљ је прихватио савезничке захтеве са намером да их погодном приликом изигра.

На конференцији одржаној у Лондону од 26–28. децембра 1916. године, Жофр је захтевао упућивање појачања Источној армији и сагласност да припреми напад на Тесалију. Ратни кабинет је предлог одбацио. Том приликом је договорено да војни представници испитају стање у Грчкој, и само у случају да су налази били неповољни, Сарај је могао да приступи припремању напада. Међутим, Сарај је био нестрпљив. Без сагласности савезничких влада, окупио је значајне снаге Источне армије у пределу Кожана са намером да нападне Ларису. Узнемирена покретима трупа, британска влада је оптужила Бријана да није поштовао одлуке донете у Лондону.

На конференцији у Риму, почетком јануара 1917. године питање Грчке и став према краљу Константину нашли су се на дневном реду. Сарај је упозорио присутне да се краљ Константин није придржавао обавеза из ноте од 14. децембра. Захтевао је да му се дозволи да смири стање у земљи, да разоружа ројалисте и уклони трупе. Лојд Џорџ је одбацио захтеве, правдајући то страхом од грађанског рата у Грчкој. Било је договорено да Савезници упуте нови ултиматум у коме ће бити поновљени захтеви изнети у ноти од 14. децембра. Нота је била уручена 8. јануара 1917. године, после чега је краљ Константин прихватио захтев да трупе и ратни материјал пребаци на Пелопонез.

Током неколико наредних месеци неспоразуми и супротстављени циљеви довели су до новог заоштравања сукоба између Француске и Британије. Иако је грчки краљ прихватио услове наметнуте нотом од 8. јануара, Бријан и Сарај су упорно понављали да је присуство грчких трупа у Тесалији представљало претњу Источној армији. Да би је отклонио, Бријан је тражио не само да се блокада задржи, већ и да трупе Источне армије заузму Ларису и Волос. Лојд Џорџ се успротивио томе захтеву. Тврдио је да се

краљ Константин придржавао преузетих обавеза и да грчке трупе у Тесалији нису представљале претњу Источној армији. Средином фебруара 1917. године ратни кабинет је предложио да се уклони блокада.³⁶ Поред тога, неспоразум око краља Константина подстакао је нова трвења између две владе. У Лондону се сматрало да су француски захтеви били подстакнути политичким циљевима и да је Сарај диктирао Бријанову политику према Грчкој и њеном владару. Чули су се гласови да је намера Француске била да уклони краља Константина са престола и тако учврсти свој положај и утицај на Блиском истоку. Показало се да су таква страховања и оптужбе били без основа, да није било доказа за такве тврдње. Једини разлог који је подстицао Сараја и Бријана да раде на уклањању краља Константина било је неповерење у његово држање и брига за безбедност Источне армије.³⁷

Крајем марта 1917. године прилике на политичкој позорници су се промениле, а неки од главних играча на њој – Бријан, цар Николај II – напустили су сцену. Нова влада Рибо-Панлеве није намеравала да промени став према грчком краљу. Упознавши се са њиховим намерама, у Форин офису су дигли узбуну. Поставило се отворено питање: „Хоћемо ли дозволити протекторат Француске у Грчкој“?³⁸ Одговор је био негативан. Међутим, не осврћући се на протесте из Лондона, Рибо и Панлеве су 7. априла наложили Сарају да покрене операцију за освајање Ларисе или Волоса. Пошто је Сарај тих дана био заузет припремањем офанзиве на главном фронту, тражио је да се извршење тога корака одложи. Месец дана касније, 15. маја, Панлеве је наложио Сарају да у наредних месец дана предузме све што је било потребно да се у Грчкој обезбеди такво стање које ће бити у потпуности у прилог Савезницима. Сарај је добио обећање да у томе ужива пуну подршку владе. Након тога, ствари су се брзо развијале. Крајем маја, Сарај је прихватио захтев владе у Паризу и одлучио да „почисти грчког краља Константина и његову династију“. Сарај је сматрао да ће тек тада имати слободне руке у погледу Бугарске. Такве намере су указивале да се француска влада није много обазирала на приговоре Британије и Италије. Одлучила је да их суочи са *fait accompli*. Приликом савезничке конференције у Лондону, 28. маја, Рибо и Панлеве убедили су невољног Лојда Џорџа да краља Константина треба уклонити са престола, иако не и ди-

³⁶ WCP, 23/1, 16. II 1917. PRO.

³⁷ Tanenbaum, н.д. 155, 254.

³⁸ Меморандум Харолда Николсона. Лондон, 30. II 1917. FO 371, vol. 2883. PRO.

настију. Почетком јуна, након конференције у Сен-Жан де Моријену на којој су Италији обећане одређене територије у Малој Азији, последњи отпор био је уклоњен. Убрзо потом, у Атину је приспео француски дипломата Шарл Жонар, који је ултимативно захтевао од краља Константина да се одрекне престола. Иза његових претњи стајале су две француске дивизије спремне да, у случају краљевог одбијања да се повуче крену у акцију. Коначно, 11. јуна, краљ Константин је потписао абдикацију и напустио земљу. На грчки престо ступио је његов син Александар. Последњи чин у грчкој драми догодио се 25. јуна 1917. године кад је Венизелос преузео положај председника владе. На тај начин, савезничка политика у Грчкој могла је неометано да се одвија, а дуго очекивана сарадња њене војске, после неопходног чишћења официрских редова од монархиста, била је обезбеђена.

III

Србија и њена војска, активни учесници у балканским збивањима, стидљиво су се спомињали у савезничким расправама и одлучивањима. Ипак, о њиховим захтевима, потребама и стању у коме су се налазили морало се водити рачуна. Срби су били признати као савезници у рату, посебно њихове армије чији су борци и команданти стицали све више признања. На српске дивизије рачунало се приликом припремања офанзива, а најчешће су им додељивани најтежи делови фронта. Њихово држање у борбама у јесен 1916. године, а посебно у заузећу Битоља, одјекнуло је гласно у савезничким политичким и војним круговима. Иако у почетку занемарене и посматране са омаловажавањем, српске дивизије су често биле спомињане као замена за савезничке трупе, посебно од тренутка кад је британска страна почела да повлачи своје дивизије са балканског ратишта. Најбољи доказ увећаног угледа српских дивизија било је спомињање војводе Мишића као команданта Источне армије. За разлику од савезничких снага које су добијале појачања и тако обнављале своје редове, повлачиле трупе на одмор или их замењивале новим, српске дивизије су биле лишене природног извора регрутовања и попуне својих редова. Због великих губитака и недостатка замене, поједине дивизије су морале да буду реорганизоване, а њихов број смањен. Недостатак људства представљао је проблем како за српску владу и Врховну команду, тако и за Савезнике који су рачунали на учешће српских дивизија у свим операцијама.

Непосредно након ступања Лојда Џорџа на премијерски положај, у Будимпешти је крунисан за цара и краља Аустро-Угарске Карло I (IV). Од њега се очекивало да изведе Двојну монархију из рата и ради на њеној унутрашњој реорганизацији. То је међу појединцима изазвало забринутост да ће нови владар искористити понуду америчког председника и закључити мир. Роберт Вилијам Сетон-Ватсон, близак Форин офису и зналац унутрашњих проблема Монархије, сматрао је да је то могло да створи непријатности савезничким земљама. У писму упућеном Едварду Карсону, Првом лорду Адмиралитета и подржаваоцу Србије, Сетон-Ватсон је изнео неколико предлога, као и дилема у погледу будућег развоја догађаја. На првом месту, упозорио је на постојећи однос супротстављених снага на Солунском фронту, тврдећи да су трупе Централних сила биле много снажније од савезничких. По мишљењу српске Врховне команде и престолонаследника Александра то је представљало велику опасност и претњу. На основу обавештења које је добио од личности од пуног поверења и блиске Врховној команди, бројна надмоћност бугарских снага била је велика. Била је повећана након изласка Румуније из рата. С обзиром на чињеницу да су се српске дивизије изванредно показале у борбама за Кајмакчалан, али и да су претрпеле велике губитке, сматрао је да су српска влада и Врховна команда заслужиле да им се пружи охрабрење за будућност. Сетон-Ватсон није предложио начин на који би то могло да се уради.

Друго питање које је заслуживало пажњу савезничких влада било је предстојеће крунисање цара Аустрије и краља Угарске. Сетон-Ватсон је тврдио да ће будући цар настојати да проведе унутрашњу реорганизацију Царства. Спомињало се да је намеравао да на дан крунисања, 30. децембра, прогласи тријалистичку монархију, у којој ће Јужни Словени имати положај једнак са осталим народима. Нову федералну државу сачињавали би Хрватска, Славонија, Далмација, Босна и Херцеговина, Црна Гора и делови северне Србије. Тај корак лишиће Савезнике наклоности коју сада уживају код тих народа и створиће сметње њиховим дипломатским напорима у будућности. Сматрао је да треба да се предузму одређени кораци како би се таква ситуација избегла. Сетон-Ватсон је сматрао да су Лондонски пакт и савезничко оклевање да пруже подршку југословенском програму представљали разочарење за све његове подржаваоце, укључујући и Србију. Предложио је да Савезници одустану од обећања датог

Италији у погледу Далмације и подршке њеним настојањима да спречи Србе и Хрвате да се уједине.³⁹

Сетон-Ватсон је уочио опасности које су се назирале на виду, могућност чије остварење није било извесно. Упозорио је на слабљење и исцрпљеност српских дивизија, опасност која је могла настати по њих уколико се нешто не предузме да се оне уредно попуњавају. Иако је признао да је друга могућност била тек хипотетичка, упозорење новој влади било је ваљано и вредно пажње. Сетон-Ватсон је рачунао да су двојица најупорнијих подржавалаца Србије у рату, Лојд Џорџ и Карсон, тренутно на власти, били у прилици да нешто више учине за ту земљу, а посебно за њену нестајућу војску. Реакција у Форин офису била је уздржана. Харолд Николсон, млади дипломата, забележио је да британска влада неће бити у стању да нешто учини уколико Цар објави такву прокламацију. Роналд Грејем је сматрао да би о садржају писма требало обавестити италијанску владу. Пошто нису имали никакву другу идеју, писмо су упутили лорду Сесилу. Обавештење о његовом садржају није стигло до Ратног кабинета, загубило се у архиви. Први покушај да се нова влада подстакне на акцију у прилог Србији завршио је неуспехом.

У предвечерје римске конференције одржане првих дана јануара 1917. године на којој се расправљало о повлачењу британских трупа са Балкана, српска дипломатија је покушала да докучи нешто више о њеном дневном реду. На питање посланика Јована Јовановића о намерама британске владе према Солунском фронту, Артур Балфур, државни секретар за спољне послове, одговорио је да није било никаквих посебних новости. Напоменуо је да су тамошње снаге биле довољне да одбране линију фронта. Балфура је, пак, занимало какво је било расположење међу Хрватима и другим народима према цару Карлу и његовој евентуалној понуди широке аутономије Јужним Словенима унутар Царства. Посебно се интересовао да ли су поданици Царства желели да остану унутар његових граница или да се придруже својој браћи и створе „Велику Србију“. Очито несвестан да је питање било подстакнуто Сетон-Ватсоновим писмом, Јовановић је узвратио да ће једино револуција присилити Мађаре да Словенима дају слободу. Додао је да Јужни Словени неће бити задовољни аутономијом, уколико

³⁹ Сетон-Ватсон Карсону. Лондон, 21. XII 1916. Лично и поверљиво. FO 371, vol. 2627. PRO; R. W. Seton-Watson and the Yugoslavs 1906–1941, I–II (London–Zagreb, 1976), I, 284–285.

им је цар Карло понуди.⁴⁰ Балфур је настојао да од Јовановића сазна какве су биле намере Србије, као и оних који су се залагали за заједничку државу.

Британска влада и Форин офис нису тих дана имали осмишљено решење за Србију и њену будућност. Појединци блиски политичком врху земље износили су у приватним разговорима и размени мишљења занимљиве предлоге и идеје о томе шта је требало учинити за Србију и Србе. Они су одражавали тренутна политичка расположења у земљи, али и виђења будућности, како Србије, тако и њене династије. Обри Херберт, независни члан Доњег дома, изнео је занимљиво виђење ситуације у којој су се налазили Србија и престолонаследник Александар, као и кораке које је британска влада требала да учини у погледу њихове будућности. У писму лорду Сесилу, Херберт је тврдио да је престолонаследников положај био веома тежак, а да је српски народ био веома амбициозан и нестрпљив. Њихови односи са Французима и Италијанима били су лоши. По његовом мишљењу, Срби су били англофили. Такође, били су уморни од рата и страдања. С обзиром на то, веровао је да ће прихватити сваки предлог који Британија учини, под условом да буде изречен императивно. Херберт није био сигуран до којих граница је понуда требало да иде, али је сматрао да не треба да иде толико далеко као Сетон-Ватсонова. Уверен да је Србија желела мир по сваку цену, Херберт је предложио да адмирал Е. Т. Трубриџ, лични представник британског краља код престолонаследника Александра, прикупи обавештења о томе шта је Србија очекивала да стекне закључењем мира. Тврдио је да су Аустро-Угарска и Бугарска такође желеле мир што пре. Уколико Двојна монархија не оствари оно што жели, понудиће Словенима широку аутономију у оквиру реорганизоване Монархије. Херберт је био уверен да ће и Србија наћи место у тој конфедерацији. Стога, било је веома значајно да престолонаследник Александар има важан положај у њој. Уколико се то догоди, Британија ће имати поузданог пријатеља у средњој Европи. Уколико, пак, на њено чело дође кнез Мирко Петровић, тријумф Централних сила биће обезбеђен. С обзиром на наведено, Херберт је сматрао да Британија треба да учини све што је било у њеној моћи да ојача престолонаследников положај у будућности, пошто је његова наклоност за Британију била од велике важности. Истовремено, требало је утврдити шта је Србија очекивала од Британије.⁴¹

⁴⁰ Балфур Грацу. Лондон, 4. I 1917. Тел. Пов. бр. 1. FO 371, vol. 2870. PRO.

⁴¹ Херберт лорду Сесилу. Лондон, 5. II 1917. Исто, vol. 2881. PRO.

Хербертово виђење Србије и одређивање улоге престолонаследника у будућности, представљали су пусте снове једног аматера у политици. Његова размишљања била су вођена интересима Британије, заштитом њених империјалних потреба. Знао је да су Срби били уморни, али не и да су одбијали да прихвате предлоге које су им наметале велике силе. Тврдио је да је престолонаследник Александар био наклоњен Британији, што је било сумњиво, и био је спреман да Србију угура у тријалистичку конфедерацију на челу са Хабзбурзима, што је било незамисливо. У Форин офису су Хербертово писмо примили са неверицом. Харолд Николсон се сагласио са његовим захтевом да се престолонаследнику Александру пружи подршка, али није видео начин како се од Срба могло сазнати шта су били њихови минимални захтеви. Лорд Хардинг, државни подсекретар, решио је дилему тврђом да се ништа није могло учинити без претходног договора са Савезницима. Међутим, био је уверен да за то није био тренутак. Очито, нико није сматрао Хербертове идеје ваљаним и прихватљивим. Преко писма се прешло без одговора.

За разлику од става према политичком решењу питања Србије, спремност британске владе да подржи прикупљање свих оних који су желели да ступе у њену војску била је позната. Наиме, она је већ раније показала спремност да подржи прикупљање Срба и поданика Двојне монархије у САД и Египту. Крајем марта 1917. године, француска влада обавестила је Форин офис да су црногорска влада и Југословенски одбор забранили прикупљање Црногораца и поданика Монархије за служење у српској војсци. Француска влада је желела да зна који Одбор је био у питању и да ли је таква одлука заиста била донета. У Форин офису су били склонни да одлуку Одбора припишу растућем неповерењу између њега и српске владе. Од представника Одбора у Лондону је затражено да објасни разлоге за такву одлуку.⁴² Одговор члана Одбора Миће Мићића није био задовољавајући. Он је избегао да одговори на питање да ли је Одбор забранио прикупљање добровољаца. Десет дана касније, 14. априла, Мићић је у разговору са Николсоном тврдио да је у питању био неспоразум. У питању је била забрана за појединце који су били носиоци деловања Одбора у Јужној Америци. Мићић је објаснио да се 10.000 дезертера из аустроугарске војске налазило у италијанским логорима и да Одбор није имао могућност да делује на њихово пријављивање у српску војску.⁴³

⁴² Камбон Балфуру. Лондон, 26. III 1917; Балфур Југословенском комитету. Лондон, 2. IV 1917, пов. б.б. Упућено и министарству рата. Исто, vol. 2870. PRO.

⁴³ Меморандум Николсона о разговору са Мићићем. Лондон, 14. IV 1917. Исто, FO 371, vol. 2870. PRO.

Нема трага да је британска влада учинила одређене кораке у Риму да се интернираним заробљеницима дозволи да се пријаве у српску војску. Овог пута изостала је британска подршка прикупљању добровољаца. Форин офис је настојао да избегне непријатан разговор са Италијанима.

У међувремену, Ратни кабинет је расправљао о садржају писма Алфреда Стеда, помоћника адмирала Трубрица у Солуну, упућеног 12. марта Лојду Џорџу. Стед је описао прилике у команди Источне армије, недостатак активности њених снага и опасним последицама које је она могла да има на морал трупа. Србија и њене армије нису били споменути. Том приликом Робертсон је саопштио да ће ускоро бити решено питање транспорта, па ће Источна армија бити смањена одласком једног броја трупа. Кабинет је расправљао о томе да ли је Источну армију требало смањити или водити офанзивне операције. Било је закључено да Лојд Џорџ о томе разговара приликом предстојећег сусрета са Панлевеом.⁴⁴

Стедовом писму следило је једно много значајније. У њему је било описано стање у коме се налазила српска армија на Балкану и приказано држање британских војних власти према њој. Аутор писма био је адмирал Ернест Трубриц, бивши командант флотиле британских топовњака на Дунаву.⁴⁵ У писму упућеном Првом лор-

⁴⁴ WCP 23/2, 30. III 1917. PRO.

⁴⁵ Адмирал Ернест Т. Трубриц (1862–1926) био је један од најискренијих пријатеља и осведочених подржавалаца борбе Србије за опстанак. Након службовања на Дунаву (1914–1915), Трубриц се са својом пратњом повлачио преко Србије и Албаније. У Медови је командовао евакуацијом српске војске из Албаније на Крф. Био је лични изасланик краља Џорџа V код престолонаследника Александра. О њиховим сусретима и разговорима, адмирал је оставио врло опширна сведочанства у свом *Дневнику*. Почетком пролећа 1917. године адмирал је позван у Британију да изнесе своје мишљење о Србији и балканској ситуацији. Током боравка на Крфу и Солуну, адмирал је настојао да увери министарство рата и Адмиралитет у потребу формирања британске морнаричке бригаде у Солуну. У августу 1916. образложио је свој предлог, али није добио никакав одговор. Пре повратка у Британију, новембра 1916. године обратио се адмиралу Хенрију Џексону, Првом лорду Адмиралитета, тражећи да се морнаричкој бригади упуте топови одређеног калибра. Џексон је захтев пренео адмиралу Џону Целикоу, Првом лорду, али одговора није било. У јануару 1917. Трубриц је упутио писмо Целикоу у коме је поновио свој захтев. Целико је одговорио да се захтев није могао испунити јер су топови били потребни за наоружавање трговачких бродова. У разговору са Целиком, средином јуна 1917. године, адмирал му је саопштио да није могао да одговори повољно на његов захтев. У разговорима са лордом Милнером, министром рата, било му је речено да није могао рачунати на слање топова. За више појединости о адмиралу Трубрицу, P. G. Halpern, *Troubridge, Sir Ernest Charles Thomas (1862–1926), naval officer*. Oxford Dictionary of National Biography (Oxford, 2004), 1–3; C. E. J. Fryer, *The Royal Navy on the Danube* (Boulder: Colorado, 1988), 189–190; E. T. Troubridge, *Diary 1915, 1918*. У приватном поседу.

ду адмиралитета приказао је збивања у прошлости и стање у коме су се налазиле српске дивизије. Трубриц је напоменуо да је то питање посматрао са становишта да је постојање снажне Србије на Балкану представљало брану германском продору на Исток и заштиту британских интереса на том простору. С обзиром на то, упозорио је, основ успеха такве политике представљала је оданост Србије Савезницима. У противном, све ће пасти у воду, а Србија ће бити укључена у организациону структуру која ће се налазити под контролом влада у Бечу и Берлину. Трубриц је упозорио да је оданост Срба Савезницима била доведена у питање недостатком њихове подршке Србији и њеној борби. Изразио је уверење да уколико Британија не буде показала више разумевања и пружила подршку Србији, њена оданост биће на великом искушењу. Део њене армије сматрао је да је она поднела сувише велике жртве за савезничку ствар, а да за то није добила заслужено признање.

Трубриц је описао разочарења која је Србија доживела од стране Британије од почетка рата због неуслишених молби за помоћ и Киченеровог одбијања да упути трупе у Србију у јесен 1915. године. То је довело до њеног пораза и повлачења преко Албаније. Адмирал је нагласио да је након тога Француска успоставила контролу над реорганизацијом српске војске, иако су влада и Врховна команда очекивали да ће то обавити Британија. Упркос свих невоља и страдања која је доживела, српска војска се држала јуначки и извојевала велику победу у борби за Битољ. Док је она крварила и била принуђена да смањи број својих дивизија, „наша армија је била у дефанзиви, а француска подршка била уздржана“, нагласио је адмирал. Борба за Битољ представљала је велико разочарење за Србе; уместо да наставе да прогоне непријатеља, француске снаге су препустиле град на милост и немилост непријатељској артиљерији; уместо да Битољ постане привремена престоница Србије, био је препуштен немилосрдном разарању.

Наведени разлози, али и неки други, изазвали су велико незадовољство и узнемиреност међу Србима. То је довело до озбиљних немира, хапшења и депортација неких виших официра, као и суђења пред Преким војним судом. То је угрозило положај династије и олакшало пропагандну делатност непријатеља међу Србима. У лецима из авиона и писмима бацаним преко линија фронта, говорило се о одбијању Савезника да притекну у помоћ Србији и позивали војници да напусте своје положаје и врате се кућама и својим породицама.

Трубриц је нагласио да је био принуђен да Ратни кабинет упозори на наведене чињенице. Остаје непобитна истина, упо-

зорио је, да је „Британија до данашњег дана показала своју наклоност (према Србији) више речима него делима“. Сматрао је да је дошао тренутак кад се она морала исказати друкчијим, практичним одлукама и корацима. То се могло остварити на два начина: прво, блиском сарадњом између британских снага и српске армије, и друго, изјавом британске владе да ће пружити финансијску подршку обнови разорених села и вароши и помоћи сваком појединцу. Такви кораци морали су се учинити што је могуће пре, јер су, у противном, могли остати без резултата. Закључио је упозорењем да је провео две године међу Србима, упознао их је добро и разумео њихове жеље и потребе. То га је навело да пред владу изнесе све чињенице.⁴⁶

Без обзира на мање чињеничне погрешке и претерана очекивања, Трубрицово писмо, са наведеним аргументима, представљало је, несумњиво, оптужбу изнету на рачун држања британске владе и војног врха. Његове речи нису се могле занемарити с обзиром на то да је у питању била личност која је провела ратне године у Србији, повлачила се преко Албаније и боравила у Солуну у непосредној близини престолонаследника Александра. Реакција Лојда Џорџа на адмиралове речи остала је непозната. О писму се није расправљало на седници Ратног кабинета, што показује да није било примљено са одушевљењем од стране оних којима је било упућено. Ни истраживачи британске политике нису били спремни да се суоче са тешким речима изреченим у Трубрицовом писму.

Ако ратни кабинет није расправљао и донео одлуку у погледу захтева изнетих у Трубрицовом писму, личност коме је писмо било упућено, Едвард Карсон, Први лорд Адмиралитета и члан кабинета, примио је његов садржај са крајњим омаловажавањем. У разговору са Трубрицом, средином јуна 1917. године, Карсон је изразио, истина, своје лично мишљење о Србији и Србима, њиховим захтевима и очекивањима. Присетио се меморандума који му је крајем 1916. године упутио Сетон-Ватсон, поводом могућности да Србија прихвати евентуалну понуду цара Карла I и уђе у састав преуређене Двојне монархије. Том приликом, Карсон је изјавио Трубрицу: „Увек сам говорио, драги адмирале, да треба да дозволимо Србима да осигурају најбоље могуће услове и закључе сепаратни мир са Аустријанцима“. То је изјавио политичар који је, заједно са Лојдом Џорџом, у јесен 1915. године најоштријим

⁴⁶ Трубриц Карсону. Солун, 3. април 1917. Копија писма је достављена Лојду Џорџу. *Харџије Дејвида Лојда Џорџа F/59/4/1*. Делови писма налазе се у Turner, *Lloyd George's Secretariat*, 63–64.

речима оптужио Асквита и Киченера због оклевања да притекну у помоћ Србији. Због тога је поднео оставку на положај у влади. Трубриџ је био запањен Карсоновим ставом и речима. У *Дневнику* је забележио: „Скоро сам доживео мождани удар. Какав је то државник и члан ратног кабинета!“⁴⁷ Карсонове речи откривају да Британији, по његовом схватању, нису били потребни савезници, нарочито они који су од ње очекивали подршку. Био је уверен да би најбоље решење за Британију било да Србија постане део Двојне монархије. Карсонове речи, ма колико неочекиване, изражавале су мишљење група и појединаца који су подржавали повлачење британских трупа са Балкана и препуштање тамошњих савезника својој судбини.

Наредне кораке предузели су двојица најближих сарадника британског премијера, чланови његовог најужег кабинета – Филип Кер, потоњи лорд Лотиан и Дејвид Дејвис. Они су пажљиво пратили збивања и расположење Ратног кабинета у погледу Србије, подржавали њене захтеве и залагали се за операције на Балкану. Упознат са савезничким оклевањем и занемаривањем балканског ратишта, Дејвис је упозорио Лојда Џорџа на стална Робертсонова настојања да занемари Солунски фронт, тј. Венизелоса и Србију. То је ове препуштало на милост и немилост краљева Фердинанда и Константина. Дејвис је сматрао да савезници то нису смели да дозволе. Уместо тога, требало је да уклоне Сараја и краља Константина, и подрже и помогну Венизелоса и Србију. „То је била величанствена прилика“, писао је Дејвис, „која се није смела пропустити, да се Солунској операцији пружи нова прилика“. У противном, опоменуо је, Лојд Џорџ ће бити оптужен што је подржавао политику „чекати и посматрати“. Најзад, „западњаци“ ће га оптужити што је 200.000 британских војника стајало некорисно на Балкану.⁴⁸ Дејвисови аргументи, уколико би били прихваћени, могли су да умање Робертсонов притисак на премијера, као и да обезвреде тврдње Форин офиса да се на Балкану водила борба између Савезника о томе ко ће обезбедити премоћ у Грчкој. Истина, Лојд Џорџ је прихватио савет да тражи уклањање Сараја, али није ништа урадио да помогне Србима.

У међувремену, Дејвис је доставио сер Ерику Драмонду, Балфуоровом приватном секретару, опширан документ под насловом „Меморандум о слабљењу поверења српске војске у Велику Бри-

⁴⁷ Troubridge, *Diary*, October 27, 1918. У приватном поседу.

⁴⁸ Дејвис Лојду Џорџу. Лондон, 5. IV 1917. *Харџије Дејвида Лојда Џорџа* F/83/10/3.

танију“. У пропратном писму, Кер је објаснио да је меморандум настао након разговора са официром, чланом британске мисије код српске војске. Дејвис је упозорио да у том тренутку таква мисија није постојала, и да, стога, није постојала директна веза између две армије. Британски официр за везу је био једини британски представник код српске војске. Тај официр није говорио српски језик и пре рата је био свештеник. С друге стране, француска мисија имала је пет официра (два пуковника, 2 мајора и 1 капетана). Такво стање довело је до смањења британског утицаја међу Србима. То ће довести, након завршетка рата, до надмоћног француског положаја у Србији. Дејвис је такав став сматрао штетним како по Британију, тако и по Србију. С обзиром да је мисија имала делимично и политички карактер, било је неопходно да њени чланови буду наклоњени Србима и да говоре француски и српски језик. Дејвис је предложио да Драмонд упозна лорда Сесила са меморандумом и да се од министарства рата тражи да именује британску мисију код српске Врховне команде. У опширном меморандуму наводило се да су збивања током протеклих годину и по дана отуђила српску армију од Савезника. Срби су се осећали изданим 1915, приликом реорганизације 1916. и чињеницом да их је команда Источне армије систематски користила као „топовско месо“. То је могло довести до тога да, након завршетка рата, Срби почну да се окрећу Немачкој и да заузму став против Француске и Британије. Стога, треба имати на уму да је расположење Срба према Британији видно ослабило. Ипак, по мишљењу анонимног официра оно се могло поправити постављањем неколико британских официра код српске армије. Они ће деловати више дипломатски него војнички.⁴⁹ Дејвис је тражио од Форин офиса да изврши притисак на министарство рата да упути нову мисију код српске армије. Њено деловање ће бити корисно како у погледу ранијих обећања, тако и решења питања након завршетка рата.

У Форин офису нису примили благонаклоно меморандум и Дејвисово пропратно писмо. Лорд Сесил је забележио да мисија неће донети неке значајније користи, али ни направити штету. У одговору, Клерк се захвалио на меморандуму, напомињући да мисија неће моћи да учини ништа корисно. У погледу антибританског расположења међу Србима, Клерк је сматрао да се оно могло поправити корацама које је Британија чинила за Србију. У погледу министарства рата, стање је било још безизгледније,

⁴⁹ Кер Драмонду. Лондон, 20. IV 1917. FO 800, vol. 384. PRO. Прилог: Меморандум од 18. априла 1917.

па Кер није ни покушао да утиче на њихов став.⁵⁰ Керова иницијатива није променила Лојд Џорџов став. Његове мисли биле су далеко од Србије и Балкана. Уместо њих, премијерова пажња била је управљена према Италији и далекој Палестини. На Лојд Џорџово ћутање, Кер је одговорио новим упозорењем. Почетком маја, тражио је да се приликом повлачења британских трупа из Солуна објави да Британија неће закључити мир пре него што Србија не буде обновљена као држава. Немачка пропаганда ће то искористити против Савезника, док ће нерасположење српске војске бити појачано. Ни овог пута није било никакве реакције од стране премијера.⁵¹

Следећи корак био је подстакнут од стране престолонаследника Александра. Солунски процес се приводио крају. Управо тих дана, 18. маја, завршено је испитивање оптужених, након чега је уследило саслушавање сведока. Петог јуна изречена је пресуда, која је претила новим потресима и кризом у српској војсци. Управо тих дана, Трубриџ је обавестио Првог лорда Адмиралитета да је престолонаследник тражио од Трубриџа да одмах отпутује у Енглеску и усмено обавести британску владу о приликама у којима се налазила српска војска. Престолонаследник је упозорио да ће, уколико се држање Савезника не буде променило, доћи до немира међу трупама. Ратни кабинет је одлучио да Адмиралитет позове Трубриџа да дође у Енглеску и поднесе извештај о приликама у српској војсци.⁵² Одлука кабинета била је брзо заборављена пошто се тих дана расправљало о приликама у Грчкој, краљу Константину, окупацији Тесалије и Венизелосу. Ипак, Кер није одустајао од својих гледишта у погледу Србије. Поновио је захтев да се упуту британска војна мисија код српске армије.⁵³ Ни овог пута његова интервенција није донела резултат. Шта више, кабинет је одлучио да српску владу не обавести о својим намерама. То је навело Дејвиса да премијеру упуту списак предлога које је требало да поднесе Французима на предстојећој конференцији. Са превише оптимизма, предложио му је да добије сагласност француске владе да упуту британску војну мисију код српске армије. Нагласивши да се томе противио пуковник Базил Бакли из министарства рата, Дејвис је упозорио да је српска Врховна команда тражила долазак британске мисије, али није хтела да то ја-

⁵⁰ Клерк Керу. Лондон, 24. IV 1917. Исто. Делови меморандума и Керовог писма налазе се у Turner, н.д. 65.

⁵¹ Turner, н.д. 65–66.

⁵² WCP, 23/2, 21. V 1917. PRO.

⁵³ Кер Лојду Џорџу. Лондон, 23. V 1917. Turner, н.д. 67.

вно учини како не би изазвала француско негодовање. Захтевао је од премијера да се заложи да војвода Мишић буде постављен за команданта Источне армије и предложио да Сарај и Милн буду уклоњени из Солуна.⁵⁴ Дејвисови предлози били су занемарени у потоњим преговорима.

Неколико дана касније, упознат са приликама у Грчкој и савезничким одлукама, Дејвис је припремио нови меморандум који је представљао, у суштини, отворену критику савезничке балканске политике. У томе је имао Керову подршку. У писму премијеру, Дејвис је упозорио да уколико Срби буду одгурнути у позадину, Савезници могу да се опросте од пресецања железничке пруге Софија–Цариград и идеје о снажној југословенској држави која би представљала препреку немачком ширењу на Исток. Нагласио је да у свему томе постоји и политичка страна. „Уколико Србија напусти рат, то ће представљати један од најтежих удараца савезничкој ствари, а може се догодити да Русија и Румунија следе њен пример. „То ће сигурно довести до потреса у Британији који ће се окончати кризом владе и вероватно њеним падом. Упозорио је да Британија није могла да се скрива иза Француске, јер је и она била једнако одговорна за Србију. Поновио је да је српска војска била на ивици да се распадне, да је Сарај био зао, да је генерал Милн био деморалисан, да је војвода Мишић био једини способан генерал у Солуну, и да Венизелосу треба допустити да предводи операције у Тесалији.⁵⁵ Ни овог пута није било одговора, реакције, макар и потврде да је примио писмо. Лојд Џорџ је ћутао.

У притиску на премијера придружио се и Кер. Осврћући се на Трубриџов извештај о Србима, Кер је упозорио премијера, помало драматичним речима, да је Британија лутала на Балкану. То се могло завршити успехом или пропашћу савезничке ствари, али и успехом или падом његове владе. Нагласио је да британска политика у Грчкој и Солуну треба да буде вођена ставом према Србији. „Право питање са којим ће се Британија суочити у току наредних недеља било је да ли ћемо је подржати или бацити вуковима“, упозорио је Кер. На крају писма подсетио је Лојда Џорџа да је био у праву септембра 1914, у фебруару и јуну 1915. године. Такав став морао је да задржи до краја рата, уколико је желео да Британија изађе из њега као победница. „Не смео оставити Србију на цедилу, па ма шта се догодило“, завршио је

⁵⁴ Дејвис Лојду Џорџу. Лондон, 27. V 1917. *Харџије Дејвиса Лојда Џорџа* F/83/10/5; Turner, н.д. 67.

⁵⁵ Дејвис Лојду Џорџу. Лондон, 31. V 1917. Исто, F/83/10/6. Исто; Turner, н.д. 69.

Кер. Осврћући се на извештај адмирала Трубрица о стању међу Србима, Кер је у посебном меморандуму поновио неке захтеве из претходног писма. Упозорио је да се Србима морало притећи у помоћ уколико се желело да не прихвате понуду која је долазила из Беча. Подсетио је да је Британија ушла у рат да брани права малих држава, међу којима је била и Србија. Њени државници су веровали у британску реч и част. Уколико схвате да Британија намерава да повуче трупе, осетиће се напуштеним, изданим. „Уколико се повучемо са Балкана, препуштајући Србе својој судбини, показаћемо кукавичлук и издајство без преседана. Ако се Србија преда, наћи ћемо се у ситуацији да нећемо моћи да оправдамо одлуку да уђемо у рат. Балкан ће остати у рукама Немачке,“ нагласио је. Кер је тражио од премијера да се Британија врати на политику коју је водила у почетку рата, тј. да остане са Србијом, уместо да иде у Палестину. Потом је премијеру поставио неколико логичних питања. „Питање Србије повезано је са Грчком. Какву смо корист добили ако уклонимо краља Константина, а Србију препустимо цару Карлу; зашто се боримо за Грчку, а она није на нашој страни, док је Србија била увек уз нас.“ Закључио је да је независност Србије била кључ савезничке победе.⁵⁶

Керове речи представљале су озбиљну оптужбу како на рачун политике владе, тако и Лојда Џорџа лично. Подсећање на премијерове ставове и захтеве из 1914. и 1915. године било је својеврсно упозорење да је радикално изменио свој став. Лојд Џорџ је ћутао, није одговорио нити предузео кораке да се британски став према Србији и Солунском ратишту промени. Уместо њега, лорд Сесил је приметио: „Сви сте ви луди.“ Потврдио је став Форин офиса да Србија није имала пресудни значај за немачка настојања на Балкану. Дејвисова и Керова писма и меморандуми представљали су упозорење Ратном кабинету да треба да предузме неке кораке за Србију. Њихова размишљања, као и Трубрицови захтеви, били су у супротности са „западном стратегијом“ министарства рата и „италијанском стратегијом“ коју је заступао Лојд Џорџ. Ипак, Ратни кабинет је 5. јуна размотрио Трубрицов извештај о приликама у Србији. Одлука кабинета била је разочарење за све који су очекивали промену британске политике према Балкану. Кабинет је одлучио да понови захтев за сменом генерала Сараја, а Дејвис био задужен да захтев уручи француској влади.⁵⁷ Одлука

⁵⁶ Кер Лојду Џорџу. Лондон, 1. VI 1917, лично. Прилог: Меморандум: „*The situation in Serbia.*“ Исто, F/89/1/7. Исто. Делови ових докумената у Turner, н.д. 68–69.

⁵⁷ Turner, н.д. 69. Француска влада је одбацила британски захтев са образложењем да то није било могуће због припрема за окупацију Старе Грчке.

краља Константина да абдицира прекинула је британско-француски спор. Срби су били препуштени сами себи. Политика коју је подржавао Форин офис била је поражена, као и захтеви које су износили Кер, Дејвис и Трубриц. Робертсон је наметнуо своју визију рата.⁵⁸

Несвестан одлука Ратног кабинета, престолонаследник Александар је упутио адмиралу Трубрицу опширну анализу разлога који су довели до неуспеха Сарајеве офанзиве. Том приликом изнео је и предуслове који би омогућили успех у будућности. На првом месту, престолонаследник је указао да савезничке снаге на Солунском фронту нису биле довољне да би офанзива била успешна. Источна армија са таквим саставом могла је само да веже бугарску армију за балканско ратиште. Тај задатак Источна армија је успешно обавила. Потом је објаснио своје виђење неуспеха претходне офанзиве. Прво, снаге Источне армије биле су растурене од Егејског мора до албанских планина; друго, команда Источне армије препустила је да свака савезничка армија делује самостално на свом делу фронта, без међусобне сарадње; треће, иако је генерал Сарај имао у резерви две свеже дивизије, није их употребио чак ни у најкритичнијим тренуцима. Те дивизије биле су одређене за окупацију Грчке. Да би се пробио непријатељски фронт, сматрао је престолонаследник, савезничке дивизије су требале да буду у пуном саставу; у овом тренутку, српске и француске дивизије имале су тек трећину од пуног састава. То је налагало да се Источна армија појача са 30.000 људи, тешком артиљеријом, потребним бројем хаубица и концентрацијом људства и артиљерије на оном делу фронта где ће се извршити пробој. Бугарска армија не би могла да издржи напад удружених снага. То су били неопходни услови за успех пробоја. То треба учинити пре него што се донесе одлука да се обуставе операције на Солунском фронту.⁵⁹

Престолонаследников телеграм представљао је оштру критику Сарајевог начина припремања и вођења последње офанзиве – развучени фронт, одсуство сарадње између савезничких дивизија и издвајање резервних снага за окупацију Грчке. Престолонаслед-

⁵⁸ Дејвис није могао да се помири са таквим исходом. У писму упућеном Лојду Џорџу 23. јуна, оштрим речима је осудио његову „издају“ једног народа и његове војске. Након тога, напустио је свој положај. Дејвис Лојду Џорџу. Лондон, 23. VI 1917. *Харџије Дејвиса Лојда Џорџа*, F/83/10/7; Turner, н.д. 70–71.

⁵⁹ Престолонаследник Александар Јовановићу. Солун, 7. VI 1917, својеручно (за адмирала Трубрица). *Харџије Војислава Јовановића-Марамбоа*, кутија XI. Архив Србије, Београд.

ник је такође, открио да француске и српске дивизије нису имале потребан број бораца. Предложио је да се дивизије попуне људством и артиљеријом, као и да заједнички наступају у нападу. Залагао се за нову офанзиву, иако је био свестан да је повлачење британских трупа представљало корак ка преласку у дефанзиву на балканском ратишту. Престолонаследникова гледишта стигла су адмиралу Трубрицу док се налазио у Енглеској. Он их је пренео лорду Милнеру. У више разговора, британски министар није био у стању да обећа промену политике. Тврдио је да је то био тежак тренутак за Савезнике – неуспех француске офанзиве у Шампањи, побуне у француској војсци, тешки губици које су наносили британској трговачкој флоти немачке подморнице и други били су разлог за одсуство активнијег британског учешћа у балканском рату. Милнер је изјавио да је Ратни кабинет имао разумевања за српске захтеве, али да Солун није био критична зона рата. Иако пун обећања и наклоности за Србију, Трубриц се вратио у Солун празних руку.⁶⁰

Уздржаност највиших британских политичких кругова према Србији и Србима потврдиле су одлуке донете наредних дана. Српско друштво (*The Serbian Society*) са седиштем у Лондону, обратило се Лојду Џорџу са молбом да подржи Србију, српску војску и захтев за измену тајних уговора. Наводило се да је стање у војсци било тешко, а расположење мрачно, чему је допринело сазнање о повлачењу британских дивизија из Солуна и оклевање да се подржи обнова Србије. Од Ратног кабинета се захтевало да учини све што је било у његовој моћи да подржи и охрабри Србе и њихову војску. Ревизија уговора са Италијом и Румунијом била је неопходна пошто је представљала повреду начела народности. Уместо Лојду Џорџу, писмо је отишло у Форин офис. Николсон је упозорио на опасност која може проистећи од акције Друштва кад се буде расправљало о ревизији тајних уговора. Није видео зашто Форин офис треба да састави одговор. Клерк је напоменуо да ће питање расправити Ратни кабинет. Балфур је пресудио, запитавши се зашто би одговор на писмо упућено Лојду Џорџу одговор требало да припреми Форин офис. О садржају писма Српског друштва расправљао је Ратни кабинет на седници одржаној 16. јула.⁶¹ Никаква одлука није донета.

У међувремену, ситуација унутар српске армије радикално се погоршала. Војни суд у Солуну осудио је на смрт осморицу офици-

⁶⁰ Fryer, *The Royal Navy on the Danube*, 189.

⁶¹ Српско друштво Лојду Џорџу. Лондон, 25. VI 1917. FO 371, vol. 2890. PRO.

ра и цивила. Престолонаследник је помиловао петорицу осуђених на смрт, док је Димитријевићу, Вуловићу и Малобабићу потврдио пресуду. То је довело 23. јуна, до пада коалиционе владе, након чега је створена хомогена радикалска влада. Вест о томе стигла је у министарство рата. То је навело Леа Ејмерија, помоћника секретара Ратног кабинета и блиског премијеровог сарадника, да обавести Балфура да је српска влада одлучила да изврши пресуду над тројицом осуђених. У писму је изразио своју забринутост због могућих немира, побуне српске војске и дезертирања. Ејмери је тврдио да га није интересовала правда или кривда осуђених. Плашио се да ће извршење пресуде довести до одбијања Хрвата и Босанаца да ступе у српску војску, да је њих 150 већ напустило Добровољачку дивизију у Добруци. Тражио је да се на српску владу и престолонаследника изврши притисак да помилује осуђене.⁶²

У Форин офису нису били спремни да изврше притисак да се пресуда измени. Лорд Хардинг је тврдио да је у питању била унутрашња ствар; официри су, по Трубрицовим речима, били законито суђени и осуђени. Није видео разлоге због којих би се британска влада умешала. Балфур је био још одређенији. Није веровао да ће српска влада провести пресуду у живот. У одговору Ејмерију изразио је мишљење да није било препоручљиво да се од српске владе тражи да одустане од пресуде. Тврдио је да није било разлога за британску интервенцију и није био уверен да би она успела. Уместо тога, обавестио је Ејмерија да је приватним путем тражио од српске владе да размотри последице које је извршење пресуде могло да има.⁶³

Прва половина 1917. године донела је много неочекиваног. Источна армија је наставила да губи своје место у савезничком рату, офанзива је доживела неуспех, а од генерала Сараја се захтевало да напусти свој положај. Лојд Џорџ се од доказаног подржаваоца источног ратишта претворио у незаинтересованог посматрача. Робертсон је наметнуо своју визију вођења рата у којој није било много места за „Солунске баштоване“. Сукоби између Британије и Француске око контроле над Грчком

⁶² Ејмери Балфуру. Лондон, 26. VI 1917. FO 800, vol. 206. PRO. Истог дана, осуђени су стрељани у околини Солуна.

⁶³ Балфур Ејмерију. Лондон, 28. VI 1917. Исто. Велизар Јанковић, бивши министар, обавестио је председника владе Николу Пашића да је сер Ејр Кроу, помоћник државног секретара, изјавио неким људима да је Србија губила наклоност због Солунске афере и да је оптужио Пашића да је крив за све што се догађало са официрима. Јанковић Пашићу. Париз, 7. VI 1917. *Солунски процес*, VIII. Архив Србије, Београд.

завршили су се уклањањем краља Константина и довођењем Венизелоса на власт. И поред огромних људских жртава, Срби су били потиснути у страну. Били су препуштени себи, иако је било појединаца који су, схватајући сву трагичност њиховог положаја, настојали да им помогну. Војска је прошла кроз нову катарзу пресудама против групе официра. Они од којих се очекивало да помогну да се тај шок преброди пружањем подршке и охрабрења, стајали су по страни.

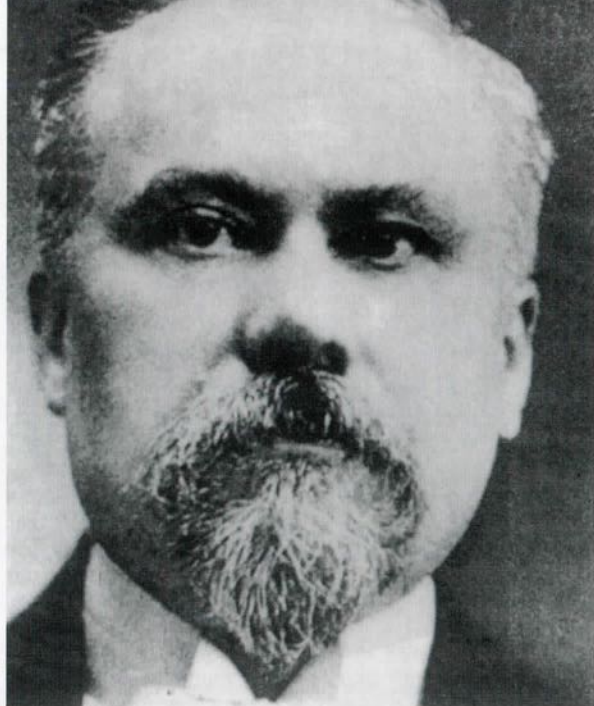
Лорд Киченер и генерал Робертсон

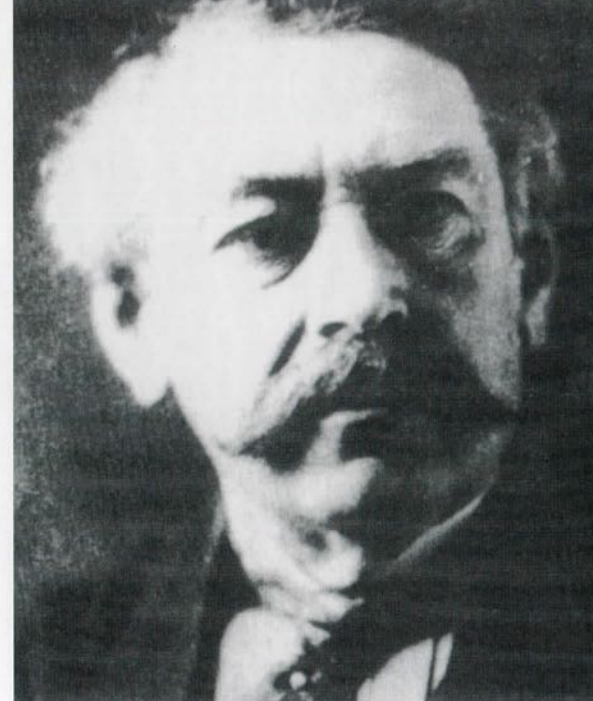
Король Георгий, генерал Жоффр и генерал Хейг

Артур Балфур

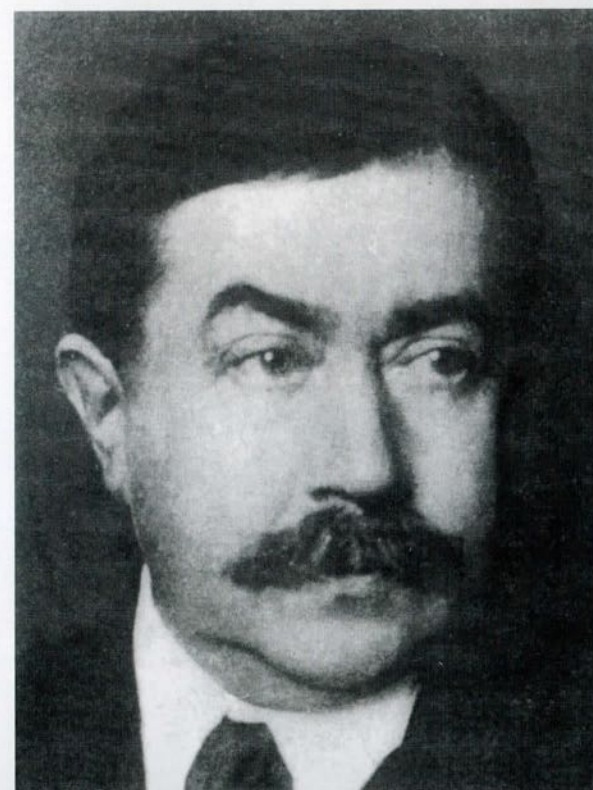
Рејмон Поенкаре

Аристид Бријан

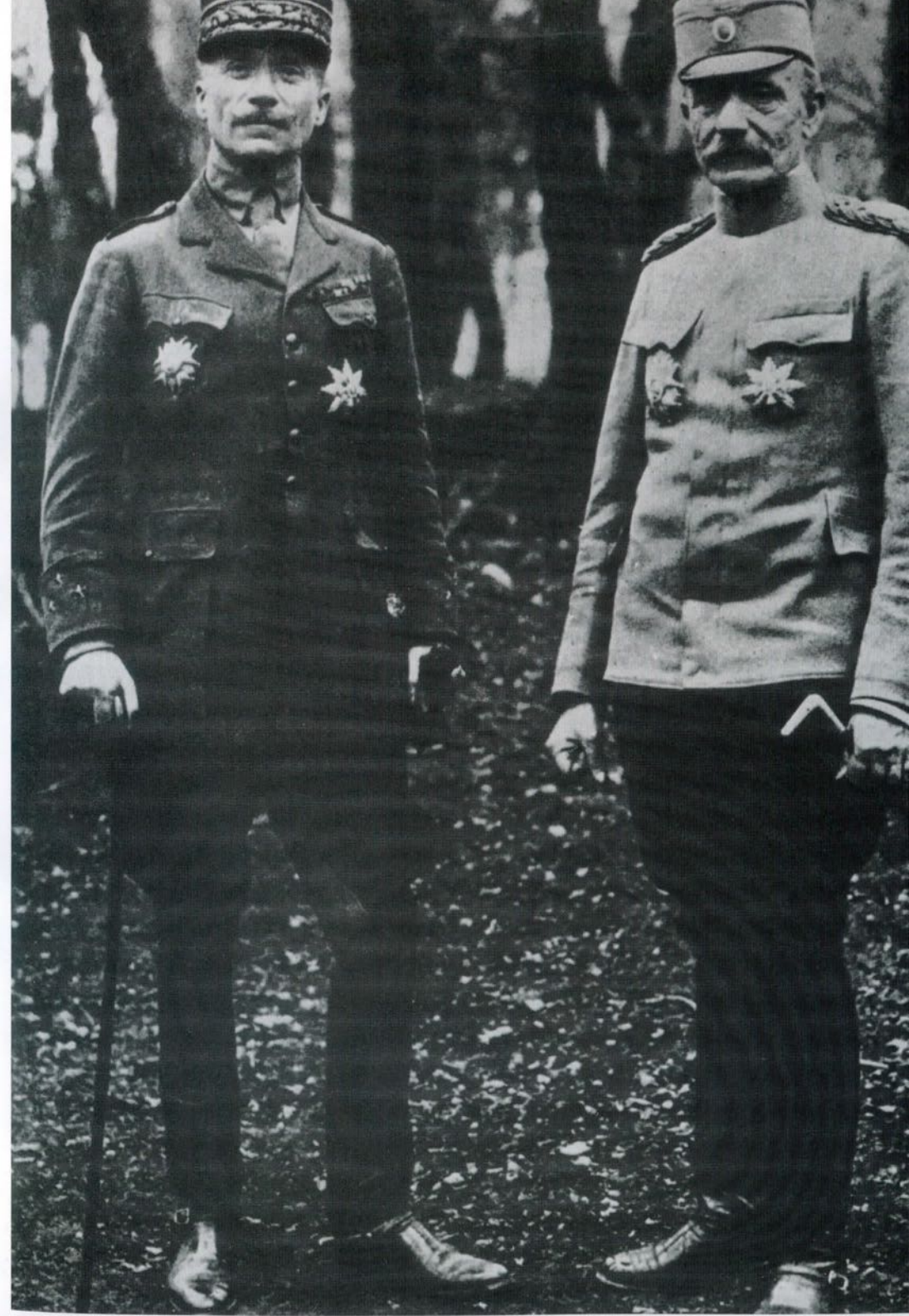
Жорж Клемансо

Пол Панлеве

Клемансо и Лојд Џорџ

Генерал Анри и војвода Мишић

Маршал Фердинанд Фош

Генерал Франше д'Епере врши смотру трупа

ГЛАВА ДЕВЕТА

ОД АБДИКАЦИЈЕ КРАЉА КОНСТАНТИНА ДО СМЕНЕ ГЕНЕРАЛА САРАЈА (јун – децембар 1917)

Сређивање политичких прилика на Балкану, започето абди­кацијом краља Константина и доласком Венизелоса на власт, ублажило је донекле затегнутост међу Савезницима. Ипак, није је потпуно уклонила. Заправо, било је још много питања која је требало решити како би се прилике на Балкану довеле у склад са савезничким интересима и хтењима. Међу питањима чије се решење могло очекивати били су положај Србије и њена војска, као и судбина генерала Сараја. Владе у Лондону и Паризу треба­ло је да се договоре о томе шта је ваљало да се предузме како би се стање у српској војсци смирило, њене дивизије попуниле људством и припремиле за будуће офанзивне операције. Останак генерала Сараја на положају команданта Источне армије зависио је, у највећој мери, од договора између владе у Лондону и Пари­зу. Од њега је зависило и предузимање нових акција на балкан­ском ратишту. Та два питања узајамно су се преплитала. Русија је нестала са политичке позорнице и престала да буде чинилац у балканским збивањима, док је Италија показивала склоност да штити своје уске интересе на том простору. У даљини, назирала се нова сила, Сједињене Америчке Државе, које су током тих ме­сеци постепено ступале на европску позорницу, носећи са собом многе неизвесности, али и подстицале жељу појединаца да Јенкије виде на Балкану.

Сарајева судбина висила је о концу. Његово држање и неуспе­си постали су предмет оштре критике појединих савезника, пре свега Британије, Италије и Србије. Тек што се краљ Константин одрекао престола, 25. јуна, Ратни кабинет је на седници одржаној наредног дана разматрао питање његовог останка на свом положају. Повод за расправу биле су вести о сукобима између Сараја и италијанских генерала у погледу Албаније. Том приликом изнети су различити предлози, образложени жељом да се споро-

ви смире. Појединци су указивали да је француски генерал више користио Источну армију за постизање француских политичких намера, него за остварење савезничких војних циљева. Након исцрпне расправе, Кабинет је закључио да се због унутрашњих прилика у Француској, насталих након неуспеха Нивелове офанзиве, питање Сарајевог премештаја не покреће.¹ Сарај је био поштеђен за неко време.

Питање Србије и њене армије нашло се неминовно на дневном реду расправе. У складу са Балфуровим обећањем да ће приватним путем саопштити британски став према Солунском процесу и пресудама Војног суда, сер Ралф Пеџет, некадашњи британски посланик у Србији, упутио је, крајем јуна 1917. године, опширно писмо престолонаследнику Александру. Пишући у своје име, и позивајући се на међусобно пријатељство, Пеџет је обавестио престолонаследника да му се обраћа у уверењу да ће садржај писма схватити као добронамерни корак, како према њему, тако и према Србији. Пеџет је нагласио да није био упознат са појединостима у вези процеса, и да стога није намеравао да се осврће на питање његове оправданости. Желео је да саопшти да су процес и пресуде створиле у Британији болан утисак, што је могло да нанесе тежак ударац интересима Србије. Пеџет се питао да ли је било мудро, у тренуцима кад је Србија пролазила кроз тешку кризу и била изложена великим притисцима, отпочињати обрачун са унутрашњим противницима. Сматрао је да је у њеном интересу било пожељније да се осуђени на смрт помилују. Пеџет је тврдио да је пресуда била веома строга и да је показивала одсуство унутрашњег јединства у земљи. То је могло да створи велике тешкоће у тренутку кад Савезници одлуче да пруже подршку Србији и њеној борби у будућности. На крају, Пеџет је тражио од престолонаследника да, у светлости наведених разлога, преиспита пресуду и помилује осуђене на смрт. Осврнуо се и на генерала Дамјана Поповића и упутио апел за његово помиловање.²

Престолонаследников одговор упућен је тек средином октобра, дуго након извршења смртних пресуда над осуђенима. У опширном писму захвалио се на саветима, сматрајући их изразом пријатељских осећања према српском народу. Признао је Пеџету право да говори на такав начин. Осврћући се на садржај писма, престолонаследник је изразио жаљење што је британ-

¹ WCP 23/III, 26. VI 1917. PRO.

² Пеџет престолонаследнику Александру. Лондон, без датума. *Харџије сер Ралфа Пеџета*, Additional Mss., 51252. Рукописно одељење Британске библиотеке, Лондон.

ска јавност примила пресуде суда у Солуну на такав начин, нагласивши да је одлука да не помилује осуђене била донета након дугог размишљања. Одговорност за такву одлуку пребацио је и на Пашића. „Ви, који познајете уздржаност председника моје владе, мораћете да признате да је он, кад се суочио са чињеницама, одлучио не само да прихвати, већ и да захтева извршење пресуде.“ Потом је објаснио да је покушај атентата у Острави био само епизода коју не би узео озбиљно у разматрање, да није било много других чињеница које су, да су остале некажњене, могле да имају веома рђаве последице по српску војску и народ. „То су били разлози који су владу и мене навели да доведемо до краја ту криминалну радњу, која је претила да компромитује морални углед који је Србија стекла толиким жртвама.“ Додао је да су збивања и околности у којима се налазила српска војска одредили да се пресуде ограниче само на оне који су у њима били директно уплетени. Одбацио је тврдњу да је процес био политички обрачун, пошто је у питању била коалициона влада. „Јединство армије и народа“, упозорио је престолонаследник, „не би било могуће учврстити све док криминалци који су своје личне жеље стављали изнад општих интереса не буду осуђени и уклоњени. Управо јединство које желимо да сачувамо спречило нас је да помишљамо на ослобођење осуђених“. Њихово помиловање би охрабрило непоуздане и сумњиве елементе који су годинама сматрали осуђене, без обзира на политичке странке, као своје заштитнике у поступцима који нису били у складу са политиком владе. Престолонаследник је тврдио да су овакве одлуке биле вођене важним политичким разлозима. „Једино су овако одлучне мере могле да спрече сваки могући покушај нереда, који би имали катастрофалне последице по читав српски народ.“ На крају, престолонаследник је одбио Пеџетов захтев да покаже милост према генералу Дамјану Поповићу. Нагласио је да се у његовим писмима осуђенима налазило много тога што је показивало непријатељство према њему лично, као и амбиције да своје намере оствари. Завршио је напоменом да је био искрен. „Био сам отворен према Вама, као што сте Ви били према мени“, уверавајући Пеџета да је био свестан велике одговорности која је лежала на њему и да је увек деловао са таквим уверењем.³ Није познато каква је била Балфурова реакција на престолонаследничково писмо. Како било, он није одступио од свога става, нити се правдао због њега. Од-

³ Престолонаследник Александар Пеџету. Солун, 14. X 1917. Исто; Б. Глигоријевић. *Краљ Александар Карађорђевић*, I–III (Београд, 2002), I, 277–279, опширно приказује престолонаследников став према пресудама у Солуну.

луку је објаснио државним интересима и потребом да се из војске уклоне они који су их доводили у питање. Дуго одлагани одговор имао је за циљ да ублажи оштрицу критике.

У међувремену, догодило се много тога. Питање Балкана у целини, а Србије посебно, наставило је да привлачи пажњу на разним странама. Првих дана јула, Сетон-Ватсон је упутио Балфуру опширан меморандум у коме је анализирао прилике међу јужним Словенима. На почетку излагања оптужио је владе савезничких земаља за незаинтересованост, лењост и недостатак идеја. Последица тога била је да су непријатељи то користили да би их привукли на своју страну. Нагласио је да Савезници нису знали како да искористе држање Пољака, Чеха, Словака, Украјинаца. Најбољи пример за то било је држање према Србима и јужним Словенима. Наиме, везе са тим народима биле су веома рђаве, практично нису постојале. У тадашњим критичним тренуцима, Британија је према њима задржала став омаловажавања и изолованости. Због тога влада неће имати начина да утиче на држање тих народа у тренутку кад то постане неопходно. То је налагало да британска влада предузме дипломатску офанзиву. Србима и јужним Словенима, било је потребно охрабрење у тренуцима кад више нису могли рачунати на подршку Русије, кад су се суочавали са неизвесном будућношћу. Сматрали су да у таквој ситуацији Британија и Француска треба да заузму недвосмислен став. Уместо тога, имали су утисак да се о њиховим ставовима није водило рачуна, да су били изоловани и да је њихова будућност била неизвесна. Сетон-Ватсон се залагао за постизање споразума између јужних Словена и Италије у погледу решења јадранског спора. Уколико би до њега дошло, то би представљало најтежи ударац Двојној монархији. Такав споразум, наставио је Сетон-Ватсон, представљао је најбољи начин да Британија одреди своје циљеве на том простору. Уколико такви планови постоје, они нису смели да се држе у тајности, већ је о њима требало отворено говорити. „Успешна акција против Аустро-Угарске није се могла остварити без договора са Србима и јужним Словенима“, закључио је Сетон-Ватсон.⁴ Тешке речи оптужбе изречене на рачун немарности британске владе према Србима и јужним Словенима, показивале су да она није имала политичко решење за те народе и њихове проблеме, да се уздржавала од предузимања корака неопходних за њихово решавање. Балфурова реакција на Сетон-Ватсонове

⁴ R. W. Seton-Watson, Memo on the Present Situation. Лондон, поверљиво, 5. VII 1917. FO 371, vol. 3081. PRO.

речи критике остала је скривена. До промене британског става према Србији и Балкану није дошло, а Сетон-Ватсон је куцао на погрешна врата.

Балфурова уздржаност и пасивност подстакли су изношење друкчијих предлога и циљева. Два дана након Сетон-Ватсоновог меморандума, Лојд Џорџ се суочио са опширном анализом стања и прилика на Балкану. Наиме, на захтев секретара Ратног кабинета Хенкија, његов заменик Лео Ејмери припремио је меморандум о приликама на Балкану насталим након абдикације краља Константина и неуспеле офанзиве Источне армије. Ејмери је у десетак тачака приказао прилике на Балкану и указао на неопходност предузимања одређених акција и иницијатива од стране савезничких влада. Највећу пажњу посветио је Грчкој и приликама у њој након Вензелосовог ступања на власт. Његова победа, тврдио је Ејмери, довешће до значајног повећања савезничке војне силе на Балкану тиме што ће у блиској будућности грчка армија располагати са 10–15 дивизија способних за операције на фронту. Положај Источне армије ће се значајно побољшати безбедним саобраћајем (железница, луке) и умањити захтеве за упућивањем хране и других потреба из Европе. Најзад, улазак грчке армије у савезничке редове треба да доведе до смањења броја британских дивизија на балканском ратишту. Ејмери је упозорио да се стање неће променити на фронту наспрам непријатеља. У средишњем делу Балкана непријатељске линије комуникација и даље ће остати ефикасније од савезничких у погледу пребацивања трупа са других фронтова. Централне силе ће наставити да контролишу све важније железничке линије (Будимпешта–Београд–Софија, Будимпешта–Темишвар–Оршава–Букурешт–Констанца, Будимпешта–Велики Варадин–Букурешт–Ђурђево и друге локалне пруге, као и реку Дунав. У случају напада Источне армије на непријатељске положаје, он ће бити у прилици да брзо пребаци појачање на угрожени простор.

С обзиром на то, Ејмери је сматрао да Источна армија неће бити у стању да предузима било какве значајније офанзивне операције. Биће у прилици да води мање, локалне акције ка Прилепу и Велесу са циљем да подстакне и охрабри српске дивизије. То ће бити почетни кораци за будуће операције већег обима, уколико то прилике буду дозволиле. У таквим околностима, Ејмери је закључио да је било мало вероватно да ће локални савезнички успеси навести Бугарску да изађе из рата, што је била британска намера. Све то је показивало да није било разлога који би налагали предузимање офанзива већих размера на Балкану. За то нису

постојали неопходни предуслови, који би гарантовали њен успех. Другим речима, Ејмери се залагао за дефанзивну тактику на Балкану. Све наведено указивало је на потребу да се утврди када и колико савезничких дивизија треба повући са Балкана. Ејмери је закључио да је било могуће повући две-три британске дивизије са Балкана и пребацити их у Палестину. То се могло обавити у октобру или новембру, када буде довршена реорганизација грчке армије.⁵

За разлику од Сетон-Ватсона, Ејмери је ситуацију насталу Венизелосовим ступањем на власт сматрао повољном за даље повлачење британских снага са Балкана и прелазак Источне армије на дефанзивни рат. Ејмери није узео у разматрање положај српских дивизија и њихову улогу у потоњим збивањима. За њега је било довољно што ће грчке дивизије бити у стању да постепено замене британске, чиме би се остварила Робертсонова стратегија у погледу периферних ратишта. Таква размишљања људи из непосредне околине премијера и Ратног кабинета откривала су њихове праве намере и расположење, склоност да вођење рата на тим просторима препусте балканским земљама. Интереси империје били су важнији од савезничког заједништва у оружју.⁶

Током наредних месеци и недеља на балканском ратишту догодило се много тога што је пореметило Сарајеве планове за припрему нове офанзиве. На првом месту, британска Врховна команда почела је, 1. јула, да повлачи своје трупе са Балкана. Повлачење се наставило и следећих месеци. Робертсон је у више наврата упозорио Ратни кабинет на стално растући број британских војника оболелих од маларије. На међусавезничкој конференцији одржаној у Паризу 25–26. јула, Лојд Џорџ је захтевао да још једна британска дивизија буде пребачена са Балкана у Палестину. Британски представници су тврдили да је офанзива на балканском ратишту могла да успе једино у случају ако руске и румунске снаге крену истовремено у офанзиву ка северу, против аустроугарских положаја. С обзиром на прилике у тим земљама, било је тешко очекивати њихову подршку планираној офанзиви.

⁵ L. Amery, *The Situation in the Balkans*. Лондон, поверљиво, 5. VII 1917. Хенки је Ејмеријев меморандум доставио на разматрање Лојду Џорџу. *Харџије Дејвида Лојда Џорџа*, F/23/1/16.

⁶ T. Wilson, *The Myriad Faces of War. Britain and the Great War* (London, 1972), 495 тврди да су током 1917. године Лојда Џорџа привлачили други фронтови – Палестина, Италија, Западни фронт, и да стога није обраћао већу пажњу балканском ратишту.

У таквим околностима, Источна армија је морала да се задовољи дефанзивном стратегијом. Ејмеријево виђење балканског ратишта назирало се у позадини британских предлога. С друге стране, предлози Сетон-Ватсона били су потпуно занемарени.

Припреме за конференцију у Паризу изазвале су бурну реакцију балканских држава. У њиховим владама преовладало је уверење да ће конференција расправљати о ратним циљевима Савезника. Владе Румуније и Србије вршиле су снажан притисак на велике силе. На седници Ратног кабинета одржаној 16. јула било је, пак, закључено да се расправа о ратним циљевима што је могуће дуже одложи. То се правдало чињеницом да ће расправа о ратним циљевима довести до слабљења ратних напора. У Форин офису су захтеве Србије и Румуније доживели као покушај да њихови представници учествују у расправи о балканском ратишту. Једино је лорд Хардинг сматрао да су такви захтеви били оправдани. Италијанска влада је била одлучно против таквог захтева, уверена да ће предмет расправе бити тајни уговори. Пресудио је Балфур, одлучивши да представник српске Врховне команде треба да присуствује састанку са циљем да објасни њен став.⁷

Војни изасланици Русије, Француске и Србије оштрим речима су се супротставили Лојд Џорџовом захтеву за повлачењем британске дивизије. Тврдили су да би даље повлачење британских трупа представљало не само корак у препуштању балканског ратишта неизвесној судбини, већ би било позив немачкој Врховној команди да отпочне офанзиву у Македонији. Суочена са оштрим отпором, британска делегација је била присиљена да одустане од захтева за повлачењем још једне дивизије. Робертсон је био бесан као рис. Конференцију је назвао „најгором на којој је икад присуствовао.“⁸

Генерал Робертсон није могао да поднесе такав неуспех. На седници Ратног кабинета одржаној 31. јула, поновио је захтев да се једна британска дивизија са Балкана пребаца у Египат. Кабинет је одбацио његов захтев. Коначна одлука конференције у

⁷ WCP, 23/III, 16. VII 1917. PRO; Балфурова забелешка на тексту телеграма из Букурешта од 15. VII 1917. Тел. бр. 367. FO 371, vol. 2890. PRO.

⁸ Робертсон је захтевао повлачење пет преосталих британских дивизија са Балкана, што је, свакако, било неприхватљиво. Сматр је такође био незадовољан. Тврдио је да „Балкан треба да буде један од наших најважнијих фронтова у погледу људства и материјала, или га треба потпуно напустити. За опис рада Париске конференције, Neilson, *Supply and Strategy*, 278–279; Tanenbaum, н.д. 168; Palmer, *The Gardeners of Salonika*, 147. Сматр је Солунски фронт сматрао „оним који најмање обећава од свих наших прекоморских операција“.

Паризу била је да се питање повлачења британске дивизије стави на дневни ред конференције у Лондону, десет дана касније.⁹

Током јула и августа 1917. године, српска влада и Врховна команда почеле су све енергичније да пред савезничке владе и војне врхове износе своје ставове и захтеве. Првих дана јула, Робертсон је обавестио Ратни кабинет да је српска Врховна команда захтевала да се две српске дивизије које су се налазиле у Бесарабији пребаце у Солун. Руски генерал у Добруци успротивио се том захтеву и тврдио да трупе под његовом командом неће отпочети операције ако се он прихвати. Истог дана, Хенки је обавестио чланове кабинета да је адмирал Трубриц, који се налазио у Лондону, намеравао да се врати у Солун. Кабинет је овластио лорда Милнера и генерала Сматса да са адмиралом разговарају пре његовог повратка на Балкан.¹⁰

Притисци на Лојда Џорџа су се настављали. Неколико дана касније, суочио се са писмом Роналда Мекнејла, посланика Доњег дома, потоњег лорда Кушендена, у коме га је подсећао на британске обавезе према Србији. Драматичним речима Мекнејл је приказао стање у коме су се налазили српски народ и војска. „Српски народ постепено нестаје“, писао је Мекнејл. „Што се нас тиче, њега представљају остаци српске војске у Солуну. Две године разочарења у енглеску реч и неостварене наде довеле су српски народ и владу у безнадежно стање“, наставио је Мекнејл. Говорило се да је Србија желела да закључи уговор са Аустро-Угарском, којим би обезбедила самоуправу у Царству. „Уколико до тога дође“, упозорио је Мекнејл, „то ће представљати најтежи ударац британском угледу и интересима. Мораћемо да признамо да нисмо били у стању да заштитимо малог савезника и да прихватимо јачање расклиматане Царевине, за коју Сте говорили да мора да се распадне у комаде.“ Мекнејл је захтевао да се на Балкану води офанзивни рат. „То је могло да доведе до прекида савезништва између Немачке и Бугарске, испуњења британских обећања Србији, па чак и до стварања југословенске државе, која ће бити стална брана немачким претензијама на Истоку. Ако одустанемо од свега што смо обећали, мораћемо да закључимо сепар-

⁹ WCP, 23/III, 31. VII 1917. PRO.

¹⁰ WCP, 23/III, 10. VII 1917. PRO. Садржај разговора са адмиралом није познат. Зна се да је био постављен за личног изасланика британског краља Џорџа V код престолонаследника Србије. Д. Живојиновић, *Дневник адмирала Трубрица као извор за британско-српске односе у 1918. години*. Зборник радова. Србија 1918. године и стварање југословенске државе, вол. 7. (Београд, 1988), 141–153.

ратни мир са Аустро-Угарском. Иза ње стоје крупни финансијски интереси, католици и Јевреји, на које ваља мотрити“, закључио је Мекнејл.¹¹

Лојд Џорџов одговор на Мекнејлове оптужбе није познат. Како било, британски премијер се налазио између чекића и наковња, притиска који су долазили са разних страна. Како такви захтеви нису били за њега прихватљиви, компромис је био једино преостало решење. То га је излагало сталним оптужбама и осудама. Његова неспремност да прихвати савете једне или друге стране, проистицала је из текуће политичке ситуације. У позадини премијеровог размишљања и колебања налазили су се многи разлози. Међу њима ваља навести да је присуство британских трупа на Балкану подстицало превирање унутар Двојне монархије, осигуравало равнотежу у Средоземљу и омогућавало најбржи пут, долинама Мораве и Вардара, до Егејског мора и Цариграда.

Притисак за повлачење британских снага са Балкана изазивао је сталне неспоразуме међу Савезницима како са Французима, тако и балканским државама. Он је стварао утисак у јавности, као и у политичким и војним круговима, да се Источна армија налазила у стању које ће неминовно довести до њеног распада. Било је више разлога за такве стрепње. Суочена са збивањима у својој земљи, руска бригада се више није могла сматрати поузданом. Почетком јула, њени делови су, после учешћа у акцији у Пиреју, били враћени у Солун. У француској 57-ој дивизији дошло је до побуне, пошто војници две године нису добили одсуство. Генерали Сарај, Шарл Жакемо и Пол Гросети морали су да им обећају одсуство, док је око деведесет људи било разоружано и стављено у притвор. Морал француских трупа опао је приметно након побуне у Француској, изазване неуспехом Нивелове офанзиве. То је показивало да је припремање офанзиве у непосредној будућности било неостварљиво. Да би се надокнадили одлазак британских дивизија, замениле 57, 122 и 156 француска дивизија и добила појачања потребна за офанзиву било је неопходно упутити у Солун петнаест дивизија. Привремена влада у Русији и влада у Риму нису могле или желеле да обезбеде толике трупе. То је важило и за Британију. Сарај је признавао да није био у стању да припреми офанзиву, уверен да је, у таквим околностима, његов задатак био да се очувају дисциплина, снага и морал француских трупа.¹²

¹¹ Мекнејл Лојду Џорџу. Лондон, 18. VII 1917. *Харџије Дејвида Лојда Џорџа*, F/6/2/41.

¹² Tanenbaum, н.д. 168–169.

Притисак српских војних и политичких кругова постајао је све очевиднији. Ни српска Врховна команда није била спремна да прихвати офанзиву у таквим околностима. То је престолонаследник јасно ставио до знања Ратном кабинету средином августа 1917. године. Наложено је посланику Јовану Јовановићу да обавести његове чланове о неопходности да приволе генерала Сараја да смањи дужину српског дела фронта. То је објаснио чињеницом да је бројно стање српских дивизија захтевало да се фронт смањи. „Да бисмо оволики фронт и даље морали држати“, писао је престолонаследник, „и да бисмо га одржали, морали бисмо преводити из III у I позив старце кроз неспособне“. Толико напрезање није могло да траје дуго времена. Описао је стање у коме су се налазиле дивизије. „Војници у великом броју болују од мане срца и готово су сви пропалих ногу од претераног напрезања. Услед овога јављају се већ самоубиства и случајеви предаје, што може имати најтеже последице ако се што пре не преузму мере.“ Наставио је тврђом да је према броју пушака српски фронт био најдужи, а трупе неправедно оптерећене. „Услед великих физичких напора, морал наших војника почео је опадати“, нагласио је. С обзиром на то да су се српске дивизије налазиле у првој линији фронта, њихова замена и одлазак на одмор нису били могући. За разлику од српских, код савезничких трупа смене су се вршиле уредно. „Има појединих српских дивизија које су од почетка операција непрестано у првој линији, без иједног дана смене.“ Престолонаследник је тражио да српски део фронта буде на простору који држи II армија. Тиме ће се избећи неспоразуми са савезничким трупама. Такође, тај део фронта је био најближи Србији и ту је постојала пољска железница до Вертекопа. Престолонаследник је захтевао од посланика да предузме потребне кораке да се ови захтеви прихвате и да га о исходу одмах обавести.¹³ Сличан захтев упутио је генералу Сарају и начелник српске Врховне команде. Тражио је да српске трупе буду повучене са првих линија фронта, као и да им се омогући да се „одморе физички и морално, како би биле спремне да преузму нове дужности које ће им бити додељене“.¹⁴ Престолонаследник и начелник Врховне команде ставили су до знања да српске дивизије нису биле спремне за нове напоре без претходног одмора.

¹³ Престолонаследник Александар Јовановићу. Солун, 29. VII/11. VIII 1917. Лично. *Харџије Јована Јовановића-Пижона*, 80–12–604. Архив Југославије, Београд. Јовановић је садржај документа доставио генералу Робертсону, Балфуру, Керзону, Карсону, Милнеру и Лојду Џорџу.

¹⁴ Tanenbaum, н.д. 168.

У предвечерје конференције у Лондону, захтевима престолонаследника и Врховне команде придружио се и председник владе, Никола Пашић. Упозорио је Лојда Џорџа да Србија није прихватала британску одлуку о повлачењу трупа са Балкана. Штавише, изразио је уверење да се победа на Балкану могла остварити лакше него на било ком другом ратишту. Појачање од 100.000 људи Источној армији осигурало би победу. „У противном“, упозорио је Пашић, „слабљење савезничких снага довешће до тога да ће српска армија изгубити поверење у Савезнике.“ С обзиром на садржај, Пашићево писмо прочитано је на седници Ратног кабинета одржаној 7. августа. Као што се могло очекивати, Робертсон се обрушио на Пашића и његово становиште. Тврдио је да је повлачење британских дивизија било нужно како би генерал Аленби успешно привео крају офанзиву у септембру, у Палестини. Успех у Палестини био је од значаја за положај Индије и Персије. Што се тиче јачине трупа у Солуну, тврдио је да су оне биле довољне за одбрану, уколико се она добро припреми. Робертсон је отишао корак даље. Поновио је захтев за Сарајевом сменом, тврдећи да нико од савезника није имао поверења у његово командовање. Сарајеву смену повезао је са слањем британске дивизије у Палестину. Уколико Сарај остане у Солуну након њеног повлачења, тврдио је, постојала је могућност да нареди да британска линија фронта остане иста као и дотада. Ратни кабинет је закључио да је први циљ конференције био да одобри повлачење британских трупа из Солуна што је могуће раније.¹⁵

Уздржаност Ратног кабинета према Србији и њеној војсци на балканском ратишту проистицала је из чињенице да Британија није имала уобличен став према њој и њеним ратним циљевима. Током претходних година британска страна је одбацивала ратне циљеве Србије, тј. стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца. Такав став је проистигао из неспремности владе и јавног мњења да подрже растурање Аустро-Угарске.¹⁶ Током 1916. године утицајне личности (лорд Сесил, Балфур) залагале су се за обнову Србије, уз неопходно обештећење. Током 1917. године све чешће се спомињала могућност да Србија добије Босну и Херцеговину и излазак на Јадранско море. Остале југословенске територије претвориле би се у аутономну државу у оквиру Аустро-Угарске. У пролеће 1917. године Кабинет је сматрао да Црна

¹⁵ WCP, 23/III, 7. VIII 1917. PRO. Пашићево писмо носи датум 3. август. Palmer, н.д. 148–149.

¹⁶ За опширну расправу, W. Fest, *Peace or Partition. The Habsburg Monarchy and British Policy 1914–1918* (London, 1978), 116–132.

Гора треба да се припоји Србији, иако се о томе није говорило у јавности. Потом се све више говорило о закључењу сепаратног мира са Аустро-Угарском, при чему је Лојд Џорџ тврдио да Британија није имала никаквих обавеза према Србији. Политику сепаратног мира подржавао је значајан број чланова Ратног кабинета (Сматс, Милнер, лорд Керзон), као и Робертсон. Милнер је сумњао у ваљаност примене начела народности и оправданост растурања Двојне монархије. По његовом мишљењу, стварање Чехословачке, Румуније и Југославије није било практично. „Ми не ратујемо за Чехословачку, Југославију, Пољаке и Румуне. Треба да покушамо да постигнемо споразум око евакуације њихових територија, али не и да наставимо рат како бисмо остварили њихове аспирације.“ Милнер је сматрао да Србија није требало да добије било каква територијална проширења.¹⁷

Одлуке Крфске конференције представника српске владе и Југословенског одбора, објављене 20. јула 1917. године, наишле су на разумљиву одбојност у Форин офису. Иако није био упознат са разлозима за одржавање састанка, лорд Сесил га је оценио „злосутним“. У Форин офису су одбили да расправљају о садржају Декларације, да би тек у позну јесен, одговарајући на посланичка питања, лорд Сесил изјавио да није било пожељно да каже нешто више о Декларацији, додавши да је она примљена са интересовањем и наклоношћу.¹⁸

Британском ставу у погледу југословенског програма српске владе и Југословенског одбора придружиле су се Француска и Италија. Прва је потврдила свој ранији став да није имала никакве обавезе према Србији у погледу њених територијалних захтева и није подржавала њен југословенски програм. Подржавала је територијалну обнову Србије након завршетка рата. Италија је одлучно приговорила Србији због закључења Крфског споразума, позивајући се на савезничке обавезе према Италији. Сонино је настојао свим силама да спречи излаз Србије на Јадранско море.¹⁹ Србија је имала довољно разлога да буде незадовољна и повређена савезничким држањем у погледу њене будућности.

¹⁷ За више обавештења, Д. Живојиновић, *Велика Србија или Југославија? Велика Британија и југословенско уједињење 1914–1918. године*. Стварање југословенске државе 1918. Зборник радова поднетих на научном скупу у Илоку од 16. до 19. маја 1979. Приредио Н. Б. Поповић (Београд, 1983), 153–166.

¹⁸ Живојиновић, исто, 166.

¹⁹ За више појединости, V. Pavlović, *La France et la programme yougoslave du gouvernement serbe. Balcanica XXXVII* (2006), 171–193; Д. Живојиновић, *Италија и райници циљеви Србије* (1917), *Историја XX века. Зборник радова I* (Београд, 1983), 9–23.

С обзиром на исход Париске конференције и реакције које је изазвала на разним странама, Ратни кабинет је намеравао да избегне нове сукобе и оштре речи. На седници кабинета одржаној 3. августа одлучено је да се конференција припреми тако да се избегну критике малих земаља. Балфур је био задужен да размени мишљење са италијанским министром Сонином о балканским питањима, пошто ће то бити главна тема конференције. Кабинет је закључио да су се мале земље противиле повлачењу једне британске дивизије са Балкана и потврдио раније донету одлуку да се једна дивизија и део артиљерије повуку из Солуна.²⁰ На поподневној седници одржаној истог дана, поново се расправљало о уклањању генерала Сараја са положаја команданта Источне армије. Изражено је мишљење да се смена могла обавити уколико се примени притисак. Појединци су упозорили да ће инсистирање на Сарајевој смени довести до снажније опозиције повлачењу једне дивизије. Изражено је и уверење да Сараја није требало смењивати пошто током јесени Источна армија неће предузимати офанзивне операције. Било је и мишљења да се све расположиве снаге концентришу у источном Средоземљу под командом британског генерала, чиме би се решило питање Сараја и пребацивање британских трупа са једног ратишта на друго. Робертсон је захтевао да добије одрешене руке у погледу повлачења британске дивизије, што је кабинет прихватио. Није донета одлука у погледу Сараја, али је договорено да се о томе могло разговарати на конференцији.²¹

Неколико дана касније, Ратни кабинет се суочио са Робертсоновим меморандумом у коме је изнео своје виђење балканског ратишта. У њему се наводило:

„Снаге у Солуну неће никада суштински допринети победи у рату; штавише, може се догодити да рат изгубимо уколико не осигурамо потребна транспортна средства за слање трупа и ратног материјала. Увек сам упозоравао Ратни кабинет да је солунска операција била од почетка стратешки нездрава... Ми нисмо у стању да значајне војне снаге на том фронту користимо за офанзиву, а када тражимо да део трупа због потреба пребацимо на друго ратиште, морамо да се суочимо са опасностима које проистичу из лажног положаја у коме се оне налазе.“

У закључку, Робертсон је нагласио да балканско ратиште треба напустити, а дефанзивне положаје које ће држати грчке и

²⁰ WCP, 23/III, 3. VIII 1917. PRO.

²¹ Исто, 3. VIII 1917. Исто.

српске трупе ојачати са 3–4 британске, француске и италијанске дивизије. Робертсонова намера је била да принуди Ратни кабинет, а потом и конференцију, да донесу одлуке у складу са његовим гледиштем. У свом жару, Робертсон је у потпуности занемарио политичке последице такве одлуке.²²

Седмог августа, Ратни кабинет је поново разматрао питање Сарајевог останка на челу Источне армије. Том приликом изнето је више мишљења, међу којима се указивало на чињеницу да је Сарајева судбина представљала више политичко него војничко питање. Чуло се мишљење да би захтев за његовим повлачењем довео до кризе владе у Француској, да је имао много бранилаца итд. Наглашено је да је Сарај био крајње непопуларан међу савезничким командантима, што је представљало велику сметњу успешном одвијању операције на Балкану. На крају, кабинет је одлучио: а) да Робертсон пита генерала Милна да ли је француска влада икада размишљала о Сарајевом повлачењу, и б) да се то питање не постави званично на конференцији, већ да се о томе разговара неформално. Истог дана, кабинет је одлучио да представницима балканских држава (Румунија, Грчка, Србија, Црна Гора) не допусти да учествују у расправама о политичким питањима. Одлуку о томе да ли ће те земље бити обавештене о закључцима донеће конференција.²³ Британска делегација остварила је своју намеру, али је имала везане руке за будуће акције.

Ток конференције био је веома буран. Различита мишљења и захтеви присилили су Лојда Џорџа да прихвати компромис. Обавестио је присутне да је британска влада намеравала да пребаци трупе са Балкана на друго ратиште. Ипак, то ће учинити тек након претходног договора са Савезницима. На томе су посебно инсистирали Рибо и Сонино. То је навело присутне делегације да, иако уз много оклевања, прихвате британску одлуку. Робертсон је био огорчен таквим држањем Лојда Џорџа. У писму упућеном генералу Хејгу, најгорим речима је описао чланове британске делегације.²⁴

У току наредних дана и недеља бура око одлука конференције постепено се смиривала, иако су се ређали догађаји који су

²² Исто, 6. VIII 1917. Исто. Palmer, н.д. 151.

²³ Исто, 7. VIII 1917. Исто.

²⁴ По његовом мишљењу, Лојд Џорџ је „био истински рђав“. Остали чланови кабинета су га се плашили. Милнер је био уморни старац; лорд Керзон „празна врећа“. Бонар Ло је Бонар Ло. Генерал Сматс „има осећај, али нема знање. Он је најбољи, али је од мале помоћи“. Робертсон Хејгу. Лондон, 9. VIII 1917. Palmer, н.д. 151; WCP, 23/III, 8. VIII 1917. PRO.

привлачили пажњу свих заинтересованих страна. По обичају, Робертсон је новим захтевима подстицао расправу о Сарајевој судбини, заправо тражио његово уклањање са Балкана. Повод за то био је Милнов извештај у коме се наводило да је Сарај одбио да преузме део фронта који су напустиле британске трупе. Тврдио је да је британски део фронта био једнак са француским, иако су његове снаге биле знатно слабије. Ратни кабинет је одлучио да Робертсон разговара са генералом Фердинандом Фошом, командантом француских армија, у циљу да француске трупе преузму одговорност за већи део фронта.²⁵ Недељу дана касније, кабинет је саслушао Робертсоново обавештење да је Сарај одбио захтев да преузме део британског фронта, и Милново упозорење да његове трупе неће бити довољне да задрже евентуални напад. То је био подстицај за даље разматрање Сарајевог положаја. Робертсон је тврдио да је то био довољан разлог да се од француске владе захтева његово повлачење. На разговор се надовезао Балфур изјавом да је српска Врховна команда изразила оштре критике на рачун Сараја као команданта Источне армије, тврдила да његов штаб није уживао поверење и да га треба заменити штабом састављеним од официра свих армија. Балфур је указао на важност да се то питање покрене. Предложио је да у Солун буде упућена мисија која ће испитати стање и о њему обавестити кабинет. Лојд Џорџ је био уздржан према том предлогу. Саопштио је да о томе није разговарао са Рибоом на прошлој конференцији. Сматрао је да није било пожељно упутити у Солун официра високог чина, пошто ће га гледати сумњичаво. Предложио је да се упутити политичар чији би задатак био да охрабрује Србе и да од њих добије потребна обавештења. Одлука је одложена до даљег.²⁶

Зашто је Лојд Џорџ предложио да се посебна пажња обрати Србима? Одговор се налази у писму старог Лојд Џорџовог сарадника, Дејвида Дејвиса, који је неколико месеци раније напустио премијеров секретаријат, разочаран његовим ставом према Србима. У писму премијеру, Дејвис је саопштио да је разговарао са особом која се управо вратила из Солуна, где је радила као медицинска сестра. У разговору са њом, сазнао је да је српска војска била у стању завере, да је било претњи да ће убити престолонаследника и уклонити Пашића. Након тога, тражиће да направи споразум са Савезницима. Уколико у томе не успеју до зиме, почеће да преговарају са Централним силама. „Очекују да Енглеска нешто пре-

²⁵ WCP, 23/III, 13. VIII 1917. PRO.

²⁶ Исто, 23/III, 20. VIII 1917. Исто. Балфур је преузео обавезу да уобличи став Форин офиса.

дузме“, писао је Дејвис.²⁷ Речи незнанке, ма колико драматичне, представљале су израз незадовољства војске због пресуда Војног суда официрима умешаним у заверу против престолонаследника. Тешко је поверовати да је стање било толико драматично. Ипак, Лојд Џорџ је то искористио да тражи начин да се подстакне морал Срба и ублажи њихово нерасположење према Савезницима, укључујући и Британију.

Расправа у Ратном кабинету о упућивању одговорне личности у Солун да испита прилике и подигне морал међу Србима брзо је постала тема дана. Појединци су предлагали одређене личности за ту мисију. Ејмери, заменик секретара Ратног кабинета, био је један од оних који су били упознати са расправом. Предложио је да кабинет именује генерала Сматса за ту мисију. Себе је видео као члана мисије која је требало да посети Солун, Атину, Каиро. Поред тога, Ејмери је предложио генерала Хенрија Вилсона за будућег команданта савезничких снага у Солуну. Нажалост, кабинет је прекинуо даљу расправу о упућивању мисије на Балкан.²⁸

С обзиром на учестале британске захтеве, па и отворене притиске на владу Рибо-Панлеве да повуче Сараја из Солуна, то питање је прерасло у осетљив политички проблем у Француској. Већ од почетка јуна 1917. године, влада је указивала на опасности и ризике који ће настати за владу Сарајевом сменом. Панлеве је бранио Сараја од напада и оптужби свим расположивим средствима. Тврдио је да се Источна армија, састављена од вишенационалних снага, нужно суочавала са различитим проблемима и тешкоћама у организацији и командовању. У одговору на Лојд Џорџов захтев за Сарајевом сменом, Рибо и Панлеве су узвратили да би њено прихватање довело до пада владе и распада савезништва. Лојд Џорџ није желео да до тога дође. Иако се о Сарајевој смени разговарало у Ратном кабинету и касније, Лојд Џорџ се уздржавао да то отворено тражи – плашио се кризе владе у Француској. Робертсон је схватио да Сараја није могао бити смењен све док је министар војни био Панлеве. Овај је, пак, током летњих месеци и напада на Сараја, уверавао команданта Источне армије да ужива пуно владино поверење.²⁹

Робертсонова настојања да дискредитује Сараја као савезничког команданта нису престајала. На седници Ратног кабинета одржаној 21. августа, Робертсон је обавестио присутне да је Пан-

²⁷ Дејвис Лојду Џорџу. Лондон, 13. VIII 1917. *Харџије Дејвида Лојда Џорџа*, F/14/3/4.

²⁸ Ејмери Сматсу. Лондон, 21. VIII 1917. *Selections from Smuts Papers*, III, 537–538.

²⁹ За опширну расправу, Tanenbaum, н.д. 174.

леве наредио Сарају да француске трупе преузму део фронта које су напустиле британске дивизије. У разговору са британским војним аташеом у Паризу, пуковником Џоном Спирсом, Панлеве је нападе и оптужбе против Сараја приказао као „подмукле“. Неколико дана касније, Робертсон је обавестио кабинет да нису били решени сви неспоразуми са Сарајом у вези преузимања британског дела фронта, пошто је Сараја за тај задатак одредио недовољне снаге. Додао је да су се ширили гласови да је Сараја припремао офанзиву мањих размера, иако је било јасно да није имао потребне трупе за то. Робертсон је добио овлашћење да о томе разговара са француским представницима.³⁰

Расправа започета 24. августа настављена је неколико дана касније. Робертсон је опширно приказао састав снага и дужину фронта сваке националне армије на Балкану.³¹ Робертсон је тврдио да су британске снаге имале наспрам себе надмоћног непријатеља, што није био случај са осталим савезничким снагама. Генерал Мерис, директор војних операција Министарства рата, објаснио је да француске снаге нису биле у пуном саставу и да је то био разлог због кога нису биле у стању да преузму британски део фронта. Кабинет је одлучио да министарство рата припреми потребан материјал за размену мишљења са француском владом. Том приликом, лорд Сесил је обавестио кабинет да је примио обавештење из Солуна у коме се наводило да је „морал српских трупа био веома рђав, и да је било неопходно да оне добију одмор“. Кабинет је овластио лорда Сесила да упозори француску владу на озбиљност ситуације у вези са српским дивизијама.³² Британска влада ставила се у улогу заштитника српских дивизија у њиховом спору са Сарајем.

Показало се убрзо да су британски политички и војни кругови озбиљно схватили проблем са којима су се суочавали српске трупе и политички кругови. Петог септембра, лорд Сесил је упутио Ратном кабинету меморандум у коме је предложио упућивање британске војне мисије код српске Врховне команде. Након дуже расправе, чланови Кабинета су подржали Сесилов предлог. Одлука се оправдавала потребом да се српска влада и војска подстакну на нове напоре и увере да је Британија показивала интересовање за њихову будућност. Кабинет је нагласио да није био против тога да српска Врховна команда предузме одређене кораке који неће

³⁰ WCP, 23/III, 21, 24. VIII 1917. PRO.

³¹ Британски део фронта био је дуг 144 km, од којих су 27 km били слабо брњени; српски део износио је 55 km, француски 80 km, италијански 15 km и руски 36 km.

³² Исто. 23/III, 27. VIII 1917. PRO.

бити у складу са Сарајевим наредбама, па чак могу довести до његовог повлачења. Тешко је одговорити на питање да ли је то био покушај да се српска страна искористи у њиховом обрачуна са Сарајем. Како било, Робертсон је добио овлашћење да именује официра вишег чина за везу са српском Врховном командом, који ће бити њему одговоран.³³

И наредних дана Ратни кабинет је често расправљао о Србији и британским представницима при њеној Врховној команди и код престолонаследника. Унутар кабинета све јасније се уобличавала представа о личности и дужностима британског представника код српске Врховне команде. На седници кабинета одржаној 7. септембра указано је на важност коју је Врховна команда придавала личности која треба да обавља ту дужност. Наглашавало се да то није требало да буде личност која ће представљати британску армију у Солуну, већ виши официр који ће је представљати искључиво при српској Врховној команди. Робертсон је нагласио да је био свестан тога. Неколико дана касније, Робертсон је обавестио Ратни кабинет да није одредио официра који ће представљати британску армију код српске Врховне команде, али је нагласио да ће то убрзо учинити. Делатност британског представника, упозорио је Робертсон, неће бити значајна све док се Сарај буде налазио на положају команданта Источне армије. Тих дана пала је влада Рибоа, а нови председник владе постао је Сарајев осведочени заштитник, Панлеве. Робертсон је признао да до Сарајеве смене неће доћи све док буде уживао Панлевеову заштиту. Разговор се потом управио на адмирала Трубрица, који се вратио у Солун. Кабинет је задужио адмирала Рослина Вимса, Првог лорда мора, да испита становиште Адмиралитета да ли је Трубрица требало опозвати после именована специјалног делегата код српске Врховне команде.³⁴

Два дана касније, Робертсон је обавестио Ратни кабинет да је генерала Џорџа Коркрана поставио за британског представника код српске Врховне команде. Адмирал Вимс је обавестио присутне да је Трубриц био одређен да буде члан престолонаследникове личне пратње. Робертсон се питао да ли ће Трубриц ометати Коркранове делатности. Кабинет је закључио да питање Трубрицовог опозива није требало постављати све док генерал Коркран не ступи на дужност.³⁵ Тиме су дуго одлагане одлуке биле донете.

³³ Исто, 23/IV, 5. IX 1917. PRO.

³⁴ Исто, 23/IV, 7, 10. IX 1917. PRO. Трубриц не спомиње сусрет са Вимсом.

³⁵ Исто, 23/IV, 12. X 1917. Исто.

Ратни кабинет је очекивао да ће се тиме стање и расположење српских војних и политичких власти променити на боље, да ће престати оптужбе на рачун одсуства британске подршке Србији и њеној армији.

Да ли се, заиста, нешто суштински променило у британском ставу? Одговор, макар и непотпун, могао се назрети у току наредних недеља. У напоре да се ублажи нерасположење српске војске, посебно престолонаследника Александра, према Британији, укључио се и британски краљ Џорџ V. Приликом именована Трубрица, Џорџ V је престолонаследнику упутио лично писмо. У њему је изразио уверавања о пријатељству и наклоности Британије и његово лично за „храбру српску војску која се борила у рату“. Нагласио је своје искрено уважавање за верност Србије савезничкој ствари, дух борбености и издржљивости. На крају, Џорџ V је, неопрезно, саопштио престолонаследнику да „нећемо бити задовољни онаквим миром који не би, потпуно и безусловно, укључивао и обнову Ваше земље“. Трубриц је отпутовао у Солун и уручио писмо престолонаследнику, кад је краљев лични секретар лорд Страдфордхам доставио копију писма Балфур. На писмо британског краља, престолонаследник је одговорио 3. октобра из Солуна. Захвалио се на пажњи и потврдио оданост Србије савезничкој борби. Нагласио је да су таква осећања била појачана уверавањима да „мир неће бити могућ све док Србија не буде у потпуности обновљена, како се ја и мој народ чврсто надамо, чиме ће се остварити наше праведне националне аспирације“. Лорд Страдфордхам је писмо упутио Балфур 19. октобра. Прочитавши га, он је направио велику узбуну. Распитивао се како је дошло до тога писма, ко га је написао. Упозорио је да писмо није обавезивало Британију ни на који начин. „Желимо да видимо да Србија изађе из рата бар онолика колика је била кад је у њега ушла.“ Штавише, требала је да буде умањена за „неспорну“ зону у Македонији, писао је Балфур. Балфуров лични секретар, сер Ерик Драмонд, обавестио је лорда Страдфордхама да се државни секретар бојао да ће део писма створити влади непријатности и проблеме.³⁶

Размена писама и Балфуров коментар откривају неискреност британске намере да пружи подршку Србији и њеној борби. Државног секретара није забрињавала будућност једног народа и војске. Њега је узнемирила нејасно изречена нада британског суверена да ће Србија остварити своје националне циљеве. То је

³⁶ Краљ Џорџ V престолонаследнику Александру. Лондон, 25. VIII 1917; престолонаследник Александар краљу Џорџу V. Солун, 3. X 1917; Драмонд лорду Страдфордхаму. Лондон, 23. X 1917. FO 800, vol. 384. PRO.

било у супротности са званичним британским ставом. Штавише, Балфур је био намеран да, после свега, Србију лиши „неспорне“ зоне, коју је требало предати Бугарској, ратном непријатељу. То је био цинизам какав се ретко могао видети у односима између два ратна савезника.

Формирање Панлевеове владе у Француској поново је одложило покретање питања Сарајеве смене. Ратни кабинет наложио је лорду Дербију, амбасадору у Паризу, да разговара са новим премијером. У разговору вођеном 20. септембра, Панлеве је поставио питање попуне британске линије фронта после одласка дивизије у Египат. Дерби је одговорио да се о томе могло разговарати тек након завршетка овогодишњих операција. Потом се осврнуо на Сараја. Панлеве је био пун хвале за француског генерала и тврдио да је он извојевао једину савезничку победу – заузеће Битоља. Упозорио је Дербија да ће његова смена бити тешко остварљива, уколико се буде захтевала. Ипак, оставио је наду да се смена могла обавити, и тврдио да није био упознат са тим да су Лојд Џорџ и Ратни кабинет тражили Сарајеву оставку. Дерби је изразио уверење да ће британски захтев за Сарајевом сменом добити подршку Италије, Грчке и Србије.³⁷

Крајем октобра 1917. године, Ратни кабинет је показао спремност да подржи захтев српске Врховне команде да добије појачање. Робертсон је обавестио чланове кабинета да је било потребно да се српске трупе окупљене у Архангелску превезу у Солун. Саопштио је да су тамошње власти настојале да трупе задрже, чему се он успротивио. Кабинет је подржао Робертсонову препоруку.³⁸

Потреба за упућивањем појачања на балканско ратиште навела је Лојда Џорџа да се обрати Американцима. Једино они су располагали са великим резервоаром људи и материјала, од којих се део могао употребити на Балкану. Првих дана септембра, он је упутио дуго писмо председнику САД Вудро Вилсону у коме је изнео своје виђење ратних потреба и могућности за постизање успеха. У писму је, између осталог, поновио стару идеју да непријатеља треба нападати тамо где је био најслабији, где се његови положаји могу пробити са најмање жртава. По његовом мишљењу то су били Аустро-Угарска, Бугарска и Турска. Поред тога, те земље су желеле да што пре изађу из рата и закључе мир. Председник Вилсон је био спреман да саслуша предлог и тражио

³⁷ WCP, 23/IV, 21. IX 1917. PRO.

³⁸ Исто, 23/IV, 23. X 1917. PRO.

је мишљење министарства рата. Био је уверен да источно ратиште није требало искључити из разматрања, што је значило да је био подржавалац „источњака“. Министар рата Њутн Бејкер одговорио је 22. септембра да је предузео потребне кораке да се предлог испита, а о исходу ће га обавестити. Предлог о слању америчких трупа на источна ратишта разматрали су представници Ратног колеџа и Генералштаба.³⁹

Почетком октобра, Бејкер је упутио америчком председнику меморандум у коме се износило мишљење да САД треба да користе своју војну силу искључиво на Западном ратишту, тј. у Француској. У меморандуму се наводило да је тај фронт био најближи САД, да се до њега могло стићи брзо и без великих ризика, да ће се на том фронту САД борити са Енглеском и Француском, са којима имају многе заједничке интересе; на том фронту је америчка војна моћ могла брже и боље да се осети него на другим ратиштима. Најзад, САД су биле у рату са Немачком, која је била њихов прави непријатељ. Тиме је све било решено. Председник Вилсон и министар рата су прихватили такво становиште без икаквог приговора. Такво мишљење делио је и генерал Џон Ц. Першинг, командант америчког експедиционог корпуса у Европи. У писму секретару Бејкеру, генерал Першинг је нагласио: „Потпуно сам уверен да се рат мора завршити победом на Западном фронту. Сви амерички напори и снага треба да буду усредсређени на том ратишту“.⁴⁰ Пошто је председник Вилсон прихватио савет и мишљење својих војних сарадника, Лојд Џорџов предлог о упућивању Јенкија на балканско ратиште није био прихваћен.

У јесен 1917. године догодило се много тога што је довело у питање читаву савезничку стратегију и будуће планове. Немачки подморнички рат претио је да онемогући превоз америчких трупа и опреме у Европу. Томе је следио излазак Русије из рата, што је омогућило пребацивање немачких дивизија са источног на западно ратиште. Иако се у савезничким престоницама говорило о припремању немачко-аустријске офанзиве на италијанском фронту, многи су одбијали да у то поверују. Савезничка неспремност да одговори одлучно на немачку офанзиву, препустила је Италију својој судбини. Генерал Ото фон Белов започео је напад

³⁹ D. F. Trask, *The United States in the Supreme War Council. American War Aims and Inter-Allied Strategy, 1917–1918* (Middletown, Conn., 1961), 13–14.

⁴⁰ Меморандум о Италији, Македонији и Турској, 11. X 1917. *Харџије Вудро Вилсона*, Серија V, Рукописно одељење Конгресне библиотека, Вашингтон; Першинг Бејкеру. Лондон, 17. XI 1917. *Харџије Џона Ц. Першинга*. Рукописно одељење Конгресне библиотеке, Вашингтон.

здружених немачко-аустријских снага 24. октобра. Изненађена, италијанска одбрана напуштала је положаје, омогућивши непријатељу да угрози читаву северну Италију. Огромни губици у људству и материјалу, као и покушај да се заустави даљи продор у унутрашњост земље, присилили су британску и француску владу да упуте појачања италијанским трупама. То је довело до стабилизације фронта и организације одбране.⁴¹

Истовремено, Ратни кабинет је разматрао балкански проблем, пре свега вођен намером да Британији омогући да настави са повлачењем снага са Балкана. Лорд Милнер, секретар за рат, припремио је опширан меморандум у коме је анализирао тренутно стање и могућности Савезника да очувају свој положај. Милнер је пошао од две претпоставке: 1) британске намере да постепено повлачи трупе са Балкана, уз претходну сагласност Француске; 2) обећања француске владе да ће сменити генерала Сараја. Милнер није веровао у ово друго, иако су Французи обећали да ће то урадити после абдикације краља Константина. Милнер је признао да није био свестан других намера и одлука Ратног кабинета у погледу Балкана. Признао је такође да су се у међувремену догодила два веома позитивна догађаја – свргавање краља Константина и уједињење Грчке. С обзиром на то, питао се Милнер, какве су биле британске намере у погледу повлачења трупа. Признао је да су сви, Французи, Руси, Срби, Италијани били против тога. Британско повлачење било је такође неприхватљиво и за Венизелоса.

Упркос томе, Милнер је сматрао да Британија треба да настави са повлачењем трупа са Балкана. Прихватио је чињеницу да су трупе требале да остану све док се грчка војска не реорганизује и преузме контролу у земљи. Предложио је да се таква ситуација искористи тако што ће се касније наставити са повлачењем британских снага, без обзира да ли су то савезници одобравали или не. Прво, Милнер је сматрао да треба искористити стална Венизелосова уверавања Србији да њихов савез сматра обавезујућим. С обзиром на то, био је уверен да су Савезници имали чврст положај на Балкану, да их одатле нико није могао отерати, чак ни Немци уколико би одлучили да упуте значајне снаге на то ратиште. Ту се постављало питање, да ли треба припремити нову офанзиву против Централних сила? Милнер је био одлучно против тога, уверен да су постојеће савезничке снаге гарантовале успешан исход дефанзивног рата. Након неколико месеци, бри-

танске трупе ће бити у прилици да се повуку на ратиште где ће бити потребније него на Балкану. Уколико то буде циљ, како је требало поступити са сваком савезничком земљом да би се он остварио? Милнер је признао да је главну сметњу остварењу британског плана представљала Француска. Тврдио је да је она играла своју игру, иако му није било јасно шта је желела да постигне, осим да утиче на збивања у Грчкој и осигура привредне користи у будућности. Генерал Сарај је представљао оличење такве политике. С обзиром на то, Милнер је предложио да британска дипломатија убеди француску страну да Сараја именује на неки други положај. Уколико такав покушај не донесе очекивани резултат, предложио је да му се не дозволи да ради шта хоће. Неприлике са Сарајем проистекле су из чињенице да француска влада није била у стању да контролише његове поступке, а да британска влада није знала шта је радио. Милнер је био чврсто уверен да британске трупе јачине 200.000 људи не могу бити остављене у рукама странца чији су циљеви били сумњиви, а понашање необјашњиво. Уколико Сарај напусти положај, британска влада треба да упутити политичког представника у штаб Источне армије, који ће пратити све што се тамо догађа, као и спречавати све оне кораке који нису у складу са њеним жељама. Он би, такође, проводио британске намере на Балкану. Милнер је сматрао да ће француска страна бити против тога, али није веровао да ће се томе захтеву супротставити.

Милнер је признао да ће успех у остварењу намере о повлачењу британских трупа са Балкана зависити у великој мери од обнове грчке армије. Њој ће бити потребна подршка и помоћ Британије, што је било у њеном интересу. Будућност Балкана зависиће, у великој мери, тврдио је Милнер, од обновљене Грчке. У том настојању, она ће моћи да рачуна и на подршку Србије, којој је потребно значајно охрабрење у том тренутку. Милнер је признао да смо „сви ми у последње време потпуно занемарили Србију“. Очекивао је такође да ће Венизелос, чим то буде могуће, упутити све расположиве снаге у Македонију, где ће преузети положаје које су држале британске дивизије. У том случају, Британија ће бити у стању да своје трупе на Балкану преведе у армијску резерву. Милнеров закључак је био да Британија треба да пружи сву расположиву помоћ Венизелосу у његовим настојањима да учврсти прилике у земљи.

Милнер се потом осврнуо на Италијане и Србе. Признао је да су они били неопходни за одржавање савезничког фронта у Македонији. Проблеми са Србима били су много већи него са Италијанима. Признао је да су они поднели најтежи и највећи терет рата. Упозорио је да су велики људски губици створили опасност да се

⁴¹ За опширну анализу прилика у Италији, P. Pieri, *L'Italia nella Prima guerra mondiale* (1915–1918) (Torino, 1965), 138–169.

војска растури, уколико се оствари њена нада да се приближи својој земљи. „Посматрано са било којег становишта, нестанак Срба представљао би катастрофу“, упозорио је. То се могло спречити уколико се предузму неопходни кораци. Имао је на уму пружање чврстих уверавања да неће бити занемарени или заборављени. Милнер је признао несумњиву чињеницу да је „Британија дуго била склона да Србе не сматра као самосталну савезничку војску, већ само као крило Сарајеве армије.“ Предложио је да се учини све што је било могуће да се Србима поврати самоуважавање. Једино на тај начин остаће привржени Савезницима и представљаће значајну војну силу. У том погледу, Британија треба да следи Венизелосов пример и да Србима пружи нове доказе о сталном интересовању и наклоности за њих. Подржао је захтев српске владе да учествује у предстојећим разговорима у Паризу, где ће се расправљати о балканским питањима. Ако ништа друго није било могуће, потребно је омогућити представницима Србије да изнесу свој став.

Милнер је тврдио да британска влада треба да именује високог официра као свог представника код српске Врховне команде. Нижи официр, ма колико био способан, неће на одговарајући начин представљати положај Србије. Милнер је такође сматрао да Србе треба убедити у намеру Британије да обнови њену независност. Предлагао је да се Србима омогући, уз помоћ Француза и Италијана, да предузму офанзиву мањих размера, како би се приближили својој земљи. То би појачало њихов морал. Упозорио је да је било тешко одржати армију каква је била српска тиме што би она била осуђена на дуго мировање. То би представљало и притисак на Бугаре, којима није требало допустити да мирно проводе булгаризацију освојених територија и да верују да им Савезници нису били претња.

На крају, Милнер се осврнуо и на Италијане. Није одобравао претеране италијанске хвалоспеве о својим успесима на балканском ратишту, пошто у њима није било истине. Био је против давања било каквих обећања да ће Италија добити делове Албаније. На крају, упозорио је да је највећу сметњу савезничкој сарадњи на Балкану представљало непријатељство Грчке, Србије и Француске према италијанским, иако ограниченим територијалним амбицијама у Албанији. Италија је, стога, једино од Британије могла очекивати подршку за остварење својих планова. Милнер је био за то да се таква италијанска надања подстичу, под условом да се тиме не отуђе остале балканске земље.

У закључку, Милнер је уобличио британске циљеве и намере на Балкану. Тврдио је да је Британија деловала као „поштени

посредник“ у том делу Европе и да није имала други циљ осим да спречи сукобе између савезника. Ма колико балкански проблеми били сложени, захтевали су од Британије сталну пажњу; њих је требало решавати у целини, а не појединачно. У том тренутку балкански простор је био од мале војничке важности, али је увек постојала могућност да постане изузетно важан. Захтевао је сталну британску пажњу и настојање да се прилике стабилизују. То су налагали политички и војнички значај тога простора.⁴²

У целини, Милнер се залагао за дотадашњу, иако нешто измењену стратегију на Балкану. Сматрао је да Британија треба да проводи одлучније у живот своје намере и поклони већу пажњу својим савезницима. На првом месту, Милнер је видео Грчку и њеног премијера Венизелоса. Од њега је очекивао да што пре реорганизује грчку војску и стави делове земље под своју власт. Од грчке војске је очекивао да замени британске трупе и тако омогући њихово повлачење са Балкана. То је остао главни циљ. Милнер је био против отпочињања офанзиве на Солунском фронту, уверен да савезничке снаге треба да остану у дефанзиви. У погледу Француске, залагао се за Сарајево повлачење са Балкана, или такву реорганизацију Источне армије која би омогућила да британска страна контролише све одлуке и кораке команданта Источне армије. Најзад, у погледу Србије признао је многе пропусте и предлагао да се британски став према њој промени. Са српском војском је требало поступати као са самосталном снагом, помоћи јој да подигне морал и упутити је на сарадњу са Грчком. У целини, Милнер није предлагао никакве значајне промене британске политике. У питању су биле мање исправке које би у одређеном тренутку олакшале да се на том ратишту крене у завршну офанзиву. Тиме је започела битка за политичку превласт у Грчкој.

Док су се у Лондону и Риму бавили питањем останка Италије у рату, у Паризу се одвијала драма која ће довести до коначног Сарајевог уклањања са Балкана. Томе је претходило обједињавање снага француске Деснице, уверене да је унутрашња криза у земљи била последица деловања пацифиста, дефетиста и шпијуна. Иако је Рибо одлучно одбио такве оптужбе, његове невоље су се повећале кад је у августу 1917. године избио скандал

⁴² Лорд Милнер Лојду Џорџу. Меморандум: *The Balkan Situation*. Тајно, 3. X 1917. *Хартије Дејуга Лојга Џорџа*, F/38/2/20. У пропратном писму, Милнер је тражио од премијера да проучи његове ставове. Био је уверен да Британија није добила признање и подршку за све што је учинила за своје савезнике.

око антимилиитаристички настројеног листа *Le Bonnet Rouge*. Упад полиције у просторије листа и заплена компромитујућег материјала, открили су да је и генерал Сарај био уплетен у деловање листа. Упркос томе што Сарај није писао инкриминисана писма већ његов ађутант, скандал је било немогуће зауставити. То је довело до оставке Рибоове владе, и стварања владе на челу са Панлевеом. У току наредна два месеца, Панлеве је постао мета напада Деснице, што је довело до губитка подршке социјалиста његовој влади. Средином новембра 1917. године, Народна скупштина изгласала је неповерење Панлевеовој влади. Мандат за састав нове владе добио је Жорж Клемансо, истакнути политичар Деснице. Обећао је посланицима да ће заузети оштар став према дефетистима и шпијунима, што је потврдио хапшењем Жозефа Кајлоа, присталице преговора о закључењу мира, прогоном посланика Малвија и других.⁴³

Политички заокрет на француској политичкој сцени препустио је Сараја неизвесној судбини. Клемансо није показивао милост за осумњиченог генерала, коме је пребацивао војничку неспособност и уплетеност у аферу *Le Bonnet Rouge*. Врло вешто и умешно је провео одлуку о Сарајевој смени. О томе је расправљао Врховни Ратни Савет на седници одржаној у Версају 1. децембра 1917. На тој седници, поред представника британске, италијанске, грчке и српске Врховне команде, присуствовао је и Клемансо. Он се обавезао да ће испитати оптужбе које су изrekli савезнички команданти против Сараја и његовог понашања. Од војних саветника је захтевао, поред тога, да испитају будућност балканског ратишта, пошто није намеравао да лако препусти француски положај и утицај на том простору. Мишљење саветника није било пресудно за Сарајево уклањање, али је погодновало Клемансоовим намерама. Амбасадор Бертије је већ био упознат са његовом намером да смени Сараја.

Догађаји су се одвијали приметном брзином. Шестог децембра састао се Ратни савет Француске. Том приликом Клемансо је саопштио да Сарај није имао успеха као командант Источне армије и да дуже времена од њега није било никаквих вести. Због тога није могао остати на том положају. Додао је да је био уплетен у аферу око листа *Le Bonnet Rouge*. У својству министра рата, Клемансо је 10. децембра обавестио Сараја о смени са дотадашњег положаја. Предложио је да Сарај буде стављен на располагање команданту Париза, генералу Филипу Петену. Пошто је овај то

одбио, Клемансо је био принуђен да одлуку о томе донесе као министар рата. На Петеново одбијање, Клемансо је узвратио: „Не брини, ако Ти не желиш то да учиниш, сам ћу преузети одговорност за то.“ Ипак, Клемансо је морао да буде веома опрезан у спровођењу те одлуке. Сарај је имао много пријатеља и подржавалаца у Народној скупштини и Сенату. Није смео да од њега направи мученика у њиховим очима. Неколико дана касније, 11. децембра, Клемансо је објавио саопштење у коме се наводило да је „генерал Сарај постигао значајне успехе, али и да се суочио са великим тешкоћама у остваривању својих планова“. Истовремено, Клемансо је посланицима и сенаторима упутио саопштење о непријатељским активностима Жозефа Кајлоа, Сарајевог пријатеља. То је допринело да они забораве на Сараја и његову судбину. Био је то мајсторски потез. Крајем децембра 1917. Сарај се вратио у Француску.⁴⁴

Робертсон је такође предузео кораке да Сарај овог пута буде смењен са положаја команданта Источне армије. У меморандуму упућеном Ратном кабинету 14. новембра, дан након пада Панлевеове владе, упозорио је да је британска страна дуго времена показивала разумевање према француској влади и није одлучно захтевала Сарајево оставку. Пад владе био је прилика, сматрао је генерал, да се од новог премијера захтева Сарајев опозив. Два дана касније, 16. новембра, члан Ратног кабинета Едвард Карсон тражио је да се расправља о Робертсоновом предлогу. У току расправе, Лојд Џорџ је обавестио присутне да је Венизелос сматрао да се на Балкану ништа није могло преузети док се Сарај не уклони. Балфур је тражио од кабинета да пружи подршку Венизелосовом захтеву. У закључку, изражено је уверење да ће, уколико Клемансо састави владу, то питање бити решено.⁴⁵ Наредних дана, Ратни кабинет је у више наврата разматрао Сарајево повлачење. На седници одржаној 19. новембра одлучено је да Балфур упути француској влади копију Лојд Џорџовог писма упућеног Рибоу 6. јуна и захтева Сарајево повлачење. Два дана касније, 21. новембра, водила се нова расправа о приликама у Солуну. Том приликом Робертсон је саопштио да је његов официр за везу у Паризу разговарао са Клемансоом, који је изразио забринутост због стања на Балкану. Додао је да Клемансо није имао потребна обавештења, пошто Сарај није доставио очекивани извештај о тамошњим приликама. Кабинет је овластио Лојда Џорџа да упути

⁴³ За детаљан опис кризе, Tanenbaum, н.д. 173–179.

⁴⁴ Palmer, н.д. 164–165; Tanenbaum, н.д. 180; King, *Generals and Politicians*, 203.

⁴⁵ WCP, 23/IV, 14, 16. XI 1917. PRO.

Клемансоу оштро срочено писмо и упозори га на озбиљност ситуације на Балкану.⁴⁶

Британска влада је била нестрпљива. На седници Ратног кабинета одржаног истог дана кад је Клемансо обавестио Ратни савет о намери да смени Сараја са свога положаја, Робертсон се жалио да нови председник владе није предузео ништа да уклони Сараја. Ратни кабинет је овластио Робертсона да припреми телеграм у коме ће захтевати од Клемансоа да донесе одлуку о Сарајевом смењивању.⁴⁷

Упорност Ратног кабинета донела је дуго очекивани исход. Сарај је био смењен и уклоњен са балканске сцене. Грчка се вратила на сцену доласком Венизелоса на власт. Од новог грчког премијера очекивало се да буде локална снага у будућности. Тиме су француска политика и њени циљеви били доведени у питање. Србија је у Венизелосу добила поузданог савезника, а тиме и подстицај да настави са борбом. Британска концепција рата на Балкану однела је привремено превагу над француском. Тиме је дефанзивни рат добио приоритет над офанзивним. Ратни кабинет је добио увид у балканска збивања, иако није био спреман да у њима активно учествује.

Тих дана новостворени Савезнички Врховни Ратни Савет, тело задужено да разматра питања везана за вођење рата, расправљао је о Солуну. Британски представник, генерал Хенри Вилсон, обавестио је Форин офис да је у Солун отпутовао генерал Мари-Адолф Гијома са упутством да Грчка не сме да падне у руке непријатеља, а у случају да Источна армија буде принуђена да напусти своје положаје, морала је да брани Солун и Валону. Добио је, такође, наредбу да изгради нове одбрамбене линије и базе у Грчкој. Напоменуо је да је Врховни Ратни Савет размотрио прилике у Солуну, али да није донео никакве одлуке.⁴⁸

⁴⁶ Исто, 19, 21. XI 1917. Исто. Дан раније, у одговору на посланичко питање у Доњем дому, Лојд Џорџ је говорио о Балкану. Упозорио је на одсуство сарадње између савезника на Балкану током трајања рата. Нагласио је да је то представљало општу слабост, напоменувши да Србија не би доживела трагедију 1915. године да су савезничке трупе биле упућене на Балкан шест недеља раније. *The Times*, 20. XI 1917.

⁴⁷ WCP, 23/IV, 6. XII 1917. PRO.

⁴⁸ Генерал Вилсон Клерку (за Лојда Џорџа). Париз, 19. XI 1917. FO 371, vol. 2895. PRO. Узбуна је настала због изјаве генерала Мериса да су непријатељске снаге на Балкану биле ојачане са 21 батаљоном бугарских трупа. Веровао је да је то била последица наредбе за грчку мобилизацију. Генерал Милн је обавестио да није било знака да се припремао напад. WCP, 23/IV, 9. XI 1917. PRO.

И Никола Пашић је допринео Сарајевом уклањању са положаја команданта Источне армије. У разговору са Клемансоом вођеним 22. новембра 1917. године у Паризу, Пашић је нагласио да је Сарај својим држањем подстицао непријатељство и неповерење других савезника. Пашић је посебно упозорио да је Сарајево држање представљало нерешиву препреку остварењу српских, италијанских и грчких претензија у Албанији. Клемансо је прихватио захтеве изнете од стране српског премијера. Одлучио је да уклони узрок сталних сукоба међу Савезницима, као и да покаже да Француска није имала територијалних претензија у Албанији. Одмах након Сарајевог опозива, Клемансо је наредио да се укине независна држава Корча, Сарајева творевина.⁴⁹

⁴⁹ Забелешка о разговору између Пашића и Клемансоа, Париз, 22. XI 1917. *Guerre 1914–1918*, vol. 388, досије 22. Archives des Minstere des Affaires Etrangeres, Париз.

ГИЈОМОВА КОМАНДА (децембар 1917 – јун 1918)

Уклањање генерала Сараја са положаја команданта Источне армије догодило се у тренуцима по много чему пресудним за даље вођење рата. Показало се да су дотадашња разједињеност команди, суревњивост команданата националних контигената, одсуство договора и планова доводили у питање савезничке ратне напоре. Неуспех офанзиве генерала Робера Нивела (април-мај 1917) који је довео до побуне у француској армији, крвопролиће британских трупа под командом генерала Хејга код Пашандејла у Фландрији (новембар 1917), излазак Русије из рата, велики губици савезничког бродовља од стране немачких подморница и пораз италијанских армија код Кобарида (октобар-новембар 1917) били су знак за узбуну, позив свим државама да промене дотадашње држање. Иницијативу за промену понашања дао је Лојд Џорџ. Он је 30. октобра позвао владе Француске и САД на разговор о будућој стратегији и сарадњи. На састанку одржаном у Рапалу, 7. новембра, савезнички представници прихватили су предлог о стварању Врховног ратног савета и одредили његове прерогативе. Савет ће бринути о координацији планова, водити надзор над вођењем рата, осигурати сарадњу и договор о будућим операцијама. Савет ће морати да даје сагласност за све војне операције, после претходне расправе о њима. Седиште Савета биће у Версају и одржаваће редовне састанке. Тиме су заведени политичка контрола и надзор над војним активностима. Прво заседање Савета одржано је 1. децембра 1917. у Версају. Свака држава имала је свог представника у Савету, као и посебне секције које су разматрале предлоге и давале своје мишљење. За врховног координатора савезничких армија Савет је изабрао француског генерала Фердинанда Фоша. Том приликом Савет је расправљао и о плановима операција за 1918. годину. Међу њима било је и балканско ратиште. Изгледало је да су конци у вођењу рата доспели у фран-

цуске руке.¹ Балканско ратиште стављено је под надзор Врховног савета.

Иако су британска влада и начелник Империјалног генералштаба рачунали да ће уклањањем генерала Сараја ставити под контролу планове и операције на балканском ратишту, Клемансо се побринуо да команду над Источном армијом задржи у француским рукама. Пре него што је предузео кораке да уклони Сараја, Клемансо је знао ко ће га заменити на месту њеног команданта. То је био генерал Франше д'Епере, командант Северне групе армија. У питању је био одлучан старешина, који је уживао велики углед међу француским официрима. Поред тога, Д'Епере је био једини међу француским генералима који је добро познавао Балкан. Он је на почетку рата израдио план који би довео савезничке армије до Дунава, ослободивши претходно Србију и поразивши Бугарску. Сад је била прилика да свој план оствари. Фош и Петен нису били спремни да једног од својих најбољих официра упуте на балканско ратиште. Крајем новембра 1917. Петен је саопштио Д'Епереју да је Клемансо одлучио да му понуди команду над Источном армијом. У томе је имао подршку председника Републике, Поенкареа. После краћег оклевања, Д'Епере је обавестио Петена да није био спреман да пође на Балкан. Клемансо је био разочаран, али упоран у намери да Д'Епереа пошаље на Балкан. На седници Ратног савета 6. децембра захтевао је да генерал преузме команду на Балкану, али су се томе отворено супротставили Фош и Петен. На њихов предлог, Клемансо се сагласио да генерал Мари-Луис Адолф Гијома, командант II армије код Вердена, преузме команду над Источном армијом. Његово војно искуство у француским колонијама и углед као професора на академији у Сен-Сиру били су довољна препорука за то. Поред тога, за разлику од Сараја, Гијома није био повезан са политичким странкама.²

Крајем децембра 1917. Гијома се налазио у Солуну, који је Сарај напустио неколико дана раније. Гијома је приступио стварању новог штаба и уклонио Сарајеве људе. Брза смена и Сарајев одлазак спречили су да се нови официри боље упознају са проблемима командовања вишенационалном војском, каква је била Источна армија. Ипак, Гијома је донео у Солун упутства која је припремио Фош, а одобрио Клемансо. Тиме је остварена пуна сарадња између команданта у Солуну и владе у Паризу. У упутствима за „Савезничку Источну армију“ наглашавало се да она има

¹ Trask, *The United States in the Supreme War Council*, 20–30.

² Palmer, н.д. 168–169.

надзор над читавом Грчком, а не само њеним северним делом. Њен задатак је био да спречи непријатељску окупацију Грчке, да очува линије комуникације и одржава везу са италијанским трупама у Валони. У случају непријатељског напада, армија је морала одлучно да брани тај простор; кад опасност прође, Гијома је имао налог да обави припреме за офанзиву, уз пуно учешће грчке војске, на непријатељске положаје. Најзад, Гијома је био задужен да брани Крф, седиште српске владе. То је био једини помен Србије у Гијомовим упутствима. Гијома је имао такође задатак да обнови сарадњу са свим савезничким армијама и осигура њихову подршку за своје акције. Иако противник Солунског ратишта, Клемансо није одустајао од водеће улоге Француске на Балкану.³

Такав исход кризе командовања Источне армије није био по вољи ни британској команди ни генералу Робертсону. Генерал Хенри Вилсон, британски представник у Врховном ратном савету, изразио је, у разговору са Гијомом пре његовог одласка у Солун, своје виђење приоритета новог команданта Источне армије. Том приликом, на Гијомово велико изненађење, Вилсон је изразио жељу да француски генерал покаже посебну наклоност према Србима и да неког од српских официра именује у свој штаб. Напоменуо је да је генерал Сарај веома рђаво поступао са Србима, што је могло да наведе њихову владу да, у случају да Источна армија напусти Битољ, изађе из рата. Слично је могло да се догоди са Италијанима, уколико би евакуисали Валону. Вилсон је био уверен да би то довело до губитка подршке њихових дивизија. У случају да се то догоди, француска и британска врховна команда би се суочиле са питањем да ли је Источна армија са расположивим снагама могла да задржи Солун и одбрани Грчку. Уколико Гијома не би био у стању да успешно обави оба задатка, како би поступио? Да ли би бранио Солун или Грчку? Вилсон је сматрао да треба да брани Грчку. Вилсону је Грчка била важнија од очувања Македоније и Србије.⁴ Интересовање британског ген-

³ T. Wilson, *The Myriad Faces of War*. 618–619 наводи да је Гијома урадио много на успостављању заједништва вишенационалних снага на Балкану; Palmer, н.д. 169–170.

⁴ Callwell, *Field-Marshal Sir Henry Wilson*, II, 11. децембар 1917, 41. Дан касније, Вилсон је у разговору са Клемансоом чуо много оштрих речи на рачун генерала Хејга и Робертсона, као и британске политике у целини. Клемансо је признао да је био веома заузет Сарајевим случајем и изразио наду да ће га успешно решити. Исто, 41. Британска влада била је забринута за држање Србије и њене војске. Ратни кабинет је подржао предлог Империјалног генералштаба да се од италијанске владе тражи да олакша прелазак заробљеника аустроугарске армије у српску војску, како би она ојачала. WCP, 23/IV, 7. XII 1917. PRO.

ерала за Србе и Италијане откривало је забринутост пошто би, у случају њиховог повлачења из рата, терет вођења операција на Балкану пао на британске, француске и грчке дивизије. То је требало избећи по сваку цену. О дефанзивном или офанзивном држању Источне армије Вилсон се није изјашњавао.

Наредног дана, 12. децембра, на седници Врховног ратног савета у Версају дошло је до судара између представника две владе. Наиме, Вилсон је поднео на разматрање три меморандума, од којих се један тицао Источне армије. Генерал Максим Веган, Фошов заменик у Савету, успротивио се њиховом разматрању. Свој став је објаснио тврдњом да разматрање питања Солуна није имало смисла пошто је Фош дао Гијоми упутства пред полазак на Балкан. Вилсон је узвратио да је француска страна, у сваком случају, морала да размотри британско мишљење.⁵ Стрховања политичара и генерала поново су оживела, а неизвесност у погледу француских намера на Балкану изазивала је њихову узнемиреност.

Вилсонове речи изговорене Гијоми одражавале су расположење изражено дан касније на седници Ратног кабинета. Том приликом кабинет је разматрао Робертсонов извештај од 14. новембра и саопштење генерала Мериса о потоњим збивањима на балканском ратишту. Посебну забринутост изазвала је вест да је на солунски део фронта прispела једна немачка дивизија, као и тринаест бугарских батаљона. Однос између савезничких и непријатељских снага био је у корист Централних сила (160.000–203.000). Уместо повлачења, британске трупе на Балкану биле би појачане новим пешадијским и артиљеријским јединицама. У погледу Француске, највећа новост је била долазак генерала Гијома на положај команданта Источне армије. Кабинет је обавештен да су српске дивизије биле ојачане доласком 4.000 људи из Русије и Бизерте. Генерал Мерис је закључио да разлика од 40.000 војника у корист Централних сила није била довољна да се угрозе савезнички положаји, под условом да су били добро утврђени. На питање шта је требало предузети у случају непријатељског напада, генерал Мерис није био у стању да пружи задовољавајући одговор. Природа терена и временске прилике нису погодиле операцијама већих размера; оне су се могле очекивати тек почетком марта 1918. године нагласио је Мерис. Једино је артиљерија из Египта могла да се упути као појачање; пешадијска појачања нису била

⁵ Исто, II, 45–46.

могућа. На питање да ли постоје спремни положаји за повлачење у случају немачког напада, Мерис је одговорио да је то био случај са британским дивизијама. Ипак, није могао да каже да ли је генерал Сарај предузео неке кораке у том погледу. На крају, кабинет је одлучио да тражи од генерала Вилсона да га обавести шта је било учињено у погледу безбедности балканског ратишта, смаatraјући га изузетно важним.⁶

Клемансо и Фош намерно су прикривали Гијомова упутства од чланова британске владе и војних врхова. То је чланове Ратног кабинета чинило нервозним и забринутим. На седници одржаној 18. децембра, Робертсон је саопштио члановима кабинета да га је генерал Вилсон обавестио да ће наредног дана добити упутства дата Гијоми од стране француске владе. Додао је да ће Вилсон доставити мишљење сталног комитета Врховног ратног савета у погледу одбране или повлачења из Солуна. Чланови кабинета тражили су од Робертсона да их обавести да ли ће напад бугарских снага захтевати одбрану Солуна или повлачење у Грчку. Робертсон се обавезао да о томе обавести кабинет.⁷ Десет дана касније, 27. децембра, Ратни кабинет се упознао са садржајем инструкција датих генералу Гијоми за рад на Балкану. Оне су се подударале са упутствима Сталног комитета Врховног ратног савета. Чланови кабинета нису расправљали о њиховом садржају.⁸ Транзиција на балканском ратишту није изазвала веће неспоразуме између две владе; генерал Гијома добио је позитивне оцене британских генерала, док његове инструкције нису изазвале веће подозрење. Временске прилике нису погодиле нападачу, чиме су олакшавале одбрану. На том ратишту завладало је, за тренутак, затишје.

У току наредних недеља нису стизале узнемирујуће вести у погледу очекиване офанзиве снага Централних сила. Међутим, стизале су друге, ипак, непријатне вести. Робертсон је обавестио Ратни кабинет да је генерал Гијома јавио да су британске и италијанске трупе биле спремне и опремљене за евентуалне операције, што није био случај са француским снагама. Гијома је настојао да то исправи. Наредних дана Гијома је јавио да су стање и морал руских трупа били узнемирујући; предложио је да буду пребачене

⁶ WCP, 23–IV, 12. XII 1917. PRO. Од Форин офиса се захтевало да предузме потребне дипломатске кораке. Два дана касније, генерал Мерис је обавестио Ратни кабинет да је примећено кретање шест бугарских батаљона западно од Охрида. Циљ покрета није могао да буде утврђен. Исто, 14. XII 1917. Исто.

⁷ Исто, 18. XII 1917. Исто.

⁸ Исто, 27. XII 1917. Исто.

у Тунис. Лорд Дерби је обавестио кабинет да је здравствено стање трупа у Солуну било забрињавајуће. Групе су биле заражене маларијом, па је око 15.000 војника и официра требало евакуисати из тих крајева. Било је могуће евакуисати тек 2.000 људи месечно.⁹

Истовремено, на помолу су биле веће непријатности, које су могле да изазову невоље међу Савезницима. У питању су биле изјаве Лојда Џорџа и председника Вилсона у којима су изнели своје предлоге мировних циљева. Томе су претходили бројни разговори и размена мишљења између савезничких влада. Мировни циљеви Савезника били су одговор на мировне понуде Немачке и изјаве вође совјетске револуције Владимира И. Лењина. Лојд Џорџов говор одржан 5. јануара 1918. изазвао је приметну узнемиреност у српским политичким и војним круговима. Он је предвидео обнову Србије са минималним територијалним проширењем. Идеја о стварању заједничке државе јужних Словена била је одбачена, док би Аустро-Угарска опстала као мултиетничка држава. У суштини, Лојд Џорџ је настојао да приволи Аустро-Угарску да закључи сепаратни мир. То би представљало победу политичких и стратегијских разлога над начелом народности, које су Савезници на почетку рата прогласили идејом водилом у стварању будућег мира. Дилема се могла свести на следеће: жеља за сепаратним миром значила је очување Аустро-Угарске и одбацивање националних претензија Србије и других народа. Једном речју, Британија није водила рат ради остварења српских националних циљева, примене начела самоопредељења и промене постојећег поретка на европском југоистоку.¹⁰

Протести су почели да стижу са разних страна. Међу њима, најгласнији су били приговори Италијана, Срба, Чехословака и других. Неколико дана касније, посланик у Лондону, Јован Јовановић-Пижон, изразио је, у разговору са лордом Сесилом, незадовољство српске владе таквим ставом и запитао га да ли се Лојд Џорџов говор могао тумачити као напуштање југословенског програма. Лорд Сесил је узвратио да би он, у случају потпуне победе Савезника, био склон стварању југословенске заједнице у неком облику. Међутим, остварење тога циља зависило је од коначног исхода рата. Српска влада није била задовољна таквим одгово-

⁹ WCP, 23–5, 1, 7, 1918. PRO.

¹⁰ За опширну расправу, Fest, *Peace or Partition*, 145–190; К. Ј. Calder, *Britain and the Origins of the New Europe 1914–1918* (Cambridge, 1976), 130, 140, 143, 214–215. Лорд Сесил је јасно приказао британски став овим речима: „Ја лично не сматрам да су независна Пољска или Југославија или чак Чехословачка у интересу Британије“. Сесил Балфур. Лондон, 27. XII 1917. *The Mirage of Power*, III, 598.

ром, али све док је Британија настојала да закључи сепаратни мир са Аустро-Угарском, никаква изјава прихватљива за Србију није била могућа.¹¹

Престолонаследник Александар је такође упутио приговор на садржај изјаве Лојда Џорџа. У разговору са адмиралом Трубрицем, изјавио је да је војска била дубоко повређена и незадовољна премијеровим речима. Лојд Џорџ није спомињао да ће Словени који су се налазили под влашћу Аустро-Угарске добити право да се изјасне о својој будућности. Ћутање о томе падало је утолико теже што ће порастити италијанске и румунске претензије на рачун Аустро-Угарске. Није разумео зашто су Срби били испуштени из премијеровог говора, док је црним житељима британске империје било омогућено да се изјасне о својој будућности. Упркос свему, престолонаследник је изразио уверење да ће Срби у Босни и Херцеговини и Далмацији добити нека права унутар Двојне монархије. Најзад, тражио је да се такве изјаве објаве у јавности. Трубрицово писмо са престолонаследниковим примедбама било је упућено лорду Милнеру, који га је доставио лорду Сесилу са молбом да размотри његов садржај. Милнер је предложио да лорд Сесил упути речи охрабрења Србима, објаснивши да је то било неопходно јер су „они били прави јунаци у издржљивости и борби“. Лорд Сесил није нашао за сходно да мења своје становиште изречено неколико дана раније. Одговорио је Милнеру да прочита његове речи изречене посланику Јовановићу и да одговори Трубрицу у складу са њима.¹² Без обзира на Милнерове речи, лорд Сесил није сматрао за потребно да упути речи охрабрења престолонаследнику и српској војсци. Британска политика била је уобличена и није се могла мењати.

Локални судари супротстављених војски и могућност отпочињања офанзиве већих размера, привукли су пажњу Ратног кабинета. Ширили су се гласови да је бугарска армија припремала офанзиву. Робертсон је одбио да прихвати веродостојност таквих гласина, иако је признао да је то било могуће. Кабинет је задужио Робертсона да посредством генерала Вилсона утврди да ли су француске трупе биле спремне за борбу. Истовремено, од ген-

¹¹ Calder, н.д. 142–143; Д. Живојиновић, *Велика Србија или Југославија...*, 168–169. Настојање српске владе имала су делимичан успех. Почетком марта 1918. године британска влада је изјавила да ће Србија бити обновљена и да ће остварити своје националне аспирације у границама могућег.

¹² Трубриц лорду Милнеру. Солун, 10. I 1918; Милнер Сесилу. Лондон, 11. I 1918; Сесил Милнеру. 11. I 1918. FO 371, vol. 3149. PRO.

ерала Милна се захтевало да изнесе своје мишљење о генералу Гијому и његовим активностима.¹³

По доласку у Солун, генерал Гијома се суочавао са готово нерешивим проблемима – недовољном снагом трупа и недостатком ратног материјала. Током првих месеци свога командовања, успео је да обезбеди слање значајних појачања из Француске. Иако противник балканског ратишта, Клемансо је показао разумевање за Гијомове захтеве и потребе. Упућивање појачања изазивало је отпор и непријатељске опаске присталица Западног фронта. Ратни кабинет је пажљиво пратио Гијомова настојања да попуни француске дивизије потребним људством и материјалом. На седници одржаној 25. јануара, генерал Мерис је саопштио делове извештаја француског генерала о стању француских трупа на балканском ратишту. Из њега је произлазило да дивизије нису имале потребан број људи и материјал. Француским трупима недостајало је 28.000 војника и официра, а као допуна упућено је 20.000 необучених регрута. Генерал Мерис је сматрао да је такво стање могло да доведе до протеста у Француској.¹⁴

Настојања француског генерала да попуни дивизије потребним бројем људи, наилазила су на критике неких француских и британских генерала. У томе су предњачили генерали Хејг и Робертсон. На састанку војних представника у Компјењу одржаном 24. јануара 1918. Хејг је предложио да све британске и француске трупе на Балкану буду пребачене у Француску. Нико од присутних није подржао Хејгов предлог, очито подстакнут нескривеном жељом да дивизије упути на незајажљиво западно ратиште. Хејгова визија била је скучена. Није помишљао да би се тиме Немцима отворио пут на источно Средоземље, а Грци и Срби били препуштени на милост и немилост њихових армија. Клемансо и Фош су разумели да маларијом заражене и исцрпљене дивизије нису биле спремне за Западни фронт. Сукоб између „западњака“ и „источњака“ се настављао, без обзира што су у питању биле нове личности.

Политички и војнички „земљотрес“ догодио се средином фебруара 1918. кад је краљ Џорџ V, на захтев Лојда Џорџа, прихватио оставку генерала Робертсона на положај начелника Империлног генералштаба. Стални Робертсонови сукоби са Лојдом Џорџом, који је желео да има одлучујућу улогу у уобличавању од-

¹³ WCP, 23/5, 15. I 1918. Неколико дана касније, Робертсон је обавестио чланове кабинета да су бугарске снаге нападе грчке положаје западно од Вардара, али је напад био одбијен. Исто, 22. I 1918. Исто.

¹⁴ Исто, 23–5, 25. I 1918. PRO.

лука у вези са вођењем рата, навели су премијера да га уклони. Због тога је постојала опасност од избијања кризе владе. Ипак, Лојд Џорџ је остварио само делимичан успех у настојању да се ослободи „тројке“ (лорд Дерби, Робертсон, Хејг). Хејг је остао на свом положају, док су друга двојица били уклоњени.¹⁵ Робертсонова оставка ступила је на снагу 18. фебруара, а на његово место именован је генерал Хенри Вилсон, британски представник у Врховном ратном савету. По свом уверењу и знању, Вилсон је био „западњак“, који се није одрекао или изменио свој став. Ипак, за разлику од Робертсона, на балканско ратиште није гледао са омаловажавањем и одбојношћу.

Адмирал Трубриџ није скривао одушевљење вешћу о Робертсоновој смени. У писму новоименованом начелнику Империлног генералштаба, адмирал је изложио идеје раније блиске Лојду Џорџу.

„Једино на овом ратишту, рат се може привести крају. Са изузетком Француске, Италија, Палестина, Месопотамија не пружају могућност за велике и пресудне битке. Аустрија је Ахилова пета непријатеља, и успешна акција на овом простору подстаћи ће све њене народе на отпор; уклониће Бугарску, одсећи ће Турску од Централних сила и подићи морал Румуније. Живим у нади да ће се то догодити под Вашом командом.¹⁶ Вилсонов одговор није познат, а тиме и његов став према Трубриџовом предлогу. Лојд Џорџ се брзо разочарао у Вилсона и његово држање. После неколико месеци сарадње, назвао га је „Wully (Робертсон) *redivivus*“.

Средином марта 1918. године у Форин офису је настао, на захтев Ратног кабинета, опширан меморандум у коме су се разматрала могућа политичка и дипломатска збивања у будућности. Посебна пажња била је посвећена оним збивањима која су могла да утичу на коначни исход рата. На првом месту, било је извесно да није било изгледа да нека од неутралних држава уђе у рат на страни Антанте. На другом месту, било је такође извесно да ниједна од важнијих савезничких држава неће изаћи из рата. Изузетак у томе биле су Италија, Грчка и Србија. Наглашавало се да би, у случају да Централне силе отпочну офанзиву на Балкану, Грчка била прва која би изашла из рата. Као разлози наводили су се страх од војничког пораза и побуна присталица краља Константина. У погледу Србије, наглашавало се да је постојала могућност да

¹⁵ За детаље Робертсонове оставке, Lord Beaverbrook, *Men and Power 1917–1918* (London, 1959), 206–216, 408–414.

¹⁶ Трубриџ Вилсону. Солун, 24. II 1918. E. T. Troubridge, *Diary 1918*. Дневник се налази у приватном поседу.

она закључи споразум са Централним силама. У случају Италије, као разлози изласка из рата наводили су се унутрашња нестабилност и недавни пораз код Кобарида. У меморандуму је велика пажња посвећена Бугарској. Наглашавало се да је она могла прогласити неутралност уколико би САД подржале њене претензије у Македонији. Што се тиче Британије, наводило се да је она била спремна да обећа Македонију Бугарској под условом да изађе из рата. Једина непогодност била је у томе што би такво обећање довело до изласка Србије из рата. То је било све што се односило на балканске државе.¹⁷

Србија и Грчка доживљавале су се као непоуздане савезнице које су, у одређеним околностима, могле да одлуче да напусте рат. Постављало се питање, зашто баш те две земље. Србија је била поуздани савезник од почетка рата, уживала је, истина ограничену, подршку савезника, заједно са њиховим дивизијама борила се на балканском ратишту. У Форин офису нису, очигледно, заборавили на гласине које су кружиле још 1915. године да је Србија намеравала да напусти рат, да је тајно преговарала са Централних силама, итд. Савезничке владе, а посебно британска, биле су свесне да се према Србији нису понеле на начин који су њени државници и војници очекивали током 1915. и 1916. године. Такође, преовладало је уверење да су пресуде Војног суда у Солуну, као и претходни покушај атентата на престолонаследника Александра и Пашића, довели до слабљења борбене готовости српских дивизија и пада морала војске. Исцрпљеност и жеља да се што пре врате у домовину подстицали су такве склоности. Тиме се признавао специфични положај – избеглички, у коме је ратовала српска војска. Уосталом, то је престолонаследник Александар директно саопштио британском политичком и војном врху. Најзад, томе је требало додати и разочарење политичких кругова и престолонаследника изјавама Лојда Џорџа о ратним циљевима Савезника. То је представљало велики ударац за све оне који су се залагали за рушење Двојне монархије и стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца. Како било, упркос свих напора и жртава, Србија се сматрала непоузданим савезником коме се није могло веровати. Форин офис је и даље сматрао да је Бугарској требало обећати Македонију, иако је било јасно да је то могло да убрза излазак Србије из рата. Срећом, на Крфу и у Солуну нико од државника, политичара, дипломата и војника није био свестан

¹⁷ Меморандум. „Consideration of the Future Political and Diplomatic Developments“. Confidential, 12. March 1918. For consideration of the War Cabinet. FO 371, vol. 3440. PRO.

британских сумњи у оданост Србије својим ратним савезницима. Уосталом, у Форин офису никоме није пало на памет да се упита шта би се догодило уколико би Србија изашла из рата. Кома би се окренула, од кога би тражила заштиту. Русије више није било, све што је жртвовала у рату било би бачено у бласто, а од непријатеља – Централних сила, сигурно, није могла очекивати заштиту. Другим речима, у Форин офису су показали колико су њихова размишљања и сумњичења била без основа, кратковида и неправедна. Било је важно одбранити своје интересе, без обзира колико ће то штете и увреде нанети савезнику. Нема вести да је Ратни кабинет разматрао садржај меморандума.

У предвечерје великих битака на Западном фронту, започетих 21. марта, прилике на Балкану биле су у превирању. Француска влада је размишљала о отпочињању офанзивних акција мањег обима, док је британска страна била против таквих корака. Укључивање 18.000 добровољаца у редове српских армија и грчко поседање делова фронта код Струме и делова Вардара, навели су Гијома да влади у Паризу изложи план о офанзиви. Француски генерал је био свестан да савезничке снаге на Балкану нису биле довољно снажне да отпочну операције већих размера, али је био уверен да би и операција мањих размера узнемирила непријатеља и приковала његове дивизије за балканско ратиште. У одговору на Гијомов план од 1. марта, Клемансо је 17. марта изразио сагласност са њим, напоменувши да је његов основни задатак, ипак, био да утврди одбрамбене положаје Источне армије.¹⁸

Током тих недеља Ратни кабинет није имао чврсто уобличен став према Гијомовом предлогу. На седници одржаној 12. марта, Вилсон је изразио забринутост због стања у коме су се налазиле руске бригаде. Захтевао је да се, у интересу одржавања дисциплине међу трупама, оне уклоне са тог простора. Нагласио је да су побуњени Руси покушавали, по Гијомовим речима, да утичу на српске војнике и подстичу побуну. Напоменуо је да је постојала опасност да се слично догоди и са Грцима. С обзиром на политички значај питања, Вилсон је предложио да Лојд Џорџ о томе разговара са Клемансоом. Кабинет је прихватио предлог.¹⁹ Наредног дана, Вилсон је обавестио кабинет да је постојала могућност отпочињања офанзиве на Балкану. Генерал Мерис је додао да такву могућност није требало искључити, умиливши присутне из-

¹⁸ П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године. Српска војска у завршном периоду Првог светског рата* (Београд, 1980), 56–57.

¹⁹ WCP, 23/5, 12. III 1918. PRO.

јавом да у том тренутку, ипак, није било знакова који би показали да су се вршиле припреме за напад. Балфур је одбацио могућност да трупе Централних сила предузму офанзиву. Нагласио је да су у Форин офис стизале вести које су указивале да бугарске дивизије нису биле спремне да ратују због оних крајева који неће припасти Бугарској. Балфур је, ипак, допустио могућност да, у случају повлачења савезничких трупа из Солуна, непријатељске снаге отпочну напад преко Битоља и заузму југозападни део солунског залива. Тиме би се британским бродовима онемогућило пристајање у Солуну и упућивање појачања или укрцавање трупа. Кабинет је одлучио да британски представник у Врховном ратном савету, генерал Саквил-Вест предложи да питање размотри Стални војни комитет.²⁰

Разговори и одлуке Ратног кабинета откривали су неодлучност у погледу будућих корака Источне армије. Тражило се, стога, мишљење Врховног ратног савета. Британска влада и војни врхови нагињали су дефанзивном држању савезничких трупа на Балкану, али нису били сигурни да ли је то била, с обзиром на тренутне прилике, најбоља политика. Такву неизвесност потврдила је одлука Ратног кабинета донета два дана након почетка велике немачке офанзиве на Западном фронту, 23. марта 1918. године. Тога дана, Ратни кабинет је разматрао предлог генерала Вилсона да се на Балкану задрже четири британске дивизије. Кабинет је одлучио да, упркос њихове бројности и опремљености, њихово пребацивање на Западни фронт није било препоручљиво. Трупе су боловале од маларије, због чега је била видљива њихова исцрпљеност.²¹

Упркос застрашујућег удара немачких армија на француско-британске положаје, који су се повијали под тим налетом, савезничке трупе су издржале напад. Штавише, такав развој догађаја, избацио је Источну армију у први план. У намери да спречи повлачење немачко-аустријских дивизија са Балкана у Француску, Клемансо је наредио генералу Гијоми да предузме неопходне кораке како би непријатељске снаге остале приковане на Балкану. Клемансо је овластио Гијому да може отпочети офанзиву, уколико то прилике дозвољавају. С тим на уму, Гијома је имао задатак да припреми трупе за напад и прикупи потребне резерве. Задатак трупа био је да узнемиравају непријатељске снаге сталним нападима на различите делове фронта, уз максималну употребу

²⁰ Исто, 23/5, 13. III 1918. Исто.

²¹ Исто, 23/5, 23. III 1918. Исто.

артиљерије на одабране циљеве.²² Наређење из Париза пружило је прилику Гијоми да са командама националних армија (грчка, српска, италијанска, британска) направи договор и усклади планове за акцију. У спровођењу договореног упутства, Гијома се суочио са многим проблемима. На првом месту, то је била реорганизација грчке војске. Многе јединице и њихови команданти били су одани краљу Константину, а против Венизелоса и његове политике. У појединим јединицама је дошло до побуне, коју су француски официри угушили силом. Генерал Бордо, задужен за реорганизацију грчких трупа, настојао је свим силама да приволи грчке официре да престану да се баве политиком. Француски генерал је уживао пуну подршку новог грчког краља, Александра, који је временом стекао поверење савезничких влада.

Стање у српским дивизијама и држање појединаца изазивало је сталне расправе. Ојачане добровољцима који су стизали са разних страна, те дивизије су постале снага на коју су велике силе рачунале у својим балканским активностима. Првих дана априла, Ратни кабинет је разматрао обавештење генерала Гијома да се међу српским официрима водила жучна расправа подстакнута непријатељском пропагандом о даљем учешћу у рату. Генерал Мерис је нагласио да је генерал Гијома био веома забринут због таквих појава.²³

У јеку великих битака на западном фронту дошло је до новог сукоба између британске и француске владе око намераваног повлачења неких британских дивизија са Балкана. Сазнавши за намеру Ратног кабинета да овласти повлачење две британске дивизије, генерал Фош је оштро приговорио због такве одлуке. Генерал Вилсон је о томе обавестио Ратни кабинет, нагласивши да о томе није донета никаква одлука, већ је кабинет само наложио генералу Мерису да испита такву могућност. Вилсон је умирио присутне чланове тврдњом да је одговорио генералу Фошу да није постојала намера да се трупе повуку из Солуна.²⁴ То је било довољно да изазове сумњу француске владе у праве намере свога

²² Фош Гијоми. Париз, 4. IV 1918. *Харџије генерала Таскера Блиса*, кутија 318. Рукописно одељење Конгресне библиотеке, Вашингтон. Гијома је морао да обавести владу о својим намерама и приликама које су постојале на терену. Опачић, н.д. 57 наводи датум упућивања наредбе 14. април 1918.

²³ WCP, 23/6, 9. IV 1918. PRO. Неколико дана раније, кабинет је разматрао обавештење генерала Вилсона о снази непријатељских трупа на Балкану и повлачењу неких немачких јединица из Македоније. Том приликом било је наглашено да је морал грчких трупа, за разлику од српских, био задовољавајући. Генерал Милн је био задужен да о томе уредно шаље извештаје. Исто, 6. IV 1918. Исто.

²⁴ Исто, 23/6, 12. IV 1918. Исто.

савезника. Француске сумње биле су оправдане. Крајем априла, Ратни кабинет је разматрао Вилсонов предлог о повлачењу неких британских јединица из Солуна. Наиме, Вилсон је обавестио генерала Милна да ће британски контингент на Солунском фронту бити смањен за девет батаљона, који ће бити упућени на западни фронт. То је изазвало оштар протест од стране Клемансоа, због чега није донета коначна одлука.²⁵

Иако су савезничка очекивања од грчке армије била велика, брзо се показало да она нису била потпуно оправдана. Средином априла, Ратни кабинет је разматрао меморандум шефа штаба Империијалног генералштаба, генерала Калвела, о проблемима насталим у вези са реорганизацијом грчких трупа, посебно о недостатку хране и одеће. Том приликом Лојд Џорџ је нагласио важност повлачења дела британских трупа са Балкана, упозоривши да то није било остварљиво све док грчке трупе нису биле спремне да преузму њихово место. То је захтевало да се проблеми снабдевања грчке армије што пре реше. Кабинет је задужио генерала Сметса да, у договору са заинтересованим министарствима, предложи решење тога питања. Два дана касније, Сметс је поднео кабинету предлог како да се питање реши. У опширном меморандуму, Сметс је предложио да влада и Империијални генералштаб предузму више корака. Прво, неопходно је да се три грчке дивизије што пре мобилишу како би, поред четири које су се већ налазиле на фронту, узеле учешће у операцијама. Тиме би се омогућило повлачење британских трупа и њихова замена грчким. Друго, бригу о снабдевању треба да преузме Министарство рата; треће, Комитет за транспорт треба да обезбеди потребан бродски простор за превоз материјала; четврто, министар рата треба о томе да обавести владе у Паризу и Атини. Сметс је изразио уверење да предложене мере неће створити посебне проблеме Комитету за транспорт, пошто ће бродови који довозе храну и опрему, истовремено превозити британске трупе у западну Европу. Ратни кабинет је прихватио предлог.²⁶

Суочен са захтевом за упућивање ратног материјала и опреме за грчку армију, Ратни кабинет је брзо донео одлуку, ма колико она била импровизирана, како би се план провео у живот. Без тога, повлачење британских трупа са Балкана није било могуће. Француске сумње у британске намере добиле су нову потврду. Да ли је у питању био и британски покушај да се тим путем

²⁵ Исто, 23/6, 26. IV 1918. Исто.

²⁶ Исто, 23/6, 17. IV 1918. PRO.

истисну Француску и њен положај у Грчкој, тешко је утврдити. Како било, британска страна није никад показала спремност да пружи подршку српским дивизијама, када је овима помоћ била најпотребнија. Кабинет у Лондону правио је разлику између две армије, грчке и српске, иако је прва била дуго на непријатељској страни, док је друга била увек на савезничкој. Та чињеница није била довољна да Ратни кабинет заузме уравнотежени став према две балканске земље.

Седница Ратног комитета 3. маја била је драматична. Узбуну је изазвао садржај телеграма генерала Гијома од 30. априла у коме је саопштен његов извештај Врховном ратном савету. У њему се наводило да је подршка коју су грчке трупе пружале Источној армији била занемарљива. Много непријатнија била је Гијомова тврдња да ће се, уколико се догађаји на Западном фронту буду неповољно развијали, Грчка и Србија окренути против Савезника. То је била бомба коју је мало ко очекивао, иако се и раније говорило о незадовољству српских официра држањем великих сила према њиховим захтевима и омаловажавању ратних напора. У расправи која је настала, чланови кабинета су нагласили да је тиме била створена потпуно нова ситуација. „Уколико би се показало да су такве тврдње биле истините“, наглашавало се у записнику са седнице, тј. „да је постојала вероватноћа да ће се Срби окренути против савезничких снага, тада ће прилике у Солуну постати крајње опасне“. Генерал Мекдоно, начелник војне обавештајне службе, упозорио је да су извештаји о моралу српских трупа и њиховој привржености Савезницима били крајње неповољни. Суочен са таквим вестима, Ратни кабинет је наложио Балфуру да упозори посланика у Атини, лорда Гренвила, на садржај Гијомових телеграма. То је било све. Ратни кабинет није сматрао да треба да се суочи са тим проблемом и донесе неку одлуку. Повлачење британских трупа изгледало је важније од стања духова и расположења унутар српске армије. Да ли је у питању био Гијомов покушај да спречи повлачење британских трупа са Балкана, тешко је утврдити.²⁷

На састанку Врховног ратног савета у Абевилу, одржаном 1–2. маја 1918. била је потврђена намера Ратног кабинета о повлачењу трупа са Балкана. Поред осталих питања, на конференцији се расправљало и о смањењу бројног стања савезничких дивизија на периферним ратиштима, какав је био Солунски фронт. Смањење бројног стања свело се на пребацавање одређеног броја батаљона

²⁷ Исто, 23/6, 3. V 1918. Исто.

са Балкана на Западни фронт. Донета је одлука да два генерала, британски и француски, посете Солун и да, у договору са генералом Бакинтом Ферером, командантом италијанских трупа на Балкану, усагласе са Гијомом, ако буде могуће, споразум о хитном повлачењу неодређеног броја савезничких батаљона у Француску.²⁸ На седници Ратног кабинета 6. маја, Лојд Џорџ је обавестио присутне о одлукама конференције у Абевилу. Потврдио је да је повлачење неких батаљона у Француску било остварљиво и да се морало провести, уз сагласност генерала Гијома. Најзад, кабинет је одлучио да у Солун отпутују генерали С. Л. Вулкомб и Ш. Грама како би се са Гијомом договорили о пребацивању неких батаљона у Француску што је могуће пре. Одлучено је да те батаљоне замене трупе из Индије.²⁹ Ратни кабинет није одустао од намере да се број британских трупа на Балкану смањи. Није сачекао стабилизацију прилика у Грчкој и смиривање духова у српским дивизијама. Изгледало је да француска страна није имала начина да спречи такве намере. Довођењем индијских трупа, Ратни кабинет је потврдио да је балканско ратиште губило на важности.

Британска влада наставила је да пружа подршку српској војсци тиме што је олакшавала прикупљање добровољаца како Срба, тако и Хрвата, Словенаца и других који су желели да се прикључе српској армији на Солунском фронту. На вест посланика Јовановића да британски конзули у Јужној Америци нису признавали пасоше које су српски конзули издавали поданицима Аустро-Угарске који су се пријавили као добровољци, Форин офис је наложио свим конзулатима да такве пасоше признају. Кад је генерал Далме-Радклиф, британски представник у Италији, тражио да се олакша прикупљање Срба, Хрвата и Словенаца у Италији и њихово слање на Солунски фронт, у Форин офису су изразили одобравање, уз напомену да су већ доста учинили да се Србији помогне у томе послу. Крајем маја, Харолд Николсон, саветник Политичког одељења, напоменуо је да Хрвати и Словенци треба да уђу у састав српских армија. Није разумео захтеве Југословенског Националног комитета у Вашингтону, који је тражио да се створе посебне, југословенске јединице.³⁰

²⁸ J. J. Pershing, *My Experiences in the World War*, I–II (New York 1931), II, 29–30.

²⁹ WCP, 23/6, 6. V 1918. PRO.

³⁰ Јовановић Балфуру. Лондон, 18. V 1918; циркулар британским конзулима, 27. V 1918; Балфур Јовановићу. Лондон, 5. VI 1918. FO 371, vol. 3157; меморандум Далме-Радклифа. Рим, 19. V 1918; Михаиловић лорду Ридингу. Вашингтон, 28. V 1918. Исто, vol. 3135. PRO.

Почетак и ток офанзиве започете 21. марта имали су директне последице на промену британског става према Аустро-Угарској и њеним народима, Србији и југословенском програму. Офанзива је представљала смртни ударац британским настојањима да Аустро-Угарску одвоји од Немачке. Уверена у немачки тријумф, Двојна монархија је одлучила да остане у рату. Идеја о сепаратном миру, која је онемогућавала остварење ратних циљева Србије, пала је тиме у воду, а размишљања о мировним условима окренула су се у другом правцу. После дугог оклевања и противљења разних група и појединаца, лорд Сесил је, уз претходно одобрење Лојда Џорџа и Балфура, обавестио амбасадора у Паризу о новом правцу британске политике. „Сматрамо да се политика одвајања Аустрије од Немачке мора напустити као бесмислена и непрактична... Верујемо да је најбољи план да се народима Аустрије пружи пуна подршка у њиховој борби против немачке и угарске доминације. То ће допринети да се Аустрија уразуми.“ Тиме је свака дилема била отклоњена, иако је на путу провођења нове политике у живот било још много сметњи. То је отворило пут стварању југословенске државе.³¹

У предвечерје и током трајања велике немачке офанзиве на западном фронту, на балканском ратишту није било мирно. У складу са одлуком Клемансоа од 17. марта, Гијома се договорио са командантима савезничких снага на Балкану о преузимању операција мањих размера. Оне су предвиђале акције у Албанији, југозападно од Охрида, у сарадњи са генералом Ферером, у циљу задржавања аустроугарских снага на том простору. У договору са британском командом, XVI корпус, уз подршку грчких дивизија, био је задужен да заузме неколико села на левој обали Струме. Грчко-француски напад био је управљен на бугарске положаје западно од Вардара. Напад британских и грчких снага код Струме, упркос почетних успеха, завршен је неуспехом. Француско-италијанска операција у Албанији имала је успех на простору северно од пута Санти Каранта. Најзначајнија операција био је напад француско-грчких снага на Скра ди Леген, положај на тадашњој српско-грчкој граници. Поред тешко приступачног терена, Скра ди Леген био је добро утврђен и одлучно брањен. У другој половини маја, британска и француска артиљерија „омекшале“ су одбрану, да би 30. маја грчке дивизије (Критска и Архипелашка) кренуле у одлучан напад. Бугарска одбрана није могла да одоли нападачима, па је Скра ди Леген истог дана пао у савезничке

³¹ Calder, н.д. 182; Живојиновић, *Велика Србија или Јуџославија?*, 169–170.

руке. Морал грчких трупа био је ојачан овим успехом, а Гијома је добио високе оцене и признање за свој труд. Савезнички успех на Балкану представљао је болну утеху за француско-британске поразе на западном фронту. Немачка офанзива започета 27. маја изгледала је незаустављива. Петог јуна немачке дивизије дошле су на Марну, тј. на 90 km од Париза. Ту су биле заустављене, а фронт је био стабилизован.³²

У време најоштријих битака у Француској и припрема нове немачке офанзиве под шифром „Хаген“, која је имала циљ да разбије британске положаје у Фландрији и спречи прикупљање француских резерви, Клемансо је наложио Гијоми да Источна армија буде спремна за офанзиву против непријатељских положаја. Циљ офанзиве био је да спречи пребацивање немачких снага са Балкана у Француску. Гијома је био овлашћен да донесе одлуку о употреби људства и средстава у тренутку који буде сматрао најпогоднијим.³³

Документ упућен генералу Гијоми представљао је и упутство дато генералу Грама за његову мисију, са генералом Вулкомбом, у Солуну. Смањење трупа на Балкану, са којим се Клемансо сагласио на конференцији у Абевилу, предвиђало је растурање једне дивизије, али задржавање највећег дела њене артиљерије. Британски батаљони биће замењени трупама из Индије. Клемансо је изразио уверење да ће те промене очувати у великој мери вредност Источне армије, а да ће долазак грчких дивизија надокнадити смањење француских трупа. Владе обе земље, Британије и Француске, суочене са ситуацијом у Француској, сагласиле су се да повуку неке батаљоне са балканског ратишта. Њихова замена биће индијске и грчке трупе.

Из потоњих одлука Ратног кабинета о мисији Вулкомб-Грама сазнало се да су генерали кренули на пут 15. маја 1918. На седници Ратног кабинета одржаној претходног дана, генерал Вилсон је саопштио да је бугарска Врховна команда повукла девет батаљона из Добруце. Они ће бити пребачени у околину Битоља. Додао је да је укупна снага армија Централних сила на Балкану била двестотине педесет батаљона, од којих су само пет били немачки. Вилсон није био уверен да ће Централне силе предузети офанзиву на том фронту.³⁴ О мисији Вулкомб-Грама дуго није било вести.

³² За опширан опис Гијомових операција на Балкану, Palmer, н.д. 176–180.

³³ Клемансо Гијоми. Париз, 12. V 1918. Пов. бр. 7.572–BS/3. *Харџије генерала Таскера Блиса*, кутија 318.

³⁴ WCP, 23/6, 14. V 1918. PRO.

Тек 30. маја, генерал Вилсон је саопштио да су француске снаге на Балкану биле смањене за 12.000 војника и официра. Лојд Џорџ је приметио да су француски представници у Абевилу били одлучно против повлачења британских трупа и да су, не обавештавајући никога о томе, променили свој став. Вилсон је додао да кабинет треба брзо да донесе одлуку о повлачењу британских снага.³⁵ То је било и учињено.

У току неколико наредних дана непредвидљиви Клемансо донео је више изузетно важних одлука које су промениле даљи ток рата на Балкану. Одлуке су биле последица пораза француске Северне армије на сектору Шмен де Дам. Њено повлачење довело је немачке дивизије на Марну, где је слањем појачања, немачка офанзива била заустављена. Клемансо није био спреман да командантима армија опрости неуспех; на то није била спремна ни Народна скупштина. Требало је наћи кривца за пораз. Поред Д'Епереа, као команданта групе армија Север, Клемансо је кривце видео и у Фошу и Петену. Петен није уживао његово поверење као командант Одбране Париза. Једини официр у кога је Клемансо имао поверење био је генерал Гијома. Закључио је да је његово место било у Француској, а не у Солуну. Шестог јуна, Клемансо је наредио Гијоми да одмах преузме команду у Француској, као војни гувернер Париза, задужен за његову одбрану. Заједно са Д'Епереем, било је смењено још пет команданата армијских корпуса. Истог дана, наредио је команданту групе армија Север да преда команду и пође у Солун. Наредног дана, 7. јуна, Клемансо и Д'Епере разговарали су у Министарству рата. Клемансо је подсетио генерала на његово одбијање да преузме команду над Источном армијом. Упозорио га је на пораз који су претрпеле његове трупе и неопходност да буде жртвован ради мира у Народној скупштини. Тиме је разговор био завршен. У јутарњим часовима 11. јуна, нови командант Источне армије налазио се у возу за Рим, на путу за Солун. Истог дана, у другом правцу, генерал Гијома је путовао за Париз. Два генерала нису имали прилику да се сретну и размене искуства. Сарајева судбина се понављала.³⁶

Гијомов полугодишњи боравак и делатности на Балкану спречили су већу ерозију снага Источне армије. Он се суочио са проблемом реорганизације грчке војске и њеног претварања у важан чинилац у балканском рату. У заједници са Британијом, тај посао је успешно обавио. Гијома је био сведок тешких тренута-

³⁵ Исто, 23/6, 30. V 1918. Исто.

³⁶ Palmer, н.д. 181–184.

ка кроз који је пролазила српска војска у последњој години рата. Требало јој је повратити поверење у своју снагу и бројно ојачати након дуготрајне занемарености и оспоравања њених борбених квалитета. Гијома је припремио расположење и планове за дуго очекивану офанзиву, коју није успео да лично проведе. Збивања на фронту Источне армије у пролећним месецима 1918. године, најавила су њену активнију улогу у потоњим догађањима на Балкану.

ГЛАВА ЈЕДАНАЕСТА

ОФАНЗИВА, КОНАЧНО (јуни – новембар 1918)

I

Међусавезничка преговарања и убеђивања о потреби предузимања или не предузимања офанзиве Источне армије на балканском ратишту трајало је сувише дуго, и није донело неки видљиви договор. Бескрајни преговори ретко су прелазили чисто војничке и стратешке разлоге и обзире. Сводили су се махом, на препирку о ратним плановима и њиховим циљевима, употреби трупа, правцима напада, јачини и слабостима одбране, земљишту, комуникацијама, снабдевању, међусобној сарадњи. У бескрајним преговорима често су се спомињале прилике на Западном фронту као разлог за офанзиву на Балкану, описивале прилике у непријатељским земљама, морално стање у Бугарској, Аустро-Угарској. Ништа даље од тога. Све се сводило на питање да ли је офанзива потребна или треба остати у дефанзиви, учвршћивати положаје. То је значило, посебно током 1918. године, акције локалних размера на одређеним ратиштима које су се завршавале, најчешће, без значајнијих промена линија фронта.¹

Дипломатска страна била је такође, с обзиром на одсуство сагласности међу главним савезницима о потреби офанзиве или не, изузетно значајна. Без дипломатских преговора и договора није било могуће донети било какву значајну одлуку. То је постало веома видљиво од тренутка именована, средином јуна 1918. године, генерала Франше д'Епера за команданта Источне армије. Д'Епере је био самоуверени официр, чврст у својим намерама, одлучан да их проведе у живот. У томе је уживао Клемансоову подршку. Његово именовање, без претходног договора са британ-

¹ О овим питањима, Опачић, н.д. 56–97.

ском страном, и рад на плану за предузимање офанзиве изазивали су велику нервозу и неодобравање у Лондону и Риму. У таквим приликама, дипломатија је била позивана у помоћ да ублажи неспоразуме, и, ако је могуће, обезбеди сагласност друге стране. Састанци војно-дипломатских представника били су све чешћи током друге половине 1918. године.

Оно о чему се мало разговарало и одлучивало били су политичка решења и договори о будућем Балкану, његовим границама, односу снага, територијалним променама, утицају појединих великих сила. Њихови међусобни неспоразуми провлачили су се током читавог трајања рата, али су пред његов завршетак добили посебан садржај и тон. Свака од великих сила имала је своје намере и настојала да за себе обезбеди доминантан утицај на Балкану. При томе је подржавала ову или ону балканску земљу, залагала се за овакво или онакво територијално разграничење. Владе великих сила имале су своје миљенике и фаворите, иако су се уздржавале да о томе јавно говоре. Ипак, њихови поступци су откривали праве намере. При томе, био је приметан сукоб између цивилних и војних структура, које су настојале да осигурају повољнија политичка и стратегијска решења. У томе надметању, начело народности које је проглашено основним водичем у изградњи будуће Европе није увек налазило своје место. Велике силе, очевидно, нису биле спремне да безрезервно подржавају начело самоопредељења и промене постојећег стања на европском југоистоку.

Идеје о томе како је требало да изгледа будући Балкан кружиле су током лета 1918. године у одређеним круговима. Неколико дана пре Д'Епереовог именованја за команданта савезничких армија на Балкану, међу војним представницима кружио је документ, чијег творца није могуће утврдити, под насловом *Како ослободити Источну армију? Како преокренути у нашу корист политичке прилике на Балкану?* Писац меморандума пошао је од претпоставке да политичке и војне активности на Балкану морају да воде ка истом циљу и да буду међусобно повезане. Постављало се питање да ли је дошло време да Савезници примене начело заједничке акције. У одговору, аутор меморандума је нагласио да је дошао тренутак да се донесе одлука о томе, с обзиром на тешкоће са којима су се Савезници суочавали у рату на Балкану. Тврдио је да се народ питао да ли је Немачку било могуће победити на бојном пољу. Ако се закључи да је то било могуће, требало је трупе које су се налазиле на удаљеним ратиштима вратити на главни фронт, како би тамо учествовале у пресудним биткама.

Претпоставља се да је имао на уму западни фронт. На питање са којих удаљених ратишта је трупе требало повући, одговор је гласио са Балкана, из Турске и Блиског истока. Напоменуо је да у то није требало укључити Аустро-Угарску. Осврћући се на Балкан, аутор меморандума је упозорио да је свима било познато колико важности је Немачка придавала очувању своје доминације на тим просторима. Балкан је био важан због директног приступа Турској и Малој Азији. Потом се осврнуо на друге значајне чиниоце које је требало решити. Један од најважнијих у разматрању одлуке о Балкану био је нестанак Русије као велике силе. Зашто је то сматрао значајним? Одговор је био да су због Русије и страха од њене моћи, Бугарска и Турска ушле у рат на страни Централних сила. Нестанак Русије мењао је потпуно балканску политичку сцену. У погледу Турске, ауторово мишљење је било да је она била војнички слаба и у свему потчињена Немачкој. Због тога су Савезници требали да се војно обрачунају са њом. У погледу Бугарске, ситуација је била друкчија. Стиснута између Турске, Русије и Аустро-Угарске, она је била присиљена да води опрезну политику и тражи прилику за себе. Бугарска и краљ Фердинанд тражили су у рату прилику да исправе неправду коју им је нанео Букурешки мир 1913. године. Ушли су у рат да би припојили Македонију и јужну Добруцу, пошто су те крајеве сматрали бугарским. Желели су такође да изађу на море у Солуну, и сањали да припоје Цариград. Пошто су се Централне силе налазиле у тешкој ситуацији, бугарски краљ и влада су у Савезницима видели једину наду за остварење својих циљева. Аутор се потом осврнуо на држање Савезника према Бугарској. По његовом мишљењу, они нису у том тренутку били у стању да се обрачунају са њом пошто је она била много снажнија него што је била на почетку рата. Штавише, упозорио је, бугарске трупе су биле у стању да без немачке подршке поразе Источну армију, која није била у стању да отпочне офанзиву, нити да добије неопходна појачања.

С обзиром на такве прилике, аутор је био уверен да Савезници нису ни требали да упућују појачања на Балкан. Уместо тога, требали су да подрже стварање Велике Бугарске. У том случају, она ће постати највећа препрека немачком продору на Исток. Другим речима, таквим расплетом сукоба између Савезника и Бугарске, рат би био окончан, а она би се претворила у непријатеља Немачке. То је био необичан сценарио за расплет рата на Балкану: Бугарска би једноставно променила стране у рату и остварила своје националне циљеве без много труда и жртава.

Аутор се потом осврнуо на Србију и њен положај у рату. Тврдио је да она није била природни савезник западних сила, у то је претворио рат. „Немамо право да је жртвујемо, али такође немамо право да се жртвујемо за њу“, упозорио је. „Радило се о нама и њима, о бити или не бити за обе стране.“ Тиме је јасно одредио свој став. Ипак, у томе је отишао и корак даље. На постављено питање какве су биле савезничке обавезе према Србији, његов одговор је био прецизан. Савезници треба да обезбеде: 1) целину Краљевине каква је била пре балканских ратова; 2) припајање земаља које су биле настањене Србима (Косово, Метохија, Санџак); 3) уједињење или стварање федерације са Црном Гором; 4) обезбеђење, било преко Босне и Херцеговине или Албаније, за слободан приступ мору. Поред тога, Србија је требало да добије право слободног коришћења железничке пруге од Скопља до Солуна, који ће постати слободна лука. Најзад, аутор је закључио да се „будућност Србије налазила тамо где су живела браћа Срби и Хрвати, на северозападу, а не у Македонији“. Аутор је упозорио да су велике силе начиниле крупну грешку што су дозволиле Србији да се учврсти у Македонији. Рат је у великој мери био последица те грешке.

Потом се поново вратио на Бугарску и решење њеног питања. Упозорио је да Бугарска неће пристати на сепаратни мир уколико Савезници не задовоље њене претензије у Македонији и јужној Добруди. У том погледу, Бугарска се могла позвати на начело народности које су Савезници прогласили основом за решавање територијалних спорова. То су били разлози, закључио је аутор, због којих су Савезници требали да подрже бугарске захтеве. Потом се упустио у опширну расправу о могућим решењима за Македонију. Међу њима била су следећа: 1) у складу са уговором из 1912. године; 2) аутономија за Македонију; 3) припајање Македоније Бугарској. Предлагао је и будуће границе између Србије и Бугарске: на северу, Куманово остаје Србији, на истоку, Драма, Кавала и Серез припадају Бугарској; на југу, линија разграничења између Србије и Грчке 1913. године; на западу, граница ће ићи Црним Дримом до његовог уливања у Охридско језеро. Бугарска је такође требало да добије и Цариград. Тиме би Немачка била искључена из Мореуза, који би очували неутралност под надзором европске комисије.

У закључку, једнако одлучном, аутор је указао на добити које ће Савезници остварити изласком Бугарске из рата. Споразумом са Бугарском на наведеним основама, Савезници не би имали никакве губитке, непријатељ би изашао из рата и тиме олакшао његов успешан завршетак, а велике силе би обезбедиле

приступ Русији и успоставиле везу са Румунијом. Најзад, Источна армија би добила слободу деловања, долазак на Дунав и напад на Аустро--Угарску. Питање Балкана било би решено на штету Немачке стварањем балканске конфедерације. То би значило победу у рату и надокнадило губитак Русије. Тиме би част зараћених страна била очувана, а Француска би добила слободне руке да поступи онако како сматра најкориснијим. Ипак, она није смела да се жртвује за Велику Србију или Велику Грчку. „Србија мора да се помири са последицама нестанка њене велике заштитнице – Русије. Она ће наћи своју будућност у заједници са Србима, Хрватима и Словенцима из Аустро-Угарске.“ Аутор је сматрао да су велике силе, уколико прихвате предлог, требале да утврде да ли су Бугарска и њен краљ били спремни да прихвате такво решење. Веровао је да се то могло обавити посредством САД, које се нису налазиле у рату са Бугарском, или Италије, која би радо прихватила улогу посредника. На крају, аутор је предложио да Савезници понуде Бугарској да исплате њене ратне трошкове и одобре јој зајам за обнову земље. Аутор је признао деликатност његовог предлога. „У случају успеха, то би био велики тријумф и ударац нашим противницима. Али, дошло је време да се реше сви балкански спорови.“²

Нема сумње да је аутор изнео мишљење одређених кругова. Тешко је рећи да ли су у питању били војни или политички. Може се претпоставити да је настао по налогу неке одговорне личности. Нема помена да се о његовом садржају расправљало међу савезничким представницима, војним, политичким или дипломатским. Није било ознаке ни да ли је био поверљивог карактера. Како било, меморандум је откривао у ком правцу су у том тренутку ишла размишљања појединаца или група. Нека гледишта изнета у меморандуму су веома индикативна. На првом месту, видљива је наглашена наклоност према Бугарској, разумевање њених захтева и потреба, као и оправдање њених одлука. Аутор није скривао своју подршку стварању Велике Бугарске и припајању територија које јој никад раније нису припадале. Прихватање свих захтева било је, по мишљењу аутора, пут за излазак Бугарске из рата, прелазак на страну Антанте и решење балканских питања. Да предлог буде уверљивији и прихватљивији, аутор није скривао чињеницу, ничим поткрепљену, да је бугарска војска била у стању да порази Источну армију.

² Обиман документ на десет куцаних страна, са поглављима и потпоглављима. Могућа је претпоставка да је писац меморандума био из редова Дезијем би-роа. Документ носи датум 4. јун 1918. Налази се у *Харџијама генерала Таскера Блиса*, кутија 318. Рукописно одељење Конгресне библиотеке, Вашингтон.

У погледу Србије, аутор је упозорио да је она била одговорна за многе балканске невоље, укључујући и улазак Бугарске у рат на страни Централних сила. Штавише, Србија није била природни савезник Антанте, то је постала стицајем околности на почетку рата. Другим речима, на њене захтеве није се требало превише освртати, од ње су се могли тражити најтежи уступци, без обзира за своје учешће у рату. Предлози које је аутор понудио били су недвосмислени: повратак Србије у границе од пре 1912. године, проширење на просторе Косова, Метохије и Рашке области, уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. За узврат, Србија је, у случају да Савезници прихвате предлог, морала да се одрекне Македоније. Она је такође морала да прихвати све последице које су проистикале из пораза Русије, њене заштитнице. Све то, и више, Савезници би требали да плате за излазак Бугарске из рата. То је била превисока цена, коју је аутор веровао да ће Савезници бити спремни да плате.

Поред тога, иако су предлози садржани у меморандуму били неприхватљиви, претерани и необјективни, њихово евентуално провођење у живот претило је да створи забуну, пружи аргументе за пребацивање одговорности за рат са Бугарске на друге земље, пре свих на Србију. Њено учешће у рату и жртве били би тиме занемарени и обезвређени.

Нису изостала ни друкчија, радикална мишљења и предлози. Два месеца касније, лорд Роберт Сесил, творац многих важних одлука британске владе, изнео је мишљење о решењу неких средњеевропских и балканских питања. Неуспех немачке офанзиве и ситуација настала на европском простору у лето 1918. године навели су га да изнесе своје гледиште о будућим мировним основама. Почео је од тврдње да је немачки пораз био неопходан пошто ће се тиме избећи будући ратови у Европи. Није имао предлог о томе како је требало решити проблем Немачке и спречити је да убудуће угрожава европски мир. У погледу Аустро-Угарске, Сесил је имао друкчији став. Двојна монархија није, по његовом мишљењу, представљала претњу европском миру. Она је то била само у савезу са Немачком. Због тога је пораз Двојне монархије представљао корак на путу пораза Немачке. Са британског становишта, сви проблеми са њеним народима и народностима, морали су се посматрати у том светлу. Подржавао је све оно што је могло да допринесе слабљењу унутрашње снаге Царства, пре свега немире. То је био разлог због кога је Британија подржала Чехе и Пољаке, и дала одређена обећања Југословенима.

Лорд Сесил није био уверен да ће нова Европа, која је настала, са две-три независне словенске државе, бити мирнија и стабилнија од старе. Веровао је да се то могло постићи стварањем конфедерације у Средњој Европи, у којој би словенски народи уживали иста права са Немцима и Мађарима. Једино уколико се Чехословачка, Југославија и Пољска приволе на сарадњу, било је могуће створити баријеру немачком ширењу у Европи. Потом се осврнуо на Италију и њене захтеве, које је Британија подржавала. По његовом мишљењу Британија није требало да подржава италијанске претензије из 1915. године, тј. Лондонски пакт. Признао је право Италије на Трентино, слободан приступ Трсту, ма шта то значило, и можда на неке стратешке положаје на источном Јадрану. Ипак, то му је изгледало сумњиво. Најзад, кратко се осврнуо и на Бугарску. По његовом мишљењу, њу је требало присилити да изађе из рата. „Није јој требало уступити ништа што сада припада Грчкој и Србији.“ Истог дана додао је још неколико предлога у вези Бугарске. Сматрао је да бугарску армију треба одлучно поразити. „Неодлучни исход у том погледу, може једино да нанесе штету нашим интересима.“ Подржавао је одлучну акцију да се тај циљ оствари. То се могло постићи, тврдио је лорд Сесил, застрашивањем краља Фердинанда и охрабривањем револуционарних покрета унутар Бугарске.³

Мишљење лорда Сесила разликовало се суштински од предлога непознатог аутора. Разлике су биле приметне, од простора о коме су документи говорили, националног припадништва аутора, до коначних решења. Лорд Сесил се ограничио на Европу, и само узгред додирнуо Балкан. Србију и Грчку једва је споменуо. За њега је пораз Немачке било кључно питање, из чега је произлазио и став према Аустро-Угарској и њеним народима. За разлику од непознатог аутора, Сесил је сматрао да је Бугарску требало присилити да изађе из рата. Док је непознати аутор дарежљиво нудио балканске просторе као награду Бугарској, лорд Сесил је тврдио да Бугарској није требало чинити никакве уступке. Што се тиче начина на који је Бугарску требало присилити да изађе из рата, необично је да Сесил није рачунао на Источну армију, иако је она била у близини. Предлагао је друкчија средства. Застрашивање краља Фердинанда није значило и његово свргавање са престола. Као монархиста, лорд Сесил није могао да тражи уклањање владара.

³ Lord Cecil: Меморандум, 7. VIII 1918, строго поверљиво. *Харџије лорда Сесила, маркиза од Челвуда*. Лондон, Add. Mss, 51103, 51105. Рукописно одељење Британске библиотеке.

Два документа, настала у Француској и Британији, показивала су да се у позадини одвијала битка између противречних гледишта о будућности Балкана, државама, утицајима у будућности. Две стране имале су супротстављена гледишта у многим питањима. Отуда није чудо што су између две земље постојала и супротстављена гледишта о начину вођења рата, правцима деловања, савезницима. Супротстављени ставови и гледишта исказивали су се на министарским и војничким састанцима, у непрестаним расправама, узајамном сумњичењу, тешкоћама у постизању договора. То ће трајати све док и последњи метак није био испален, па и касније.

Именовање генерала Д'Епера за команданта Савезничке источне армије дало је нови подстицај таквим расправама. По доласку у Солун француски генерал је најавио своју намеру да промени дотадашњу стратегију. У разговору са адмиралом Трубриџом, 22. јуна, Д'Епере је саопштио да је био одушевљен приликама и да ће почети да ради на припремању офанзиве.⁴ Циљ офанзиве био је да присили Бугарску да изађе из рата и створи могућност за напад на југоисточно крило Централних сила. Офанзива је била подстакнута и политичко-стратегијским разлозима. На западном фронту очекивао се нови немачки напад, па је генерал Фош сматрао да би напад на јужном фронту умањио непријатељски притисак на западу. Творац првобитног плана офанзиве, генерал Гијома, имао је на уму политичке, моралне и војничке прилике на балканском простору. То се односило, пре свега, на прилике које су постојале у савезничким армијама – грчкој и српској. Гијома је тврдио да би офанзива ојачала елан грчких трупа које би тиме могле да постану значајни чинилац у ратним напорима Савезника. Слично је било и са српским дивизијама. Успех у претходним операцијама допринео је да се подигне њихов борбени морал и учврсти воља за борбу. С друге стране, прилике у Бугарској, пре свега, пад морала и воље за борбу, могли су навести Аустро-Угарску да појача војне операције, што је могло да има озбиљне политичке последице. Балканска операција имала је политичку позадину која се није могла занемарити.⁵

Генерал Д'Епере није прихватио Гијомов план офанзиве. Сматрао је да постављени циљеви и начин вођења напада нису од-

⁴ Troubridge, *Diary*, 27. VI 1918. У том тренутку Источна армија имала је у свом саставу двадесет девет дивизија.

⁵ Види, *Note sur un offensive eventuelle des Armes allies d'Orient en 1918*, 13 juin 1918. Документ је припремио генерал Гијома за разматрање савезничких политичких и војних врхова. *Хартије Таскера Блиса*, кутија 318. Рукописно одељење Конгресне библиотеке, Вашингтон; Опачић, н.д. 65–66.

говарали приликама на терену. Приступио је уобличавању новог плана. Рад на томе био му је олакшан чињеницом да је Клемансо наредбом од 23. јуна наложио да се без одлагања искористе повољне прилике на Балкану и припреми офанзива. Њен успех донео би значајне политичке користи Савезницима.⁶

Ратни кабинет је са узнемиренешћу посматрао збивања на Балкану, и сумњичаво вртео главом на гласове о Клемансоовим намерама. Генерал Вилсон обавестио је 12. јуна кабинет да је Гијома био смењен са положаја команданта Источне армије, и да је на његово место био именован генерал Д'Епере. Читава седница била је посвећена расправи о извештају британских представника о приликама и савезничкој политици на Балкану. Том приликом генерал Саквил-Вест, британски представник у Врховном ратном савету, захтевао је да се о питањима дефанзивних и офанзивних операција на Балкану расправља на седници тога тела у Версају. Тврдио је да се од генерала Гијома стално захтевало да достави планове о повлачењу савезничких снага у случају непријатељског напада. Гијома није одговарао на те захтеве. То је навело Саквил-Веста да изјави да се, пошто није било одговора, могло очекивати да британске трупе буду изложене нападу и поразу. Генерал Вилсон је одлучно подржао захтеве генерала Саквил-Веста да се о томе расправља у Паризу. Предложио је да се припреми план којим ће се заштитити британске трупе од могућих непријатности. Одлучено је да секретар кабинета Хенки, у договору са Лојдом Џорџом, припреми писмо за генерала Саквил-Веста у коме ће се тражити да Војни комитет у Версају размотри то питање. У писму упућеном генералу Саквил-Весту истог дана, захтевало се да одмах обавести савезничке војне представнике у Версају о начину спровођења у живот упућеног 23. децембра 1917.⁷

Шеф француске секције Врховног ратног савета, генерал Белен, осврнуо се, у опширном реферату, припремљеном на британски захтев, на прилике на Балкану. Подсетио је да је одлука коју је то тело донело 23. децембра 1917. предвиђала следеће: а) да Источна армија задржи дефанзивно одржање; б) да у случају непријатељског напада и напуштања Солуна, Источна армија пређе на положаје у средњој Грчкој; в) да се италијанска 35-та дивизија налази на левом крилу Источне армије. Генерал Белен је потом указао да су се шест месеци након усвајања те одлуке прилике на

⁶ Опачић, *истио*, 60.

⁷ WCP, 23/6, 12. VI 1918. PRO; Балфур Саквил-Весту, Лондон, 12. VI 1918, поверљиво. *Хартије генерала Блиса*, кутија 318.

Балкану промениле у корист Савезника. Промени су допринели политичка криза у Бугарској и Аустро-Угарској, ступање грчке војске у савезничке редове и стављање руске црноморске флоте под надзор Савезника. С обзиром на то, одлуке донете 23. децембра 1917. биле су неодрживе. Због тога су се активности на Балкану морале преиспитати у светлости тих чињеница. Белен је нагласио да је материјално и морално стање Источне армије било изванредно, што није био случај са бугарским трупима. Прилике у Бугарској и чињеница да је земља била препуштена сама себи, утицали су на њену борбену способност. Заузета борбама на Западном фронту, Немачка није била у стању да брзо и ефикасно прискочи Бугарској у помоћ.

Новонастале прилике, објаснио је Белен, погодовале су предузимању офанзивних радњи на фронту Источне армије. Тиме би се спречили њено повлачење из Солуна и изградња нових база у средњој Грчкој, стварање рђаве политичке атмосфере коју би повлачење имало на морал Грка и Срба, као и подизање морала код Бугара. Опасности које би настале повлачењем Источне армије из Солуна по саобраћај на Балкану и Блиском истоку биле су изузетно велике. С обзиром на то, генерал Белен је сматрао да је било неопходно да се команданту Источне армије препусти да донесе одлуку у складу са приликама на терену. Најзад, француски генерал је нагласио да Источна армија, с обзиром на прилике, треба да пређе, у заједничком интересу, у офанзиву. Задржавање базе у Солуну од стране Источне армије било је од велике важности за Антанту, пошто се тиме, такође, олакшавало одржавање веза са средњом Грчком.⁸

Садржај колективне ноте, упућен представницима свих држава заступљених у Врховном ратном савету, представљао је оштар прекор Британији због њене политике на Балкану. Без консултације са било којим представником, генерал Белен је најавио промену одлуке донете у децембру 1917. Као и Британија, Италија је са неодобравањем примила Беленов предлог. Он је био достављен и генералу Д'Епереу.

На састанку војних представника савезничких влада одржаном 29. јуна размењене су оштре речи и изнети приговори на Беленов план. Истог дана, генерал је посетио Клемансоа и обавестио га о приговорима изреченим на Колективну ноту о стању на Балкану. Том приликом Клемансо га је обавестио да је дао упутства генер-

⁸ *Projet du Note Collective. Situation dans les Balkans. Versaj, 27. VI 1917, поверљиво. Хартије генерала Блиса, кутија 318.*

алу Д'Епереу да припреми офанзиву на балканском ратишту, која су била у складу са нотом. Клемансо је наложио Белену да обавести савезничке представнике о садржају упутства, с упозорењем да су она била строго поверљива и тајна. У упутству упућеном генералу Д'Епереу понављала се тврдња да су Немачке снаге настојале да поразе британско-француске трупе на западном фронту. Да би се то спречило, било је потребно да се покрене офанзива на Балкану. Источна армија била је потпуно спремна, бројно и морално, за офанзиву, што није био случај са бугарским трупима. Офанзиву је требало предузети без одлагања и са циљем да се скрши бугарска одбрана. То би омогућило Србима и Грцима да ступе на своје земљиште. Успех офанзиве био је могућ учешћем свих снага у саставу Источне армије. У закључку, Клемансо је наложио да офанзива треба да отпочне без обзира на временске прилике, а пре јесени, да се настави успех остварен у Скра ди Легену, и да се заврши протеривањем бугарске војске из својих утврђених положаја.⁹ Велика бура била је на видику, а њен исход није се могао претпоставити. Могло се очекивати да ће британска страна питање подићи на политички ниво.

Истовремено, генерал Д'Епере је предузео неопходне кораке у Солуну и донео коначну одлуку. По пријему инструкције од 23. јуна, генерал је почео да проучава постојеће планове и предлоге. Ниједан од њих није био по његовом укусу. Били су сувише опрезни и традиционални, управљени на Вардар, што је непријатељска одбрана могла очекивати. Одлучио је да главни удар савезничких снага буде на брдовитом и тешко проходном терену. На Видовдан, 28. јуна, Д'Епере се, у друштву војводе Мишића, упутио према српском делу фронта, на Јелак, који се налазио на висини од 1700m. Одатле се група, заједно са престолонаследником Александром, упутила ка Флоки, осматрачници на висини од 2000m. Са ње су се јасно видели бугарски положаји и систем одбране. Наредног дана Д'Епере је одлучио да прихвати план војводе Мишића о нападу на Добропоље. Српске трупе, ојачане са две француске дивизије, предводиће напад. Шестог јула 1918. године споразум је био уобличен.¹⁰ Иако припремљена иза леђа Енглеза и Италијана, француска иницијатива пружала је изгледе на успех. У свему томе било је много ироније. Један од најгласнијих противника солунског фронта, Клемансо, претворио се у стратега који је много боље од генерала и политичара видео могућност за успешно окончање

⁹ Генерал Белен савезничким војним представницима. Версај, 30. VI 1918. # 761/CSG. Исто, кутија 318; Опачић, н.д. 88.

¹⁰ Palmer, н.д. 186–190.

планиране офанзиве. Његова одлука била је подстакнута намером да се олакша притисак на савезничке армије на Западном фронту. Клемансо је имао храброст и чврстину да се ухвати у коштац са упорним Енглезима и непоузданим Италијанима, и да, уз много политичких игри и обмана, оствари неостварљиво. Његова упорност и ослонац на грчке и српске дивизије, које су многи сматрали непоузданим, донели су дуго очекивани исход. За генерала Д'Епереа то је значило да се уместо операције од локалног значаја, пређе у одлучни напад.

Ипак, ништа није било решено, пошто су Енглези били одлучни да спрече остварење Клемансоове намере. Своје нерасположење према француској иницијативи исказали су на седмом заседању Врховног ратног савета одржаног од 2–4. јула 1918. године у Версају. Иницијативу за напад на Клемансоа и Фоша преузео је генерал Вилсон. У разговору вођеном 3. јула, пре почетка расправе, британски генерал је упозорио присутне (Лојд Џорџ, Милнер, Хенки) да су Французи преузели контролу над свим ратиштима, изузев оних у Француској и Италији. Лојд Џорџ и Милнер нису прихватили његово гледиште. У намери да спречи француски план за офанзиву на Балкану, Вилсон је предложио да му се одобри да повуче 4–5 дивизија из Француске и упути их у Палестину. То је требало одмах рећи француским представницима. Лојд Џорџ и Милнер су се сагласили са предлогом, али су одбили да се француска страна о томе одмах обавести. Вилсон је упозорио да одлука није била добра. Након тога, Лојд Џорџ је пристао да разговара са Клемансоом и Фошом о предложеној балканској офанзиви. Током конференције, Лојд Џорџ је оштрим речима пребацрио Клемансоу што је донео одлуку о офанзиви без претходног договора са Британијом. Клемансо је одговорио да је одлука о повлачењу трупа са Балкана на Западни фронт требало да буде преиспитана јер су, у међувремену, америчке трупе успоставиле равнотежу снага на том фронту. Потом је Лојд Џорџ приговорио због одлуке о именовању Д'Епереа без британске сагласности. У разговор се потом укључио и генерал Вилсон. Прочитао је саопштење из кога је произлазило да је одлука о офанзиви на Балкану била у противречности са ранијом одлуком Врховног ратног савета. То је отворило расправу о будућности Солунског фронта. Расправу је окончао Балфур, упозорењем да се није радило искључиво о војничком питању. „То је било важно дипломатско питање, због чега ћу захтевати од француског и италијанског министра спољних послова да га пажљиво размотре пре наредног састанка.“

Наредног дана, 4. јула, британска страна успела је да наметне доношење више одлука чији је циљ био да спрече офанзиву на балканском ратишту. Војни представници добили су налог да испитају оправданост офанзиве и да о томе поднесу извештај; дотада није требало предузимати никакву акцију. На наредним састанцима, расправљало се и о именовању команданта Источне армије. Вилсон је захтевао да се поништи Клемансоова наредба Д'Епереу, као и његово именовање без претходне сагласности осталих држава.¹¹ Изгледало је да ће француска намера да наметне офанзивни начин рата на Балкану преовладати у будућности, пошто британски отпор није био толико чврст колико се очекивало. Ипак, Лојд Џорџ и Вилсон отворено су исказали намеру да спрече француске планове на Балкану. Како било, у разговорима је дошла до израза британска немоћ да избегну ограничења која су им била наметнута чињеницом да је генерал Фош одлучивао о свим савезничким операцијама.

Заседање Врховног ратног савета било је закључено одлуком да се читаво питање препусти на разматрање сталним војним представницима, како би, у договору са дипломатским изасланицима, одредили став према офанзиви на Балкану. До тада ће Клемансоова наредба бити суспендована. Истог дана, 4. јула, Клемансо је обавестио Д'Епереа о одлукама донетим у Версају, нагласивши да интензитет војних припрема није требало смањивати. Наредних дана и недеља одвијала се интензивна размена гледишта. Британски представници у разговорима били су лорд Сесил и лорд Дерби, док је Француску представљао генерал Гијома. На састанку одржаном 11. јула није донета никаква одлука, иако је о свим питањима вођена опширна расправа. Гијома је упозоравао саговорнике на неопходност офанзиве како би се очувао морал грчке војске, док је лорд Сесил указивао да читаво балканско питање треба решити политичко-дипломатским преговорима, а не војним акцијама. Био је уверен да је било могуће извући Бугарску из рата понудом територијалних добитака, иако није предложио којим. Преговарачи су се сагласили да је потребно размотрити оправданост офанзиве из политичких разлога, а провести је у дело само

¹¹ Callwell, *Field-Marshal Sir Henry Wilson*, II, 113–114. Hankey, *The Supreme Command*, II, 820–821, наглашава да је одлука Клемансоа о офанзиви довела две земље на ивицу отвореног политичког сукоба. Није био сигуран да ли је он био потребан. Одобравао је Лојд Џорџове оштре речи упућене Клемансоу због његове одлуке. Срж дискусије налази се у Trask, *The United States at the Supreme War Council*, 134.

уколико обећава да ће донети значајне добити и резултате.¹² Нико није био у стању да пресече чвор.

У међувремену, на сцени су се појавили и Американци. Упознат са британско-француским спором око офанзиве на Балкану, генерал Блис је био уздржан, иако је нагињао британском гледишту. Државни секретар за рат Бејкер упозорио је генерала Блиса да САД нису имале никакав интерес за Балкан, па тиме ни за операције на том фронту. Америчке трупе неће учествовати у борбама пошто САД нису биле у рату са Бугарском. Сматрао је да амерички представник у Врховном ратном савету не треба да износи своје мишљење о том питању, тако да било каква одлука неће стварати непријатности влади САД.¹³ Ипак, Американци нису остали по страни. У писму чланова америчке секције упућеном генералу Блису исказивала се подршка дефанзивној политици на Балкану. Четири официра нису видели никакву корист, чак и у случају успеха офанзиве, од настојања да се Бугарска одвоји од Централних сила. Истог дана, Блис је потврдио да ће делегација водити политику коју је одредио Бејкер.¹⁴ Неколико дана касније, Блис је изразио сумњу у француске намере на Балкану. Британско противљење офанзиве Блис је приписао политичким разлозима. Лично, био је склон да подржи офанзиву, уколико она није била вођена из политичких разлога. Осврнуо се и на гласове да ће се од САД тражити да разреше балкански спор, нагласивши да се убрзо могао очекивати притисак на њих да донесу такву одлуку. Блис је био против било какве операције која би довела до растурања америчких снага и опреме из Француске. Био је уверен да су Французи нагињали офанзиву у намери да остваре послератну доминацију на Балкану. Са своје стране, Британија је била против операције на Балкану, уверена да јој она неће донети неку значајнију корист. Италијани су настојали да успоставе контролу у Албанији и Далмацији. „Другим речима“, закључио је Блис, практични исход био би, у случају успеха офанзиве, да обезбеди, по завршетку рата, француску контролу над Солуном, а италијанску над албанском обалом.¹⁵

¹² Закључак седнице комисије за дипломатско-војна питања одржане у Версају 11. јула 1918. *Блисове харџије*, кутија 318; Опачић, н.д. 88–89 опширно расправља о том питању.

¹³ Бејкер Блису. Вашингтон, 1. VII 1918. Trask, н.д. 136.

¹⁴ Чланови секције генералу Блису. Версај, 9. VII 1918; Блис члановима секције. Версај, 9. VII 1918. *Харџије генерала Блиса*, кутија 318, Trask, н.д. 136.

¹⁵ Блис Бејкеру. Версај, 17. VII 1918. *Блисове харџије*, кутија 318; Trask, н.д. 137.

Амерички генерал је уочио, и упозорио, да је међу европским савезницима неспоразум око офанзиве на Балкану проистицао из политичких разлога. Француска и Италија су настојале да остваре своје циљеве. Британија није имала амбицију да се учврсти на Балкану, где су се налазиле њене дивизије од којих се очекивало да активно учествују у потоњој офанзиви. Начелник Империјалног генералштаба није сматрао да британски војници треба да гину за француске циљеве. Због тога је Ратни кабинет наврат на нос донео одлуку о повлачењу британских трупа из састава Источне армије и заменио их индијским батаљонима. Политички сукоб се све више наметао као пресудни чинилац у одлучивању о отпочињању офанзиве.

Британија и САД заузеле су негативан став према офанзиви на Балкану уверене да ће њен повољан исход донети користи Француској, а не и другим савезничким земљама. Британска страна захтевала је појачавање активности против Турске у Палестини, што је одговарало њеним империјалним интересима. Суочени са таквим околностима, представници САД су подржавали стратегију Западног фронта, као најбезбеднијег пута да се порази Немачка. Ипак, они су узели учешће у потоњим расправама о балканској офанзиви. На састанку војних представника одржаном крајем јула, расправљало се о офанзиву против Бугарске. Иако је потврдио свој ранији став, генерал Блис је изразио спремност да учествује у припремању офанзиве, уколико се њено отпочињање сматрало потребним. Веровао је да је офанзива имала изгледа на успех с војне тачке гледишта, иако није желео да се уплиће у расправе које су се водиле између Савезника. То је био покушај да се умири француска страна, а да се при томе не пружи подршка њеним плановима на Балкану.¹⁶ Американци су и даље учествовали у расправама о том питању.

У приступу питању офанзиве, амерички представници у Врховном ратном савету посветили су превише пажње бирократској процедури, тражењу мишљења и објашњења. Пример тога био је захтев генерала Блиса да генерал Гијома одговори на дванаест питања. Она су се односила на прилике на Балкану и оправданост предузимања офанзиве. У питању су били: линија фронта на којој ће се извести офанзива, дубина продора напада, циљеви од стратешке важности и вероватноћа да ће они бити достигнути, чије трупе треба да узму учешће у нападу, губици који су се очекивали од стране нападача, да ли је требало упућивати појачања, потро-

¹⁶ Trask, н.д. 138.

шња муниције и ратног материјала и извори из којих ће они бити надокнађени, да ли је потребно поправити путеве и пруге у случају успеха напада да би се доставили људство и материјал, који кораци су били договорени да се осигура слање појачања, како би се омогућио успешан наставак операције, у случају да непријатељ пружи отпор, који губици у људству су били оправдани да би се остварили предвиђени циљеви, у случају делимичног успеха офанзиве, да ли су одабрани привремени положаји или циљеви који би омогућили да се заузета територија задржи у рукама нападача и да ли су била поуздана обавештења која би омогућила команданту савезничких армија да утврди да ли и колика појачања се могу очекивати на страни непријатеља која би му омогућила да заустави офанзиву и нанесе савезничким снагама озбиљне губитке. Блис је свој захтев правдао недовољним познавањем прилика, нагласивши да су му обавештења била неопходна да би био у стању да схвати проблем у потпуности.¹⁷

Неколико дана касније, Гијома је опширно одговорио на питања генерала Блиса. Поновио је обавештења која је саопштио у разговорима вођеним са савезничким представницима 11. јула 1918. Опширно је описао тачке напада свих армија (Вардар, Дојран, Црна, Демир Хисар, Серез, Драма). Главни фронт налазиће се на простору од Струмице до Градског. Циљ офанзиве био је да угрози границе Бугарске и принуди непријатељске снаге на повлачење. Тиме ће бити отворен пут ка Скопљу и Старој Србији. Гијома је одбио да одговори на питање да унапред одреди границе операције, која је могла да доведе до ослобођења већег дела Србије и продора у Бугарску. Потом је навео број и националну припадност савезничких јединица овим редом: грчке, француске, британске, српске, укупне снаге дванаест дивизија; општу резерву сачињаваће шест-осам дивизија. Гијома је одбио да да процену могућих губитака. Да би умањио отпор, нагласио је да ће главнину снага у нападу сачињавати грчке и српске дивизије. Грчки губици биће надокнађени мобилизацијом, што није био случај с српским, чије ће се дивизије обновити ступањем на српску територију. Напоменуо је да су губици често мање важни од моралне чврстине, коју ће показати трупе нападача. Оне нису никад биле заустављене због људских губитака. „Оно што желимо је одлучна акција у пробоју фронта, и сигурни смо да ће, уз мало притиска, грчке и српске дивизије лако наставити напад“, нагласио је Гијома. Са-

везничке армије неће имати потребе за појачањима, задржаће освојене територије, ако нападач оствари успех; пораз непријатеља ослободиће савезничке снаге бригае због могуће противофанзиве непријатеља. У погледу муниције и ратног материјала, победничка армија није имала губитке, она ће га узети од пораженог непријатеља. Изузев неких калибара, Источна армија је располагала довољним количинама муниције за успешно окончање офанзиве. У погледу снабдевања и могућих тешкоћа у њиховом дотурању трупама у нападу, Гијома је такође био оптимиста. Није било разлога страховању да ће са наступањем савезничких снага бити заоштрани проблеми снабдевања. Користиће се путеви које је изградио непријатељ, као и вардарска железничка пруга. Напоменуо је да се простор на коме ће се одвијати операције на Балкану битно разликовао од оног на Западном фронту. Кад се оствари пробој непријатељских положаја, операције ће се претворити у брдски рат, сличан оном из времена балканског рата. Српске и грчке дивизије су спремне за такав начин вођења рата, пошто су у томе имале искуства из претходних ратова. Генерал Гијома је нагласио да није био у стању да каже нешто више о одговору у случају јачег непријатељског отпора и повећаних губитака нападача. О томе ће одлучивати искључиво генерал Д'Епере. Ипак, нагласио је да неуспех на једном делу фронта неће имати никаквих последица на другом. На последње питање, генерал Гијома је одговорио да, изузев у случају доласка немачких снага у помоћ Бугарској, није било сумње да ће Савезници бити у стању да јој нанесу пораз. Немачке армије су биле ангажоване на Западном фронту. Обавештења о стању бугарске војске била су потпуно поуздана – она није била у прилици да упути појачања, а да при том не оголи друге делове фронта. Бугарска такође није могла рачунати на помоћ аустроугарске војске, која је била заузета на другим фронтима. Исто је вредело и за турску војску.

У закључку, Гијома је нагласио да је питање било једноставно. „На Балкану се налази армија јачине 600.000 људи у изванредном физичком и моралном стању, која наспрам себе има непријатељску армију јачине 400.000 људи у рђавом моралном стању.“ То је била непоновљива прилика за Источну армију да крене у офанзиву. „Не кренути у напад представљало би неопростиву грешку ... пошто је сигурно да се, чак и у случају неуспеха, ни на који начин није могао довести у питање њен садашњи положај. Офанзива увек доноси успех“, нагласио је Гијома. Обраћајући се, индиректно, влади САД, Гијома је указао да би њена објава рата Бугарској обезбедила исход, који се није могао предвидети. Све

¹⁷ Блис генералу Гијоми. Версај, 15. VII 1918. *Блисове хартије*, кутија 318.

остало, требало је препустити генералу Д'Епереу да предузме као командант.¹⁸

Гијома је искористио прилику да генералу Блису, али и савезничким командантима и владама, одговори на нека питања која су изазивала узнемиреност. Прецизно је одредио правце напада, као и његове носиоце, снагу нападача, као и његово физичко и морално стање, циљеве напада и противника на чије се положаје требало нападати, опремљеност, снабдевеност, питање дотура људства и материјала. Положај Бугарске био је, по његовом мишљењу, безнадежан. Њена армија била је морално ослабљена, лишена подршке својих савезника, пре свега Немачке, суочена са надмоћним нападачем. С обзиром на то, Гијома је био нескривени оптимиста. Главнину снага нападача сачињаваће грчке и српске дивизије, физички и морално потпуно спремне за тај задатак. Оне су такође биле вичне ратовању на планинском терену и вођене жељом да се што пре врате у своју земљу. У том случају, њихова попуна људством биће обезбеђена, посебно у случају Грчке. Другим речима, сви аргументи за офанзиву и њен успешан исход – људски, материјални, морални, налазили су се на савезничкој страни. Британске и француске трупе неће бити изложене великим људским губицима, пошто ће се оне кретати иза српских и грчких дивизија. Једном речју, то је била прилика која се није смела пропустити.

Нема података о томе какве су биле реакције на разним странама. Сачувано је писмо генерала Блиса у коме је, без освртања на садржај Гијомове Ноте, изнео своје виђење настале ситуације. Обраћајући се секретару Бејкеру, Блис је упозорио да су сви савезнички представници „признали чињеницу да ће се грчка армија распасти пре зиме, као што се у знатној мери догодило и српској војсци, ако им се не пружи нада да ће кренути у напад, који ће повратити изгубљену земљу.“ Напоменуо је да команда Источне армије није могла да дозволи да „изгуби грчке дивизије јер су на основу њихове снаге значајне британске и француске трупе биле пребачене на Западни фронт“.¹⁹ Тим речима је, иначе уздржани амерички генерал, пружио подршку дугоприпреманој офанзиви савезничких снага на Балкану. Нагласио је опасност

¹⁸ Guillaumat, *Note sur le Projet d'Offensive des Armées Alliées en Orient. Reponse aux questions posées par le General Blis*. Paris, 19. VII 1918. Харџије генерала Блиса, кутија 318. Документ је био упућен свим представницима савезничких држава у Врховном ратном савету; Palmer, н.д. 192.

¹⁹ Блис Бејкеру. Версај, 22. VII 1918. Исто, кутија 318.

у коју би даље одлагање офанзиве могло да доведе опстанак грчких, као и српских дивизија иако их није директно споменуо. За Британију и Француску то је било неприхватљиво. Не само што би се лишиле њихове ударне снаге у офанзиви и тиме своје трупе изложили великим жртвама, већ би читаво ратиште довели у питање. Бејкеров одговор није познат.

Генерал Блис се није зауставио на томе. Посредством британског министарства рата затражио је мишљење генерала Милна о изгледима за успех офанзиве. Британски генерал је, наводећи тренутне прилике на ратиштима, нагласио да су изгледи за успех офанзиве били у порасту. Као правце напада навео је Струму и Могленске планине. Тврдио је да су српске трупе биле спремне за то, док је за бугарске сматрао да нису биле у стању да се одупру таквом нападу. Подршка француским плановима дошла је са стране од које се могла најмање очекивати. У том тренутку немачке армије су претрпеле пораз на Марни, а 24. јула савезничке армије су кренуле у опкољавање немачких снага. Међутим, генерал Вилсон се успротивио Д'Епереовом предлогу и Милновој подршци офанзиви на Балкану. О томе је обавестио Ратни кабинет и генерала Милна. У намери да спречи офанзиву, упутио је протест Клемансоу због наредбе издате Д'Епереу да изврши припреме за почетак офанзиве. Свој став правдао је тврдњом да је наредба била у супротности са одлукама Врховног ратног савета донетим 4. јула 1918. Ратни кабинет се такође позабавио тим проблемом. На седници одржаној 29. јула, чланови кабинета питали су Вилсона да ли је генерал Милн био обавештен о одлукама донетим у Паризу у погледу офанзиве на Балкану. Начелник Империлног генералштаба је одговорио да ће утврдити да ли је британски генерал био обавештен о политици Ратног кабинета, као и да ће предузети кораке које буде сматрао потребним.²⁰

Борба око провођења у живот офанзиве на Балкану узимала је све више маха. Савезнички представници у Врховном ратном већу расправљали су 29. јула о почетку напада на бугарске положаје. Ставови учесника били су различити, најчешће супротстављени. Генерал Блис је тврдио да је офанзива имала изгледи на успех са војног становишта, али није желео да се уплиће у ток расправе.²¹ Гијома је поновио да су трупе биле у изванредном физичком и моралном стању, да је морал бугарских снага био

²⁰ За опширну дискусију, Опачић, н.д. 89–90; Palmer, н.д. 192–193; WCP, 23/7, 29. VII 1918. PRO.

²¹ Trask, н.д. 137–138.

у опадању, да нису могле рачунати на подршку Немачке, заузете на западном фронту. То је давало основ за успешну офанзиву у Македонији. Његово излагање није наишло на примедбе.

Главна расправа водила се на састанку одржаном 3. августа у Версају. Том приликом, генерал Гијома је приказао стање и предложио план савезничких дејстава до краја 1918. године. Након његовог излагања и опширне расправе, савезнички представници су прихватили предлог да се наставе припреме за офанзиву која би почела у октобру, под условом да неће бити захтева да се са Западног фронта пребацују људство и материјал, као и коришћење бродског простора за слање снабдевања. Одлучено је такође да се команданту Источне армије остави слобода да одлучи о почетку операције. Било је више разлога који су довели до прихватања предлога о офанзиви: генерал Саквил-Вест је веровао да до ње неће никад доћи; Французи, Американци и Италијани су уважавали генерала Фоша и његов став; не мање значајна била је потреба да се пружи морална подршка грчким и српским дивизијама. Генерал Блис се уздржао од пружања отворене подршке операцијама на периферним ратиштима.²² Брзо се показало да очекивања Саквил-Веста и Блиса нису била оправдана. Генерал Гијома је успео да обезбеди подршку влада у Лондону и Риму, док је генерал Д'Епере обавио неопходне припреме.

У опширном меморандуму упућеном владама у Лондону и Риму, генерал Гијома је поновио многе познате чињенице којима је оправдавао предузимање офанзиве. Међу њима су били и политички разлози, који се у претходним разговорима нису спомињали. Гијома је тврдио да ће офанзива довести до повлачења бугарских снага са окупираних територија Грчке и Србије. У томе је видео политички значај, али и упозорење Бугарској да јој прети војна окупација од стране Савезника. Поновио је тврдњу да је бугарска војска била деморалисана дугим ратом, животом у рововима, недостатком обуке и маневарског простора за противофанзиву; била је раздирана и неизвесношћу свога положаја. Најзад, осврнуо се на стање у грчкој и српској војсци, указујући на њихова искуства, врлине и слабости. Гијома је сматрао да савезничке државе нису имале право да, у тренутној ситуацији, држе те трупе неактивне пошто су сносиле значајне трошкове за

²² Rapport sur la situation dans les Balkans. Версај, 3. VIII 1918. Потписници су били Саквил-Вест, Белен, Робилант и Блис. *Харџије генерала Блиса*, кутија 318. Закључак је био достављен свим савезничким представницима; Trask, н.д. 138; Опачић, н.д. 91; Hankey, н.д. II, 836–837.

њихово издржавање. Био је уверен да је те трупе требало што пре употребити у борбама, како би се смањили савезнички расходи.²³

Генерал Гијома је настојао да „купи“ британску сагласност указивањем на потребу да се грчке и српске дивизије користе у офанзиви не само зато што су оне ратовале за своје земље и што су познавале терен, већ и зато што су велике силе могле да њиховим истурањем наплате трошкове које су поднеле за њихово издржавање и опремање током рата. Њихово активирање умањило би, такође, трошкове у будућности. То је била још једна, мање позната, страна балканског рата, савезничког размишљања и коришћења малих савезника као „топовског меса“ у потоњим операцијама.

Са своје стране, генерал Блис је поновио своју сумњу у праве савезничке намере на том простору. Из разговора, докумената, расправа постало му је очевидно да су европски савезници настојали да обезбеде за себе, након завршетка рата, политичке добити, утицај и привилегије. Због тога је саветовао да САД захтевају да се војне операције окончају чим се за то стекну потребни услови. Сумњао је такође да су европске силе биле спремне да закључе мир под неповољним условима пре краја 1918. године. „У нашим делатностима овде, политичка питања, иако недовољно видљива, све чешће долазе у први план... Не може се оспорити да у неким питањима, за које су наши савезници веома заинтересовани, политика игра важну улогу.“ Блис је додао да су Савезници били спремни да се о неким питањима договоре пре завршетка војних операција. Слично мишљење делио је и „пуковник“ Едвард М. Хаус, поверљиви изасланик председника Вилсона у преговорима са Европљанима. Упозорио је Вилсона да су европске силе биле намерне да умање његов политички утицај након завршетка рата.²⁴

Да су Блисове сумње у постојање политичких циљева биле оправдане сведочи анализа Одељења за политичке планове Форин офиса садржана у *Меморандуму о ширим оквирима решења балканског питања*. У опширном документу његови творци су признали неке чињенице које су се морале узети у обзир приликом одређивања будуће политике на Балкану. Поред општих начела, наводили су се промена политичке ситуације настала поразом Русије и уласком САД у рат и примена начела самоопредељења и демократије у решавању међународних питања. Меморандум се посебно позабавио питањем Бугарске и њене судбине

²³ Guillaumat, Note sommaire sur la possibilites d'un offensive en Orient et sur les resultats qu'on est en droit d'eu attendre. Situation actuelle en Macedoine. Тајно, недатирано. *Блисове харџије*, кутија 318, Trask, н.д. 139.

²⁴ Блис Бејкеру. Версај, 22. VIII 1918. *Вилсонове харџије*; Trask, н.д. 140–143.

по завршетку рата. Признавала се чињеница да Савезници нису били у прилици да јој понуде оне територијалне уступке које су јој обећале Централне силе како на рачун Србије, тако и на рачун Румуније. Пошто то није било могуће, Антанта је била у стању да Бугарској, као и осталим балканским земљама, понуди слободу и развитак у будућности. Како савезничка, тако и понуда Централних сила зависила је од коначног исхода рата. Политичка и војна превођ Бугарске на Балкану могла се остварити само уз победу Централних сила, што је било сумњиво. Антанта је нудила могућност Бугарској да се слободно развија, без ичије хегемоније, да привредно напредује и да се уједини са осталим балканским државама у федерацију. Такође, Антанта је била у стању да реши на миран начин спорове које је Бугарска имала са Србијом и Румунијом. Стварање југословенске државе и проширене Румуније умањиће њихове превелике територијалне апетите и навести их да се одрекну захтева у Македонији и јужној Добруци. На крају, у меморандуму се наглашавало да Антанта није намеравала да подржи успостављање доминације било које силе на Балкану, да није подржавала националне и привредне интересе једне државе над другом, да није желела да дели балканске земље већ да их уједини у Балканску конфедерацију, какву су раније балкански народи желели да се створи.²⁵

У жеку расправе о даљим корацима савезничких држава на Балкану, британска страна је уобличила своје виђење решења балканских питања. Нема трагова да је Ратни кабинет расправљао о том предлогу, као и одлуци коју је донео. Нема података ни да се о садржају меморандума расправљало међу савезничким политичким вођама; нема такође вести да је његов садржај био достављен бугарској влади или опозицији. Како било, меморандум је сведочанство о начину размишљања у круговима Форин офиса, плановима за будућност. Нема сумње, наклоност према Бугарској била је приметна; постојала је жеља да се она извуче из маказа пораза који се над њом надносио. Нудила јој се могућност за слободан и демократски развитак, сарадња са балканским народима. И што је најважније у британским размишљањима о будућности, понављала се тврдња да су бугарске претензије у Македонији, као и оне према јужној Добруци биле оправдане. Веровало се да ће будућа југословенска држава одустати од захтева за Македонијом, а уједињена Румунија од оних у Добруци. Могућа је претпоставка

²⁵ Memorandum on the Broad Lines of a Balkan Settlement, London, 2. VIII 1918. Confidential. FO 371, vol. 3146. PRO.

да су у Форин офису сматрали да је то био начин да се спречи француска доминација на Балкану након завршетка рата, избегне тежак пораз Бугарске и све последице које су из њих могле да проистекну. Како било, политичка становишта била су видљива. Ваља подсетити да је скоро истовремено, лорд Сесил тврдио да Бугарској није требало правити никакве територијалне уступке, да је њену армију требало одлучно поразити, а краља Фердинанда застрашити. То су била, чита, два противречна приступа. Постављало се питање који од њих ће имати превагу. За одговор на то требало је сачекати завршетак рата. Показало се да је став лорда Сесила стицајем околности добио превагу. Таква размишљања и предлоге отклонили су Клемансо и Д'Епере одлучним политичким и војним победама.

Док је генерал Д'Епере ужурбано обављао кораке неопходне за офанзиву, припремајући приступ за Могленске планине, довлачио тешку артиљерију и настојао да прикрије своје намере, у Ратном кабинету је кључало незадовољство због све приметније подршке предлогу о нападу на бугарске положаје. Отпор офанзиве постајао је све слабији. Генерал Вилсон је предводио њене противнике. У меморандуму упућеном Ратном кабинету 25. јула поновио је противљење предстојећој офанзиве. Вилсонов предлог био је занемарен, пошто је Лојд Џорџ дао сагласност да британске дивизије учествују у офанзиве, под условом да италијанске трупе истовремено нападну аустроугарске положаје. Тиме се могло спречити упућивање појачања бугарским трупама. Лојд Џорџ је одустао и од захтева да се почетак офанзиве одложи док се не обезбеди италијанска сарадња. Пошто је Ратни кабинет био упознат са чињеницом да је генерал Фош вршио притисак на генерала Арманда Дијаза, начелник италијанске Врховне команде, да отпочне офанзиву, било је одлучено да генерал Вилсон, заједно са генералом Гијомом, отпутује у Париз ради сусрета са француским и италијанским генералима.²⁶ То је било први пут да је Лојд Џорџ одбацио предлог начелника Империјалног генералштаба. Даље одлагање није било могуће, с обзиром да је генерал Д'Епере предвиђао почетак офанзиве на Балкану за 15. септембар, а генерал Аленби три дана касније, у Палестини. Ипак, било је познато да је генерал Дијаз одлагао одлуку да крене у напад. Тако је и било. Генерал Вилсон није отпутовао са Гијомом у Париз.

²⁶ WCP, 23/7, 25. VII 1918. PRO; Hankey, н.д. II, 837–838; Генерал Вилсон је захтевао да британске трупе крену у офанзиву тек пошто српске дивизије остваре успех. Quinn, *British Strategy and Politics 1914 to 1918*, 317; Опачић, н.д. 93.

Након Гијомовог одласка из Лондона, Лојд Џорџ је започео политичку кампању говорима у северној Енглеској. У Манчестеру је пао у кревет и дуго остао изван политичке арене. Његово одсуство настојали су да искористе појединци како би одложили одлуку о балканској офанзиви. Међу њима био је и генерал Јан Сметс. На седници Ратног кабинета одржаној 14. августа, предложио је да британска влада предузме неопходне кораке у циљу закључења мира, макар и по цену да то учини сама, без сагласности и договора са осталим савезницима. Такав корак сматрао је оправданим пошто се стање на фронтима окренуло у британску корист. Сматрао је да то треба покушати са Аустро-Угарском. Предложио је да се Бугарској понуди Цариград, што би довело до сукоба између савезника. То је била лудост коју нико од присутних није био спреман да прихвати. Она потврђује до које мере су појединци били спремни да иду у намери да изазову сукоб између савезника.²⁷ Нема сумње да су политички и војни врхови у Британији били оштро подељени у погледу даљег начина вођења рата, а појединци су били спремни да изведу земљу из рата пре његовог завршетка. Са своје стране, Француска је била одлучна да не преговара са Бугарском и да јој нанесе тежак пораз на бојном пољу. Намере два главна савезника биле су дијаметрално супротне, а мотиви различити.

Приликом своје друге посете Лондону, генерал Гијома је добио коначну сагласност за отпочињање офанзиве. Током разговора вођених 4. септембра, Гијома је нагласио да су прилике на Балкану биле повољне за отпочињање офанзиве. Генерал Вилсон је коначно дао своју сагласност, иако није упутио артиљерију коју је захтевао генерал Милн.²⁸ Два дана касније, 6. септембра, Клемансо је обавестио Д'Епера да је британска влада дала сагласност за почетак офанзиве. Преостало је да утаначи време почетка напада. Генерал Д'Епере је издао наредбу да артиљеријска припрема почне 14, а пешадијски напад на сектору српских дивизија 15. септембра. Дан пре почетка артиљеријске припреме,

²⁷ WCP, 23/7, 14. VIII 1918. PRO; Callwell, *Field-Marshal Sir Henry Wilson*, II, 122; Quinn, *British Strategy and Politics 1914 to 1918*, 316–317 наводи да је британска влада била спремна да поткупи Бугаре на штету Срба и Грка и изађе из рата; истовремено, лорд Сесил је сматрао да Бугарској није требало нудити никакве територијалне уступке на рачун Грчке и Србије, и да је њену војску требало одлучно поразити. Сваки други исход био би на штету Савезника. Види белешку 3.

²⁸ Callwell, н.д. II, 124; Hankey, н.д. II, 837; Опачић, н.д. 93–94. Лојд Џорџ се распитивао за изгледе да савезничке трупе у току наредних недеља уђу у Софију. Нема сумње, да су га на то подстицали и политички разлози.

13. септембра, генерал Вилсон је обавестио Ратни кабинет о плановима генерала Д'Епера за напад.²⁹ Тако су политичари изјавили најслађу победу над генералима у борби која је трајала од почетка рата.

II

После толиких преговарања и убеђивања, отпора и подршке са различитих страна, преостало је да се сачека исход офанзиве, успеси или неуспеси на војничком и политичком плану. Иако на губитничкој страни, генерал Вилсон је обавештавао Ратни кабинет о току офанзиве, кретању трупа, борбама, пробоју непријатељских положаја. Два дана након почетка офанзиве, Вилсон је обавестио министре да су савезничке снаге напредовале на фронту широком 24 km и продрле 8 km у дубину непријатељске одбране. Није споменуо да су успех оствариле српске дивизије. Три дана касније, нагласио је да су нападачи напредовали 40 km и да су постојали изгледи да пресеку железничку пругу важну за снабдевање народа и војске. Предвиђао је да би то могло да доведе до општег повлачења. Нагласио је да британске снаге нису постигле веће успехе.³⁰ Упоредо са почетком расплета догађаја на балканском ратишту, трупе под командом генерала Аленбија наносиле су тешке поразе турским снагама у Палестини. Редом су падали Хаифа, Акра и била пресечена железничка пруга у Аману. То је наговештавало брзи пораз и капитулацију Турске. Са своје стране, генерал Д'Епере је у наредби упућеној Источној армији 22. септембра саопштио да су се непријатељске снаге на фронту од Битоља до Дојрана налазиле у повлачењу. Наредио је општи напад. Сујетни генерал Вилсон тешко је подносио успехе на Балкану и у Палестини. Иако је изразио задовољство постигнутим, победе савезничких и британских снага прогласио је „блиставим примерима аматерске стратегије.“³¹ У току наредних дана, Вилсон је обавестио Ратни кабинет о напредовању савезничких трупа, преласку Вардара и заузимању Прилепа.³² Продор савезничких армија наставио се и наредних дана.

²⁹ WCP, 23/7, 13. IX 1918. PRO.

³⁰ WCP, 23/7, 17, 20. IX 1918. Исто. За опширан опис операција првих дана након пробоја, Опачић, н.д. 101–216.

³¹ Hankey, н.д. II, 839; Palmer, н.д. 217.

³² Callwell, н.д. II, 127.

То је био почетак краја рата за Бугарску. Двадесетшестог септембра, генерал Милн је обавестио Вилсона да су изасланици Друге бугарске армије прешли линију фронта код Струмице и, по овлашћењу генерала Тодорова, захтевали од британског генерала да посредује код генерала Д'Епера да се прекину операције за 48 часова како би отпочели преговори о миру. Изасланици су упућени у Солун, где им је генерал Д'Епере одговорио да се операције нису могле прекидати, и да Бугари о понуди треба да обавесте савезничке владе. Секретар Ратног кабинета, Хенки, приметио је да су се бугарски изасланици упутили британским, а не француским или српским командантима. После разговора са Лојдом Џорџом, Бонар Лоом и Балфуром, чланови кабинета су се договорили да обавесте генерала Д'Епера да британска страна подржава његову одлуку да не прекида војне операције, али да саслуша бугарску понуду. Вилсон и Хенки су размишљали о даљим корацима. Први је тражио мишљење Форин офиса о томе како држање треба заузети у случају да Турска следи пример Бугарске. Балфур није имао јасан став о томе, али је предложио да се са Турском преговара. Хенки је бугарски захтев доживео друкчије. Сматрао је да је бугарски пораз био прилика да се прекину везе између Немачке и Турске, а тиме и могућност да Турци добију ратни материјал и појачања од ње. То би отворило пут напредовању савезничких армија преко Бугарске до Цариграда.³³

У вечерњим часовима двадесетдеветог септембра генерал Луков је потписао документ о безусловној капитулацији бугарских армија. Његове одредбе су предвиђале евакуацију бугарских снага из Србије и Грчке, предају наоружања, савезничку окупацију стратегијских тачака у Бугарској и коришћење бугарских железница, демобилизацију бугарских трупа, изузев три дивизије и два коњичка пука. Услови капитулације били су много тежи него што је генерал Луков очекивао. Наредног дана, 30. септембра, у подне, примирје је ступило на снагу.³⁴ Први стуб Централних сила на Балкану био је оборен, ратни сукоб са Бугарском окончан, а изгледи за успешан наставак операција против Централних сила били знатно побољшани.³⁵

³³ Callwell, н.д. II, 127; Hankey, н.д. II, 840. Два дана касније, 28. септембра, Вилсон је отпутовао у Париз на разговор са савезничким владама о даљем наступу на Балкану.

³⁴ Покушај америчког посланика у Софији Марфија да ублажи услове, остао је без успеха. За опширан опис преговора и услова, Опачић, н.д. 278–282.

³⁵ Troubridge, *Diary*, 30. IX 1918. тријумфално је забележио: „Какав је то одговор Максiju и његовим пријатељима, као и Репингтону (војни дописник *Times*-а – пр. Д. Ж.) који су желели да се армија у Солуну растури“.

Вест о ступању примирја на снагу прispела је у Лондон и Париз истог дана. Примљена је са одушевљењем, али и са забринутостју. Након пада првог стуба, могућност пада и другог – Турске лебдела је у ваздуху. До тада је могло доћи сваког дана. Италијанска армија је припремала офанзиву против трећег стуба – Аустро-Угарске, што је најављивало бацање Немачке на колена. Кад је 26. септембра започела савезничка офанзива на Западном фронту, пораз Централних сила био је на видику. На читавом европском ратишту, од Балкана до Белгије и Француске, немачке армије су се могле наћи у окружењу.

Био је то довољан разлог да се приступи размени гледишта и доношењу одлуке о будућим корацима и политичким решењима. То је отворило нове сукобе између војних и политичких врхова у Британији. Генерал Вилсон је имао план како да се искористи победа над Бугарском. Забележио је да је генерал Хејг захтевао да нареди генералу Милну да британске трупе окупирају Бугарску, а одатле пођу према Дунаву, са циљем да пређу у Румунију. Тврдио је да су Французи преузели потпуну контролу над Бугарском, без договора са владом у Лондону. Такво стање сматрао је „рђавим“.³⁶ У британској престоници нису седели скрштених руку. Првог октобра, адмирал Вимс, генерали Вилсон, Џон Френч и Хенки састали су се са Лојдом Џорџом како би се договорили о корацима које је требало предузети након пораза Бугарске. За разлику од Вилсона, Лојд Џорџ је сматрао да је трупе под командом генерала Милна требало упутити према Цариграду и ставити их под команду генерала Аленбија. Тај предлог наишао је на отпор Вилсона, Балфура и Милнера, који су захтевали од премијера да промени став. Захтев се правдао претњом Бугарској од стране Румуније. Након дуге расправе, Лојд Џорџ је одлучио да одустане од првобитног става. Упутио је Клемансоу телеграм у коме је најавио своју и Вилсонову посету Паризу како би донели одлуку о даљим корацима. Очекивало се да састанку присуствује и председник италијанске владе, Виторио Орландо, од кога се захтевало да наложи Врховној команди да отпочне офанзиву против аустроугарских снага. Тиме би се спречило упућивање њених дивизија на Балкан.³⁷

На седници Ратног кабинета одржаној 1. октобра расправљало се опширно о капитулацији Бугарске и условима које је при-

³⁶ Callwell, н.д. II, 30. IX 1918, 128.

³⁷ Hankey, н.д. II, 840. Тих дана британска штампа била је пуна написа о успесима и доприносу српске војске савезничкој победи на Балкану. Опачић, н.д. 288–290.

хватила. Остин Чемберлен, министар финансија, тврдио је да кабинет није имао вести о приликама у Бугарској. Иако је у јавности истицао да су одредбе примирја биле усаглашене, нагласио је да их је, због брзине са којом су се догађаји одвијали, заправо сам одредио генерал Д'Епере. Сумњао је да су одредбе биле уобличене чак и без сагласности самог Клемансоа. Одговарајући на питање да ли је Клемансо имао сагласност Британије да доноси одлуке о том питању, Балфур је изразио мишљење да су одредбе примирја представљале у пракси војни споразум, који није садржавао елементе који би одређивали мировне услове. У том погледу, Савезници су имали једнака права, док је у питању војног споразума локални командант имао слободу да доноси одлуке на лицу места и без договора са другима. С обзиром на то, напоменуо је Балфур, није се могло сматрати да је судбина Бугарске била одлучена. Ипак, признао је да су одредбе примирја могле да утичу на будуће мировне услове. Да би ублажио оштрицу критике, саопштио је да су Лојд Џорџ и он упутили телеграм у Париз у коме су изнели британске ставове у погледу бугарског захтева за закључење примирја. Они су били скоро идентични са оним које је генерал Д'Епере уручио бугарским представницима.

Расправа се потом пренела на интервенцију америчког посланика Марфија. У њој се тражило посредовање председника Вилсона и одговору Клемансоа генералу Д'Епереу. Наложито му је да не ступа у додир са послаником и да га обавести да је влади у Вашингтону упућен протест због његовог уплитања у преговоре. Балфур је обавестио присутне да му је у телефонском разговору Лојд Џорџ саопштио да је у потпуности одобрио Клемансоов став. Лорд Ридинг, британски амбасадор у Вашингтону, упозорио је да није било пожељно да влада подржава став који је председник Вилсон могао доживети као одбијање. На то је Балфур приметио да није постојао никакав доказ да је председник Вилсон подржао став посланика Марфија.

Генерал Вилсон је такође изнео мишљење у погледу прилика у Бугарској. Упозорио је да су војне прилике у Бугарској настале потписивањем примирја захтевале веома пажљиво разматрање. Кад је генерал Гијома изнео план за офанзиву у Македонији главни аргумент је био да ће, у случају да се она оконча успешно, француске и британске трупе бити повучене. Ситуација се променила пошто је Клемансо наложио Д'Епереу да што је могуће брже крене ка Дунаву са циљем да прекине слање ратног материјала и да избије на Црно море, у Констанци. То је показивало да се припремала нова офанзива без претходног договора са Савезни-

цима. Клемансо је такође предлагао да савезничке трупе заузму важне стратешке тачке, као што је била Софија, без уплитања у унутрашње прилике у Бугарској. Вилсон је тврдио да то није било могуће, с обзиром на то да су бугарске трупе биле демобилисане и разоружане, посебно ако дође до немира међу становништвом. Упозорио је да је Клемансо преузео у своје руке контролу над приликама у Бугарској. Штавише, Клемансо је спречио улазак српских и грчких трупа у Бугарску. То је значило да су само француске, британске и италијанске трупе могле да бораве у њој. Најзад, осуђујући политику и одлуке француског премијера, Вилсон је упозорио да се на последњем састанку Врховног ратног савета у Версају Клемансо обавезао да неће именовати команданта савезничких армија у Солуну без претходног договора са Савезницима. Није се придржавао преузете обавезе. Упутио је генерала Гијому у Солун, где је деловао у својству комесара. Ратни кабинет је одлучио да се што је могуће пре одржи састанак Врховног ратног савета како би се донеле одлуке у погледу даљих политичких и војних корака.³⁸

Расправа у Ратном кабинету показала је да је у њему постојала група министара која се залагала за блажи поступак према Бугарској него што је то било предвиђено одредбама примирја. Та група уживала је подршку војног врха оличеног у генералу Вилсону, који је акције Клемансоа и Д'Еперea сматрао опасним и неприхватљивим. Вилсон је изразио бојазан да ће Француска успоставити политичку и војну контролу над Бугарском, што је било у супротности са британским интересима. Већина, предвођена Лојдом Џорџом и Балфуром пружила је подршку Клемансоу и Д'Епереу и није видела у одредбама примирја било какве претње британским интересима на Балкану. Као и Клемансо, Лојд Џорџ је подржао одбијање америчког уплитања у преговоре са Бугарском, сматрајући да то није захтевао председник Вилсон.

Током разговора, у изјавама и аргументима, запажало се видљиво уобличавање разлика у савезничком приступу политичким решењима на Балкану. Било је очигледно да је већина у Ратном кабинету била склона да подржи будућу премоћ Француске,

³⁸ WSP, 23/7, 1. X 1918. Наредног дана Балфур је обавестио чланове кабинета да му је амбасадор Пол Камбон саопштио допуне одредби Примирја. Једна је била искључење оружаних снага Србије и Грчке из окупације Бугарске, док је друга била да три бугарске дивизије не буду разоружане. Једна ће чувати прелазе на Дунаву, друга ће поћи према Турској, док ће трећа бити на располагању команданта Источне армије. Кабинет је одлучио да о томе обавести генерала Вилсона, који се налазио у Паризу. Исто, 2. X 1918. PRO.

политичку и војну, у Бугарској и Србији. Истина, њој се супротстављала мала, али утицајна група министара и генерала. Разлике су постале видљиве на истој седници. Након расправе о Бугарској, Ратни кабинет је отворио питање Турске и њене судбине. Како њен војнички пораз не би затекао Ратни кабинет неспреман да се са њим суочи, поставило се питање како поступити у случају да се начелник Врховног штаба отоманске армије обрати генералу Аленбију са захтевом за закључење примирја. Након дуже расправе, кабинет је одлучио да, за разлику од случаја са Бугарском, треба што је могуће пре предузети све потребне мере како би се избегли могући неспоразуми. Одлучено је такође да, у случају да Турска затражи примирје, британска флота буде спремна да одмах уплови у Црно Море. Од Адмиралитета се захтевало да припреми неопходне планове. Међутим, Први лорд Адмиралитета, Вимс, упозорио је на тешкоће које су проистицале из чињенице да се британска Средоземна флота налазила под командом француског адмирала. Британска ескадра није могла да уплови у Дарданеле под француском командом. Вимс је објаснио да ће Адмиралитет упутити два дреднота, од којих ће први напусти енглеске обале 9. октобра. Други дреднот ће бити спреман за пловидбу крајем месеца. Вимс је додао да се из састава Велике флоте није могло одвојити више дреднота за ту сврху.³⁹ Пошто моћна британска флота није располагала бродовима потребним за ту операцију, кабинет није био у стању да донесе коначну одлуку. Ипак, француска премоћ у Турској није се смела допустити.

У складу са одлукама Ратног кабинета од 1. октобра, Вилсон је отпутовао у Париз, где се очекивао долазак Лојда Џорџа. Прве разговоре обавио је 3. октобра, када се срео са маршалом Фошом, Клемансоом и Гијомом. Из разговора са Фошом сазнао је да је он био против акције у Турској, сматрајући да трупе треба да иду ка Дунаву и да се сретну са румунском армијом. Вилсон се питао како је то било могуће, а да се претходно не успостави контрола над Црним морем. С друге стране, у разговору са Клемансоом, сазнао је да је овај био за одлучан удар на Турску што је могуће пре. Вилсону није било јасно како је то било могуће с обзиром на то да питање Србије и Бугарске није било решено. Настала је необична ситуација: Лојд Џорџ и Клемансо залагали су се за акцију против Турске, док су Фош, Гијома, Бартело и Д'Епере били за операције на Дунаву. Вилсон није могао да заузме став. Клемансо је у разговору изразио жељу да се сретне са Лојдом Џорџом. Твр-

³⁹ WCP, 23/7, 1. X 1918. PRO.

дио је да Немци нису били спремни да помогну Турској, у шта је Вилсон сумњао. Плашио се да ће Немци заузети Ниш и Софију и тако спречити савезничке акције на истоку.⁴⁰

Очекивао се долазак Лојда Џорџа како би се донеле важне одлуке о даљим корацима. У раним јутарњим часовима 5. октобра, Лојд Џорџ и Хенки су се суочили са меморандумима у којима су се износила гледишта Фоша, Бартелоа, Гијома и Клемансоа о приликама на Балкану. Бартело и Гијома су се залагали за операције на Дунаву, одакле би, заједно са Румунима, кренули против Аустро-Угарске. Предлоге француских генерала Вилсон је сматрао „фантастичним“, пошто су потпуно занемарили Цариград и Дарданеле. Француски генерали су сматрали да ће окупацијом Бугарске, луке Варне и слањем подморница у Црно море изоловати Турску. Маршал Фош није делио мишљење својих генерала. Сматрао је да су настојали да остваре превише за кратко време. Предлагао је да савезничке трупе пресеку железничку пругу код Ниша и на Марици, поседују Бугарску, па тек онда крену ка Румунији. Британска страна је желела да трупе пођу на Цариград и Дарданеле. Пре сусрета са Клемансоом, Вилсон је изнео Лојду Џорџу своје мишљење. Предлагао је да Источна армија заузме највећи део Србије и окупира Бугарску. Одатле ће британске и грчке дивизије кренути према Цариграду. Французи и остали били су искључени из те операције.⁴¹

На састанку коме су присуствовали Лојд Џорџ, Клемансо и Орландо расправљало се о Балкану и будућим акцијама. Састанак није довео до договора. Лојд Џорџ је изнео британски план, као и предлог да генерал Аленби предводи операције према Цариграду. Клемансо је одбацио предлог, уверен да је операцију требало да предводи генерал Д'Епере.⁴² У 17 h одржан је нови састанак у ширем саставу. Том приликом Клемансо је саопштио да су Централне силе захтевале закључење примирја. У разговору који је уследио, Лојд Џорџ се залагао за пребацивање трупа из Палестине у европски део Турске и именовање генерала Аленбија за команданта операције према Цариграду. Тражио је да се Турска при-

⁴⁰ Callwell, н.д. II, 130–131. Вилсон је забележио да је читаво по подне проучавао прилике на Балкану.

⁴¹ Исто, II, 132; Hankey, н.д. II, 840–841; Palmer, н.д. 231.

⁴² Hankey, н.д. 841; Callwell, н.д. II, 132. Хенки је изразио неслагање са Лојд Џорџовим предлогом, уверен да није било практично да два команданта командују два армијама на истом ратишту и да се служе једином ваљаном луком, Солуном. Подржао је идеју да Д'Епере предводи Источну армију у тој операцији, сматрајући то наградом за победу. Своје мишљење саопштио је Лојду Џорџу.

воли да напусти рат што је могуће пре. Фош се сагласио са тим предлогом, нагласивши да се то могло постићи преко Дарданела. Клемансо је био љут због Фошовог става, док је Лојд Џорџ био са њим задовољан. Вилсон је вршио притисак на Лојда Џорџа да се избори да Аленби предводи операције против Турске. Клемансо је остао непопустљив, иако је Лојд Џорџ сматрао да је одлука била донета. Обе стране, задржале су своје ставове, па коначна одлука није била донета.⁴³

Шестог октобра савезнички представници суочили су се са вешћу да су турски изасланици тражили од британских представника закључење примирја. Разговарало се о условима, као и о одговорима у случају да Немачка и Аустро-Угарска предузму исти корак. Истовремено, Вилсон је вршио притисак на Лојда Џорџа да донесе одлуку о именовању команданта снага које ће водити операције против Турске. Тога дана војни представници саставили су Меморандум о условима за примирје са Турском, који су председници влада требало да прихвате на наредном састанку.

Седмог октобра донете су кључне одлуке. Дан је почео упознавањем са наредбом генерала Д'Епереа у којој се налагало да генерал Милн са британским трупама крене према Софији и Дунаву, док ће он предводити снаге састављене од француских, грчких и британских трупа према Цариграду. Вилсон је оценио да ће предлог бити „тврђ орах“. На састанку између Клемансоа и Лојда Џорџа у Ке д'Орсеју водила се оштра расправа око садржаја Д'Епереове наредбе генералу Милну. Лојд Џорџ је био веома „љут“, пише Хенки, упозоривши Клемансоа да ће Милнове трупе бити извучене из састава Источне армије и упућене према Цариграду. После размене оштрих речи, Клемансо је одустао од своје намере. Било је договорено да Лојд Џорџ одустане од стављања британских трупа под Аленбијеву команду и да остану у саставу Источне армије, с тим да Милн командује британским, француским, италијанским, грчким и српским снагама у операцијама против Турске. Неспоразум је био коначно решен. Том приликом, Лојд Џорџ је признао да је „у питању био политички а не војни план“, са чим се сагласио и Клемансо.⁴⁴

⁴³ Callwell, исто, II, 132–133.

⁴⁴ Hankey, н.д. II, 842–843; Callwell, н.д. II, 134. Том приликом Клемансо је оштрим речима критиковао Д'Епереову одлуку да подели Источну армију, што је британске дивизије преместио са десног крила фронта и упутио две колоне француских трупа у Албанију.

Исто поподне, Клемансо је обавестио генерале Д'Епереа и Бартелоа да је конференција одлучила да су, у циљу приближавања границама Аустро-Угарске, савезничке армије добиле задатак да ослободе читаву Србију, успоставе додир са Румунијом и јужном Русијом и потпуно изолују Турску са копна и мора како би је присилили да закључи примирје и дозволи слободан пролаз Мореузима. У остваривању ових циљева нису се очекивале веће тешкоће. У случају да турске трупе отпочну офанзиву, Источна армија ће припремити напад на Цариград. Док је генерал Д'Епере имао махом војничке задатке, генерал Бартело је требало да решава политичка питања. Имао је обавезу да на власт у Румунији доведе владу наклоњену Антанти и, у случају потребе, организује побуну против немачких снага.⁴⁵

По повратку у Лондон, Лојд Џорџ је обавестио Ратни кабинет о проблемима о којима се расправљало и одлукама донетим на савезничкој конференцији у Паризу. У погледу Бугарске, нагласио је да је једини проблем представљао захтев француске владе да Д'Епере предводи напад на Цариград. Описао је његову одлуку да подели британску армију на Балкану у два дела и да је стави под команду француског генерала. Лојд Џорџ је оштро приговорио због такве одлуке команданта Источне армије, наглашавајући да је била донета без претходног договора са генералом Милном. Исход преговора био је споразум да генерал Милн задржи команду над делом Источне армије која ће отпочети операцију према Цариграду. У погледу Турске, премијер је саопштио да су услове примирја одредили Адмиралитет и Министарство рата, да се о њима расправљало на конференцији, и да су додати неки захтеви који су његове одредбе поштрили. Садржај примирја упућен је генералу Аленбију на даљи поступак. Кабинет је закључио да, након његовог прихватања од стране влада Француске, Британије и Италије, текст треба упутити председнику САД.⁴⁶

Сукоб две земље у питању политичког утицаја на балканском простору окончао се договором да Француска успостави превласт у Србији, Бугарској и Румунији. С друге стране, Британија је обезбедила премоћ у Отоманском царству, на простору који је био од изузетне важности за очување и учвршћивање њених импери-

⁴⁵ Plan d'Action Militaire en Orient. Instruction Personnelle et secreta pour generals D'Esperey and Barthelot. Paris, 7. X 1918. Rigoureusement secret, # 12. 913–BS/3/ *Хартије генерала Блиса*, кутија 318. У посебном телеграму упућеном истога дана наглашавало се да су британске снаге биле одговорне за операције према Цариграду. Palmer, н.д. 232.

⁴⁶ WCP, 23/7, 11. X 1918. PRO.

јалних интереса на Блиском истоку. Одлуке донете у Паризу потврдиле су, такође, неспремност Британије да се одлучније ухвати у коштац са проблемима југоисточне и средње Европе.⁴⁷ То је Француској обезбедило положај врховног арбитра у политичким збивањима на том простору између два светска рата.

III

У сенци оштрих и сталних гложења међу Французима и Енглезима, одвијао се, тешко видљив и добро скривен сукоб између генерала Д'Епера и француских снага, с једне, и престолонаследника Александра и српске армије, с друге стране. Мали број људи је био упознат са његовом природом и оштрином. Неспоразуми између команданата француске и српске армије избијали су на површину и раније. Најпознатији је био онај између генерала Гијома и генерала Петра Бојовића, начелника Врховне команде. Спор је био решен доласком Д'Епера у Солун и уклањањем генерала Бојовића са свога положаја. Престолонаследник Александар и генерал Д'Епере брзо су успоставили блиску сарадњу, размењивали идеје и планове у погледу припрема завршне офанзиве. Појединци су тврдили да је генерал Д'Епере прихватио идеју о нападу на сектору Кравица–Добро поље, коју је изнео војвода Живојин Мишић, новопостављени начелник Врховне команде. Држање генерала Д'Епера током офанзиве често се мењало, што је изазивало недоумице српског командовања, одлучног да напада по сваку цену. Као и британске и италијанске трупе, француске дивизије нису показивале чврстину и одлучност које су се од њих очекивале. Трупе нису биле у стању да прате акције, а њихов састав био је незадовољавајући. То је онемогућавало сарадњу и остваривање одређених циљева.⁴⁸

Престолонаследничково нерасположење развојем операција и одсуством сарадње између савезничких снага, делио је и адмирал Трубриц, који се налазио на линији фронта, и био у сталном додиру са њим и српским вишим официрима. Забележио је да су Французи себи приписивали заслуге за пробој фронта, иако су га оствариле српске дивизије. Трубриц није поштедео осуде британску армију и њеног команданта, генерала Милна, због показане

⁴⁷ Wilson, *The Myriad Faces of War*, 632.

⁴⁸ За више детаља, Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић. У рајонима за национално ослобођење*. (Београд, 2002), 290–296.

пасивности и непредузимања операције. Милна је описао као „песимисту“ који је током свог двогодишњег боравка на Балкану стално говорио да се „на овом фронту ништа није могло урадити.“⁴⁹ Два дана касније, Трубриц је посетио престолонаследника у Драгоманцима, који му се пожалио на „спорост у наступању и коришћењу стратегијске ситуације од стране Савезника“. Неколико дана касније, Трубриц је признао да „нико у Енглеској није давао ни боба за овдашњи фронт нити увиђао какву смо корист могли извући пресецањем Дунава и подизањем Словена на оружје.“⁵⁰

Престолонаследник Александар није био одушевљен одредбама примирја са Бугарском, које је уобличио генерал Д'Епере. Он је 28. септембра имао у рукама текст примирја. Сматрао је да француски генерал „узима на себе сувише велику одговорност постављајући одређене услове који немају никакве практичне вредности, нарочито не војничке, а које су врло осетљиве и могу много допринети да се одбаце“. Веровао је да је Бугарска тражила примирје како би спречила да савезничке трупе уђу на њену територију. Био је забринут пошто је то могло да изазове незадовољство међу Србима. Био је такође уверен да се ситуација могла погоршати у случају да на балканско ратиште стигну појачања, којима српска војска не би била у стању да се супротстави. „Главна је обезбедити се довољно, а не форсирати без потребе туђе честољубље“, закључио је престолонаследник своју критику. На крају, захтевао је од Живојина Балугџића, посланика у Атини, који се налазио у Солуну, да његове примебде саопшти генералима Д'Еперу или начелнику његовог штаба, генералу Шарпију.⁵¹

Потписивање примирја са Бугарском, 30. септембра, подстакло је престолонаследника да изнесе мишљење о његовим условима. Сматрао је да од Бугарске није требало захтевати било какве територијалне добити, али да ће морати да плати оштету становништву. Учинило му се да Грци „кибицују“ Струмицу, иако је она требало по споразуму да припадне Србији. „Мислим да ћемо се моћи нагодити ако нам за то уступе Флорину и Бањицу.“ Изразио је страх да ће Бугари покушати да „нам подвале“. „Франше је погрешно што није захтевао да се разоружање изврши на лицу места. Не видим како ће то извршити у Бугарској. Налазим да ни-

⁴⁹ Troubridge, *Diary*, 16, 20. IX 1918. У приватном поседу.

⁵⁰ Исто, 22, 26. IX 1918.

⁵¹ Престолонаследник Александар Балугџићу. Драгоманци, 28. IX 1918. *Дворска канцеларија. Разне године*. Архив Србије, Београд. У даљем тексту као Дворска канцеларија.

је дорастао за ове догађаје.“ Није сматрао потребним да у уговор уђу речи Велике силе. „За нас би било врло важно да и Турци што пре закључе мир. Тек ће тада Бугарска бити беспредметна.“ Сматрао је да је српска влада могла да допринесе томе. Најавио је и свој скори прелазак у Скопље.⁵² Престолонаследникове речи показивале су човека који од Д'Еперea није очекивао много разумевања и подршке за Србију и њене потребе.

Критика понашања и држања француског генерала и војске није се на томе зауставила. Како су се операције одвијале, тако су се повећавали разлози за критику. По доласку у Скопље, 5. октобра, престолонаследник је изразио незадовољство држањем француских трупа и захтевао од Д'Еперea да предузме потребне кораке да се изгреди прекину. У писму Балугџићу, писао је: „Французи чине чуда. Овакве пљачке нисам могао замислити. Ови су гори и од Цигана. Њихови официри дају пример и нико им ништа не може.“ Наложено је Булугџићу да се срески начелници одмах врате у своја места, да преузму контролу и заштите становништво од насиља. Тражио је, такође, да о томе разговара са Д'Еперeом како би се изгреди спречили. „Забранити трупaма улазак у вароши, као што ми радимо и само дозволити штабовима становање у приватним кућама.“ Наставио је да износи оптужбе и страховања због могућих последица. „Кад уђу у старим границама“, писао је, „и кад наш свет види да су наше власти немоћне, заштитиће га војници, наши ће се одметнути и сваки бранити своје место. Ово ће сигурно настати и немогућно ће бити спречити ако се одмах не предузму најенергичније мере...“ Престолонаследник је био забринут да ће такво стање изазвати анархију у земљи. „Представите све ово Франшеу и кажите му да ако се ово зло продужи, не гарантујемо за војску која ће се сама растурити и бранити своје куће. Ко ће нас ослободити ослободитеља!“ питао се престолонаследник.⁵³

Престолонаследник је упознао и адмирала Трубрица са стањем на терену и понашањем француских трупа. У разговору вођеном 6. октобра у Скопљу, престолонаследник се јадао „да су у Прилепу све пљачкали, нападали жене и становништво, а да су то исто радили и у Скопљу. Становници Скопља су говорили да су били гори од Немаца, Аустријанаца и Бугара.“ Није крио своју љутњу на генерала Д'Еперea који је све заслуге приписивао себи, „а преузео је српски ратни план“. Трубриц је напоменуо да су се

⁵² Исти истом. Драгоманти, 19. IX/2. X 1918. Исто. Поводом закључења примирја са Бугарском, Трубриц је писао: „У истину, потцењени и одбачени постали су окосница рата...“ Troubridge, Исто, 30. IX 1918.

⁵³ Престолонаследник Александар Балугџићу. Скопље, 23. IX/6. X 1918. Исто.

Французи веома рђаво држали према Србима – „понашају се као освајачи“, закључио је. Трубриц је делио престолонаследникове речи критике на рачун Француза и њиховог држања.⁵⁴

Судећи по дневничким белешкама британског адмирала, престолонаследникова критика није довела до промене француског држања. Како су се операције премештале према северу, појављивала су се нова сведочанства о сукобима и неспоразумима између два савезника. У предвечерје пада Ниша, адмирал Трубриц је забележио да су се невоље са Французима настављале, пошто су „са Србима поступали као *quantite negligeeable* у њиховој земљи, коју сматрају да су је они ослободили“. Многи неспоразуми би били избегнути да су Французи били попустљивији у ситним стварима, закључио је адмирал.⁵⁵ Десетак дана касније, Трубриц је провео вече са престолонаследником у Врању. Том приликом изразио је незадовољство чињеницом да Д'Еперe није дозволио британским трупaма да уђу у Србију. Тврдио је да је разлог томе био што су Французи настојали да Срби поверују да су их они ослободили. Није пропустио да примети да су „француски војници, махом црнци плашили све, а жене су морале да се скривају по подрумима“.⁵⁶ До краја војних операција, није било трагова сличних описа понашања француских трупа према локалном становништву.

⁵⁴ Д. Живојиновић, *Дневник адмирала Ернеста Трубрица као извор за српско-британске односе у 1918. години*. Србија 1918. године и стварање југословенске државе (Београд, 1989), 144–145; Troubridge, *Diary*, 6. X 1918. Исто. Није познато да ли је Балугџић пренео престолонаследникове речи француском генералу.

⁵⁵ Исто, 9. X 1918. Исто.

⁵⁶ Исто, 18. X 1918.

Завршетак савезничких ратних операција на балканском ратишту имао је значајне и далекосежне политичке последице, досада махом неуочене у нашој науци. Пробој Солунског фронта и са њим порази Бугарске, Турске, Двојне монархије, закључење примирја са Угарском 8. новембра 1918. године у Београду, као и ослобођење Србије, отворили су Источној армији врата за продор у средњу Европу и стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца. То је довело до неслућених, и за многе нежељених, промена на Балкану. Чак ни малобројни загрижени заговорници идеје о балканском ратишту нису ни у сну могли да замисле такав исход. Ипак, њихов циљ се остварио, а упорност била крунисана потпуним тријумфом.

Заиста, био је то тријумф, не само војнички, већ и стратешки, Клемансоове политике и Д'Епереовог и Мишићевог командовања. Државник који је од почетка рата био огорчени противник балканског ратишта, за кога су тамошњи ратници били „баштовани“, израстао је у истинског победника. Клемансо је схватио да француски напор и жртве морају да буду претворени у одређене политичке тековине и добити на Балкану и европском југоистоку. То је била чињеница коју су јавно мњење и политички кругови у земљи могли да прихвате као надокнаду за све оно чиме је Француска допринела победи на том ратишту. Клемансо је био далековид, храбар и одлучан да то оствари, што није био случај са његовим претходницима (Бријан, Рибо, Панлеве). Мало ко је могао да очекује такву Клемансоову намеру и одлучност да је оствари. Његова визија и одлучност одредили су, умногост, потоњу судбину балканских простора. Оне су се показале надмоћнијим од британских, а посебно италијанских. Колико је познато, Клемансо није имао широко разрађени план будућег уређења Балкана и начина решења спорних питања. Веровао је у војну силу и намећање решења која су одговарала победнику. Присуство и утицај Француске у Подунављу и у средњој Европи одредили су и њену улогу у стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, чије је границе подржао и водећи француски географ, Ернест Дени.

С друге стране, Лојд Џорџ који је од почетка рата био најупорнији заговорник балканског ратишта у Великој Британи-

ји, и који је дуго водио огорчену борбу са генералима и многим политичарима око британске улоге у њему, изашао је из њега поражен. За разлику од француске, британска влада је имала јасно уобличено гледиште о Балкану и његовом положају након завршетка рата. Њени погледи били су изложени у меморандуму Одељења за политичко планирање Форин офиса 2. августа 1918. године. У њему се, поред осталог, изражавало уверење да владе Антанте неће допустити да се на Балкану успостави доминација било које велике силе. То је било у потпуној супротности са ставом Француске. Британска влада није очекивала да ће Француска успоставити своју доминацију. То се показало погрешним, пошто Клемансо није намеравао да одустане од намере да Француска успостави своју премоћ на Балкану. Неспремна да одлучније учествује у балканским политичким збивањима, Велика Британија је нудила решења која су могла да јој осигурају утицај без већег труда и трошкова. У меморандуму се предвиђало да ниједна велика сила неће подржавати националне и привредне интересе једне балканске земље на рачун друге и да неће подстицати поделе међу балканским народима и државама. Уместо тога, очекивало се да велике силе делују у правцу њиховог зближавања, које је могло бити у облику Балканске конфедерације или царинске уније. Творци меморандума полазили су од претпоставке да територијалне претензије неког народа нису могле бити повод за неспоразуме и сукобе, „тим пре што Антанта није намерава-ла да за себе стиче корист на рачун балканских народа“. Таква очекивања показала су се неоснованим. Ипак, британски план је предвиђао одређену меру контроле над балканском политичком сценом. Предвиђао је да је свако решење које се желело остварити морало бити у складу са ставом великих сила, и од њих проведено у живот.

За разлику од француског, британски план за будући Балкан био је мирољубив. Заснивао се на примени начела правде и праведности, заједништва балканских народа и њиховог свестраног напретка. Британски план није у потпуности искључивао употребу притиска, пошто су будућа решења и договори морали да буду у складу са жељама великих сила и да од њих буду одобрени. Британски план је тиме стављао у руке великих сила оруђе помоћу кога су се балканске земље могле присилити да делују у складу са њиховим жељама. То је било замена за употребу средстава принуде.

Показало се да британски план није био реалан и остварљив. Клемансо се побринуо да се Француска наметне, снагом оружја,

као водећа европска сила на балканским просторима. Она је имала своје миљенике на Балкану, међу којима је највећи била Краљевина СХС, помоћу којих је могла да спроводи своју политику. То није био случај са Великом Британијом. Њена миљеница – Бугарска – била је поражена у рату. Поред тога, Велика Британија је настојала да што пре повуче своје трупе са Балкана и пребаци их тамо где су то налагали њени интереси. Завршне операције на балканском ратишту одвеле су Велику Британију са Балкана према Малој Азији и Турској. Њене дивизије биле су само сапутнице француских, српских и грчких дивизија у завршним борбама на Балкану. Том одлуком Француска је обезбедила за себе главну реч у уобличавању одредби примирја са Бугарском и Угарском. Велика Британија је осигурала главну реч у обликовању и провођењу у живот одредби примирја са Турском, а њени генерали предводили су британске дивизије у операцијама према Цариграду. Одлука Лојда Џорџа да се окрене Турској изазвала је жучне приговоре и критику генерала Вилсона, који је сматрао да се Француској нису смеле оставити потпуно одрешене руке на Балкану. Том приликом су британска настојања, приметна током рата, да спречи француског савезника да води сопствену, а не савезничку политику у Грчкој, била изневерена и напуштена. Показало се још једанпут да су империјални интереси превладали у доношењу одлуке и потврдили уверење да Велика Британија није имала значајне политичке претензије на Балкану.

Ток и завршетак Солунске офанзиве открили су такође и неке мање пријатне чињенице, потврдили другу страну савезничке сарадње и заједништва у рату. То се пре свега, могло запазити у држању великих сила, пре свих Велике Британије и Француске, према једином правом ратном савезнику – Србији. Њени захтеви су од почетка рата најчешће наилазили на зид ћутања, условљавања, занемаривања и отвореног одбијања. То је ишло толико далеко да су савезници покушавали да јој отимају државне територије. Таквих примера има много, и они су расути на страницама књиге. Поред тога, многобројни су примери омаловажавања српског војника и његових патњи; присвајање заслуга за успехе на бојном пољу била су честа, као што су били и прекомерни захтеви који су се постављали пред српске дивизије, пре свега њихово упућивање на најтеже делове фронта. Насилничко понашање француских војника према локалном становништву, иако није било широко распрострањено, изазивало је нескривену љутњу престолонаследника Александра и српских команданата. Колонијални манири и понашање дошли су, очигледно, до израза и на Балкану. У томе су, очито, традиција и навике биле снажније

од осећања заједништва искованог у рововима и потврђеног у многим операцијама. Поступци колонијалних трупа оставили су трага код становништва и нису били лако заборављени. Ипак, било је оних који су били спремни да, у име савезништва и пријатељства, пређу преко таквих изгрета. Поред ожиљака и увреда, савезништво и заједништво исковани у рату оставили су и многа трајна сећања и успомене на Француску и Французе. Они су остали запамћени као добротвори и пријатељи који су притекли у помоћ војсци и народу у најтежим тренуцима. У тријумфу победе, много тога се лако заборавља. Таква осећања нису се везивала за Италијане и Енглеze. Војска их је доживела као незаинтересоване и далеке савезнике, у случају Енглеза, и као прикривене или отворене непријатеље у случају Италијана.

Коначно, с обзиром на ток рата и војничку надмоћ Француске, његов исход на Балкану 1914–1918. године био је природан. Тријумф Источне армије потврдио је политичку доминацију Француске на Балкану и у средњој Европи. Улога Источне армије, као и политичке, дипломатске, привредне и културне делатности, а посебно наклоност српског народа, обезбедили су Француској положај водеће европске силе на тим просторима током 1920-тих, заправо до смрти краља Александра. Ипак, Француска је само привремено заменила Централне силе као водећа држава на Балкану. Она је дуго времена важила за заштитницу Краљевине СХС, која је представљала беоцуг у ланцу *cordone sanitaire*, линију одбране од ширења утицаја болшевизма на том простору. Ступањем Хитлера на власт у Немачкој, поражени у рату поново ће успоставити своју превласт на Балкану.

Белешка о аутору

Драгољуб Р. Живојиновић је дописни члан САНУ (од 2006. године) и редовни професор на Филозофском факултету у Београду (у пензији). Већ дуго је један од најзначајнијих историчара у Србији.

Рођен је 1934. године у Врању, а гимназију је завршио у Београду. Студирао је историјске науке на факултетима у Београду и Филаделфији (САД). Докторирао је на универзитету Пенсилванија у Филаделфији 1966. године. Постдокторске студије обавио је на Харвардском универзитету у Бостону и био професор по позиву на више америчких универзитета (Мериленд, Корнел, Калифорнија). Предавао је Општу историју Новог века, а спектар интересовања му је веома широк, од 16. до 20. века. Своја истраживања усредсреддио је на историју европског и америчког континента, проблематику Првог и Другог светског рата (поготову њихових расплета), политику Свете столице у 19. и 20. веку, прошлост Дубровачке републике, повест Србије у 19. и 20. веку, Црне Горе у 20. веку и на низ других тема. Библиографија му је веома богата. Уз бројне друге радове, објавио је и следеће монографије, биографије и студије: *Америка, Италија и јосијанак Југославије 1917–1919* (Београд, 1970); проширено и допуњено издање на енглеском језику у Њујорку 1972. године; *Документи о америчкој историји 1606–1955* (Београд, 1970); *Америчка револуција и Дубровачка република 1763–1790* (Београд, 1976); *Ватикан и Први светски рат 1914–1918* (Београд, 1978); проширено и допуњено издање 1996. године; *The United States and the Vatican Policies 1914–1918* (Boulder: Co., 1978); *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1914–1920* (Београд, 1980); проширено и допуњено издање 1995. године; *Петар I Карађорђевић, Рајни дневник 1915–1916* (Београд, 1984; друго, допуњено издање Топола-Опленац, 2003); *Ујон Европе 1450–1789* (Нови Сад, 1985, 1989, проширено и допуњено издање 1995, 2000, 2003); *Варварство у име Христово, Прилози за Magnit Crimen* (са Д. Лучићем, Београд, 1988); *Краљ Петар I Карађорђевић, I–III* (Београд, 1988–1994); друго, допуњено издање Београд, 2003. године; *Ватикан, Каполичка црква и југословенска власи 1941–1958* (Београд, 1994; друго, допуњено издање Бео-

град, 2007); *Црна Гора у борби за ојсџанак 1914–1922* (Београд, 1996); *Италија и Црна Гора 1914–1925, Студија о изневереном савезништву* (Београд, 1998); *Невољни савезници 1914–1918, Русија, Француска, Велика Британија, САД* (Београд, 2000); *Крај Краљевине Црне Горе 1918–1921, Мировна конференција и њосле* (Београд, 2002); *Карађорђевићи* (Топола, 2001); *Европа и Дубровник у XVII–XVIII веку, Студије и расправе* (Београд, 2008) и др. Добитник је више вредних награда: „Светозар Милетић“ (1995), „Владимир Ђоровић“ за животно дело (2004), Велики златни бечуг КПЗ Београда за животно дело (2008) и бројних других награда и научних признања.

Реџистар личних имена

А

- Абрами Леон, француски политичар – 200
Аврамовски Ж. – 56
Adams J. C. – 159
Azan P. – 3
 Акамбре Леон, француски политичар – 122, 154
 Александар, грчки краљ (1917–1920) – 222, 281
 Александар Карађорђевић, српски престолонаследник – XIII, 31, 73, 159, 171, 177, 196, 223, 225–227, 229, 232, 234, 235, 240, 241, 248, 257, 275, 278, 322, 323, 324, 329, 330
 Алексејев Михаил, генерал, начелник Ставке – 129, 135, 136, 155, 157, 162, 180, 182, 188, 190, 191, 198, 208
 Аленби Едмунд, британски генерал, командант британског експедиционог корпуса у Египту – 249, 311, 313, 318–321
Алимић М. – 1
Anderson M. – 32, 33
 Асквит Херберт, председник владе Велике Британије (1908–1916) – 7–13, 15, 18–20, 25, 27, 32, 37–39, 42, 43, 45, 64, 65, 71, 73, 74, 80, 83, 84, 97, 100, 101, 106, 108–110, 113, 114, 116, 117, 119, 122, 123, 125, 128, 132, 134, 139–141, 143, 146, 148, 152, 164, 172–174, 191, 194, 202, 203, 205, 230

Б

- Бајлу Морис, француски генерал – 93, 122, 123

- Бакли Базил, службеник у британском Министарству рата – 232
 Бакстон Ноел, британски политичар – 31–33, 35, 36, 39, 65
 Балугић Живојин, српски посланик у Атини – 323–325
 Балфур Артур, први лорд Адмиралитета Велике Британије, британски министар спољних послова – 6, 7, 10, 13–15, 23, 25, 55, 69, 70, 74, 84, 102, 106, 114, 123, 124, 132, 133, 142, 150, 151, 158, 163, 172, 181, 224–226, 236, 237, 240–243, 245, 248, 249, 251, 253, 257, 258, 265, 274, 280, 283–285, 297, 300, 314–317
 Барнс Џон Елиот, британски министар финансија – 122
 Бартело Филип, шеф кабинета француског премијера Бријана – 138–140, 189
 Бартело Анри, генерал, командант Дунавске армије – 318, 319, 321
Beaverbook, лорд – 277
 Бејкер Њутн, министар рата САД – 259, 302, 306, 307, 309
 Бекс-Аронсајд Хенри, посланик Велике Британије у Софији – 13, 22, 31, 32, 34–36, 38, 39, 44–47, 56, 57
 Белен, генерал, шеф француске секције Врховног ратног савета – 297–299, 308
 Белов Ото фон, немачки генерал – 259
 Бенкендорф Александар, гроф, руски амбасадор у Лондону – 51, 52, 136
 Беркли, британски дипломата – 49, 50–52, 110, 187
 Бернар Морис, француски политичар – 121

Бертије Францис, лорд, британски амбасадор у Паризу – 3, 30, 40, 44–46, 52, 56, 58, 59, 86, 128, 139, 141, 143, 171, 186, 264

Бјукенен Џорџ, британски амбасадор у Петрограду – 28, 34, 35, 39, 42, 46, 49, 50, 52, 53, 56, 58, 59, 61, 62, 153, 188

Blake R. – 21, 112, 194, 195, 199

Блис Такер, генерал, начелник Врховне команде америчке војске (1917–1918) – 302–304, 306–309

Бојовић Петар, генерал, начелник Врховне команде српске војске (1916–1918) – XIII, 159, 160, 322

Бонар Ло Ендрју, британски министар финансија – 80, 81, 84, 85, 95, 105, 114, 115, 125, 126, 132, 133, 136, 155, 203, 206, 252, 314

Bonham-Carter V. – 150, 182, 196

Бордо, француски генерал – 281

Бошковић Матеја, посланик Србије у Лондону – 46, 47, 51, 53, 54, 60, 65, 125, 156

Братијану Јон, председник владе Румуније (1914–1918) – 48–54, 180, 187

Бријан Аристид, министар правде Француске, председник владе Француске (1915–1917) – 2–5, 13, 17, 25, 85, 89, 90, 119, 121, 122, 132, 134, 135, 137–141, 143, 145, 148, 152–154, 165, 166, 168–174, 177, 184–190, 194, 200–202, 208, 211, 212, 219–221, 327

Брусилев Алексеј, руски генерал – 179, 180

Бунсен Морис, британски амбасадор у Бечу – 198

Буржоа Леон, министар у влади Аристида Бријана – 154, 189

Буршије, новинар – 36, 65

Бускије, пуковник француске војске – 84

В

Вајан, француски политичар – 122

Веган Максим, генерал, заменик координатора савезничких армија – 272

Велимировић Николај, свештеник, изасланик српске владе у Великој Британији – 155

Велш Адам, англикански свештеник – 136

Венизелос Елефтериос, председник владе Грчке (1910–1915, 1917–1920) – XV, 13, 20, 22, 24, 27, 40, 41, 71, 82, 87, 93, 97–100, 103–105, 166, 183, 184, 186, 193, 211, 217, 222, 230, 232, 233, 238, 239, 243, 244, 260–263, 265, 266, 281

Веру, француски генерал – 88

Вивијани Рене, председник владе Француске (1914–1915) – 4, 5, 17, 25, 85–93, 95, 102, 114, 116–119

Вилсон Вудро, председник САД (1913–1921) – 258, 259, 274, 309, 316, 317

Вилсон Хенри, генерал, начелник Штаба британских експедиционих трупа у Француској – 26, 112, 207, 214, 254, 266, 271–273, 275, 277, 279–282, 286, 287, 297, 300, 301, 307, 311–320, 329

Вимс Рослин, адмирал, први лорд Адмиралитета Велике Британије – 256, 315, 318

Војводић М. – 1

Вулкомб С. Л., британски генерал – 284, 286

Вуловић Љубомир, мајор – 237

Г

Галијени Жозеф, генерал, министар рата Француске – 5, 13, 25, 86, 119, 123, 137–139, 143, 145, 154

Гарнет Вилијам, отправник послова британског посланства у Софији – 45

Гедис Ерик, сер, директор Управе војних железница британског министарства рата – 213

Генадијус Јоанис, грчки посланик у Лондону – 28

Гијома Мари-Луис Адолф, генерал, командант француске Друге армије – 266, 269–273, 276, 279–281, 283–288, 296, 297, 301, 303–309, 311, 312, 316–319, 322

Gilbert M. – 8, 12, 13, 15, 19, 23, 70, 72, 74, 78, 80, 85, 105, 106, 109, 124, 156, 183

Гледовић Б. – 1

Глиџоријевић Б. – 1, 241, 322

Gooch J. – 7, 8, 17

Gottlieb W. W. – 40

Грама, француски генерал – 284, 286

Граховац М. – 1

Грац Чарлс де, сер, посланик Велике Британије у Нишу – 29, 30, 47, 51, 53, 54, 58–61, 155, 156, 225

Греј Едвард, сер, британски министар спољних послова – 6, 9, 11–13, 16–20, 22, 23–25, 28–65, 68, 70, 71, 75, 83, 87, 100, 101, 105, 109, 110, 112, 113, 122, 124, 125, 127, 128, 132, 135, 136, 138–146, 152, 155, 156, 158, 164, 166, 168–177, 180–183, 185, 186, 188, 197

Грејем Роналд – 224

Гренвил Џорџ, лорд, британски посланик у Атини – 283

Гросети Пол, француски генерал – 247

Guinn P. – 63

Гунарис Димитриос, председник владе Грчке (1915) – 24, 71

Гуро Анри, генерал, командант француске Четврте армије – 88, 90

Д

Д'Амад, француски генерал – 74, 87, 90

Далме-Радклиф, генерал, британски представник у Италији – 284

Дејвис Дејвид, британски политичар – 230–235, 253, 254

Делкасе Теофил, француски министар иностраних послова – 17, 19, 24, 25, 32, 34, 40, 42, 45, 51, 52, 55, 59, 71, 85, 86, 92, 98, 114, 177

Демидов Елим, руски амбасадор у Атини – 166

Дени Ернест, француски географ – 327

Д'Епере Франше, генерал, командант Савезничке источне армије – XIII, 3–5, 13, 25, 86, 88, 154, 270, 287, 289, 290, 296–301, 305–308, 311–314, 316–325, 327

Дерби лорд (Стенли Едвард), британски министар рата – 207, 213, 217, 258, 274, 277, 301

Дијаз Армандо, начелник Врховне команде италијанске војске (1917–1918) – 311

Димитријевић Драгутин Апис, пуковник – 237

Драмонд Ерик, сер, Балфуров приватни секретар – 56, 61, 230, 231, 257

Думерг Гастон, француски министар колонија – 88, 89, 189

Dutton D. J. – 138, 139, 142

Ђ

Ђуришић М. – 1

Е

Ејмери Лео, британски изасланик на Балкану, помоћник секретара Ратног кабинета – 83, 237, 243–245, 254

Елиот, британски дипломата – 46, 98

Еспинас, француски генерал – 88

Ешер лорд (Брет Реџиналд), британски политичар и историчар – 74, 171

Ж

- Жакемо Шарл, француски генерал – 247
 Живојиновић Д. – 1, 122, 147, 153, 159, 246, 250, 275, 285, 325
 Жилински Јаков, генерал, руски представник на конференцији у Шантију – 141, 142, 144, 162
 Жонар Шарл, француски дипломата – 222
 Жофр Жозеф, генерал, начелник Врховне команде француске војске (1914–1916) – 3–6, 11, 13, 16, 17, 19, 20, 25, 80, 86–95, 97, 99, 101, 114, 116–119, 127–130, 132, 134–139, 148, 153–155, 157, 159, 161–163, 165–176, 180, 182, 189–194, 198–202, 207, 208, 220

З

- Заимис Александрос, председник владе Грчке (1917) – 104, 185

И

- Извољски Александар, руски дипломата – 40

Ј

- Јанковић Велизар, српски политичар – 237
Jay Smith C. – 32
Jenkins R. – 6, 106
 Јовановић Јован Пижон, помоћник министра иностраних дела Србије – 29, 30, 155, 198, 224, 225, 235, 248, 274, 275, 284
Јовановић Небојша – XVII
 Јонеску Таке, румунски политичар – 76

К

- Кадорна Луиђи, начелник Врховне команде италијанске војске (1914–1917) – 180, 210, 211, 220
 Кајло Жозеф, француски политичар – 264, 265
 Калвел Чарлс, генерал, начелник оперативног одељења британског Министарства рата – 14, 16, 26, 129, 282
 Камбон Пол, француски амбасадор у Лондону – 19, 45, 140, 170, 172–176, 180, 185, 197, 226, 317
 Карло I (VI) Хабзбург, цар и краљ Аустро-Угарске (1916–1918) – 223–225, 229, 234
 Карсон Едвард, британски министар правде, први лорд Адмиралитета Велике Британије – 78, 81, 95, 104, 105, 109, 113, 124–126, 148, 223, 224, 229, 230, 248, 265
 Кастелно Едуар, француски генерал – 88, 137,
 Кастелно Курије, генерал, начелник Штаба команде француске војске – 154, 170, 189, 190
 Кашен Марсел, француски политичар – 121
 Кени Ен, председница Социјалистичке и политичке уније жена – 146
 Кер Филип (лорд Лотиан), приватни секретар Лојда Џорџа – 230–235
 Керзон Џорџ, лорд, британски политичар – 109, 114, 172, 181, 191, 206, 248, 205, 252
 Кинг Џемс, британски политичар – 86, 135, 137, 146, 147, 202, 265
 Киченер Хорацио Херберт, лорд, фелдмаршал, министар рата Велике Британије (1914–1916) – 6, 9–17, 19–21, 25, 33, 42, 43, 55, 65, 68, 72, 73–76, 78–81, 83, 84, 86, 87, 92, 95, 97–102, 105, 109–115, 117–119, 122–124, 127, 130, 133, 134, 136, 139, 141–145, 148, 151, 152, 154, 155, 164, 228, 230

- Клемансо Жорж, председник владе Француске (1917–1920) – 177, 264–267, 270, 271, 273, 276, 279, 280, 282, 285–287, 289, 297–301, 307, 311, 312, 315–321, 327, 328
 Клерк Џорџ, саветник у Политичком одељењу Форин офиса – 29, 49, 57, 129, 197, 231, 232, 236, 266
 Константин, краљ Грчке (1913–1917, 1920–1922) – XV, 20, 24, 27, 41, 71, 93, 95, 97, 98, 104, 183–186, 208, 210, 216, 217, 219–222, 230, 232, 234, 235, 238, 239, 243, 260, 277, 281
 Кордоније, француски генерал – 88, 187, 189
 Коркран Џорџ, генерал, британски представник код српске Врховне команде – 256
 Креве, лорд, британски министар за Индију – 15, 52–55, 63, 78, 83, 114, 188
 Кроу Ејр, сер, помоћник министра спољних послова Велике Британије – 237
- Л**
- Лаказ Мари Жан, адмирал, француски министар морнарице – 139, 160
 Лангл, француски генерал – 88
Larcher M. – 4
 Легу, француски политичар – 91, 117, 118
 Ленсдаун лорд (Хенри Пети-Фицморис), британски политичар – 98, 106, 126
 Лењин Владимир И., вођа Октобарске револуције – 274
Leon G. B. – 3, 28, 29, 98, 104, 132, 139, 157, 158, 162, 165, 166, 173, 187
 Лојд Џорџ Дејвид, министар финансија, председник владе Велике Британије (1916–1922) – 6–21, 23–26, 31, 32, 37–39, 41–44, 55, 65, 68–71, 75, 76, 78–81, 84, 95, 100, 101, 103, 105, 106, 109–116, 124–129, 132–135, 137, 140–142, 144–146, 148, 149, 156, 163, 172–174, 181–183, 187, 190–193, 195–199, 203, 205–207, 209–216, 218, 220, 221, 223, 224, 227, 229, 230, 232–237, 243–250, 252–254, 258, 259, 263, 265, 266, 269, 274–279, 282, 284, 285, 287, 297, 300, 301, 311, 312, 314–321, 327
Lowe S. J. – 6, 34, 38, 40, 55, 57, 64, 68, 173
 Луков, бугарски генерал – 314
 Лутеј Луис-Обер, француски генерал – 154
- Љ**
- Љушш Pagou* – XVII
- М**
- Magnus Ph.* – 6, 9, 112
 Маккена Рециналд, британски министар финансија – 132, 199
 Макси Лео Т., уредник часописа *National Revue* – 126, 314
 Мак Махон Хенри, генерал, британски делегат у Египту – 198
 Малви Жан-Луј, министар унутрашњих дела Француске – 88, 189, 264
Mallet Charles – 203
 Малобабић Раде, мајор – 237
 Маржери де Пјер, француски политичар – 141
 Мартини Фердинандо, италијански министар колонија – 135
 Марфи Доминик, амбасадор САД у Софији – 314, 316
 Мастерман Чарлс, члан Асквитове владе – 32, 37, 38
 Махон Брајан, генерал, командант британске Десете дивизије на Галипољу – 93, 122, 130, 145, 154, 161, 165, 166, 168
MacKay R. F (MacKay R. P. 151). – 69, 151
 Мекдоно, генерал, начелник британске војне обавештајне службе – 283
 Мекнејл Роналд (лорд Кушенден), британски политичар – 246, 247

- Меније-Суркоф Шарл, француски политичар – 200
- Мендорф Алберт, аустроугарски амбасадор у Лондону – 122
- Мери Арчибалд, генерал, начелник Имperiјалног генералштаба (1915) – 100, 104, 107, 108, 114, 119, 122, 128, 130–132, 141, 142, 144, 148–151, 156, 161–163, 165, 167–169, 172, 181, 187, 199, 211, 214, 216
- Мери Џемс, генерал, начелник Имperiјалног генералштаба (1914–1915) – 13, 26, 69
- Мерис Фредерик, начелник операција у британском Министарству рата – 168, 216, 255, 266, 272, 273, 276, 279, 281
- Метаксас Јоанис, пуковник, начелник Врховне команде грчке војске (1913–1917) – 131
- Милеран Александар, министар рата Француске – 3, 13, 14, 17, 25, 83, 85, 86, 88–92, 93, 94, 95, 97, 101, 102, 118
- Милн Џорџ, генерал, командант британских снага у Солуну – XIII, 168–171, 176, 189–194, 196, 215, 233, 252, 253, 266, 276, 281, 282, 307, 312, 314, 315, 320–323
- Милнер Алфред, лорд, министар рата – 206, 227, 236, 246, 248, 250, 252, 260–263, 275, 300, 315
- Милошевић М. – 166
- Мийровић А. – 35, 37
- Мийровић Слађана – XVII
- Мићић Мића, члан Југословенског одбора – 226
- Михаиловић Љубомир, српски амбасадор у Вашингтону – 284
- Мишић Живојин, војвода, начелник Врховне команде српске војске (1918) – XIV, 36, 37, 218, 219, 222, 233, 299, 322, 327
- Мишу, румунски амбасадор у Лондону – 48, 51
- Мондезир Пиерон де, генерал, изасланик француске Врховне команде задужен за евакуацију српске и црногорске војске – 159, 160
- Монро Чарлс, британски генерал – 114, 115
- Moorehead A. – 43, 75, 84
- Морли Филип, члан британске владе – 122
- Н**
- Напијер Хенри, мајор, британски војни аташе у Софији, Букурешту и Атини – 30, 31, 131
- Neilson K. – 127, 129, 136, 142, 144, 152, 155, 158, 161, 162, 165, 167, 169, 179, 180, 183, 191, 192, 194, 195, 207, 209, 210, 216, 245
- Нивел Робер, генерал, начелник Врховне команде француске војске (1916–1917) – 202, 240, 247, 269
- Николај, велики војвода, начелник Ставке (1914) – 9
- Николај II Романов, руски цар (1894–1917) – 52, 221
- Николајевић Миливоје, српски војни аташе у Лондону – 124
- Николсон Артур, сер, заменик министра иностраних послова Велике Британије – 22, 35, 36, 38, 39, 44, 45, 47, 49, 53, 57, 61, 62, 110, 124, 125, 152, 153, 236
- Николсон Харолд, британски дипломата – 155, 221, 224, 226, 284
- Нолен Жозеф, француски политичар – 88
- Нортклиф, лорд, новински магнат – 205
- О**
- О'Бјерн Хју, посланик Велике Британије у Софији – 57, 58, 61–63
- Олифант Ланселот, саветник у Политичком одељењу Форин офиса – 48
- Ойачић П. – 1, 2, 103, 279, 281, 289, 296, 297, 299, 302, 307, 308, 311–315

Орландо Виторио, председник италијанске владе (1917–1919) – 315, 319

Owen F. – 203

П

- Pavlović V. – 250
- Павловић Живко, пуковник, заменик начелника Врховне команде – 73
- Пале, француски официр – 137
- Palmer A. – 4, 5, 7, 17, 21, 177, 245, 249, 252, 265, 270, 271, 286, 287, 299, 306, 307, 313, 319, 321
- Панлеве Пол, председник владе Француске (1917) – 88, 91, 92, 116, 117, 119, 153, 154, 189, 201, 202, 215, 218, 221, 227, 254–256, 258, 264, 265, 327
- Пашић Никола, председник владе Србије (1912–1918) – 29, 30, 46–49, 53, 57–62, 64, 65, 73, 103, 152, 237, 241, 249, 253, 267, 278
- Педоја, француски политичар – 91
- Перси Јустус, лорд, саветник у Политичком одељењу Форин офиса – 152, 153
- Першинг Џон, командант америчког експедиционог корпуса у Европи – 259, 284
- Петар I Карађорђевић, краљ Србије (1903–1918), краљ Краљевине СХС (1918–1921) – 146, 159
- Петен Филип, генерал, командант Париза, начелник Врховне команде француске војске (1917–1918) – 217, 264, 265, 270, 287
- Петровић Мирко, црногорски кнез – 225
- Пеџет Артур, генерал, изасланик Велике Британије у Србији – 18, 19
- Пеџет Ралф, генерал, изасланик краља Џорџа V у Србији – 72, 73, 196, 240, 241
- Пеуић П. – 1
- Pieri P. – 260
- Pierrejeu Jean de – 5
- Pingaud A. – 3, 185
- Планкет Хорас, британски пуковник – 214

Поенкаре Рајмон, председник Француске Републике (1913–1920) – 3–5, 17, 25, 86–88, 90–93, 133, 134, 137–139, 154, 171, 172, 201, 270

Pope-Hennessy James – 54

Поповић Дамјан, генерал – 240, 241

Поповић Павле, професор – 126

Путник Радомир, војвода, начелник Врховне команде српске војске (1912–1916) – 103

Р

Радославов Васил, председник владе Бугарске (1913–1918) – 35–37, 44–47, 56, 58, 59, 61, 63, 187

Рајковић Б. – 1

Ренадел, француски политичар – 89

Репингтон, војни дописник *Times*-а – 314

Рибо Александар, председник владе Француске (1917) – 209, 215, 221, 252–254, 256, 263–265, 327

Ридел Џорџ, лорд, новински магнат – 75, 76, 146, 148

Ридинг, лорд, британски амбасадор у Вашингтону – 284, 316

Робек Џон де, адмирал, командант британских снага у Средоземљу – 22, 83, 106, 124

Робертсон Вилијам, генерал, начелник Имperiјалног генералштаба (1915–1918) – 17, 26, 104, 105, 112, 122, 129, 133, 144, 149–152, 155–158, 161–170, 172, 174–176, 179–183, 187, 188, 190–195, 197–199, 203, 205–212, 214–217, 219, 220, 227, 230, 235, 237, 244–246, 248–256, 258, 265, 266, 271–273, 275–277

Robbins K. G. – 27, 32, 33, 34, 36, 38, 39, 42, 44, 47, 57, 60, 62, 100, 113

Робилант, генерал – 308

Рог Жак, генерал, министар рата Француске – 137, 166, 172, 190, 200–202

Род Ренел, сер, британски амбасадор у Риму – 52, 58, 135, 144, 181, 208

Roskill S. – 7, 17, 77, 100, 102, 106, 109, 110, 114, 173

С

Савић Радован – XVII

Сазонов Сергеј, министар иностраних дела Русије – 7, 24, 28, 29, 32, 35, 37, 39–44, 48–53, 57, 59, 61, 62, 64, 71, 100, 152, 166

Саквил-Вест, генерал, британски представник у Врховном ратном савету – 280, 297, 308

Сарај Морис, генерал, командант савезничких трупа на Солунском фронту – XIII, 87–95, 101, 116–119, 121–123, 132, 134, 135, 137, 138, 148, 153, 154, 161, 165, 166, 168, 170–172, 174–177, 181, 182, 184–190, 192–196, 200–202, 206–212, 214–221, 230, 232–235, 237, 239, 240, 244, 247–249, 251–256, 258, 260–267, 269–271, 273, 287

Сару Албер, француски министар просвете – 88, 89

Селборн, лорд, председник Пољопривредне коморе – 105, 114

Сесил Роберт, лорд, подсекретар у Форин офису – 55, 61, 62, 78, 101, 146, 147, 184, 217, 224, 225, 231, 234, 249, 250, 255, 274, 275, 285, 294, 295, 301, 311, 312

Ситон-Ватсон Роберт Вилијам, историчар, службеник у Обавештајном бироу британског Ратног кабинета – 223–225, 229, 242–245

Скоко С. – 1

Скот С. П., уредник *Гардијана* – 7, 71

Скулидис Стефанос, председник владе Грчке (1915–1916) – 165, 166, 183, 185

Сматс Јан, заступник председника владе Јужне Африке на конференцији у Лондону – 213, 214, 216, 245, 246, 250, 252, 254, 282, 312

Смит Фредерик (лорд Биркенхед), британски политичар – 84

Сонино Сидни, италијански министар иностраних дела – 57–60, 251, 252

Ћасић Ауга – XVII

Spender H. – 81

Спирс Џон, пуковник – 255

Стед Алфред, помоћник адмирала Трубрица у Солуну – 227

Стенли Венеција – 12, 19

Стефановић Душан, пуковник, српски делегат на конференцији у Шантију – 197

Страдфордхам, лорд, секретар краља Џорџа V – 38, 257

Супило Франо, члан Југословенског одбора – 156

Т

Тадиновић Драган – XVII

Tanenbaum J. K. – 88, 89, 91–93, 95, 103, 123, 127, 132, 154, 161, 165, 167, 169, 170, 173, 176, 182–186, 189, 190, 193–195, 202, 215, 221, 245, 247, 248, 254, 264, 265

Taylor A. J. P. – 205, 214

Тодоров, бугарски генерал – 314

Тома Алберт, француски министар наоружња а – 140, 189

Torrey G. E. – 48, 54

Trask D. F. – 259, 270, 301, 303, 307–309

Trevelyan – 139

Трубриц Ернест, адмирал, лични представник британског краља код престолонаследника Александра – 225, 227–230, 232–237, 246, 256, 257, 275, 277, 296, 314, 322–325

Turner J. – 210, 212, 217, 218, 229, 232–235

Thomson D. – 203

У

Урбал, француски генерал – 88

Ф

Фалкенхајм Ерик фон, генерал, начелник Врховне команде немачке војске (1914–1916) – 179

Фердинанд Кобуршки, краљ Бугарске (1887–1918) – 18, 45, 54, 57, 59, 61–64, 72, 157, 187, 230, 291, 295, 311

Фереро Бакинто, генерал, командант италијанских трупа на Балкану – 284, 285

Фери Абел, француски политичар – 154

Fest W. – 249, 274

Фичев Иван, министар рата Бугарске – 30

Фишер Џон, адмирал, први лорд Адмиралитета Велике Британије – 10, 43, 69, 74, 75

Флерио Виктор, саветник француске амбасаде у Лондону – 127, 156

Фош Фердинанд, маршал, координатор савезничких армија – 88, 253, 270–273, 276, 281, 287, 296, 300, 301, 308, 311, 318–320

Франклин-Бујон Анри, француски политичар – 89, 116, 118

Френч Џорџ, командант британских експедиционих снага у Европи – 9, 11, 13, 16, 17, 19, 20, 26, 114, 115, 118, 315

Fryer C. E. J. – 227, 236

Фурне Рене Дартиж де, француски адмирал – 185, 219

Х

Хабзбурзи, династија – 4

Халдајн, лорд – 69

Halpern P. G. – 227

Хамилтон Јан, генерал, командант британских експедиционих снага на Галипољу – 74, 83, 84, 92

Hanak H. – 35

Ханбери Вилијамс, британски дипломата – 129

Хардинг, лорд, британски амбасадор у Мадриду, државни подсекретар у Форин офису – 36, 38, 62, 125, 153, 196, 226, 237, 245

Харисон, пуковник, војни аташе Велике Британије у Србији – 75

Хаус Едвард М., изасланик председника Вилсона у преговорима са Европљанима – 309

Хејг Даглас, генерал, командант Прве армије, командант британског експедиционог корпуса у Европи – 21, 26, 112, 122, 170, 175, 182, 195, 199, 207, 214, 252, 269, 271, 276, 277, 315

Хендерсон Артур, члан Ратног кабинета – 206

Хенки Морис, секретар Ратног кабинета Велике Британије – 6, 7, 9, 10, 12, 13, 16, 18, 20, 25, 39, 42, 69, 70, 71, 73, 74, 77, 78, 83–85, 87, 99, 102, 107, 108, 110, 114, 117, 119, 130, 134, 139, 142, 144, 145, 172, 173, 194, 209, 210, 211, 243, 244, 246, 297, 300, 301, 308, 312–315, 319, 320

Херберт Обри, британски политичар – 225, 226

Хитлер Адолф, немачки канцелар – 330

Хоенлое-Лангенбург, немачки изасланик у Софији – 58

Hurwitz J. C. – 43

Ц

Calder K. J. – 39, 51, 274, 275, 285

Callwell C. E. – 16, 271, 301, 312–315, 319, 320

Cassar G. S. – 2, 3, 5, 7, 9, 13, 15, 20, 41, 79, 87, 91, 100, 137, 139

Collins D. – 41, 70

Ч

Чекалди Паскал, француски политичар – 88

Чемберлен Остин, британски министар финансија – 118, 316

Черчил Винстон, члан Ратног кабинета Велике Британије – 6–11, 13–16, 18–20, 23, 25, 31, 32, 37–39, 43, 55, 65, 68, 74–84, 87, 95, 104–106, 109, 110, 114, 115, 122, 127, 156, 183
 Чирол Игнације Валентин, британски изасланик на Балкану – 83

Ш

Шарпи, генерал, начелник штаба генерала Д'Епареа – 323
 Шуме Шарл, француски политичар – 116, 121

Q

Quinn P. – 10, 12, 75, 100, 113, 196, 205, 311, 312

W

Woodward D. R. – 8, 10, 12, 13, 15, 17, 20, 67, 100, 104, 105, 109–111, 133, 134, 139
Wilson T. – 244, 271, 322

Ц

Цексон Хенри, адмирал, први лорд Адмиралитета Велике Британије – 107, 108, 114, 129, 227

Целико Цон, адмирал, први лорд Адмиралитета Велике Британије – 207, 217, 227

Џорџ V, британски краљ (1910–1936) – XIV, 12, 18, 27, 38, 62–64, 72, 80, 101, 114, 122, 123, 139, 143, 148, 172, 173, 191, 205, 227, 246, 257, 276

Регистар географских назива

А

Абевил – 283, 284, 286, 287
 Авганистан – 110, 164
 Азија – 132
 Акра – 313
 Албанија – XIV–XVI, 28, 37, 54, 75, 82, 131, 135, 144, 158, 159, 186, 198, 227–229, 239, 262, 266, 285, 292, 302, 315, 320
 Александрија – 115
 Алжир – 111
 Анадолија – 150
 Анзак – 83, 84
 Аман – 313
 Арад – 48
 Аргастоли – 165
 Аргона – 87
 Артоа – 5
 Архангелск – 258
 Атика – 185
 Атина – X, XI, 28, 40, 46, 55, 103, 104, 110, 113, 165, 166, 185, 186, 214, 217, 219, 220, 222, 254, 282, 283, 323
 Аустралија – XIII
 Аустрија *в.* Аустро-Угарска
 Аустро-Угарска (Двојна монархија, Монархија, Царство) – XII, XVI, 3, 4, 6–11, 13–15, 22, 23, 25, 28, 31, 34–36, 38, 41, 42, 48, 52, 56, 60, 62, 65, 70, 71, 73, 77, 78, 80, 84, 93–95, 146, 147, 150, 158, 182, 183, 198, 223–226, 229, 230, 242, 247, 249, 250, 258, 274, 275, 277, 278, 284, 285, 289, 291, 293–296, 298, 312, 315, 319–321, 327
 Африка – 132

Б

Балканско полуострво (Балкан) – IX, XI, XII, XIV, XVI, XVII, 1–27, 30–32, 34, 35, 39–43, 54, 59, 60, 62, 65, 67, 68, 70–72, 74–81, 83–87, 93–95, 97–108, 110–119, 121, 122, 124–129, 132–138, 144, 146–165, 167–171, 173–177, 179, 180, 183, 191, 192, 194, 195, 198–200, 202, 203, 205–217, 224, 227, 228, 230, 232–234, 239, 242–247, 249, 251–255, 258, 260–263, 265, 266, 270–273, 276, 277, 279–291, 293, 295–303, 305–307, 309–315, 317, 319, 321, 323, 327–330
 Балтичко море – 8
 Банат – 48–53, 59
 Бањица – 323
 Бачка – 59
 Бела Црква – 50
 Белгија – 3, 85, 122, 146, 177, 315
 Београд – 4, 37, 48–53, 106, 108, 243, 327
 Берлин – 2, 8, 42, 45, 128, 228
 Бесарабија – 33, 48, 127, 129, 246
 Бесика – 9
 Беч – 45, 129, 228, 234
 Бизерта – XIII, 272
 Битољ – XI, 38, 44, 55, 160, 188, 189, 192, 193, 195, 196, 199, 200, 209, 210, 215, 217, 222, 228, 258, 271, 280, 286, 313
 Блиски исток – XVI, 2, 9, 67, 69, 83, 95, 138, 221, 291, 298, 322
 Босна – XV, 31, 33, 38, 44, 47, 52, 55–57, 59, 70, 75, 82, 223, 249, 275, 292
 Босфор – 42, 69
 Брач – 59

- Брест-Литовск – 57
 Британија в. Велика Британија
 Британска империја – 7, 109, 110, 111, 128, 145
 Будимпешта – 4, 223, 243
 Бугарска – X, XII–XV, 2, 6–9, 15, 16, 18–20, 22–48, 51, 52, 54–65, 67, 69–85, 93, 94, 97–103, 105, 106, 109, 112, 114, 117, 123, 124, 130, 133, 138, 144, 149, 156–158, 161, 167, 168, 180–184, 186–188, 195, 199, 200, 213, 214, 221, 225, 243, 246, 258, 270, 277, 278, 280, 289, 291–296, 298, 301–306, 308–312, 314–319, 321, 323, 324, 327, 329
 Бује – 59
 Букурешт – 4, 30, 31, 33, 40, 49, 51, 52, 55, 110, 113, 188, 196, 243, 245
 Булоњ – 193, 194
 Бургас – 114
- В**
- Валона – 37, 266, 271
 Вардар – 33, 35, 36, 47, 57–59, 62, 82, 101, 122, 134, 160, 247, 276, 279, 285, 299, 304, 313
 Варна – 114, 319
 Варшава – 54, 57
 Вашингтон – 284, 302, 316
 Велика Британија – IX, X, XIII, XIV, XVI, 1, 2, 6–8, 12, 15, 16, 21, 25, 27, 28, 30–33, 35, 41–43, 46, 48, 51–53, 58, 61, 63–65, 70, 76, 78, 80, 81, 85, 86, 93, 94, 100, 102, 104–106, 109, 111, 113, 115–119, 122–124, 126–128, 132, 133, 136, 138, 141, 142, 144, 147–149, 151, 152, 154, 157, 158, 162, 164, 172, 178–180, 182–184, 187, 190, 191, 194, 200–202, 205, 207–210, 213, 215–217, 220, 221, 225–234, 237, 239, 240, 242, 247, 249, 254, 255, 257, 260–263, 274, 275, 278, 286, 287, 294–296, 298, 300, 302, 303, 307, 312, 315, 316, 321, 322, 327–329
 Велики Варадин – 243
 Велики Жирон – 59
 Велес – 33, 157, 243
- Верден – 161, 165, 174, 177, 179, 270
 Версај – 264, 269, 272, 297, 299, 300–302, 304, 306, 308, 309, 317
 Вертекоп – 248
 Водена – XI, 160, 200
 Војводина – XV
 Волос – 220, 221
 Врање – 325
- Г**
- Галипоље – XVI, 8, 9, 11, 21, 68, 71, 74, 76, 80, 81, 83–85, 87, 92, 93, 100, 101, 103, 106, 108–111, 115, 116, 124, 125, 128, 129, 131, 133, 135, 150, 151
 Галиција – 18, 23, 39, 40, 47, 61, 78, 136
 Горлиц – 49
 Горњи Милановац – 36
 Градско – 304
 Грчка – X, XII, XIV, XV, 1, 2, 6–10, 12–16, 18–20, 22–29, 31, 32, 34, 37–42, 45–47, 54–56, 58–60, 62–65, 67, 69–72, 74, 75, 78, 81–83, 87, 93, 97–100, 102, 103, 105, 107, 108, 110, 112, 114, 116, 121, 129–131, 133, 136, 138, 140, 142, 143, 146, 147, 157, 158, 161, 162, 165, 167, 168, 171, 173, 183–187, 190, 206, 208, 211, 213, 215, 217, 218, 220–222, 230, 232–235, 237, 243, 252, 258, 260–263, 266, 271, 273, 277, 278, 283, 284, 292, 295, 297, 298, 306, 308, 312, 314, 317, 329
- Д**
- Далмација – XIV, 40, 223, 224, 275, 302
 Дарданели – 6, 8–11, 14–16, 22, 23, 25, 41–45, 56–58, 65, 67–80, 83–95, 97, 99, 100, 102, 105, 107, 109, 112, 113, 125, 126, 135, 144, 318–320
 Двојна монархија в. Аустро-Угарска
 Дедеагач – 14, 114, 206
 Демир Хисар – 304
 Добропоље – 299, 322
 Добруџа – XIII, 47, 191, 196, 237, 246, 286, 291, 292, 310

- Додеканеска острва – 32
 Дојранско језеро (Дојран) – 29, 123, 145, 212, 304, 313
 Драва – 59
 Драгоманци – 323, 324
 Драма – 47, 56, 304
 Дубровник – 10, 59, 73
 Дунав – 4, 14, 16, 36, 49, 50, 53, 59, 70, 73, 105, 108, 156, 181, 188, 191, 206, 227, 243, 270, 292, 315, 318–320, 323
- Ђ**
- Ђевђелија – 123
 Ђурђево – 243
- Е**
- Европа – XI, XIII, 8, 9, 17, 18, 30, 31, 37, 54, 75–77, 79, 81, 100, 104, 110, 129, 148, 150, 156, 163, 177, 194, 198, 216, 225, 243, 259, 263, 282, 290, 294, 295, 322, 327, 330
 Егејско море – 235, 247
 Египат – XVI, 2, 74, 87, 97, 109–113, 115–118, 128, 133, 141, 142, 148, 150, 151, 161–163, 168, 169, 175, 198, 216, 226, 245, 258, 272
 Егри Паланка – 47, 157
 Енглеска – 20, 63, 155, 232, 236, 253, 259, 312, 323
 Енос – 33, 37, 38, 40, 41, 43, 44, 47, 58, 71, 157
 Епир – 219
 Ердељ – 32, 48, 181–183, 192
- З**
- Запад – 104, 117, 133
 Земун – 53, 59
- И**
- Имбли – 152
 Имброс – 83
- Империја в. Британска империја
 Индија – 15, 111, 118, 128, 150, 164, 249, 280, 286
 Ирак – 2
 Исток – 91, 92, 100, 109–111, 128, 135, 141, 154, 200, 205, 228, 233, 246, 291
 Источно царство в. Британска империја
 Истра – XIV
 Италија – XII, XIII, XIV, 7, 10, 24, 30, 40, 41, 45–47, 51, 52, 55, 61, 71, 74, 75, 77, 95, 135, 140, 141, 159, 183, 184, 190, 208–210, 213, 220–222, 224, 232, 236, 239, 242, 244, 250, 258–260, 262, 263, 277, 278, 284, 293, 295, 298, 300, 303, 321
- Ј**
- Јадранско море (Јадран) – XV, 14, 31, 33, 36, 47, 75, 77, 79, 144, 165, 249, 250, 295
 Јакљан – 59
 Једрене – 34, 78, 206
 Јелак – 299
 Југославија – 1, 250, 274, 295
 Јужна Африка – 213
 Јужна Америка – 226, 284
- К**
- Кале – 92, 93, 102, 115, 116, 134, 136, 137, 139–141, 170, 185, 212
 Кавала – 4, 44, 47, 55, 56, 58, 81, 82, 292
 Кавказ – 9
 Каиро – 163, 254
 Кајмакчалан – 188, 223
 Каламота – 59
 Канада – XIII, 156, 197, 198
 Карабурна – 184
 Карансебеш – 48
 Каранта – 285
 Карпати – 70
 Касторија – 29
 Ке д'Орсеј – 45, 188, 320
 Кенали – 192

Кефалонија – 165, 166
 Кипар – 2, 114
 Кобариди – 269, 278
 Ковно – 57
 Кожан – 220
 Компјењ – 276
 Констанца – 243, 316
 Коринтски канал – 165, 166
 Корча – 266
 Косово – 131, 292, 294
 Кравица – 322
 Крагујевац – 73
 Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца
 (Краљевина СХС) – 327, 329, 330
 Криволак – 123
 Крит – 186
 Крф – X, XV, 1, 156, 159–162, 165, 166,
 177, 197, 198, 227, 271, 278
 Куманово – 114, 292

Л

Ламанш – 6, 25
 Ланкастерско војводство – 77
 Лариса – 165, 219–221
 Лемнос – 22, 24, 71, 86
 Лондон – X, XI, 4, 17–19, 22, 24, 27–30,
 32, 34, 36, 38, 39, 42, 43–46, 49–56,
 58–64, 74, 75, 80, 82, 85, 93, 97–100,
 101, 104, 106, 110, 112, 116–119,
 122–128, 133, 136, 139, 141, 143,
 145–147, 155, 156, 162–166, 168–172,
 174–176, 179, 181, 183–185, 187,
 196–199, 208, 210, 211, 213, 214, 216,
 218, 220, 221, 224–226, 230–237, 239,
 240, 242, 244, 246, 247, 249, 252, 254,
 257, 259, 263, 274, 275, 283, 284, 290,
 297, 308, 312, 315, 321
 Лорена – 89

Љ

Љубљана – 94

М

Мадрид – 36
 Македонија – XV, 18, 22, 28–31, 33–38,
 40, 44, 46, 47, 55–58, 60, 62, 63, 65,
 72, 75, 76, 81–83, 102, 131, 144–146,
 153, 162, 169, 170, 174, 176, 177, 187,
 193, 194, 200, 217, 218, 245, 257, 259,
 261, 271, 278, 281, 291, 292, 294, 308,
 310, 316
 Мала Азија – 47, 186, 222, 291, 329
 Мали Жирон – 59
 Манчестер – 312
 Марица – 319
 Марна – 4, 5, 91, 286, 287, 307
 Мароко – 111
 Матапан – 165, 166
 Медова – 227
 Месопотамија – 151, 167, 179, 277
 Места – 191
 Метохија – 292, 294
 Мидија – 33, 37, 38, 40, 41, 43, 44, 47, 58,
 71, 157
 Могленске планине – 212, 307, 311
 Молдавија – 157, 196
 Монархија в. Аустро-Угарска
 Морава – 247
 Мореузи – 41, 71, 74, 75, 95, 292, 321
 Мостар – 73
 Мраморно море – 68, 69

Н

Немачка – XII, XV, XVI, 10, 18, 19, 23,
 27, 31, 34, 36, 39, 41, 42, 45, 58, 60,
 62–65, 71, 77, 80, 93, 102, 109, 110,
 113, 115, 127–130, 138, 140, 150, 151,
 158, 179, 182, 213, 214, 232, 234, 246,
 259, 274, 285, 290–295, 298, 299, 303,
 306, 308, 314, 315, 320, 330
 Ниш – 10, 14, 18–20, 29, 30, 47, 53, 55,
 58, 59–61, 64, 65, 73, 79, 94, 101–103,
 107, 122, 155, 319, 325
 Нојон – 177

О

Оршава – 48, 243
 Острава – 241
 Острово – 186
 Отоманска империја в. Турска
 Отоманско царство в. Турска
 Охрид – 47, 273, 285
 Охридско језеро – 292

П

Палестина – XVI, 213, 216, 232, 234, 244,
 249, 277, 300, 303, 311, 313, 319
 Панчево – 50
 Париз – X, XI, XVI, 4, 5, 13, 15, 16, 24,
 40, 43, 45, 51, 59, 86, 93, 94, 97–99,
 117, 118, 122, 129, 132, 133, 135, 139,
 140, 142–145, 160, 164–166, 170–172,
 181, 183–185, 187, 192, 198, 199, 212,
 214–217, 221, 237, 239, 244–246, 255,
 258, 262–267, 270, 279–282, 285–287,
 297, 307, 311, 314–318, 321, 322

Патрас – 165
 Пашандејл – 269
 Пелопонез – 210, 220
 Пељешац – 59
 Персија – 110, 150
 Петроград – X, XI, 35, 48, 49, 51, 53, 58,
 61, 62, 97, 186, 187, 192
 Пиреј – 104, 185, 219, 247
 Пирот – 79
 Планка – 59
 Подунавље – 327
 Пољска – 274, 295
 Прилеп – 123, 189, 193, 199, 212, 215,
 243, 313, 324
 Пруска – 21

Р

Раброво – 123
 Рапал – 269
 Рашка област – 292, 294
 Република в. Француска

Рим – X, XI, 58, 97, 135, 144, 192, 208,
 210, 211, 220, 227, 247, 263, 284, 287,
 290, 308
 Румунија – XII, XIV, 2, 6, 8–10, 12–16,
 18–21, 24, 25, 27, 30–33, 37–41, 45,
 46, 48–54, 59, 61, 65, 67, 69–72, 74,
 84, 97, 99, 103, 110, 112, 116, 121, 128,
 129, 133, 138, 142, 146, 147, 156–158,
 167, 168, 171, 173, 180–183, 187, 188,
 190–196, 198–200, 206, 223, 233, 236,
 245, 250, 252, 277, 293, 310, 315, 319,
 321
 Рупел – 184
 Русија – IX, XIII, XIV, XVI, 7, 28, 31–33,
 35, 36, 39–41, 43, 48, 50, 52, 56, 61,
 65, 69–71, 76, 81, 95, 102, 109, 111,
 123, 126–129, 135, 140, 141, 144, 149,
 150, 152, 155–158, 163, 167, 168, 172,
 178, 179, 182, 184, 186–188, 190–192,
 194, 198, 199, 207, 208, 220, 233, 239,
 242, 245, 247, 259, 269, 272, 279, 291,
 293, 294, 309, 321
 Рущчук – 206

С

Сава – 36
 Саламина – 185
 Сантис – 285
 Санџак в. Рашка област
 Сарајево – 73, 81
 Сен-Жан де Моријен – 222
 Сен-Сир – 270
 Серез – 47, 56, 292, 304
 Синаја – 76
 Сирија – 8, 167, 179, 213
 Сједињене Америчке Државе (САД,
 Сједињене Државе) – XIII, XIV, 155,
 156, 196, 197, 214, 226, 239, 258, 259,
 269, 278, 293, 302, 303, 305, 309, 321
 Скопље – 79, 114, 292, 304, 324
 Скра ди Леген – 285, 299
 Славонија – 49, 59
 Славонски Брод – 73
 Смирна – 82

Солун – XI, XIII, XV, 2, 4, 5, 8–11, 14–26, 32, 34, 35, 43, 64, 70, 71, 73, 76, 83–85, 87, 93–95, 97–105, 107, 109, 111–119, 121–124, 127–148, 150, 151, 153, 154, 156–158, 160–166, 168–177, 179–182, 184–186, 192–197, 199, 200, 206, 207, 209–212, 215, 216, 220, 227, 229, 232, 233, 235–237, 241, 246–249, 251, 253–258, 265, 266, 270–278, 280–284, 286, 287, 291, 292, 296–299, 302, 314, 317, 319, 322, 323

Сома – 180, 200

Сопот на Вардару – 47

Софија – 13, 22, 30, 31, 33, 35, 36, 38, 39, 40, 42–46, 55–57, 58, 61, 63, 72, 94, 126, 167, 170, 173, 187, 199, 212, 214, 233, 243, 312, 314, 317, 319, 320

Сплит – 59

Србија – X–XVII, 1, 2, 4, 7, 8, 10–20, 22–65, 67, 68, 70–73, 75–85, 87, 93–95, 97–118, 121–133, 138, 141, 144–148, 150, 152, 153, 155, 157–161, 177, 179, 190, 192, 193, 196–198, 222–234, 236, 237, 239–243, 245, 246, 248–250, 252, 256–258, 260–263, 266, 270, 271, 274, 275, 278, 279, 283, 284, 285, 292–295, 304, 308, 310, 312, 314, 317–319, 321, 323–325, 327, 329

Средоземље – 2, 7, 11, 22, 23, 84–87, 108, 114, 124, 127, 133, 135, 140, 158, 161, 251, 276

Срем – 49, 53, 59

Стара Грчка – 234

Стара Србија – 304

Струма – 184, 186, 212, 279, 285, 307

Струмица – 123, 145, 191, 304, 314, 323

Сувла – 57, 84, 100

Суецки канал (Суец) – 2, 95, 128

Т

Таранто – 213

Таргалија – 123

Темишвар – 48, 50, 243

Тесалија – 185, 217–221, 232, 233

Тиса – 49, 50, 52, 53

Торонгалски округ – 48, 51, 52

Тракија – 33, 34, 38, 47, 56, 58

Трентино – XIV, 179, 295

Триполи – 111

Трст – 295

Тунис – 111, 274

Турска (Отоманска империја, Отоманско царство) – XIV, 2, 3, 6–10, 23, 25, 27, 28, 31–35, 42, 47, 56, 57, 62, 65, 67, 69, 72, 77–79, 82, 93, 97, 102, 107–110, 115, 128, 149, 151, 157, 158, 188, 258, 259, 277, 291, 303, 313–315, 317–321, 327, 329

Тургуку – 190

У

Угарска – 50, 129, 327, 329

Ф

Филах – 94

Фландрија – 133, 207, 269, 286

Флока – 299

Флорина – 186, 188, 323

Француска (Република) – IX, XIV, XVI, 1–3, 5, 6, 8, 12–17, 25, 28, 30, 35, 41, 43, 56, 64, 70, 76, 79–81, 84–86, 89–93, 95, 97, 99, 105, 108, 111, 112, 114–119, 121, 127, 128, 133, 134, 136–138, 140–143, 148, 152–154, 159, 161–164, 167, 168, 170, 173–179, 182, 183, 186, 188–190, 194, 197, 199, 201, 202, 205, 207–209, 211, 213, 216, 217, 220, 221, 228, 231, 233, 237, 240, 242, 245, 247, 250, 252, 254, 258–263, 265, 269–272, 276, 277, 279, 280, 283, 284, 286, 287, 293, 296, 300–303, 307, 312, 315, 317, 321, 322, 327–330

Х

Хабзбуршка монархија в. Аустро-Угарска

Хаифа – 313

Хелас – 74, 83

Херцеговина – XV, 38, 44, 47, 52, 55, 58, 59, 70, 75, 82, 223, 249, 275, 292

Хрватска – 60, 223

Ц

Цавтат – 59

Цариград – XV, XVI, 5, 7, 9, 22, 40–44, 69, 78, 80, 82, 89, 95, 100–102, 106, 109, 124, 127–129, 157, 158, 247, 291, 292, 312, 314, 315, 319–321, 329

Царство в. Аустро-Угарска

Цер – 29

Црна Гора – XVI, 27, 65, 95, 131, 223, 249, 252, 292

Црна река – 145, 192, 304

Црни Дрим – 292

Црно море – 316, 318, 319

Ч

Чехословачка – 250, 274, 295

Ш

Шампања – 3, 5, 91, 92, 236

Шантиј – 80, 86, 88, 89, 91, 94, 114, 115, 117, 135, 140, 141, 150, 157, 162, 165, 197, 198, 206

Шербур – 213

Шкотска – 24

Шлезвиг-Холштајн – 8

Шмен де Дам – 287

Шолта – 59

ДРАГОЉУБ Р. ЖИВОЛИНОВИЋ
НЕВОЉНИ РАТНИЦИ
ВЕЛИКЕ СИЛЕ И СОЛУНСКИ ФРОНТ
1914–1918.

Библиотека *Јазон*, књига 19

Прво издање, 2008. година

Издавач
ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ
Београд, Обилићев венац 5
www.zavod.co.yu

Корице
АИДА СПАСИЋ

Графички уредник
ДРАГАН ТАДИРОВИЋ

Лектор
ДУШИЦА ТРИФУНОВИЋ

Коректор
СЛАВИЦА МАРШАН

Регистри
ГОРДАНА ГАРИЋ-ПЕТРОВИЋ

Обим: 24 штампарска табака
Формат: 16,5 × 23,5 cm
Рукопис предат у штампу августа 2008. године.
Штампање завршено септембра 2008. године.
Штампа „Академија“, Београд